

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 47

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 47

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: 033 «Філософія», 052 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ: серія КВ № 25240-15180ПР від 05.08.2022 р.

Друкується за ухвалою Вченої Ради

Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 49/6 від 29.06.2023 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com
від польської компанії Plagiat.pl.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної
науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the
Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and
institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Шипунов Г. В., доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки,
Львівський національний університет імені Івана Франка (головний редактор); Андрущенко Т. В., доктор політич-
них наук, професор, завідувач кафедри політичної психології та міжнародних відносин, Український державний
університет імені Михайла Драгоманова; Бартошевський Я., доктор габілітований, професор, проректор з пи-
тань науки, розвитку та міжнародного співробітництва, Державна вища професійна школа (Республіка Польща);
Батрименко О. В., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, Київський національний уні-
верситет імені Тараса Шевченка; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та
міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Івасечко О. Я., кандидат політичних
наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська полі-
техніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний універси-
тет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії,
історії та соціально-гуманітарних дисциплін, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»;
Неліпа Д. В., доктор політичних наук, професор, заступник декана філософського факультету, Київський наці-
ональний університет імені Тараса Шевченка; Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут між-
народних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського
в Кельцах (Кельце, Польща).

Адреса редколегії: Editorial office address:

Львівський національний Іван Франко National
університет імені Івана Франка, University of Lviv,
вул. Університетська, 1, кім. 204, Universytetska Str., 1, room 204,
79000, Львів, Україна, 79000, Lviv, Ukraine,
тел.: (38) (032) 2394462 tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Підписано до друку: 03.07.2023 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 25,35.
Тираж 100 прим. Зам. 0623/404

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2023

ISSN 2307-1664

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Володимир Білокопитов

АНАЛІЗ МІГРАЦІЙНИХ ТЕОРІЙ І ПРАКТИК:
У ПОШУКАХ ПРАВА НА СВОБОДУ9

Данило Богатирьов, Іван Чорноморденко

КРИТИКА ІНТЕГРАЛЬНОГО ТРАДИЦІОНАЛІЗМУ ЗА СИНКРЕТИЗМ
ТА ЇЇ ПОДОЛАННЯ З ПОЗИЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ТРАДИЦІЇ.....16

Ірина Богачевська

НАРАТИВ «АРМІЯ. МОВА. ВІРА» В КОНСОЛІДАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ВОЄННОГО ЧАСУ25

Юрій Брагін, Тетяна Брагіна

ОБГРУНТУВАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ
ПРИРОДНИЧО-НАУКОВОГО І ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ
В ІНТЕРПРЕТАТИВНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ К. ГРІЦА.....32

Микола Брюховецький, Надія Козаченко

«КЛІПОВІСТЬ»: ДО ПИТАННЯ ДОРЕЧНОСТІ ТЕРМІНОЛОГІЇ.....41

Ярослав Гнатюк

КУЛЬТУРНО-ПРЕДИКАТИВНИЙ АНАЛІЗ РЕЧЕНЬ
МОВИ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ ТЕОРІЇ.....49

Марія Дмитренко, Тетяна Чубіна, Ольга Проценко

ЦИФРОВА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ І ЦИФРОВИЙ ЕТИКЕТ.....61

Андрій Кадикало

РЕЛІГІЙНИЙ ДИСКУРС МІЖ РАЦІОНАЛЬНІСТЮ
ТА СУБ'ЄКТИВНІСТЮ.....67

Олена Коваль, Андрій Сахно, Сергій Бундич

СТАТЕВИЙ СИМВОЛІЗМ В ГЕНДЕРНІЙ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ:
КОМУНІКАТИВНІ СТРАТЕГІЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ
МАСКУЛІННОСТІ І ФЕМІННОСТІ.....74

Світлана Крилова, Вселена Світла

ХАРИЗМА ЛЮДИНИ У ЕРУ ІНФОРМАЦІЙНИХ
ТЕХНОЛОГІЙ ТА МАС-МЕДІА.....84

Тамара Кушерець

ПРОБЛЕМА СМЕРТІ ТА БЕЗСМЕРТЯ ОСОБИСТОСТІ
В ПОЕМІ «КАТЕРИНА» ТАРАСА ШЕВЧЕНКО.....92

Олена Лавринович

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КРЕАТИВНОГО
АСПЕКТУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....98

Віталій Лісіцин

АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ.....105

<i>Ігор Омельчук</i> ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НОВІТНЬОЇ ФІЛОСОФІЇ НАУКИ З ПЛЮРАЛІСТИЧНОГО ПОГЛЯДУ.....	111
<i>Михайло Ончуленко</i> СВІТОГЛЯДНЕ ПОЛОЖЕННЯ «СЕКУЛЯРНОЇ ДОБИ» ЧАРЛЬЗА ТЕЙЛОРА В ПОСТСЕКУЛЯРНІЙ ФІЛОСОФІЇ.....	120
<i>Катерина Откович</i> ЕМАНСИПАЦІЙНІ ПОГЛЯДИ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ	127
<i>Ростислав Поліщук</i> ІНТЕРПРЕТИВІЗМ ЯК ОДИН З КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ОСМИСЛЕННЯ СПОРТУ.....	134
<i>Олег Поцюрко, Марія Поцюрко</i> ЗАСТОСУВАННЯ ФОРМАЛЬНОЇ ЛОГІКИ У ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	140
<i>Уляна Хамар</i> ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИНЯТКОВСТІ В РОСІЙСЬКОМУ СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВІ.....	148
<i>Леонід Чирка</i> ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА: «КИНЬ СВІТ ЦЕЙ ЗЛОТВОРНИЙ...» (СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ Г. СКОВОРОДИ).....	156
<i>Svitlana Shyroka, Natalia Bilchuk, Heorhii Piven</i> DEHUMANIZATION IN THE DIGITAL EDUCATIONAL PROCESS: THE EXPERIENCE OF SOCIO-PHILOSOPHICAL REFLECTION.....	163
<i>Едуард Щербенко</i> РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ АРГУМЕНТ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ПЕРЕХІДНОЇ ДОБИ. ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	171
ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	
<i>Тетяна Балута</i> ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	177
<i>Олексій Буряченко</i> ЯДЕРНИЙ ФАКТОР У АРХІТЕКТУРІ СВІТОВОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА ЯК КАТАЛІЗАТОР ЯДЕРНОЇ ЕСКАЛАЦІЇ.....	184
<i>Альона Гурківська</i> КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОСТПРАВДИ.....	195
<i>Ірина Дужа, Людмила Мельник, Лариса Самойленко</i> QUAD – ЧОТИРИСТОРОННІЙ БЕЗПЕКОВИЙ ДІАЛОГ.....	207

<i>Ірина Єремєєва</i> НАПРЯМКИ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ.....	215
<i>Ольга Івасечко, Дар'я Хіверенко</i> ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	222
<i>Наталія Лященко</i> ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ У ПУБЛІЧНІЙ ВЛАДІ УКРАЇНИ.....	233
<i>Юрій Остапець, Віктор Петрінко</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ У ПОСТВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	240
<i>Марія Павлюх, Інна Пахолок</i> ІДЕОЛОГІЧНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНОЧОЇ ПРЕСИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ І ПОЛОВИНИ ХІХ – І ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТЬ.....	247
<i>Ірина Радіонова</i> ДЕМОКРАТІЯ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....	253
<i>Федір Семенченко</i> ВІРА ТА ДОВІРА ЯК ЦІННІСНІ ЕТАЛОНИ.....	261
<i>Ольга Соколовська</i> МІСЦЕ УКРАЇНИ В СВІТОВОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ: ГЛОБАЛЬНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ПЕРСПЕКТИВИ.....	269
<i>Ольга Теленко</i> РОЗВИТОК ВІДНОСИН СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ І ТАЙВАНЮ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....	275
<i>Наталія Чубур, Юрій Манелюк</i> КОНЦЕПТ ІДЕОЛОГІЇ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА І СУЧАСНИЙ ДИСКУРС.....	283
<i>Роман Чупрін</i> ТРАНСФОРМАЦІЇ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ТА США ЯК ВІДПОВІДІ НА ЗАГРОЗИ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ.....	290
<i>Катерина Швець</i> СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ ТА ЙОГО ВЗАЄМОДІЯ З ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ.....	298

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Річард Горбань</i> ФІЛОСОФІЯ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ ЯК ОСОБИСТОСТІ (Рецензія на підручник доктора філософських наук, професора Сабадухи Володимира Олексійовича «Філософія критичного мислення та прийняття рішень». Івано-Франківськ: Видавництво Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, 2023. 484 с.).....	305
--	-----

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

<i>Volodymyr Bilokopytov</i> ANALYSIS OF MIGRATION THEORIES AND PRACTICES: IN SEARCH OF THE RIGHT TO FREEDOM.....	9
<i>Danylo Bohatyrov, Ivan Chornomordenko</i> CRITICISM OF INTEGRAL TRADITIONALISM FOR SYNCRETISM AND ITS OVERCOMING FROM THE POSITION OF THE ORTHODOX RELIGIOUS TRADITION.....	16
<i>Bogachevska Iryna</i> THE NARRATIVE “ARMY. LANGUAGE. FAITH” IN THE CONSOLIDATION OF WARTIME UKRAINIAN SOCIETY..... JUSTIFICATION OF THE DISTINCTION BETWEEN	25
<i>Yurii Brahin, Tetiana Brahina</i> NATURAL-SCIENTIFIC AND HUMANITARIAN KNOWLEDGE IN C. GEERTZ’ INTERPRETIVE ANTHROPOLOGY.....	32
<i>Mykola Briukhovetskyi, Nadiia Kozachenko</i> “CLIPNESS”: ON THE RELEVANCE OF TERMINOLOGY.....	41
<i>Yaroslav Hnatiuk</i> CULTURAL-PREDICATIVE ANALYSIS OF THE SENTENCES OF THE LANGUAGE OF HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL THEORY.....	49
<i>Maria Dmytrenko, Tetiana Chubina, Olha Protsenko</i> DIGITAL REPRESENTATION OF THE PERSONALITY AND DIGITAL ETIQUETTE.....	61
<i>Andrii Kadykalo</i> THE RELIGIOUS DISCOURSE BETWEEN RATIONALITY AND SUBJECTIVITY.....	67
<i>Olena Koval, Andrii Sakhno, Serhii Bundich</i> GENDER SYMBOLISM IN THE FORMATION OF GENDER IDENTITY: COMMUNICATIVE STRATEGIES FOR REPRESENTING MASCULINITY AND FEMININITY.....	74
<i>Svitlana Krylova, Vselena Svitla</i> HUMAN CHARISMA IN THE ERA OF INFORMATIONAL TECHNOLOGIES AND MASS MEDIA.....	84
<i>Tamara Kusherets</i> THE PROBLEM OF DEATH AND IMMORTALITY OF PERSONALITY IN THE POEM “KATERYNA” BY TARAS SHEVCHENKO.....	92
<i>Olena Lavrinovich</i> PHILOSOPHICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE CREATIVE ASPECT OF PEDAGOGICAL ACTIVITY.....	98

<i>Vitaliy Lisitsin</i>	
AXIOLOGICAL FOUNDATIONS AND REGULATORY AND LEGAL SUPPORT OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN UKRAINE.....	105
<i>Ihor Omelchuk</i>	
PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF A NEW PHILOSOPHY OF SCIENCE FROM A PLURALIST VIEWPOINT.....	111
<i>Mykhailo Onchulenko</i>	
CHARLES TAYLOR'S WORLDVIEW POSITION OF THE “SECULAR AGE” IN POST-SECULAR PHILOSOPHY.....	120
<i>Kateryna Otkovych</i>	
EMANCIPATION VIEWS OF OLENA TELIHA.....	127
<i>Rostyslav Polishchuk</i>	
INTERPRETIVISM AS ONE OF THE CONCEPTUAL APPROACHES TO UNDERSTANDING SPORTS.....	134
<i>Oleg Potsyurko, Maria Potsyurko</i>	
THE APPLICATION OF FORMAL LOGIC IN THE ACTIVITIES OF A POLICE OFFICER TO ENSURE HUMAN RIGHTS.....	140
<i>Ulana Khamar</i>	
THE IDEA OF NATIONAL EXCLUSION IN THE RUSSIAN SLAVOPHILISM.....	148
<i>Leonid Chyrka</i>	
HRYHORII SKOVORODA: “LEAVE THIS WHOLE HIDEOUS WORLD...” (SOCIAL AND POLITICAL VIEWS OF H. SKOVORODA).....	156
<i>Svitlana Shyroka, Natalia Bilchuk, Heorhii Piven</i>	
DEHUMANIZATION IN THE DIGITAL EDUCATIONAL PROCESS: THE EXPERIENCE OF SOCIO-PHILOSOPHICAL REFLECTION.....	163
<i>Eduard Shcherbenko</i>	
THE REPUBLICAN ARGUMENT IN THE UKRAINIAN SOCIO-POLITICAL DISCOURSE OF THE TRANSITION PERIOD. HERMENEUTIC ASPECT.....	171

POLITICAL SCIENCE

<i>Tatiana Baluta</i>	
POLITICAL MODERNIZATION AS A MECHANISM OF TRANSFORMATION OF UKRAINIAN SOCIETY.....	177
<i>Oleksiy Buryachenko</i>	
THE NUCLEAR FACTOR IN THE ARCHITECTURE OF THE WORLD SECURITY SYSTEM. THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AS A CATALYST FOR NUCLEAR ESCALATION.....	184
<i>Alyona Hurkivska</i>	
THE CONCEPTUALISATION OF THE POST-TRUTH.....	195
<i>Iryna Duzha, Lyudmila Melnyk, Larysa Samoilenko</i>	
QUAD – FOUR-WAY SECURITY DIALOGUE.....	207

<i>Iryna Yeremieieva</i> DIRECTIONS OF STRUCTURAL AND FUNCTIONAL TRANSFORMATIONS OF INTERNATIONAL CONFLICTS.....	215
<i>Olha Ivasechko, Daria Khivrenko</i> PECULIARITIES OF THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF TURKEY IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....	222
<i>Natalia Lyashchenko</i> THEORETICAL BASIS OF THE TRANSFORMATION OF THE INFORMATION SPACE IN THE PUBLIC AUTHORITY OF UKRAINE.....	233
<i>Yurii Ostapets, Viktor Petrisko</i> TRANSFORMATION OF THE PARTY SYSTEM OF UKRAINE IN THE POST-WAR PERIOD.....	240
<i>Mariia Pavliukh, Inna Pakholok</i> IDEOLOGICAL-POLITICAL AND TYPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE UKRAINIAN WOMEN'S PRESS IN EASTERN GALICIA IN THE HALF OF THE 19TH AND HALF OF THE 20TH CENTURIES.....	247
<i>Iryna Radionova</i> DEMOCRACY IN THE FACE OF CHALLENGES POSED BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE.....	253
<i>Fedir Semenchenko</i> FAITH AND TRUST AS VALUE STANDARDS.....	261
<i>Olga Sokolovska</i> THE PLACE OF UKRAINE IN THE WORLD POLITICAL PROCESS: GLOBAL AND REGIONAL PERSPECTIVES.....	269
<i>Olha Telenko</i> THE DEVELOPMENT OF RELATIONS BETWEEN THE UNITED STATES OF AMERICA AND TAIWAN AT THE CURRENT STAGE.....	275
<i>Nataliia Chubur, Yurii Maneliuk</i> CONCEPT OF IDEOLOGY: HISTORICAL RETROSPECTIVE AND MODERN DISCOURSE	283
<i>Roman Chuprin</i> ELECTORAL REFORMS IN THE UNITED KINGDOM AND IN THE UNITED STATES OF AMERICA AS REACTIONS TO THREATS TO NATIONAL SECURITY.....	290
<i>Kateryna Shvets</i> ESTABLISHMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE AND ITS INTERACTION WITH GOVERNMENT AUTHORITIES.....	298

REVIEWS

<i>Richard Gorban</i> PHILOSOPHY OF SPIRITUAL DEVELOPMENT OF HUMAN AS A PERSONALITY (Review of the Philosophy of Critical Thinking and Decision Making textbook by Professor Volodymyr Oleksiiiovych Sabadukha, Doctor of Philosophy. Ivano-Frankivsk: Publishing House of Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, 2023. 484 p.).....	305
---	-----

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 140:054.7 (342.7)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.1>

АНАЛІЗ МІГРАЦІЙНИХ ТЕОРІЙ І ПРАКТИК: У ПОШУКАХ ПРАВА НА СВОБОДУ

Володимир Білокопитов

*Запорізький національний університет,
факультет соціології та управління, кафедра соціальної філософії та управління
вул. Жуковського, 66, 69600, м. Запоріжжя, Україна*

Тема міграції не була у фокусі сучасної соціальної філософії досить довгий час. Однак через нещодавні події вона стала однією з центральних, оскільки порушує багато фундаментальних питань дисципліни, таких як держава, легітимність, територія, самовизначення, соціальна справедливість, культурна ідентичність, а також глобальна справедливість та права на свободу людини. На чаші терезів зараз покладено дві протилежні ідеї, як теза та антитеза. З одного боку «ідея міграцій без кордонів» та з іншого «політика закритих кордонів». Проблема міграції переважно представлена суперечками про кордони: чи маємо ми закрити кордони і не впускати іммігрантів до певної країни? Або ж ми маємо надати можливість іммігрувати будь-кому?

Найважливішим завданням філософського дискурсу про міграцію – це концептуалізація феномена свободи, проєктивності людського буття. Філософія спочатку моделює міграцію, розробляючи дуалістичну онтологію буття та небуття, сутності та явища, наявного та належного, знання та думки.

Соціологічні теорії міграції населення, у яких закономірності територіальних переміщень населення оцінюються як з позиції їх мотивації та наслідків на як особистісному рівні, так і з позиції аналізу процесу на національному та міжнародному рівнях. Демографічна теорія робить основний акцент на проблемах режиму відтворення населення, що безпосередньо визначається рівнем народжуваності та смертності.

Міграція ж є одним із видів мобільності індивідів і не є безпосередньо компонентом відтворювального процесу. Соціально-філософський аналіз теорій та процесів міграції в системі супроводжуючих її реалій виявляє домінуючі смисли парадоксальності логічної неможливості осілого існування та нескінченного пошуку права на свободу як пересування так і загальної свободи особистості у цілому. Трансформація традиційних уявлень про міграцію пов'язана з набуттям нею нових властивостей, пов'язаних з рухомою трансцендентністю та нестійкістю світобудови.

Ключові слова: «ідея міграцій без кордонів», «політика закритих кордонів», свобода пересування, демографічні перетворення.

Філософією та конкретними науками запропоновано та розроблено безліч концепцій, моделей і навіть теорій розвитку стосовно природи, суспільства, культури та свідомості. Космологічні, біологічні, історичні та психологічні підходи широко відомі і вводять в обіг ряд понять, що мають певні пояснювальні можливості. Філософія науки, у свою чергу, змодельовала процес розвитку наукового знання, використовуючи такі поняття, як «трансформації», «зміна парадигм», «проліферація». У значно меншому ступені відомі та відрефлексовані концепції, в яких модель розвитку побудована на понятті міграції.

Міграція виявляється як науково-емпіричне узагальнення (демографія, соціологія праці, адміністративне право, економіка розселення та туризму, соціальна та історична географія, етологія, теорія міжнародних відносин). Це поняття говорить про просторове переміщення індивідів та груп, що відповідає певним критеріям. Одночасно міграція постає як концептуальна метафора, що використовується у низці наук (генетика, геофізика, геохімія, програмування, культурологія, філософія). В даному випадку ми маємо справу з квазі-суб'єктом: переміщуються гени, хромосоми, частинки, пласти, програми, ідеї, концепції, при цьому поняття простору також іноді зазнає певного метафоричного розширення.

Тема міграції також не була у фокусі сучасної соціальної філософії досить довгий час. Однак через нещодавні події вона стала однією з центральних, оскільки порушує багато фундаментальних питань дисципліни, таких як держава, легітимність, територія, самовизначення, соціальна справедливість, культурна ідентичність, а також глобальна справедливість та права на свободу людини. Проблема міграції переважно представлена суперечками про кордони: чи маємо ми закрити кордони і не впускати іммігрантів до певної країни? Або ж ми маємо надати можливість іммігрувати будь-кому?

Найважливішим завданням філософського дискурсу про міграцію – це концептуалізація феномена свободи, проєктивності людського буття. Філософія спочатку моделює міграцію, розробляючи дуалістичну онтологію буття та небуття, сутності та явища, наявного та належного, знання та думки. Така онтологія передбачає високу когнітивну напруженість, а також рефлексивні та практично-духовні зусилля щодо наведення мостів між її полюсами.

Загальновизнано, що засновником теорії міграції є англійський вчений Ернст Георг Равенштайн, який навів у 1885–1889 роках ряд статей із висновками про закони міграції, отриманими на основі аналізу матеріалів з перепису населення. Частина положень теорії міграції Равенштайна не втратила своєї актуальності до теперішнього часу. Згідно з теорією світових систем І. Валлерстайна [17], з розвитком капіталістичних відносин люди стають мобільнішими і схильні до міжнародних міграцій у пошуках сприятливих умов. Теорія подвійного ринку праці, за М. Піоре, базується на принципі, що міжнародна міграція обумовлена внутрішніми трудовими вимогами сучасних індустріальних суспільств, тобто постійним попитом на працю мігрантів [14]. Одним із перших вчених, хто вказав на фактори, що впливають на міграційні процеси, був Еверетт С. Лі [10, с. 47–57], він розробив економічну модель притягуючих та виштовхувальних факторів (Push/Pull factors). Відповідно до даної моделі, на кожній території діють різні групи факторів міграції: утримуючі, притягуючі та виштовхувальні, за допомогою яких визначаються прибуття та вибуття населення, причому одні чинники діють на більшість людей, інші лише на окремих індивідів [10, с. 47–57].

Відповідно до статті 13-2 Загальної Декларації прав людини [3], «Кожна людина має право залишати будь-яку країну, у тому числі свою власну, і повертатися до своєї країни». Однак у цій статті право на виїзд не підкріплене правом на в'їзд. Людина, таким чином, може емігрувати, але не іммігрувати.

Країни – донори, що посилають мігрантів, отримують вигоду від грошових переказів та від повернення кваліфікованих працівників-мігрантів, країни – реципієнти, які приймають мігрантів отримують вигоду за рахунок омолодження робочої сили, та самі мігранти, завдяки руху до інших країн, знаходять нові можливості. Міграції сприяють перерозподілу багатств на світовому рівні та відіграють головну роль в економічному розвитку та у скороченні бідності. Більше того, в рамках того, що відбувається процес глобалізації, який сприяє вільному руху товарів, інформації та капіталів, варто подумати і про вільний рух людей.

На чаші терезів зараз покладено дві протилежні ідеї, як теза та антитеза. З одного боку «ідея міграцій без кордонів» та з іншого «політика закритих кордонів», про це свідчать наступні роботи дослідників.

Антуан Пеку та Поль де Гюштенер у книзі «Міграції без кордонів, Есе про вільне пересування людей» [11], що є результатом дослідницького проекту, ЮНЕСКО з метою кращого розуміння теоретичних питань, що стосуються «відкритих кордонів» обґрунтовують думку, яка визначає вільне пересування людей у всіх регіонах світу.

Звертаючись до роботи Девіда Міллера «Чужі серед нас» [12], що отримала широку увагу та обговорення, автор відкидає як неповноцінні два поширені шляхи обговорення міграції у сучасних дебатах: міграція як економічна проблема та як проблема прав людини. В якості альтернативи він пропонує реалістичний підхід, який, на відміну від етики, розглядає інститути та політичний курс, які нам слід прийняти у рамках питання про імміграцію. Дослідник виступає проти аргументів, що обґрунтовують принцип повністю відкритих кордонів (Земля як загальнолюдське володіння, глобальна рівність можливостей, імміграція як право людини на вільне пересування). Він стверджує, що для урядів демократичних спільнот цілком легітимно ставити інтереси своїх громадян вище за інших людей. Міллер розробляє та відстоює принципи так званого слабкого космополітизму, висуваючи розумні обмеження для політики закритих кордонів. Крім того, філософ намагається показати можливі шляхи критеріїв для класифікації та розподілу мігрантів. Розроблені ним чотири основні цінності (м'який космополітизм, національне самовизначення, справедливість у розподілі, соціальна згуртованість).

Понад два мільярди людей у всьому світі живуть у злиднях, страждають від голоду, гніту та війни. Більше 65 мільйонів з них залишили свої домівки минулого року, багато хто сподівався на краще життя в Європі чи у Північній Америці. Отже, чи відкриті кордони є правильною відповіддю на нещастя у світі?

Ця точка зору має багато прихильників, але німецький філософ та держміністр у відставці Юліан Ніда-Рюмелін переконаний, що відкриті кордони не суттєво полегшать страждання, але ще більше послаблять регіони походження та загострять соціальні конфлікти в приймаючих країнах. Вони не є вирішенням ганебних гуманітарних скандалів нашого часу.

У своїй «Етиці міграції» [13], Ніда-Рюмелін прокладає міст між філософією та політикою: політична дія має ґрунтуватися на цінностях і нормах людства. Тільки так можна приймати відповідальні та перспективні рішення. Бо лакмусовим папірцем нашої людяності стане те, чи вдасться нам ефективно боротися з глобальною бідністю та безперспективністю в регіонах походження.

В останні роки питання про міграційний контроль викликало великі дебати, оскільки часто-густо, держави не здатні контролювати кордони та взагалі не здатні успішно керувати міграційними потоками. Живість незаконної міграції є прикладом того, що навіть ретельні форми прикордонного контролю не дозволяють припинити в'їзд людей до країни. Звичайно, при перетині кордонів деяких мігрантів затримують, а деяких видворяють із країни вже після того, як вони проникли до неї. Однак мотивованим, цілеспрямованим мігрантам вдається оминати перешкоди ціною додаткового ризику, за новими маршрутами перетину кордонів або вдаючись до широко поширених послуг професійних переправників людей.

Ринок постійно прагне експансії, постійно шукає нових людей для виробництва товарів і послуг, а також нових споживачів, що швидко перетворює імміграцію у зручний спосіб задоволення цих ринкових імпульсів. Оскільки ринкові відносини кидають виклик логіці державного контролю та управління, цей виклик створює напругу у відносинах «між державами та ринками» [8; 9].

Донателла Ді Чезаре, професор теоретичної філософії Римського університету Сапієнца є авторкою книги «Іноземці-резиденти: філософія міграції» [7], яку видано у 2017 та перекладено англійською у 2020 році. У цій книзі Донателла Ді Чезаре стверджує, що міграція є фундаментальним правом людини. Вона розробляє оригінальну філософію міграції, яка ставить у центр самих мігрантів, а не держави та їхні кордони; показує, як ми повинні сприймати мігрантів: не як іншу людину, а радше як іноземців-резидентів. На думку авторки громадянство не може ґрунтуватися на будь-якому передбачуваному зв'язку із землею чи винятковій претензії на право власності, громадянство має бути повністю відокремлено від володіння територією та засноване на принципі співжиття – і на тій реальності, що всі ми тимчасові гості та орендарі землі.

В постіндустріальному суспільстві, за О. Тоффлером, географічна мобільність людей суттєво активізується: ці поїздки людей туди та звідти по землі та над землею є однією з рис постіндустріального суспільства. Напроти, до індустріальні країни здаються замороженими та застиглими, їхнє населення прикуте до одного місця. Таким чином, рухливість населення є однією з ознак прогресивного розвитку, а локальна вкоріненість – ознакою соціального, цивілізаційного аутсайдерства... Будь-який вид міграції та свободи пересування загалом, за Р. Парком, є формою біотичної конкурентоспроможності, адже соціум складається, у першу чергу, з індивідуальної здатності до пересування, яка є основою різноманітності соціальних зв'язків [5, с. 146].

Дослідниця з Нідерландів Симона Везолі (Simona Vezzoli) у роботі «Як кордони впливають на міграцію? Інсайти відкритого та закритого кордону режимів у трьох Гвіанах» [16], дійшла до висновку, що вплив режимів відкритих і закритих кордонів на міграції в дослідженні показує, що, попри здоровий глузд, закриті кордони можуть призвести до високої еміграції, тоді як відкриті кордони можуть спонукати людей залишатися.

Тобто, підтримуючи *«ідею міграції без кордонів»* міграційні процеси можуть бути розглянуті як прагнення людини до свободи, до прогресивного розвитку, до різноманітних соціальних зв'язків, та виникає питання, щодо нелегальної міграції як явища. Нелегальна міграція як явище, може буди розглянуто як реакція на контроль над людьми, який створено апаратом примусу, що скерований *«політикою закритих кордонів»*. Будь-який примус завжди породжував невдоволення. Чим сильніший тиск, тим сильніший опір.

Мобільність є сучасною міждисциплінарною парадигмою в соціальних і гуманітарних науках, яка досліджує переміщення людей, ідей і речей, а також наслідки цих рухів. Як зазначає М. Шеллер (Mimi Sheller) [15, с. 12], у соціально-гуманітарних науках за останні десять років сформувався новий підхід до вивчення мобільності: комплексне дослідження спільного руху людей, об'єктів та інформації.. У демографії і антропології мобільність населення вимірюється його міграцією всередині певної популяції [4].

Свобода є важливим державотворчим і правотворчим засобом розбудови громадянського суспільства та правової держави. Однією з головних умов у цьому процесі є забезпечення свободи у праві, яка може існувати лише тоді, коли члени громадянського суспільства мають високий рівень соціального, морального та культурного розвитку [6, с. 15].

Не останню роль у збільшенні міграційних потоків відіграє демографічна ситуація, яка склалася у світі. Зростання населення було і залишається безпрецедентним за всю історію: його чисельність зростає з 2,5 млрд осіб в середині ХХ століття до 7,5 млрд сьогодні. У той самий час природний приріст населення в країнах так званого «золотого мільярду» (Європа, Північна Америка, Канада та Австралія) неухильно зменшується, в результаті чого виникає потреба поповнення ринку праці за рахунок міжнародних мігрантів. Згідно

прогнозу відділу ООН з питань населення, Німеччина, наприклад, до 2050 року потребуватиме щорічно 487 тис. мігрантів, щоб утримувати старіюче населення, Франція – 109 тис., а в цілому ЄС – 1,6 млн осіб. Поки що максимальне сальдо міграції належить Північній Америці – щорічно 1,4 млн чоловік. За нею йде Європа – 1,1 млн.; в Океанії – лише 103 тис. осіб. Для збереження чисельності населення Європи на нинішньому рівні необхідно, щоб впродовж 50 років в'їхали 58,5 млн іммігрантів (1,2 млн на рік). Якщо ж цього припливу не буде, то кількість населення зменшиться на 16%). Згідно з прогнозом Департаменту економічного і соціального розвитку ООН, якщо чисельність населення з 2015 року по 2100 рік у світі загалом зросте на 53% і становитиме 11213, 3 млн. осіб, то в Африці – на 369% (4386, 6 млн.), в Азії на 11% (4888, 7 млн. осіб), а в Європі спостерігатиметься спад на 13% (з 738, 4 млн осіб у 2015 році до 645, 6 млн у 2100) [1, с. 89–90].

Усі державні заходи, які регулюють міжнародну міграцію, можна поділити на: 1) правові, які проявляються через квотування (встановлення кількісних параметрів імміграції, професійної структури прибулих), вимоги підтвердження професійної кваліфікації, обмеження по стану здоров'я тощо; 2) економічні, які пов'язані зі встановленням, наприклад, обов'язкової для іммігрантів плати за в'їзд та працевлаштування, або прив'язки можливості отримання громадянства до придбання нерухомості в країні, здійснення масштабних інвестицій тощо. Загалом, економічно розвинуті країни за типом імміграційної політики можна поділити на 3 групи: 1) країни, що сповідують політику «відкритих дверей»; 2) країни проміжної моделі міграції; 3) країни, що реалізують переважно політику «гостьової міграції» [2].

Незважаючи на наявність великого обсягу наукових праць на теми міграції, міграційної політики та міграційної привабливості, ці питання залишаються вкрай актуальними і злободенними.

Тож, аналіз теоретичних та емпіричних даних з темі дослідження дозволив дійти висновку, що у пошуках свободи на пересування та ухвалення рішення індивіда про міграцію є комплексним процесом, на який впливає сукупність декількох чинників. Наприклад, маємо у наявності демографічний спад у Європі, маємо прагнення молоді жити у країнах зі стабільною економікою, готовність мас мігрувати до європейських країн та водночас маємо протистояння «політики закритих кордонів» та «ідей міграції без кордонів». Система контролю або тиску завжди буде зміщена на користь «найосвіченіших і найбільш забезпечених членів суспільства», займаючи посади в радах директорів корпорацій, а також впливаючи на політиків за допомогою фінансової підтримки фондів або посад, члени «еліти» значно впливатимуть на корпоративні та урядові рішення.

Соціально-філософський аналіз процесів міграції в системі супроводжуючих її реальній виявляє домінуючі смисли парадоксальності логічної неможливості осілого існування та нескінченного пошуку права на свободу як пересування так і свободу особистості. Трансформація традиційних уявлень про міграцію пов'язана з набуттям нею нових властивостей, пов'язаних з рухомою трансцендентністю та нестійкістю світобудови.

Список використаної літератури

1. Гьокхан Демір. Національна ідентичність у контексті глобальних міграційних процесів: соціально-філософський аналіз : дис. ... к. філос. н. 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Житомир, 2018, 233 с. С. 89–90.
2. Длугопольська Т. Міжнародна міграційна політика: від теорії до імплементацій, *International Relations. Economics. Country Studies. Tourism (IRECST)*. DOI: 10.26565/2310-9513-2020-12-03

3. Загальна декларація прав людини (стислий виклад) URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights> (дата звернення: 11.04.2023)
4. Мобільність: системний підхід / І. Стрюк, С. О. Семеріков, А. М. Стрюк, *Інформаційні технології і засоби навчання, 2015, Том 49, № 5*. Available from: https://www.researchgate.net/publication/331469917_MOBILNIST_SISTEMNIJ_PIDHID [accessed Apr 27 2023].
5. Цимбал Т.В. Феномен еміграції: досвід філософської рефлексії. Київ, Кривий Ріг: Видавничий дім, 2012. 396 с. С. 146.
6. Щадило О.І. Аксиологія феномена свободи у трансформаційних суспільствах, автореф. дис.к.юрид.н., 12.00.12 – філософія права, Львів, 2020, 22 с. С. 15.
7. Di Cesare, Donatella. Resident Foreigners: A Philosophy of Migration, trans. David Broder, Cambridge, Polity Press, 2020. 260 p.
8. Entzinger, H., Martiniello, M. and Wihtol de Wenden, C. (eds). Migration between States and Markets. Aldershot, U.K., Ashgate. 2004.
9. Harris, N. Thinking the Unthinkable: The Immigration Myth Exposed. London, I. B. Tauris. 2002.
10. Lee E. A Theory of Migration // Demography. 1966. Vol. 3. N 1. № 3. P. 47–57.
11. Migration without borders essays on the free movement of people, Edited by Antoine Pécoud and Paul de Guchteneire, 2007 UNESCO Publishing, Paris and Berghahn Books, New York, Oxford Available at: https://www.researchgate.net/publication/292151563_Migration_without_Borders_Essays_on_the_Free_Movement_of_People (accessed April 11, 2023).
12. Miller D. Strangers in our midst: the political philosophy of immigration. Cambridge, Massachusetts, 2016. 218 p.
13. Nida-Rümelin, Julian. Über Grenzen denken: Eine Ethik der Migration., Herausgeber: Körber-Stiftung, 2017. 248 p.
14. Piore M. Birds of passage. Migrant labour and industrial societies. New York : Cambridge University Press, 1979.
15. Sheller M. Mobility / Mimi Sheller // sociopedia.isa. 2011. 12 p. Available from : <http://www.sagepub.net/isa/resources/pdf/Mobility.pdf> (accessed April 11, 2023)
16. Vezzoli Simona, How do borders influence migration? Insights from open and closed border regimes in the three Guianas, *Comparative Migration Studies (2021)* 9:9 <https://doi.org/10.1186/s40878-020-00213-1>
17. Wallerstein I. The Modern World-System, vol. III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840's. San Diego : Academic Press, 1989.

ANALYSIS OF MIGRATION THEORIES AND PRACTICES: IN SEARCH OF THE RIGHT TO FREEDOM

Volodymyr Bilokopytov
Zaporizhzhia National University,
Faculty of Sociology and Management,
Department of Social Philosophy and Management
Zhukovsky str., 66, 69600, Zaporizhzhia, Ukraine

The topic of migration has not been the focus of modern social philosophy for quite a long time. However, due to recent developments, it has become one of the central ones, as it raises many fundamental questions of the discipline, such as the state, legitimacy, territory, self-determination, social justice, cultural identity, as well as global justice and human freedom rights. Two opposing ideas, such as thesis and antithesis, are now placed on the scales. On the one hand, the “idea of migrations without borders” and on the other “policy of closed borders”. The problem of migration is mainly represented by disputes about borders:

should we close the borders and prevent immigrants from entering a certain country? Or should we allow anyone to immigrate?

The most important task of the philosophical discourse on migration is the conceptualization of the phenomenon of freedom, the projectivity of human existence. Philosophy first models migration by developing a dualistic ontology of being and non-being, essence and phenomenon, present and proper, knowledge and thought.

Sociological theories of population migration, in which patterns of territorial population movements are evaluated both from the standpoint of their motivation and consequences at the personal level, and from the standpoint of analyzing the process at the national and international levels. Demographic theory places the main emphasis on the problems of the population reproduction regime, which is directly determined by the birth rate and death rate.

Migration is one of the types of mobility of individuals and is not directly a component of the reproductive process. The socio-philosophical analysis of the theories and processes of migration in the system of accompanying realities reveals the dominant meanings of the paradox of the logical impossibility of a settled existence and the endless search for the right to freedom of both movement and the general freedom of the individual as a whole. The transformation of traditional ideas about migration is connected with its acquisition of new properties related to the moving transcendence and instability of the world structure.

Key words: “idea of migrations without borders”, “policy of closed borders”, freedom of movement, demographic changes.

УДК 1.21

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.2>

КРИТИКА ІНТЕГРАЛЬНОГО ТРАДИЦІОНАЛІЗМУ ЗА СИНКРЕТИЗМ ТА ЇЇ ПОДОЛАННЯ З ПОЗИЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ТРАДИЦІЇ

Данило Богатирьов, Іван Чорноморденко

*Київський національний університет будівництва і архітектури,
кафедра філософії
просп. Повітрофлотський, 31, 03037, м. Київ, Україна*

Мета даного дослідження полягає у тому, щоб окреслити основні можливі приводи для критики філософії інтегрального традиціоналізму за синкретизм з позиції православної філософсько-богословської думки, проаналізувати їхню обґрунтованість та окреслити можливі шляхи їх подолання. У статті розкривається уявлення філософії інтегрального традиціоналізму про премордiальну традицію, яка, на думку прихильників цього філософського напрямку, існувала за часів «золотої доби» людства. Представники інтегрального традиціоналізму розглядали усі сучасні релігії, які зберегли ініціативну спадковість та «езотеричні» (внутрішні) ініціативні практики, як рівнозначні духовні шляхи, що ведуть до єднання з трансцендентним Божеством, та розуміння постулатів премордiальної традиції. При цьому вони не прагнули до синкретичного поєднання елементів різних релігій, або їхнього злиття у єдине вчення. Навпаки, для родоначальника філософії інтегрального традиціоналізму – французького філософа Рене Генона – була характерна критика синкретизму та невизнання синкретичних вчень у якості істинних ініціативних релігійних традицій.

Тим не менш, уявлення про рівнозначність різних релігій на шляху до пізнання вищих істин та сутності премордiальної традиції може бути витлумачене окремими адептами у синкретичному ключі. Таке тлумачення, як і саме твердження про наявність істини рівною мірою у різних релігійних традиціях, вступає у певні протиріччя із християнським, та зокрема православним уявленням про унікальність власної релігійної традиції, яке базується на вірі в унікальність фігури Ісуса Христа як єдиної в історії Бого-людини, і як наслідок – на унікальності Євангелія.

Автори даної статті пропонують шляхи подолання цього протиріччя через вироблення специфічно-православного тлумачення ідеї філософії інтегрального традиціоналізму про премордiальну традицію та різні шляхи до досягнення її істин.

Ключові слова: філософія інтегрального традиціоналізму, православ'я, синкретизм, Рене Генон, Фрїтгоф Шуон, премордiальна традиція.

Постановка проблеми. Філософська школа інтегрального традиціоналізму, засновником якої був французький філософ Рене Генон, базуючись на глибокому вивченні різних релігійних традицій та співставленні їх характерних рис, дійшла висновку про існування первинної, так званої «премордiальної» традиції, котра передувала виникненню усіх сучасних релігій та містила у собі божественні істини, усталені за участю безпосередньо трансцендентного Божества. Ця премордiальна традиція, на думку представників філософії інтегрального традиціоналізму, існувала у період «золотої доби людства», котра, як вони вважали, мала місце у минулому напередодні зародження відомих історичній науці древніх цивілізацій, або на ранньому етапі їхнього розвитку [4, с. 276].

Інтегральні традиціоналісти вважали, що усі сучасні релігії, які зберегли ініціативну спадковість, містять у собі певні фрагменти цієї первинної істини і що вивчаючи їх та порівнюючи їхній погляд на основні аспекти буття, можна отримати уявлення про початкову традицію, спостерігаючи різні проєкції її бачення. У своїй праці «Нотатки про ініціацію»

Рене Генон писав про це так: «Лише той прийшов до цього, хто безпосередньо і глибоко пізнав ідентичну основу всіх традиційних доктрин і, розташувшись у центральній точці, з якої всі вони еманують, знайшов істину, приховану під розмаїттям і множиною зовнішніх форм. Справді, різниця може полягати лише у формі та видимості; суть же всюди і завжди та сама; адже істина одна, хоча аспекти її численні, відповідно до більш-менш відмінних точок зору, з яких її розглядають; як кажуть мусульманські ініційовані, «вчення про Єдність єдине»; але потрібна різноманітність форм, щоб адаптуватися до когнітивних умов тієї чи іншої країни чи епохи, або щоб відповідати різним відокремленим поглядам, відповідним цим умовам; і ті, хто зупиняється на формі, бачать передусім відмінності – до того, що навіть іноді беруть їх за опозиції, тоді як вони, навпаки, зникають для тих, хто вийшов за їхні межі» [3, с. 233–234].

Вищеописане уявлення про існування у давнину премордальної традиції, усвідомлення якої нівелює відмінності між сучасними релігійними традиціями та надає можливість осягнути шлях їх походження, котрий з точки зору інтегральних традиціоналістів являв собою ніщо інше як «специфікацію», пристосування первинної традиції до сприйняття конкретними народами, яка відбувалася паралельно із деградацією людської цивілізації від «золотої доби» до сучасності, на перший погляд, може здаватися синкретичним. Особливо – якщо розглядати його крізь призму православної релігійної традиції.

Втім, такий погляд видається нам поверхневим, адже на відміну від прихильників синкретичного «поєднання усіх релігій», інтегральний традиціоналізм не пропонує змішувати догми та обряди різних релігійних традицій. Навпаки, його основоположники закликали до суворого слідування нормам ініціатичних релігійних традицій, що збереглися до наших днів, адже саме вони є шляхами до пізнання первинної істини.

Виклад основного матеріалу. Для початку визначимося з тим, що являє собою синкретизм. Як пише у своїй праці «Синкретичний універсалізм: критика» американський дослідник Гаррі Хьюлер, «Синкретичний універсалізм є спробою створити спільну загальноносвітovu віру шляхом абстрагування та синтезу універсальних елементів, які підкреслюють зовнішні форми усіх релігій... Синкретичний універсалізм, фокусуючись на створенні єдиної загальноносвітovoї віри, є лобовою атакою на ці конкретні претензії на істину (маються на увазі християнська, ісламська та іудейська релігії одкровення)» [6, с. 159].

З цього визначення (яке корелює з багатьма іншими та було наведене нами через його стислість) випливає декілька основних характеристик синкретичного універсалізму.

Перша та основна з них – це намагання створити єдину світову релігію. Звернемо увагу на те, що воно стосується саме теперішнього або майбутнього часу, а не стверджує, що подібна релігія могла існувати у минулому. Більш того, основною мотивацією синкретичного універсалізму є усунення конфліктів між представниками різних релігій на конфесійному ґрунті, та/або переконання у тому, що істина є єдиною, а усі релігійні традиції містять у собі її частину (а відтак – намагання їх поєднати задля отримання «найбільш повного уявлення про істину»).

Друга характеристика синкретичного універсалізму – намагання зосередитися на зовнішніх проявах різних релігійних доктрин, ігноруючи суттєві філософські та богословські розбіжності між ними. Наприклад, заради намагання поєднати монотеїстичні та політеїстичні культури Заходу і Сходу, прихильники синкретичного універсалізму можуть нехтувати очевидними розбіжностями між ними у поглядах на процес створення світу, кількість божественних сутностей та їхні якісні характеристики, наголошуючи на акцентуванні уваги усіма цими культурами на необхідності підтримувати гармонію у суспільстві та внутрішньому світі людини, а також на деяких спільних морально-етичних засадах.

Окрім синкретичного універсалізму існують і інші форми синкретизму, котрі відрізняються від нього тим, що не намагаються поєднати усі світові релігії в одну, а є певною «сумішшю» двох або більше релігійних традицій. Періодом розквіту таких синкретичних вчень були перші століття нашої ери, коли в елліністичному світі набули поширення поєднання різних греко-римських, близькосхідних, персидських та іудейських культів, а також намагання доповнювати християнство синкретичними запозиченнями з інших релігій [9, с. 1].

Корені цього типу синкретизму слід шукати не стільки у вченнях окремих проповідників та псевдо-пророків, скільки у культурному взаємопроникненні, яке було характерним для вказаного регіону та епохи. Зважаючи на слабе розповсюдження грамотності та писемності серед тогочасного населення, а відтак – і на неможливість широкого тиражування догматичних текстів та ознайомлення із ними більшості адептів релігійних вчень, останні, під впливом контактів із представниками інших релігійних традицій, часто переймали певні їх аспекти, з часом інтегруючи їх у власні культури, що призводило до синкретизму. На більш високому освітньому та когнітивному рівні, значну роль у розповсюдженні у перші століття нашої ери синкретичних культів зіграла антична філософія з її культурою критичного сприйняття інформації та аргументованих диспутів щодо істинності або хибності тих чи інших тверджень. Внаслідок цих особливостей, освічені люди/філософи античної доби були схильні піддаватися на аргументи адептів тих чи інших релігійних традицій, якщо вони здавалися логічно-несуперечливими. Результатом цього стало комбінування багатьма філософами того часу елементів різних релігійних вчень, що призводило до виникнення нових синкретичних культів. Яскравим прикладом такого культу є мітраїзм – синкретична релігія, що базувалася на суміші греко-римських і персидських вірувань, та деяких місцевих культів, розповсюджених у Передній Азії [5, с. 5].

З огляду на те, що інтегральний традиціоналізм є напрямом у філософії, а не релігійним вченням, що запозичило елементи різних культів, другий з названих типів синкретизму до нього не має жодного стосунку навіть теоретично. Що ж стосується першого типу (а саме – синкретичного універсалізму), така особливість інтегрального традиціоналізму як переконання у існуванні премордальної релігійної традиції за часів «золотої доби людства» може породити (а подекуди – і породжує, про що ми детальніше скажемо нижче) звинувачення у синкретизмі.

Для того, щоб зрозуміти, чим вони викликані, розглянемо погляд християнської взагалі та зокрема – православної релігійної традиції на питання синкретизму.

Як пише теолог Джон Роксбороу: «Важливість уникнення синкретизму для християнської ідентичності може здатися занадто очевидною, щоб говорити про неї. Християни часто цитують Книгу Ісуса Навина 24:15: «Оберіть собі сьогодні, кому будете служити» і обстоюють «унікальність Христа» та християнського одкровення. Є цілком звичним стверджувати виключну відданість Ісусу Христу в контекстах, які цінують численні релігійні традиції та символи. Синкретизм передбачає нечистоту» [10, с. 1].

У наведеній цитаті містяться два основні аргументи християнської релігійної традиції проти усіх форм синкретизму.

Перший з них – унікальність фігури Ісуса Христа як Сина Божого та однієї з іпостасей Трьохособного Божества. З богословської точки зору, вона обґрунтована фактом непорочного зачаття та народження Ісуса Христа як єдиної в історії людства бого-людини, котра була одночасно істинним Богом і істинною людиною. Цей статус автоматично підносить Ісуса Христа як над усіма пророками часів Старого Заповіту, так і над мудрецами та пророками інших релігій (авраамічних і не тільки), оскільки Божество за визначенням є вищим ніж навіть найбільш просвітлена людина, а одкровення, висловлені безпосередньо Божеством

та записані його учнями не можуть підлягати сумніву, на відміну від одкровенень пророків, які, не зважаючи на свою просвітленість, не мали жодної іншої природи, окрім людської.

Другий аргумент християнства на користь необхідності збереження чистоти своєї традиції та проти її змішування з іншими релігійними вченнями випливає із першого. Він полягає у переконанні про унікальність Нового Заповіту та особливо – чотирьох Євангелій, оскільки вони є записаними настановами самого Бога, який прийшов у світ у плоті та говорив з людьми, сам перебуваючи у тілі людини. Через цю особливість Отці Церкви називали Ісуса Христа Богом Словом, оскільки саме через його слова християнам були даровані божественні істини [12, с. 17–18].

Враховуючи вищезазначене, християнський та зокрема православний погляд на недопустимість будь-яких форм синкретизму є цілком зрозумілим. Адже якщо християнство є єдиною релігією, істини якої були (принаймні, на переконання його прихильників) надані безпосередньо єдиним за всю історію людства Богом, котрий прийшов у світ у тілі людини та говорив із людьми зрозумілою їм мовою, то як можна доповнювати або коригувати ці божественні істини й настанови запозиченнями з інших релігій, які були, в кращому випадку, продуктом божественних одкровенень, даних пророкам та певним чином інтерпретованих людьми, а в гіршому випадку – продуктом міфологічного осмислення певних явищ, характерних для природи та людського суспільства?

Специфічний погляд православної релігійної традиції на питання наявності або відсутності фрагментів істини у інших релігіях та синкретизм описує доктор Георг Пападеметріу у своїй статті «Погляд православного християнства на нехристиянські релігії», у якій він пише: «християни дотримуються трьох поглядів на нехристиянські релігії. Перший полягає у тому, що нехристиянин буде проклятий, тому що немає спасіння поза видимим Тілом Христовим, тобто Церквою. Другий полягає у тому, що нехристиянин може досягнути спасіння, незважаючи на релігію, яку він практикує, але лише через милість Богу. Третій погляд передбачає, що нехристиянин може досягнути спасіння за допомогою самої релігії, яку він сповідує, оскільки нехристиянські релігії також можуть містити спасительні істини. Ці три погляди паралельні трьом підходам, визначеним в іншому місці як ексклюзивізм, інклюзивність та культурний плюралізм. Твердження про ексклюзивність було відкинуто багатьма православними вченими як неспроможне. Це робиться не в інтересах сприяння місіонерським зусиллям чи сприяння миру у всьому світі. Ексклюзивність відкидається як питання істини. Більшість православних вчених дотримуються інклюзивізму. Деякі православні вчені дотримуються погляду, який характеризується як культурний плюралізм, але з умовами. Релятивізм і синкретизм заперечуються. І погляд, що християнство є просто однією зі світових релігій, яка пропонує благословення спасіння, не приймається. У центрі уваги, скоріше, Дух Божий, Утішитель, Який веде нас «до всієї правди», де в Христі всі стають одним» [7, с. 1].

Звернемо увагу на тезу про те, що погляд на християнство як на одну з релігій, які пропонують благословення спасіння, не приймається християнським (та зокрема – православним) богослов'ям. На перший погляд, вона містить у собі повне протиріччя одному з основних постулатів інтегрального традиціоналізму, а саме – увявленню про те, що кожна зі збережених на даний час ініціативних традицій містить у собі божественні істини та здатна надати своїм adeptам шлях до єднання із трансцендентним Божеством.

Дослідник філософії інтегрального традиціоналізму Джеймс Кастінгер так описує цю її рису: «Якщо плюралізм (в контексті вказаної праці під ним розуміється синкретичний універсалізм) розглядає релігію як результат людських намагань досягти божественної реальності, яку ніколи не можна пізнати такою, якою вона є сама по собі, інтегральний

традиціоналізм вчить, що справжні або ортодоксальні релігії світу безпосередньо розкриваються цією реальністю, а кожна з них відповідає певному архетипу всередині божественного розуму. Зазначені традиції не передають лише часткові чи додаткові істини, які потім повинні бути об'єднані синкретиком для досягнення повного розуміння. Швидше, кожна з них є цілком істинною в тому сенсі, що вона забезпечує своїх прихильників усім необхідним для досягнення найвищого або найповнішого стану людини, стану, в якому вона зможе підтвердити істину на досвіді через свою участь у самій природі Бога» [1, с. 2].

Переконавання про повну та завершену істинність кожної справжньої ініціатичної релігійної традиції, яке є характерним для інтегрального традиціоналізму, дійсно вступає у протиріччя із уявленням християнства про свою унікальність, засновану на безпосередньому отриманні одкровення від Бога Живого, що прийшов у світ у якості людини. Проте, за певних умов, навіть воно може бути витлумачене у характерному для християнства, та зокрема православ'я ключі.

За умови прийняття того факту, що кожна ініціатична традиція містить у собі принаймні частину істини, яка була дарована їй засновникам у якості божественного одкровення та витлумачена ними у відповідності до власних уявлень про світ та «культурного канону» (адже вони, на відміну від християн, не мали безпосередніх свідоцтв із вуст втіленого Бога), можна припустити, що досягаючи певного щаблю духовного розвитку, окремі адепти цих традицій своїми благими справами та праведним життям заслуговують на милість Духу Святого, та отримують просвітлення (якщо не повне та порівняне із тим, яке отримують християнські святі, то принаймні часткове).

Такий погляд не передбачає відмову від віри в унікальність християнства через дарування його істин Богом живим. Не передбачає він і виправдання переходу із християнства до інших релігійних традицій. За умови прийняття вказаного погляду на питання взаємодії з іншими релігіями, християнство, та зокрема – православ'я як його найортодоксальнішу форму, можна вважати найбільш повною, вичерпно описаною, та заснованою на найбільш вагомому одкровенні, а відтак – найбільш істинною релігією, що надає найкоротший та найменш суперечливий шлях до єднання з Богом. Інші ініціатичні релігійні традиції, у такому контексті, можуть розглядатися у якості прийняттого шляху для тих народів та суспільств, котрі «ще не прийняли світла Христової віри». Таким чином, може бути вирішене філософське питання щодо погляду християнського богослов'я на здатність окремих представників цих релігійних традицій заслужити спасіння.

Принципову можливість тлумачення (не без певної корекції змісту) вказаного постулату філософії інтегрального традиціоналізму крізь призму православної релігійної традиції підтверджує те, що основоположник інтегрального традиціоналізму Рене Генон категорично відкидав синкретизм та вважав, що адепти істинних ініціатичних релігійних традицій (зокрема – і православного християнства, яке, на відміну від католицизму та протестантизму, зберегло ініціатичну практику ісихазму та розуміння спасіння душі саме як обожнення – теозису, тобто – подолання людського стану і вихід на якісно новий рівень) повинні дотримуватися їхніх догм і правил, слідує шляхом духовного розвитку, а не змінювати віру, шукаючи іншого шляху.

З приводу синкретизму, він писав: «Синкретизм» у справжньому значенні слова є не що інше, як проста послідовність елементів різного походження, зібраних, так би мовити, «ззовні», без будь-якого більш глибокого принципу, що їх об'єднує. Очевидно, що подібне поєднання реально не може становити доктрини, як купа каміння не може стати будівлею; і якщо при поверхневому розгляді часом і виникає подібна ілюзія, вона не може протистояти більш серйозному аналізу. Немає потреби далеко ходити за прикладами такого

синкретизму; їх ми бачимо, по суті, у таких сучасних підробках під традицію, як окультизм і теософія; фрагментарні поняття, запозичені у різних традиційних форм, загалом погано зрозумілі і більш менш спотворені, змішані тут із концепціями, що стосуються сфери філософії та світської науки» [3, с. 38].

Характерне свідчення того, що Рене Генон засуджував синкретичні поєднання елементів різних релігійних традицій, наводить релігієзнавець Вільям Діксон: «Наприкінці 1940-х років Рене Генон отримував повідомлення від колег, що Фрїтьоф Шуон пом'якшує вимоги шариату, дозволяючи християнам брати участь у суфійських практиках та включаючи теми для медитації з інших традицій. Рене Генон вважав це своєрідним «синкретизмом», який відхилявся від справжнього традиційного підходу, і заохочував своїх учнів відокремитися від ордену «Alawīyya» Фрїтьофа Шуона, написавши, що Фрїтьоф Шуон перетворює структуру на «розпливчасту універсалістську організацію» [2, с. 602–603].

В даному конкретному випадку висловлена Рене Геноном критика стосувалася Фрїтьофа Шуона та заснованого ним ісламського суфійського ордену «Alawīyya», проте несприйняття синкретичного поєднання елементів різних ініціативних релігійних традицій було усталеним переконанням філософа і стосувалося не лише ісламу, а й інших релігій.

Задля внесення ясності у питання того, чому багато хто з західних послідовників Рене Генона приймав іслам, зазначимо, що оскільки інтегральний традиціоналізм визнає істинними лише ті релігійні традиції, які зберегли ініціативну спадковість та впорядковані і систематизовані «езотеричні» (внутрішні) ініціативні практики, то католицизм та протестантизм, до яких від народження належали більшість ранніх послідовників інтегрального традиціоналізму, вони такими не вважали, оскільки ці релігійні деномінації давно втратили вказані риси. Сам Рене Генон вважав, що ініціативу можливо отримати або у деяких нечисленних та закритих таємних товариствах Заходу, або у східних (зокрема, православних) християнських церквах, які зберегли практику ісихазму, або у індуїзмі чи ісламі [11, с. 4]. При цьому, отримання ініціативу у ісламі він називав порівняно легким шляхом, оскільки на відміну від індуїзму, там ініціативні практики позбавлені від кастових обмежень, а на відміну від православ'я, не потребують довготривалої (протягом десятків років) чернечої аскези та не мають канонічних обмежень, пов'язаних із попереднім способом життя (наприклад, деякими видами скоєних гріхів). Саме тому багато хто (хоча й не всі) з послідовників Рене Генона, які у дитинстві були хрещені у католицькій церкві, вирішували йти «простим шляхом» до ініціативу та обирали іслам, а не православ'я. Дослідник інтегрального традиціоналізму Тімоті Скотт з цього приводу писав: «Рене Генон зауважив шукачеві, що «ісламську ініціативу, загалом, легше отримати, ніж індуїстську». Це, звичайно, конкретно пов'язано з питаннями каст; проте Рене Генон зазначає подібні труднощі, *mutatis mundis*, і в отриманні посвяти в ісихастській традиції, яка не обмежена питанням каст. І насправді багато християнських послідовників Рене Генона вибрали «легкий» (за словами самого Рене Генона) варіант стати мусульманами, що дозволило їм шукати посвяти у суфійську таріку» [11, с. 14].

Проте, якщо представники релігійних деномінацій, що втратили ініціативну складову, вважали для себе можливим обирати «легкий» (як їм здавалося) шлях, то люди, чий роди протягом багатьох поколінь перебувають у лоні однієї з релігійних традицій, які зберегли ініціативну складову (зокрема, православної), на наш погляд, не мають духовного права на такий «вибір», адже здійснивши його, вони б зрадили власну традицію, котра не лише надає усі можливості для духовного розвитку шляхом ініціативу, а й є (з точки зору її adeptів) унікальною з огляду на отримання одкровення від Бога живого, а не людей-пророків, про яке ми згадували вище.

Повертаючись до теми критики інтегрального традиціоналізму та окремих його adeptів за синкретизм, зазначимо, що Фрїтьофу Шуону (а також його послїдовникам), якого Рене Генон і сам критикував за подїбні підходи, синкретизм дійсно був властивий. Як пише про це дослідник релїгїї Желько Познанович: «З іншого боку, Мартїн Лїнгс, хоч і мусульманин, виступає за касти. Х'юстон Сміт повторює загальні положення руху хїппї, синкретизм Фрїтьофа Шуона, незважаючи на авторитарний виклад, дуже важко зрозумїти» [8, с. 46].

Проте усі зазначені випадки є радше екстравагантними викривленнями та відходом від основних принципів філософїї інтегрального традиціоналізму, нїж його «генеральною лїнією». Наведена вище цитата, яка описує засудження синкретичних практик Фрїтьофа Шуона Рене Геноном, підтверджує цю тезу.

Висновки. Отже, як впливає із нашого дослідження, основне протирїччя між філософїєю інтегрального традиціоналізму та православним світоглядом полягає у прїтаманному інтегральному традиціоналізму уявленні про існування єдиної «премордїальної» пра-традицїї за часів «золотої доби» людства, від якої походять усі сучасні релїгїйнї традицїї, що зберегли ініціатичну спадковїсть. Хоча ця ідея не є активно-синкретичною та універсалїстською, оскїльки не передбачає заклику до об'єднання усіх існуючих на сьогодні ініціатичних релїгїйних традицїй, вона, тим не менш, за певних обставин потенцїйно може бути витлумачена окремими прихильниками у синкретичному ключї, подїбно до того як це робили Фрїтьоф Шуон та його послїдовники. Не дивлячись на це, основоположник інтегрального традиціоналізму Рене Генон виступав категорично проти такого підходу та обстоював необхіднїсть дотримання чистоти релїгїйної традицїї, шляхом якої прямує той чи інший adept.

Задля запобїгання викривленню ідеї «премордїальної» традицїї у синкретичному ключї та можливостї сприйняття філософїї інтегрального традиціоналізму з позицїї православного релїгїйного вчення, ми вважаємо за потрібне надати цїй ідеї специфічно православне тлумачення.

Відповідно до нього, уявлення філософїї інтегрального традиціоналізму про «золоту добу» може бути витлумачене у бїблїйному ключї як пам'ять про існування пра-батьків людства Адама та Єви у раю, а «премордїальна традицїя» може розглядатись не як певне релїгїйне вчення, а як стан прямого та безпосереднього спілкування перших людей з Богом, який також описаний у Бїблїї. За умови такого сприйняття, теза інтегрального традиціоналізму про походження усіх істинних ініціатичних релїгїй від цього стану отримує метафоричне трактування, адже подолання людського шляхом духовного розвитку та ініціацїй покликане наблизити адепта релїгїйної традицїї саме до безпосереднього спілкування з Богом (у православнїй традицїї – до обоження, уподїбнення Богу та єднання з ним у божественному світлї).

Що ж стосується тези інтегрального традиціоналізму про істиннїсть усіх ініціатичних традицїй, для сприйняття православним релїгїйним світоглядом вона повинна бути дещо відкоригована. За умови прийняття того факту, що кожна ініціатична традицїя мїстить у собі принаймнї частину істини, яка була дарована їй засновникам у якостї божественного одкровення та витлумачена ними у відповідностї до власних уявлень про світ та «культурного канону» (адже вони, на відмїну від християн, не мали безпосереднїх свїдоцтв із вуст втіленого Бога), можна припустити, що досягаючи певного щаблю духовного розвитку, окремі adeptи цих традицїй своїми благими справами та праведним життям заслуговують на милїсть Духу Святого, та отримують просвітлення (якщо не повне та порівняне із тим, яке отримують християнські святї, то принаймнї часткове).

Таке тлумачення може стати православним поглядом на характерні для інтегрального традиціоналізму твердження про те, що істина міститься у всіх ініціатичних релігійних традиціях та здатна зняти протиріччя між православним світоглядом й філософією інтегрального традиціоналізму, відкриваючи шлях для збагачення першого шляхом вивчення та застосування методології і термінологічного апарату, виробленого останнім.

Список використаної літератури

1. Cutsinger J. S. *Perennial Philosophy and Christianity*. Christianity: The Complete Guide. URL: https://www.academia.edu/3086221/Perennial_Philosophy_and_Christianity (дата звернення: 17.04.2023).
2. Dickson W. R. René Guénon and Traditionalism. *Handbook of Islamic Sects and Movements.*, 2021. P. 589–611.
3. Guenon R. *Perspectives on Initiation*. Ghent, NY: Sophia Perennis, 1946. 302 p.
4. Guenon R. *The Reign of Quantity and the Signs of the Times*. Hillsdale, NY : Sophia Perennis., 2001. 284 p.
5. Hill C. L. *The Origins and Identity of Roman Mithraism*. University of Nebraska, 2017. 102 p.
6. Hoehler H. H. Syncretistic Universalism: a Critique. *Selected essays in liberal theology, 1975–85*. 1985. Vol. 6, No. 2/3. P. 159–171.
7. Papademetriou G. C. An Orthodox Christian View of Non-Christian Religions. Greek Orthodox Archdiocese of America. URL: <https://www.goarch.org/ru/-/an-orthodox-christian-view-of-non-christian-religions> (дата звернення: 17.04.2023).
8. Poznanović Z. Tajna Renea Genona – kritički osvrt na Genonov tradicionalizam. *Časopis za Religijske Nauke*, 2014. Vol. III (2). P. 35–54.
9. Religious syncretism. *Encyclopaedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/topic/religious-syncretism> (дата звернення: 14.04.2023).
10. Roxborough J. Syncretism and Identity. *Department of Theology and Religion, University of Otago. Christian Thought and History Seminar, 20 April*. 2012. P. 1–12.
11. Scott T. René Guénon and the question of initiation. *Sophia: The Journal of Traditional Studies*. URL: http://timothyscott.com.au/Assets/pdfs/Guenon_initiation.pdf (дата звернення: 18.04.2023).
12. St. Athanasius. *On the Incarnation of the Word of God*. Palm Desert, CA: Lorenzo Lotto Nativity., 2011. 98 p.

CRITICISM OF INTEGRAL TRADITIONALISM FOR SYNCRETISM AND ITS OVERCOMING FROM THE POSITION OF THE ORTHODOX RELIGIOUS TRADITION

Danylo Bohatyrov, Ivan Chornomordenko

Kyiv National University of Construction and Architecture,

Department of Philosophy

Povitroflotskyi Avenue, 31, 03037, Kyiv, Ukraine

The purpose of this study is to outline the main possible reasons for criticizing the philosophy of integral traditionalism for syncretism from the standpoint of Orthodox philosophical and theological thought, to analyze their validity and to outline the possible ways to overcome them. The article reveals the idea of the philosophy of integral traditionalism about the perennial tradition, which, according to the supporters of this philosophical trend, existed during the “golden age” of mankind. The representatives of integral traditionalism considered all modern religions that preserved the initiatory heredity and “esoteric”

(internal) initiatory practices as equivalent spiritual paths leading to unification with the transcendent Deity and understanding of the postulates of perennial tradition. At the same time, they did not strive for a syncretic combination of elements of different religions, or their fusion into a single teaching. On the contrary, for the founder of the philosophy of integral traditionalism – the French philosopher Rene Guenon – criticism of syncretism and non-recognition of syncretic teachings as true initiatory religious traditions were typical.

Nevertheless, the idea of the equivalence of different religions on the way to the knowledge of higher truths and the essence of the perennial tradition can be interpreted by some adepts in a syncretic way. Such an interpretation, as well as the statement about the presence of truth in equal measure in different religious traditions, consists certain contradictions with the Christian, and in particular the Orthodox, idea of the uniqueness of one's own religious tradition, which is based on the belief in the uniqueness of the figure of Jesus Christ as the only God-man in history, and as a result – on the uniqueness of the Gospels.

The authors of this article propose ways to overcome this contradiction by developing a specific Orthodox interpretation of the idea of the philosophy of integral traditionalism about the perennial tradition and different ways to understand its truths.

Key words: Integral traditionalism philosophy, Orthodoxy, syncretism, Rene Guenon, Frithjof Schuon, perennial tradition.

УДК 8-96(09)(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.3>

НАРАТИВ «АРМІЯ. МОВА. ВІРА» В КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ВОЄННОГО ЧАСУ

Грига Богачевська

*Національний транспортний університет,
факультет економіки та права, кафедра філософії та педагогіки
вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 1, 02000, м. Київ, Україна*

Метою статті є виявлення ставлення українців до армії, мови та віри через рік повномасштабної війни крізь призму нарративу «Армія. Мова. Віра», а також з'ясування його консолідуючих комунікативних функцій в контексті взаємин держави та громадянського суспільства. Методологічними засадами дослідження стали принципи нарративного аналізу суспільно-політичного та релігійного дискурсів, контент-аналізу промов політичних та релігійних діячів, що застосовувалися з дотриманням дослідницьких засад позапартійності та позаконфесійності в межах філософсько-релігієзнавчої та політолого-соціологічної дескрипції. Наукова новизна. Розглянуто змістовне наповнення та функціонування суспільно-політичного нарративу «Армія. Мова. Віра» на базі результатів останніх соціологічних досліджень, виявлено його смислові трансформації та суспільно-політичні функції. Висновки. Наратив «Армія. Мова. Віра» пройшов трансформацію від гасла окремої політичної партії до консолідуючої українській соціум декларації ціннісних пріоритетів, від сприйняття його як націоналістичного, до використання представниками практично всіх політичних сил країни. Це зумовлено одночасним рухом суспільства і влади назустріч одне одному. Держава реагує на суспільні запити з запізненням, що викликає певну соціальну напругу. Консолідація суспільства перед лицем повномасштабної військової агресії є наразі головною функцією досліджуваного нарративу. Його розгортання свідчить про радикалізацію суспільства під час повномасштабної війни, потребу в односторонніх орієнтирах, скерованих на збереження державності і виживання нації. Перспективи подальшого функціонування нарративу «Армія. Мова. Віра» залежать від підсумків закінчення війни, які сформулюють актуальний порядок денний відродження України і окреслять нові геополітичні контури і безпекові формати її існування.

Ключові слова: нарратив, дискурс, армія, мова, віра, Україна, консолідація, суспільство, політика, православні Церкви.

Постановка проблеми. Повномасштабне військове вторгнення Росії в Україну докорінно змінило життя всього українського суспільства. «Директор Інституту соціології НАН України Євген Головаха підтверджує на підставі соціологічних досліджень, що ставлення до Росії, до державних символів, до мови і церкви різко змінилося одразу після вторгнення російської армії» [3]. Перед кожним громадянином України постало питання самоідентифікації перед лицем війни, що ведеться з метою знищення української нації як такої. В цьому контексті гасло «Армія. Мова. Віра», що було створене політтехнологами Петра Порошенка до виборів 2019 р., сьогодні сприймається як частина ідеологічного нарративу українського суспільства у воєнний час. 20 серпня 2018 р. в щорічному Посланні Президента до Парламенту України П. Порошенко наголосив: «Армія, мова і віра – це не гасло. Це формула сучасної української ідентичності. Армія боронить нашу землю. Мова боронить наше серце. Церква боронить нашу душу» [10]. Життя підтвердило життєздатність і слушність цього політичного гасла, яке з початком повномасштабної російської агресії

стало сприйматися суспільством в дискурсі самоідентифікації консолідації перед загрозою існування незалежної української держави.

Отже, наразі актуальним є розгляд змістовного наповнення цього суспільно-політичного на базі результатів останніх соціологічних досліджень задля його політологічного, філософського та релігієзнавчого осмислення, яке дозволить осягнути зміст провідного нарративу, функціонуючого сьогодні в українському суспільному дискурсі. Тому **метою статті** є виявлення ставлення українців до армії, мови та віри через рік повномасштабної війни крізь призму нарративу «Армія. Мова. Віра», а також з'ясування його консолідуючих комунікативних функцій в контексті взаємин держави та громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В теоретичній площині увагу дослідників привертає сутність нарративу як форми комунікації, яка варіюється в залежності від соціальних інституцій, які його продукують.

Разом з тим, «людський дискурс є багатозначним і може бути предметом нарративної раціональності» [16, с.4]. Тому нарратив як міждисциплінарний конструкт активно вивчається як в світовій [С. Шейгал, Е. Борманн, У. Фішер], так і в українській філософії, політології та релігієзнавстві, зокрема, ґрунтовно розглядається О. Профатіловою [13]. В філософсько-релігієзнавчому контексті християнська нарративна традиція типологізована І. Богачевською [1]. В речіщі політичного дискурсу його осмислює П. Олещук [8; 9]. Більшість наратологічних досліджень присвячено політичному дискурсу і не торкаються такої соціальної інституції, як церква. В заявленому контексті тема статті розглядалася в медійній площині і ще не поставала предметом філософської рефлексії. Публікації в українських медіа розглядали її в контексті політичної боротьби президентів Порошенка та Зеленського, який, у відповідь на виклики часу, прийняв передвиборче гасло свого опонента, що актуалізувалося відповідно до викликів часу [3].

Основний матеріал. Організація політичного простору в кожній країні світу відбувається за допомогою пролітичних нарративів, які відображують ключові національні смисли та символи. Довгий час відсутність єдиного дискурсу національної ідентичності розділяла Україну темпорально, оскільки в суспільстві одночасно існували і дискурс минулого (політична риторика «єдиного слов'янського (радянського) народу»), що знецінювала такі символи, як мова, державна незалежність, національна Церква, як другорядні щодо історії і російської мови «єдиної історичної спільноти – радянського народу»), і дискурс майбутнього – з цінностями незалежності, демократії, насуверенної національної держави. Так само Україну символічно поділяли і географічно – на індустріальний Схід, *ностальгуючий* за радянською «плановою економікою» та аграрний Захід, який зі Сходу бачився «осередком націоналістів-бандерівців» та інших «запруданців Америки». Така «множинність смислових територій», відсутність єдиного національного нарративу і національної ідеї, як його змістовного ядра, була справжнім викликом державній владі і всім іншим соціальним інститутам, що задля збереження цілісності країни мали якимось чином «уніфікувати» політичний дискурс і символічний фон суспільного життя.

Повномасштабна війна докорінно змінила суспільний дискурс і символічне поле України. Новий політичний нарратив сформувався в процесі спільної дії абсолютної більшості українців, які зволіли дати відсіч агресору і реалізували це спільне волевиявлення на полі бою. І це «волевиявлення політичної нації» спирається на нові символічні дискурсивні структури, які сформували новий політичний дискурс, взявши на озброєння порошенківську формулу «Армія. Мова. Віра». Триєдиний нарратив «Армія. Мова. Віра» наразі поєднує в себе військовий, суспільний та релігійний дискурс, формуючи в своїй єдності потужний вектор національної самоідентифікації. Як більшість політичних нарративів, які,

за визначенням, є ієрархічними і поліфункціональними, він формує певний гіпертекст, сукупність текстів різних жанрів, що перехрещуються в певних інформаційних вузлах, створюючи дискурсивну цілісність, яка є більшою, ніж просте поєднання її складових. Тексти різних жанрів, створені авторами з різними політичними поглядами, мовними та релігійними вподобаннями, представлені в ЗМІ та соцмережах, в сучасну цифрову добу «нагадують своєрідні струмки, що живлять ріку політичної боротьби, адже вони, у сукупності роблять вагомий внесок у формування політичної свідомості та громадської думки, що в результаті може вплинути на хід політичного процесу» [17, с. 945]. Виходячи з крилатого вислову М. Вебера, що нації – це спільноти почуттів, наратив «Армія, мова, віра» можна вважати певним мотиваційним центром, що формує політичний простір сучасної України суголосно з почуттями нації.

Як слушно зазначає П. Олешук, «політичний дискурс може бути проаналізований на трьох різних рівнях: філологічному (на основі виявлення мовленнєвого змісту повідомлення), соціально-психологічному (через співставлення повідомлень та явищ соціальної реальності) та герменевтичному (на основі виокремлення ключових ідей повідомлення, структурування їх та створення на цьому ґрунті бази для співставлення з іншими елементами дискурсу)» [8, 2010b].

Наратив «Армія. Мова. Віра» з моменту появи під час виборчої кампанії президента П. Порошенка переріс початкові змісти, які в нього вкладалися політтехнологами. Першопочатково він мав сприйматися виборцями як декларація пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики України. Гасло «Армія» мало вказувати на ідею розвитку ЗСУ, розбудову військово-промислового комплексу та прагнення вступу до блоку НАТО. Гасло «Мова» передбачало підвищення престижу української мови шляхом розвитку книгодрукування, дубляжу, квотування україномовної мистецької продукції тощо. Гасло «Віра» передбачало створення автокефальної православної Церкви в Україні, подолання розколу в українському православ'ї шляхом об'єднання православних Церков.

Потреба в потужних збройних силах розумілася всім суспільством, яке пережило анексію Криму і втрату територій на Донбасі. А запропоновані П. Порошенком гасла «мови і віри» зазнали різкої критики широкого спектру його політичних опонентів як націоналістичні, такі, що розколюють країну на «схід» і «захід» тощо. І хоча за президентства П. Порошенка певні кроки по втіленню цих гасел в практичну площину відбувалися (найуспішнішим можна вважати отримання Томосу про автокефалію і створення ПЦУ), вони здебільшого так і залишилися «декларацією про наміри» окремого політичного діяча та політичної партії, яку він репрезентував.

Аде через 3 роки цей наратив широко використовується ЗМІ, президентом В. Зеленським (через «проміжну» довоєнну формулу «Суб'єктність. Інфраструктура. Армія»), і навіть політиками з колишнього ОПЗЖ. Що ж змінилося в українському соціумі після початку півномасштабного вторгнення РФ? Чому цей наратив сьогодні позитивно сприймається більшістю українців? Маємо констатувати, що під час війни він відображує докорінні зміни самоідентифікації соціуму, глибинні суспільні інтенції, його актуальність і широта використання засвідчує резонанс його змісту з ментальними архетипами українства, національною пам'яттю та баченням історичної перспективи. «Метою політичного наративу є, з одного боку, повідомлення суспільству про будь-яку політичну подію, а з іншого – вплив на громадську думку» [4, с. 165]. Тому проаналізуємо, який смисл наразі вкладає українське суспільство в кожен з компонентів цієї наративної тріади.

Поза сумнівом, з початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну дискусії чи потрібна нам армія і яка саме, втратили сенс. Суспільство одноставно і однозначно

консолідувалося навколо армії як єдиної сили, здатної захистити народ і державу. За даними Центра Разумкова, «серед державних та суспільних інститутів найчастіше довіра висловлюється до Збройних Сил України (їм довіряють 96% опитаних), волонтерських організацій (88%), добровольчих загонів (87%), Національної гвардії України (86%), Державної служби з надзвичайних ситуацій (85%), Президента України (83%), Державної прикордонної служби (82%), Міністерства оборони України (78%), Служби безпеки України (74%), Національної поліції (71,5%)» [15]. Така довіра суспільства до силових структур, типова для держави, що воює і суспільства, що виборює власну незалежність. В аналізованому наративі армія є тим однозначним компонентом, що не викликає в суспільній свідомості жодних дискусій і сумнівів. І є всі підстави стверджувати, що цей тренд залишатиметься таким і в середнестроковій і в довгостроковій перспективі.

Стосовно мови ситуація зазнала за воєнний рік значних трансформацій. За даними соціопитувань, «22% українців за рік війни перейшли на постійне або часте використання української мови. 45% серед російсько- та двомовних почали частіше говорити українською: 18% - постійно, 17% - часто. 82% вважають українську мову рідною, а 60% розмовляють нею вдома, що є найбільшим показником, починаючи з 2012 року [15, с. 13].

Для аналізу наративу «Армія. Мова. Віра», принциповим є те, що громадяни України не бажають жодним чином ідентифікувати себе з Росією, тому навіть російськомовні мешканці Півдня і Сходу відмовляються розмовляти мовою окупанта. При чому мовні суперечки, які були предметом постійного поділу українців протягом всього періоду Незалежності, сьогодні відійшли на задній план, як такі, що є «не на часі». Українську мову обирають не «зверху», а «знизу», знову ж таки, як маркер національної ідентичності. Можна констатувати, що «розкол» українців за мовним принципом, що існував десятиліття, втратив своє підґрунтя з початком війни. Пріоритет української мови не дискутується і приймається переважною більшістю суспільства. «Безпрецедентне єднання суспільства на тлі війни різко вплинули і на ставлення до статусу мови: сьогодні абсолютна більшість (83%) за те, щоб українська була єдиною державною мовою в Україні. Така думка домінує в усіх макрорегіонах, вікових та мовних групах. З іншого боку за надання державного статусу російській мові до війни виступали майже чверть, а сьогодні – лише 7%. У мирний час за надання статусу державної російській мові традиційно виступали мешканці півдня та сходу. Але навіть у цих регіонах таких було лише третина, а сьогодні їх кількість зменшилась майже вдвічі» [15, с. 13].

Найсуперечливішим складником триади «Армія, мова, віра» наразі є віра. Соціологи констатують: «За рік війни дещо знизилась віра в Бога: відсоток тих, хто не сумнівається у його існуванні змінився з 60% на 55%». «Через війну віра в Бога дещо знизилась, що зрозуміло: занадто багато горя і страждань, які важко пояснити та прийняти і втриматися у вірі. Серед молодших віра в Бога зменшилась, для старших віра в Бога залишається важливим ресурсом та допомагає їм під час війни» [15, с.47]. Разом з тим посилюється віра в існування «Вищих Сил», які респонденти соціопитувань не можуть адекватно визначити.

На нашу думку, така суспільна думка спричинена кризою православ'я, яка набирала обертів весь минулий рік. Колабораціонізм УПЦ (МП) та лукава антиукраїнська позиція її очільників призвели до того, що ця Церква стала стрімко втрачати суспільний авторитет і довіру. Липневі соціологічні опитування 2022 р. засвідчили, що «72% респондентів ідентифікують себе як православних. ... 54% серед усіх респондентів зараховують себе саме до ПЦУ. Лише 4% зараз ідентифікують себе з УПЦ(МП). Також ще 14% вважають себе просто православними, без конкретизації Патріархату. ... порівняно з 2021 роком частка тих, хто ідентифікує себе з ПЦУ, зросла з 42% до 54%. Натомість з 18% до 4% знизилася частка тих, хто ідентифікує себе з УПЦ(МП)» [11].

Дії держави по викриттю колаборантів в рясах, санкції, накладені на вищих ієрархів УПЦ(МП), отримали підтримку суспільної більшості. «78% українців вважають, що держава в тій чи іншій мірі має втрутитися в діяльність УПЦ (МП). Зокрема, серед них 54% вважають, що ця Церква має бути повністю забороненою в Україні. Ще 24% виступають за дещо «м'якший» підхід, що не передбачає повної заборони, але передбачає встановлення державного контролю та нагляду» [12]. Як бачимо, суспільство налаштовано радикальніше, ніж влада. При чому суспільство не вважає дії держави по забезпеченню національної безпеки на ідеологічному фронті обмеженнями свободи совісті та віросповідання в Україні. Простежується чіткий суспільний запит на викорінення ідеології «руського міра» зі свідомості українців і на позбавлення країни від її носіїв та проповідників – церковних структур Московського патріархату в Україні.

Змістовні складники нарративу «Армія. Мова. Віра», розглянуті нами вище, в єдності є маркерами національної самоідентифікації українців. За їхньою трансформацією «відбулися зміни і в національній самоідентифікації: абсолютна більшість опитаних ідентифікує себе як громадян України (порівняно з 2021 роком показник зріс з 76 до 94%). Половина ідентифікують себе європейцями (подвійний ріст)» [15, с.4].

Як вже зазначалося, складові нарративу «Армія, мова, віра» взаємовпливають і взаємозбагачуються. Як слушно зауважував ще Іван Огієнко, «кожна віра найміцніше зв'язана з рідною мовою народу, бо рідна мова – то основний родючий ґрунт кожної віри», «рідна мова – шлях до Бога» [7, с. 23]. Мова і релігія завжди використовувалися як засоби русифікації: «викорінення української мови, знищення самої української церкви – все це завжди було одним із аспектів вікової російсько-радянської політики з асиміляції України» [2, с. 95]. Саме тому повернення в церквах України до українського варіанту церковнослов'янської мови і повноправне використання в богослужінні української мови є, «не «українізація» нашої церкви», «це тільки «розмосковлення» її» [6, с. 31].

Дискурс державної влади за рік війни також зазнав значної риторичної та нарративної трансформації. Вперше чітко артикульована важливість духовної безпеки суспільства як важливої складової системи національної безпеки. Президент в своїх телезверненнях до народу неодноразово підкреслював значущість церковного питання і волю держави подолати негативні наслідки діяльності Московського патріархату в Україні і здобути «духовну незалежність».

Мовне питання перестало бути «Ахіллесовою п'ятою» влади, досягнутий суспільний консенсус щодо пріоритету державної мови значно пом'якшив риторику її палких захисників, російська мова, за замовчуванням, вільно присутня в медійному просторі, особливо на контрпропагандистських комунікативних каналах, але вже не конкурує з українською.

Всі сили держави й громадянського суспільства, віруючих та атеїстів, україномовних і російськомовних скеровані на всебічне посилення ЗСУ та їх щоденну підтримку. Потреби ЗСУ – головний пріоритет всього суспільства, яке в цьому питанні є максимально консолідованим. Тому нарративного різноманіття в дискурсі щодо армії та силових структур не спостерігається.

Наразі політичне життя України в умовах повномасштабної війни призупинено. Така пауза є цілком об'єктивною, і поки буде тривати війна, суспільство вимагатиме від державної влади радикальних дії по знищенню ворога на всіх фронтах: військовому, мовно-інформаційному і духовно-релігійному. Всі вони взаємопов'язані. Саме цей факт надає нарративу «Армія. Мова. Віра» підґрунтя до існування. І хоча дії влади в деяких питаннях, зокрема релігійному, зазнають збоку суспільства критики як запізнілі і нерішучі, вектор суспільних трансформацій вбік від країни–агресорки до ЄС і НАТО реалізується як на рівні суспільної ментальності, так і на рівні державної політики.

Функціонування політичного нарративу «Армія. Мова. Віра» за рік повномасштабної війни підтверджує тезу про те, що «чим більше символічні структури співпадають зі своїми смислами різних вимірах політичного дискурсу, тим скоріше наповнюється speechact нового офіційного дискурсу щільністю і тим скоріше цей дискурс впорядкує вже нову політичну реальність. Делегування повноважень політичних інститутів новим символам призводить до того, що символічне починає впливати вже на самі політичні процеси як конструювання політичної реальності» [5, с. 304].

Політична реальність не існує без символічної реальності, яка формує ті почуття, мотивації і ставлення, що визначають дії людей. Американський соціолог і політолог Ч. Тіллі в свій час слушно наголошував, що рівень розвитку держави визначає те, наскільки символічне здатне замінити реальну владу контролю. Тому що найефективнішим буде такий стан, коли саме символічне, а не силові структури держави, регулює та організує порядок суспільного життя.

Висновки. Наратив «Армія. Мова. Віра» в суспільному житті України пройшов трансформацію від передвиборчого гасла до консолідуючої соціум декларації ціннісних пріоритетів всієї країни. Його сприйняття змінилося від проголошення його спекулятивним гаслом націоналістів до визнання його змісту більшістю населення країни. Причиною цієї трансформації став одночасний рух суспільства і влади назустріч одне одному в процесі консолідації на основі задекларованих цим нарративом соціально-політичних пріоритетів. При чому держава реагує на суспільні запити з запізненням, що викликає певну соціальну напругу. Саме консолідація суспільства є наразі головною функцією досліджуваного нарративу. Разом з тим, його розгортання свідчить про радикалізацію суспільства підчас повномасштабної війни, потребу в чітких однозначних орієнтирах, скерованих на збереження української державності і виживання нації. Перспективи подальшого функціонування нарративу «Армія. Мова. Віра» залежать від підсумків війни, які сформулюють актуальний порядок денний відродження України і окреслять нові геополітичні контури і безпекові формати її існування.

Список використаної літератури

1. Богачевська І.В. Християнська нарративна традиція: методологія філософсько-релігієзнавчого аналізу : монографія. І.В. Богачевська. Київ : «Світ Знань», 2005. 236 с.
2. Діак І. Українське відродження або нова русифікація? Київ : Гранослов, 2000. 304 с.
3. Дорош С. «Армія. Мова. Віра». Як гасла Порошенка стали гаслами Зеленського. *BBC News Україна*, 17.01.2023. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/features-64175314>
4. Кобзева О.О. Структура та функції політичного нарративу «вибори президента». *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2008. № 38. С. 161–165.
5. Мацішина І.В. Конструювання політичної реальності України : монографія. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ». 2019. 376 с.
6. Огієнко І. Мова українська була вже мовою церкви : Нариси з історії культурного життя церкви української. Благодійне вид-во «Українська автокефальна церква» / під ред. проф. І. Огієнка. № 45. 1921. 32 с.
7. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. Львів : Фенікс, 1995. 72 с.
8. Олещук П. Біографічний нарратив як складова політичного дискурсу. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. Київ : 2010. Вип. 20. С. 27–36.
9. Олещук П. Теоретичні засади аналізу політичних нарративів як засобу дослідження політичного дискурсу. *Віче*. № 10. Травень 2010. URL : <https://veche.kiev.ua/journal/2014/>
10. Послання Президента України Порошенка до Верховної Ради України 20.09.2018 р. URL: <https://web.archive.org/web/20180921114834/https://www.pravda.com.ua/articles/2018/09/20/7192645/>

11. Пресреліз КМІС. Динаміка релігійної самоідентифікації населення України: результати телефонного опитування, проведеного 6–20.07.2022 р. URL : <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1129&page=5>
12. Пресреліз КМІС. Якою має бути політика влади щодо УПЦ(МП): результати телефонного опитування, проведеного 4–27.12.2022 р. URL : <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1165&page=2>
13. Профатилова Л. Г. Нарративы как междисциплинарный конструкт. Методология, теория і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Харків : Вид-во ХНУ імені Каразіна, 2008. С. 153–156.
14. Разумков Центр. Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023 р.) URL: <https://razumkov.org.ua/napriamku/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-liutyi-berezen-2023r>
15. Соціологічна група Рейтинг. Комплексне порівняльне дослідження «Як війна змінила мене та країну. Підсумки року. Лютий 2023. 58 с.
16. Fisher W. Narration as a human communication paradigm: The case of public moral argument. *Communication Monographs*. № 51(1). 1984. P. 1–22.
17. McHoul A. *Discourse*. The Encyclopedia of Language and Linguistics / ed. R.E. Asher. Oxford, New York : Pergamon Press, 1994. P. 940–947.

THE NARRATIVE “ARMY. LANGUAGE. FAITH” IN THE CONSOLIDATION OF WARTIME UKRAINIAN SOCIETY

Iryna Bogachevska

National Transport University,

Faculty of Economics and Law, Department of Philosophy and Pedagogy

Mykhailo Omelyanovych-Pavlenko str., 1, 02000, Kyiv, Ukraine

The purpose of the article is to reveal the attitude of Ukrainians to the army, language and faith after a year of full-scale war through the prism of the narrative “Army. Language. Faith”, as well as to clarify its consolidating communicative functions in the context of relations between the state and civil society. Methodological principles of the study were the principles of narrative analysis of socio-political and religious discourses, content analysis of political and religious figures speeches, which were applied in compliance with the research principles of non-partisanship and non-confessionalism within the framework of philosophical-religious and political-sociological description. Scientific novelty. For the first time it is understood the content and functioning of the socio-political narrative “Army. Language. Faith” on the basis of the results of the latest sociological research, its semantic transformations and socio-political functions were revealed. Conclusions. The narrative “Army. Language. Faith” has undergone a transformation from the slogan of a separate political party to a declaration of value priorities consolidating Ukrainian society, from its perception as nationalist to its use by representatives of almost all political forces in the country. This is due to the simultaneous movement of society and government towards each other. The state reacts to public requests with a delay, which causes a certain social tension. Consolidation of society in the face of full-scale military aggression is currently the main function of the investigated narrative. Its deployment indicates the radicalization of society during a full-scale war, the need for clear guidelines aimed at preserving statehood and the survival of the nation. Prospects for the further functioning of the narrative “Army. Language. Faith” depend on the results of the end of the war, which will shape the current agenda of Ukraine's revival and outline new geopolitical contours and security formats for its existence.

Key words: narrative, discourse, army, language, faith, Ukraine, consolidation, society, politics, Orthodox Churches.

УДК [130.2:165.23]

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.4>

ОБГРУНТУВАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ ПРИРОДНИЧО-НАУКОВОГО І ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ В ІНТЕРПРЕТАТИВНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ К. ГІРЦА

Юрій Брагін

*Державний біотехнологічний університет,
Науково-навчальний інститут менеджменту, адміністрування та права, кафедра ЮНЕСКО
«Філософія людського спілкування» та соціально-гуманітарних дисциплін
вул. Алчевських, 44, 61002, м. Харків, Україна*

Тетяна Брагіна

*Харківська державна академія культури, факультет хореографічного мистецтва,
кафедра народної хореографії
Бурсацький узвіз, 4, 61057, м. Харків, Україна*

Статтю присвячено проблемі експлікації способу розмежування природничо-наукового і гуманітарного знання, застосованого Кліффордом Гірцем. Відзначається, що К. Гіртц замість теоретико-пізнавального, логічного розмежування методів гуманітарного і природничо-наукового знання указує на певний акт фундації, чим підміняє логічне обґрунтування методу історіографічною констатацією факту. Авторами доведений перехід К. Гірца від «поляризації інтелектуального світу» до «відстеження його неясних взаємозв'язків». Така зміна формату має прийняти за вихідний пункт образ і реальність існування множини різних дослідницьких спільнот у гуманітарних і природничих науках.

Авторами підкреслено, що гуманітарні, і природничі науки змінюються не тільки у своєму змісті, але і у своєму характері як форми життя, способи буття у світі, як значущі системи людської дії вони конструюються у часі.

Аргументовано, що сенс відмінності наук про природу і наук про культуру є історичним продуктом розвитку науки так само, як і її поняття. Адже і поняття сенсу, саме як поняття, змінюється у ході історії.

Визначено орієнтованість наук про культуру на вичерпність знання окремого об'єкта, а природничих наук – на універсальність знання, експоненціальне зростання обсягу матеріалу, який може бути підведеним під їхні поняття. Науки про культуру мають подавати частину культурної дійсності як окреме, обмежене, вичерпане явище, а науки про природу – частину реальності як «екземпляр» абстрактного виміру дійсності. З'ясовано спосіб формування природничо-наукових репрезентацій, який вказує на теоретичну невичерпність їхнього змісту, а спосіб формування культурологічних репрезентацій – на фактичну вичерпаність змісту феномена (тобто на вичерпаність репрезентаційних можливостей сучасної наукової ситуації і відповідної культури наукового дослідження).

Ключові слова: Кліффорд Гіртц, науки про природу, науки про культуру, інтерпретативна антропологія.

Актуальність нашого дослідження визначається тим, що процес оновлення методологічної культури сучасної науки, зміна парадигми сучасних наукових програм вимагають входження вітчизняної філософської думки в контекст світової філософії.

Актуальність теми дослідження посилюється процесом оновлення методологічної культури сучасної науки. Ситуація, що склалася на теперішній час у філософських науках, потрактовується багатьма теоретиками як кризова. На нашу думку, проблема полягає,

перш за все, у пошуку визначеності, чи пов'язана вказівка на кризу зі станом дійсності, чи з кризою пізнавальної здатності. Зростаюча динаміка соціально-економічних і духовних процесів викликає необхідність пошуку засобів пізнання, які б давали можливість пояснити і вирішити виникаючі проблеми. Історичний шлях, пройдений нашою країною за останні десятиліття, свідчить, що некритичне сприйняття і перенесення на власний ґрунт загальних стандартів приводить до трагічних наслідків. Отож, схема «абстрактної форми, втіленої в конкретному змісті», демонструє свою недієздатність.

Наукова спадщина К. Гірца була предметом студії Ю. В. Джулая. Він розглядав герменевтичний підхід до теорії в культурній антропології на прикладі концепції К. Гірца [1]. Автор відзначає вплив герменевтичних теорій В. Дільтея і П. Ріккора. Разом із тим він підкреслює, що констатація єдності понять і теорій, розділених у культурному просторі і часі, веде до ідеї телеологічного розвитку науки. Автор стверджує, що можна констатувати вплив на К. Гірца ранніх праць В. Дільтея, у той час як більш пізній проект обґрунтування методології гуманітарного знання не є пов'язаним з герменевтикою.

Значний інтерес до наукової спадщини К. Гірца культивувався у зарубіжній науковій літературі. К. Дель Кейро та Дж. Джарамілло Марін досліджували антропологічний проект К. Гірца, кваліфікуючи його як символічну, герменевтичну або інтерпретаційну антропологію. Вони відзначають амбівалентність студій Гірца: на думку одних, інтелектуальний проект Гірца був революційним, тоді як на думку інших, він був реакційним, проблематичним або позбавленим теоретичної строгості. Автори висвітлили вплив на сучасну суспільну думку деяких основних теоретичних та емпіричних ідей, запропонованих К. Гірцем [3].

Б. Толєн відзначає, що дослідники-інтерпретатори, які часто посилаються на праці Гірца, зосереджуються на сприйнятті точки зору місцевих жителів, насиченому описі та культурі читання як тексту. Автор стверджує, що рекомендації Гірца не можуть надати вагомих підстав для прийняття однієї інтерпретації соціального явища над будь-якою іншою [10]. Однак при найближчому розгляді робота Гірца демонструє сильніший підхід – такий, що у важливих моментах відповідає ідеалу І. Лакатоса щодо витонченої фальсифікації. Цей перегляд фактичного підходу Гірца спонукає до перегляду суворої дихотомії, яка часто проводиться між інтерпретаційними та іншими типами досліджень у таких галузях знань, як державне управління та політичні науки.

Б. Уайт називає К. Гірца «генієм інтерпретативної антропології», у той же час вказуючи на парадоксальність ученого, який черпав натхнення не з великих традицій антропології чи соціології (за винятком М. Вебера), а від лінгвістичної філософії та літературного критицизму, творчо застосовуючи їх до свого матеріалу [11].

А. Коссу вважає К. Гірца ключовим героєм у розвитку інтерпретативної соціальної науки. Позиція Гірца в інтелектуальній дискусії полягала в тому, що він зробив внесок у розвиток теорії культури, яка могла б розглянути проблеми, що залишилися невирішеними структурним функціоналізмом і теорією дії [2].

М. М. Крейді та П. Д. Мьорфі висловлюють думку про вплив ідей К. Гірца на гуманітарні та соціальні науки і намагаються відслідкувати його вплив на медіа та комунікаційну науку. Автори вбачають потенціал теорії Гірца для дослідження глобальної комунікації, вказують на теоретичну спорідненість інтерпретативної антропології Гірца та студіями комунікації. Вони досліджують, як поняття локального у Гірца може служити контекстом для нового розуміння влади в дослідженнях глобальної комунікації. З огляду на це автори переходять до аналізу поняття транслокалізму, як воно виявляється в роботі Гірца [7].

Метою нашої розвідки є встановлення способу розмежування природничо-наукового знання і гуманітарного знання, застосованого Кліффордом Гірцем.

На думку К. Гірца, твердження про наявність «прірви, дихотомії», а не «простої відмінності» між гуманітарними і природничими науками наслідують концепціям Naturwissenschaften і Geisteswissenschaften, verstehen і erklären В. Дільтея, які згодом були сприйняті Гайдегером, Гадамером, Рікбором і Габермасом. Тут відбувається «гомогенізація природничих наук», їхнє перетворення на «опозитний ідеал», «постійного інакшого» шляхом обґрунтування їхнього «спеціального відношення до реальності». При цьому з'являється «небезпека прийняття об'єктивного редукціонізму», як неминучого наслідку використання природничих наук у якості засобу пояснення людської поведінки «без утворення більш детальної і диференційованої картини того, чим вони є» [5, р. 145, 146]. Автор пояснює це положення посиланням на вислів Т. Куна про те, що уявлення XVII століття про «Всесвіт, як механізм, було ґрунтовною об'єктифікацією, джерелом... розвитку» наукової свідомості [5, р. 146–147]. К. Гірц підкреслює, що зростає небезпека ізоляції природничих наук «у застарілому сенсі їхньої цілі і сутності... ззовні меж досяжності герменевтичної свідомості». Здійснюється «схематизація» або шляхом заперечення їхнього історичного розвитку, або шляхом його зведення до ускладнення епістемологічної парадигми XVII століття, за допомогою чого обґрунтовується твердження про те, що природничі науки утворюють власний ізольований світ. К. Гірц робить висновок: «Твердження, що історія природничих наук полягає у розвитку єдиного для усіх акту фундації..., заперечує... історіографічні розвідки науки...» [5, р. 146, 147].

Відзначимо, що тут К. Гірц замість теоретико-пізнавального, логічного розмежування методів гуманітарного і природничо-наукового знання указує на певний «акт фундації», тобто підміняє логічне обґрунтування методу історіографічною констатацією факту. Відповідно «уявлення про Всесвіт, як механізм», тобто теоретична схема обґрунтована логічно, перетворюється на перформативний акт, вислів, «історичну річ», яка мала місце. Саме у цьому сенсі «історичної речі», акту твердження, який відбувся, а не логічного обґрунтування, і розуміє К. Гірц «ґрунтуючу об'єктифікацію». Отже, всупереч ідеалу історіографічної вірогідності, який стверджує автор, неокантіанський фундаменталізм наук про дух В. Дільтея, котрий є характерним для того періоду розвитку соціальних наук, заміщується постмодерним релятивізмом [4].

На думку К. Гірца, слід змінити підхід до цього питання, перейти від «поляризації інтелектуального світу» до «відстеження його неясних взаємозв'язків» [5, р. 149–150]. Така зміна формату має прийняти за вихідний пункт «образ і реальність» існування множини різних дослідницьких спільнот у гуманітарних і природничих науках. Воно має відмовитись від «дільтеєвської концепції двох континентальних заходів, один з яких приводиться у рух ідеалом неупередженої свідомості, котра шукає когнітивні вірогідності абсолютного світу встановлених фактів..., інша – ідеалом зацікавленого суб'єкту, що бореться з невідзначеністю знаків і виразів для прочитання сенсу інтенціональної дії». За виразом К. Гірца, ми маємо тут справу з «архіпелагом, між островами якого... існують комплексні і розгалужені відносини, можливі способи упорядкування яких близькі до нескінченності». Він підкреслює: «Ми маємо звільнити себе для того, аби встановлювати чи розривати зв'язки між сферами наукового інтересу так, як нам вважається доречним і продуктивним, не судити наперед, які знання можуть бути витягнені, і що чому відповідає або що має неминуче витікати завжди і всюди («дедуктивний натуралізм») з намагань подолати ймовірно нездоланні методологічні межі» [5, р. 150].

Іншими словами, рефлексія має не наслідувати синтетичній схемі встановлення єдності, яка витікає з теоретико-пізнавального факту єдності суб'єкту пізнання і єдності розуму, а змінювати форму відповідно до фактичного багатоманіття культурних феноменів, уподібнюватись до нього. Логічне обґрунтування когнітивного процесу має бути

замінене на метод уподібнення репрезентацій констеляціям фактів, що піддаються наочному спостереженню. Концептуальний апарат науки має відтворювати багатоваріантність способів існування наукових спільнот. Відповідно і наукове пояснення має не апелювати до синтетичної єдності поняття, а демонструвати багатоманіття відмінностей (або розрізень, що утворюються) у способах існування наукових спільнот. Вочевидь, знаходити протиріччя між якістю загальності поняття і різноманітністю фактів, що спостерігаються, можна лише при ототоженні підґрунтя буття і підстави пізнання, тобто у тому разі, коли поняття субстантивуються.

Наслідуючи Д. Едельману, К. Гірц визначає об'єктивізм як такий погляд, який уважає, що світ має «структуру, котра складається з сутностей, властивостей і їхніх взаємовідносин» і приписує об'єктивне існування «логічним відносинам між речами». Істинність репрезентації тут визначається тим, наскільки вірно вона відображає реальність. «Репрезентаціоністський погляд» на природу допускає наявність «відображення між свідомістю і природою». Можливість такого відображення виглядає вірогідною доти, доки не приймається до уваги те, «як насправді проявляє себе свідомість у людських істотах, які мають тіло». При розгляді свідомості «за місцем» її існування, «тобто в мозку», об'єктивістська точка зору стає «неприйнятною» [5, р. 151, 152].

Відзначимо, що розгляд певних моментів інтерпретативної антропології «за місцем» їхнього існування, також робить їх проблематичними. Наприклад, визнання того факту, що соціальні значення існують «ззовні» дослідника, формує проблему пояснення того, як вони потрапляють до нього «усередину», тобто проблему інтерсуб'єктивності, яку інтерпретативна антропологія не вирішує. Сутність справи полягає у тому, що при формуванні об'єкта відбираються лише релевантні для вирішення поставленої задачі аспекти. Так, «місце існування» є релевантним аспектом зоології, а не когнітивної науки. Слід брати до уваги і те, що наукове поняття свідомості, (а саме про поняття свідомості і має розмірковувати теорія пізнання), не «знаходиться в мозку», як не знаходиться у ньому і поняття трикутника. (Тут поняття свідомості позначає не метафізичну сутність, чи здатність антропоїда, а когнітивну передумову. Об'єктивним воно є не тому, що уявляється як «окрема зовнішня річ», незалежна від свідомості і тіла людини, а внаслідок необхідності його признання у якості обов'язкового елемента теорії, продукту наукового розвитку). Але оскільки К. Гірц розглядає перформативний аспект, то термін «свідомість» тут має позначати ментальний стан антропоїда, який здійснює акт, котрий піддається інтерпретації. Але і у цьому разі воно може вважатися таким, що «знаходиться у мозку», тільки якщо воно розглядається як «річ», тобто у природній, а не науковій установці. Відтак, за версією К. Гірца, свідомість не є джерелом об'єктивності, оскільки являє собою факт наявності певного ментального стану, отож, як і будь-який факт є випадковим. Об'єктивність же надається діям дослідника шляхом приведення їх у відповідність до «об'єктивних», (тобто незалежно від нього існуючих), норм наукової спільноти, до котрої він належить. Відтак, наслідуючи Б. Латуру, К. Гірц замінює універсальність розуму універсальною домінацією норм, створених «науковою формою життя», над нормами інших соціальних спільнот [8, р. 71, 109, 110].

К. Гірц указує на той факт, що опозиція «бінарним уявленням про «структурний взаємозв'язок речі у цілому»» виходить від представників герменевтичного напрямку, які прагнуть «захиститися від безоглядного об'єктивізму». Він констатує, що розгляд науки з «інтерпретивістської» точки зору, зверненої на «множину розділених дослідницьких спільнот», починає «замішувати або... ускладнювати дільтеївську картину, у владі котрої ми перебували такий довгий час». Усі гуманітарні дослідження науки, присвячені «проясненню форм життя, що практикуються» у взаємозв'язку з апаратно-матеріальним устаткуванням науки і реальними формами її організації, не обмежують свої задачі «виявленням

інтерсуб'єктивних світів індивідів» [5, р. 153, 154]. Наслідуючи Б. Латуру і Е. Пікерінгу, він стверджує: «Машини, об'єкти, ... артефакти, інструменти є занадто підручними для того, щоб сприйматися як зовнішніє тому, що відбувається, як цілковитий апарат, позбавлений значення. Ці прості «речі» мають бути введені в оповідання, і коли це трапиться, воно набуде незвичної (heteroclitic) форми – сплетіння людських і нелюдських агентів у інтерпретивістському наративі». Своєю конструкцією ці наративи осягнуть «непоєднані світи культури і природи, людської дії і фізичного процесу, інтенціональності і механізму». Ці моменти не розглядалися соціологією науки, сконцентрованою на «екстерналістських» питаннях соціального улаштування науки, системі її фінансового стимулювання і культурних нормах, що нею керують. При цьому «інтерналістські» питання, пов'язані зі змістом і практикою науки як такої, залишалися за межами дослідження [5, р. 154; 109, с. 66, 74, 84, 87; 9, р. 3, 7, 26, 28].

Відзначимо, що терміни «інтерналізм» і «екстерналізм» є свідченням прийняття повсякденного, речового уявлення про реальність. Фізичне місцезнаходження розглядуваної «речі» не має значення для логіки пізнання. Об'єктом рівною мірою може бути і «внутрішня» думка і «зовнішня» зоряна система. Питання полягає лише у тому, як визначити множину даних, які є релевантними для конструювання об'єкта дослідження. Сутність справи полягає у способі присутності об'єктів у когнітивному процесі. Для К. Гірца же має значення спосіб наявності речей у дискурсі. Разом із тим, не можна не визнати, що питання того, наскільки конститутивним для результату дослідження є спосіб його дискурсивного впровадження, становить наукову проблему. У межах прийнятого тут когнітивного підходу вважається за доцільне розглядати її не шляхом пояснення просування наукового результату, а з точки зору формування об'єкту. Критерієм відбору релевантних для опису дій дослідника є їхня роль у досягненні наукового результату. Відтак, у послідовності актів, які визначають об'єкт дескрипції, вихідним пунктом є наявність наукового результату. Тому обґрунтування методу має відслідковувати логіку процесу пізнання, який формує предмети. У К. Гірца же йдеться про пояснення, яке використовує у якості базису констеляцію факторів, котрі передують науковому результату.

Лише у сучасний період, підкреслює К. Гірц, сформувався «інтерпретативістський підхід, той, який намагається розглядати науку як узгоджену взаємодію думки і речей». Він потрактує «науку не як мутний соціальний осад, а як значущу соціальну дію». І гуманітарні, і природничі науки «змінюються не тільки у своєму змісті, ... але і у своєму характері як форми життя, способи буття у світі, значущі системи людської дії... вони конструюються у часі... і тому будь-яке уявлення про них, яке залишається незмінним, ... приречене на перетворення у темний міф» [5, р. 155].

У ході зведення наукової «форми життя» до значення об'єктивних соціальних дій її учасників автор не бере до уваги когнітивне значення, яке є конститутивним для науки. Як ми підкреслювали, відбір дій, які слід відносити до наукової «форми життя», ґрунтується на їхній значущості для отримання нового знання. Відповідно і предмет наукового дослідження, формування якого тут когнітивно передують визначенню дій учасників «форми життя», не може бути з них витягнений. К. Гірц стає заручником відкинутої ним схеми «ґрунтуючої об'єктифікації», оскільки об'єктивні соціальні дії наукових акторів приймаються ним у якості фактора, який визначає процес дослідження. У автора же предметом розгляду є не специфіка буття пізнавальних актів, а специфіка буття соціальних дій учасників наукового процесу. Ці дії можуть бути включені у певну пояснювальну схему формування результатів дослідження, оскільки вони є його фоном, його «соціотехнічною» базою. Сутність питання же полягає у тому, чи мають вони бути частиною усіякої пояснювальної

схеми? Відповідь на це питання може дати тільки абстрактний аналіз когнітивних актів. Тому для того, щоб з'ясувати конститутивність поняття предмета дослідження слід, у відповідності до позиції В. Дільтея, перейти від аналізу наявних теоретичних «речей», – продуктів даної наукової «форми життя», – до аналізу процесу їхнього формування.

Соціальні дії членів наукової спільноти не мають формувати когнітивну специфіку саме тому, що вони демонструють специфіку їхнього соціального буття. Якщо соціальне буття являє нам специфіку когнітивного процесу, то «хто» тоді демонструє специфіку соціальності? Адже соціальне не може мати два предмета, тобто формувати дві різні предметні тканини. Тому К. Гірц має або розглядати «соціальне» як матеріальне середовище функціонування наукової спільноти, тобто приймати «соціальне» як базу пояснення, нижче розташований шар відкинутого ним уявлення про структуру реальності, або має обґрунтувати наявність у соціальності двох предметів.

Тут вималюється друга відмінність, яку не бере до уваги К. Гірц, – логічне розмежування пояснення і обґрунтування. Пояснення результатів наукової діяльності може використовувати у якості своєї бази дані множини наук: соціології, психології, етнології, біології, економіки і ті. Вірним є і зворотнє: будь-яка наука, наприклад соціальна, може бути інструментом нескінченної множини пояснень (у тому числі пояснень, які суперечать одне одному). Пояснення подає саме розглядуваний факт, тобто свій предмет, але при цьому не може розповсюджуватись на інші факти. Обґрунтування же є доказом застосовності певного методу до всіх фактів, які відповідають визначеним критеріям. Воно демонструє нам абстрактну текстуру матеріалу, який може бути дослідженим у визначений спосіб. Тому кожне (соціальне, психологічне, математичне і т.і.) обґрунтування має власну, єдину специфіку. У протилежному випадку ми стикнемося з абсурдною ситуацією, коли одна наука вивчає різні предмети. Отже, сутність справи може бути зведеною до розрізнення *quaestio facti* і *quaestio juris* [6].

На думку К. Гірца позиція «супротиву вторгненню «моделі природничих наук»» у науки про людину «фактично поділяє точку зору свого опонента про те, що існує така модель, єдина, чітко визначена й історично нерухома, яка керує сучасними дослідженнями речей і матеріальностей;... проблема, просто, полягає у тому, аби обмежити її властивою для неї сферою – зірками, камінням,... хвилями, частинками, – і тримати її подалі від тих тем, де предметом є «предмет»». За його оцінкою, це є «незграбне, ненасичене і неточне потрактування», яке призводить до «штучного відчуження» природничих наук [5, р. 156].

Як підкреслює К. Гірц, антропологія і психологія будують свої предметні області у відповідності до розмежування культури і свідомості або культури і духа. Задача полягає у встановленні «певного мостового поєднання між світом, який міститься у голові людини, і світом ззовні неї». Її вирішення, на його думку, має ґрунтуватися на ідеях Л. Вітгенштейна, на запереченні того, що мозок людини здатний на «автономне функціонування», яке не залежить від контексту культурних систем [5, р. 203–205]. За К. Гірцем, «коеволюція тіла і культури», «причетність значення думці і думки практиці» передбачає, що розуміння біологічної, психологічної і соціокультурної сфер полягає не в побудові «ієрархії ланцюга буття, який простягається від фізичного і біологічного до соціального і семіотичного, де кожний рівень є похідним і залежним від... того, який розташований нижче». Ці явища не проявляються і в ході розгляду їх як «суверенних реальностей, зачинених окремих областей», пов'язаних зовнішніми факторами. На думку автора, ці сфери є «конститутивними одна для одної, взаємно конструктивними». Тому вони мають розглядатися «як комплементарні частини, а не рівні, як аспекти, а не сутності, як ландшафти, а не області» [5, р. 205, 206].

Відтак, сутність питання зводиться до поєднання «зовнішнього» і «внутрішнього» аспектів теорії. Але сама проблема формується у речовій формі. Сутність справи від початку зводиться до визначення взаємозв'язку речей (тіла і культури, свідомості «у голові» і культури «ззовні неї»). Автор заперечує спроможність ієрархічної схеми, яка укорінює верхній структурний шар соціуму у шарі, що лежить нижче, тобто відкидає вірогідність «грунтуючих об'єктифікацій». Але оскільки йдеться про «об'єктифікацію», то пояснення, яке бере за базис розташований нижче рівень структурної схеми, в неявний спосіб ототожнюється з логічним обґрунтуванням. Відкидається пояснення генези феномену за допомогою «базисної речі, яка існує ззовні», але приймається схоплення предмету, як «самої речі, яка міститься усередині». Відповідно відокремлення онтологічного і когнітивного аспектів аналогізується з розмежуванням «зовнішньої» і «внутрішньої» речей. «Обґрунтування» потрактовується не як логічна схема, котра дозволяє у науковий спосіб сформувати «зовнішні» референти «внутрішніх» понять, а як схема пояснення, котра приписує роль причини «зовнішній речі». Проблема «прориву до об'єктивності» ніби-то відсутня – адже інтерпретативній антропології доступні «самі речі». При цьому структура соціуму подається не у вигляді багатьох пов'язаних субстанцій, а як єдиний предмет, що має багато аспектів. Але оскільки цей предмет аналізується в обрії вихідної речової когнітивної установки, то він і не може уявлятися автором нічим іншим як річчю. Виявляється, що річ, знищена «ззовні» як метафізична сутність або «грунтуюча об'єктифікація», весь час існувала «усередині». Незважаючи на те, що йдеться не про «сутності, а ландшафти», не про «рівні, а аспекти», залишається нез'ясованим, як теза доступності «самої речі» узгоджується із запереченням сутностей.

К. Гірц стверджує комплементарність і взаємну конститутивність «аспектів», але не «сутностей». Аспект є абстрактною характеристикою. Він не може бути конститутивним сам собою, але тільки за посередництва суб'єкту, який формує об'єкт. Але суб'єкт пізнання не здійснює конститутивної функції у інтерпретативній антропології, якій доступні об'єктивності «самі по собі». Тому К. Гірц має або розмірковувати про взаємозв'язок відкинутих ним «сутностей», (на які мають перетворитися наділені конститутивністю абстрактні аспекти), або про формування дослідником об'єкту у ході синтезу абстракцій. Але в авторському дискурсі речі і поняття відносяться до одного класу: йдеться одночасно і про мозок (brain) и про свідомість (mind), і про сутності і про їхні аспекти [5, р. 205–206].

Таким чином, сенс відмінності наук про природу і наук про культуру є історичним продуктом розвитку науки так само, як і її поняття. (Адже і поняття сенсу, саме як поняття, змінюється у ході історії.) Науки про культуру орієнтовані на вичерпність знання окремого об'єкта, у той час як природничі науки – на універсальність знання, експоненціальне зростання обсягу матеріалу, який може бути підведеним під їхні поняття. Культурологія має подавати частину культурної дійсності як окреме, обмежене, вичерпане явище, а науки про природу – частину реальності як «екземпляр» абстрактного виміру дійсності. Тому спосіб формування природничо-наукових репрезентацій вказує на теоретичну невичерпність їхнього змісту, спосіб формування культурологічних репрезентацій – на фактичну вичерпаність змісту феномена (тобто на вичерпаність репрезентаційних можливостей сучасної наукової ситуації і відповідної культури наукового дослідження). Перспективними напрямками подальших досліджень є уточнення положень вчення К. Гірца стосовно головних рис герменевтичної парадигми та порівняння двох типів відчуття реальності: переживання, яке сформоване у «внутрішньому» досвіді індивіда і є продовженням його екзистенціальності, й відчуття «отожності», ідентифікованості індивіда, яке детермінується «зовнішніми» культурними значеннями.

Список використаної літератури

1. Джулай Ю. Кліфорд Гіртц: герменевтичний підхід до теорії в культурній антропології. Магістеріум. Київ : Нац. ун-т «Кієво-Могилян. акад.». 2001. Вип. 19: Культурологія. С. 123–128.
2. Cossu A. Clifford Geertz, intellectual autonomy and interpretive social science. *American Journal of Cultural Sociology*. 2021. P. 347–375. <https://doi.org/10.1057/s41290-019-00085-8> (дата звернення: 04.03.2023).
3. Del Cairo C., Jaramillo Marin J. Clifford Geertz and the Assembly of a Critical Anthropological Project. *Tabula Rasa* [online]. 2008. 8. P. 15–44. <http://www.scielo.org.co/pdf/tara/n8/n8a02.pdf> (дата звернення: 02.02.2023).
4. Dilthey Wilhelm: *Einleitung in die Geisteswissenschaften. Versuch einer Grundlegung für das Studium der Gesellschaft und der Geschichte*. Bd. 1. Leipzi: Duncker & Humblot 1883. https://www.europeana.eu/en/item/2048605/data_item_bbaw_dta_16201 (дата звернення: 27.01.2023).
5. Geertz C. *Available Light: Anthropological Reflections on Philosophical Topics*. Princeton : Princeton University Press. 2000. 271 p.
6. *Geschichte und Naturwissenschaft. Rede zum Antritt des Rectorats der Kaiser-Wilhelms-Universität Strassburg* gehalten von Dr. Wilhelm Windelband o. Professor der Philosophie <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/windelband1894/0009/image,info,thumbs> (дата звернення: 27. 01.2023).
7. Kraidy M. M., Murphy P. D. Shifting Geertz: Toward a Theory of Translocalism in Global Communication Studies. *Communication Theory*. 2008. 18 (3). P. 335–355. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2008.00325.x> (дата звернення: 15.03.2023).
8. Latour B. *Nous n'avons jamais été modernes. Essai d'anthropologie simetrique*. Paris: La Decouverte, coll.L'amillaire. 1991. 211 p.
9. Pickering A. *The Mangle of Practice. Time, Agency, and Science*. Chicago; London: The University of Chicago Press. 1995. Vol. XIV. 281 p.
10. Tholen B. Bridging the gap between research traditions: on what we can really learn from Clifford Geertz <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/19460171.2017.1352528?scroll=top&needAccess=true&role=tab&aria-labelledbyby> (дата звернення: 03.04.2023).
11. White B. Clifford Geertz: Singular Genius of Interpretative Anthropology. *Development and Change*. Forum 2007. Volume 38. Issue 6. P. 1187–1208. <https://onlinelibrary.wiley.com/toc/14677660/2007/38/6> (дата звернення: 10.04.2023).

JUSTIFICATION OF THE DISTINCTION BETWEEN NATURAL-SCIENTIFIC AND HUMANITARIAN KNOWLEDGE IN C. GEERTZ' INTERPRETIVE ANTHROPOLOGY

Yurii Brahin

*State Biotechnological University,
Educational and Scientific Institute of Business, Management and Law,
UNESCO Department "Philosophy of Human Communication"
and Social and Humanitarian Disciplines
Alchevskich str., 44, 61002, Kharkiv, Ukraine*

Tetiana Brahina

*Kharkiv State Academy of Culture,
Faculty of Choreography,
Department of Folk Choreography
Bursatsky uzviz, 4, 61057, Kharkiv, Ukraine*

The article is dedicated to the problem of explication of the method of distinguishing natural-scientific and humanitarian knowledge, applied by Clifford Geertz. It is noted that C. Geertz, instead of a theoretical-cognitive, logical distinction between the methods of humanitarian and natural-scientific knowledge, points to a certain act of foundation, which replaces the logical justification of the method with a historiographical statement of fact.

The authors prove the transition of C. Geertz from "polarization of the intellectual world" to "tracing its unclear interrelationships". Such a change in format should take as a starting point the image and reality of the existence of a multitude of different research communities in the humanities and natural sciences. The authors emphasize that humanitarian and natural sciences change not only in their content, but also in their nature as forms of life, ways of being in the world, as significant systems of human action, they are constructed over time.

It is argued that the meaning of the difference between natural sciences and cultural sciences is a historical product of the development of science, as well as its concepts. After all, the concept of meaning, precisely as a concept, changes in the course of history. It has been determined that the cultural sciences are oriented towards the completeness of knowledge of a single object, and the natural sciences are oriented towards the universality of knowledge, the exponential growth of the amount of material that can be subsumed under their concepts.

The sciences of culture should present a part of cultural reality as a separate, limited, exhausted phenomenon, and the sciences of nature should present a part of reality as an "instance" of an abstract dimension of reality. The method of formation of natural and scientific representations is clarified, which indicates the theoretical inexhaustibility of their content, and the method of formation of cultural representations indicates the actual exhaustiveness of the content.

Key words: Clifford Geertz, natural sciences, cultural sciences, interpretive anthropology.

УДК 130.2:140

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.5>

«КЛІПОВІСТЬ»: ДО ПИТАННЯ ДОРЕЧНОСТІ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Микола Брюховецький, Надія Козаченко

*Криворізький державний педагогічний університет,
кафедра філософії
пр. Гагаріна, 54, 50086, м. Кривий Ріг, Україна*

Українська філософська спільнота стоїть перед необхідністю здійснювати адекватний переклад спеціальних філософських термінів, оскільки значна частина філософської термінології тривалий час русифікувалася. Проблема перекладу термінології проявляється у трьох напрямках: (1) переклад класичних філософських термінів, які потребують уточнення; (2) переклад термінів, які отримали інше тлумачення внаслідок пристосування до радянських ідеологем; (3) ідентифікація термінів, які є радянським спадком, але не мають самостійного значення і не використовуються світовою філософською спільнотою з простої причини – це не філософські терміни. До останнього пункту зокрема можна віднести неуточнене використання таких термінів як «мислення», «свідомість» або «культура» у надто широких контекстах, що призводить до створення філософських псевдофеноменів. Прикладом такого неакуратного використання надто сильних термінів є філософське дослідження «кліповості» як унікального феномену сучасності.

У нашій роботі ми демонструємо, як отримані з радянського спадку терміни, пов'язані з «кліповістю» («кліпова свідомість», «кліпове мислення» та подібні) створюють поле для вітчизняних досліджень, яке по суті не має підґрунтя у вигляді філософських концептів, а тому випадає зі світового філософського контексту. Ми розглядаємо підстави і умови виникнення відповідних термінів, порівнюємо вітчизняні та зарубіжні дослідження подібної проблематики та приходимо до висновку, що за рахунок використання таких сильних термінів як «свідомість» чи «мислення» відбулася субстанціяція вторинної характеристики – «кліповості», «фрагментарності», яка по суті є способом представлення будь-якої інформації. Явища, описувані вказаною термінологією, стосуються конкретних наук, зокрема, психології та педагогіки, оскільки пов'язані з їхніми специфічними аспектами: волею, увагою, пам'яттю, способами організації навчання, стимулюванням учнів до читання, самостійного міркування тощо. Водночас проблеми, зосереджені навколо «кліповості» не є наслідком виникнення нового чи окремого типу мислення або пізнання, а надто – іншого типу людської свідомості, тому живинання відповідних сильних термінів не є виправданим.

Ключові слова: кліп, кліпова свідомість, кліпове мислення, кліпова культура.

Вступ. Питання акуратного використання спеціальної наукової термінології має значення у кількох смислах. По-перше, визначення певного терміну суттєво відрізняється залежно від царини його використання. Філософська термінологія важлива, оскільки вона слугує основою для подальших конкретнонаукових досліджень, задає їхній напрямок. Використання того чи іншого терміну визначає сукупність методів його дослідження і, власне, формує поле його дослідження. Тому існує проблема використання термінів, які мають додаткове смислове навантаження, і по-різному тлумачаться не тільки в різних науках, але і в рамках різних філософських напрямків.

По-друге, наукові, й у тому числі, філософські терміни – це засіб універсалізації наукового спілкування. Уніфікація термінів дозволяє науковцям всього світу провадити дослідницьку комунікацію. Використання спільної, загальноприйнятої, зрозумілої наукової спільноті термінології – це основа того, що відповідні дослідження знаходяться у руслі

певної наукової думки. Натомість, використання неадекватних чи незагальноприйнятих термінів для концептів, відомих під іншими назвами, значно ускладнює наукову дискусію, підриває можливість перевірки отриманих результатів і продовження дослідження іншими науковцями.

І по-третє, кожен філософський термін несе певний відбиток тієї культурної традиції, в якій він зародився і отримав первинне розкриття. Українська філософська спільнота досі потерпає від необхідності здійснювати адекватний смисловий переклад українською спеціальних філософських термінів, оскільки значна частина філософського здобутку була вимушено піддана русифікації. Таким чином, українським науковцям доводиться відмежовувати класичні філософські терміни, які просто потребують уточнення перекладу; філософські концепти, які отримали інше тлумачення внаслідок пристосування їх до радянських ідеологем; та, власне, терміни, які дісталися нам у спадок від радянщини, але при цьому не мають ніякого самостійного значення і не використовуються світовою філософською спільнотою з простої причини – це не філософські терміни.

Мета нашої розвідки – продемонструвати, як не до кінця осмислені терміни, пов'язані з «кліповістю» («кліпова свідомість», «кліпове мислення» та інші) створюють поле для вітчизняних досліджень, яке по суті не має підґрунтя у вигляді філософських концептів, а тому випадає зі світового філософського контексту. Для цього ми розглянемо підстави і умови виникнення відповідних термінів, порівняємо з висвітленням відповідної проблематики у зарубіжних дослідженнях, сформулюємо власні візії щодо переорієнтації вітчизняних досліджень відповідних явищ.

1. «Кліповість» у вітчизняних дослідженнях. В українській науковій спільноті термін «кліпове мислення» не втрачає популярності. Публікації не старші 2016 року демонструють, що дослідники намагаються осмислити цей термін і якомога конкретніше визначити його. Відповідна тематика сприймається дослідниками в досить серйозному ключі: «це психічне явище, яке характеризується фрагментарною моделлю сприйняття інформації, в якій процес відображення об'єктів відбувається без заглибленого послідовного розмежування і поєднання, поверхово й алогічно, зі швидким безсистемним переключенням» [2, с. 46]. Або «це процес відображення безлічі різноманітних властивостей об'єктів без урахування зв'язків між ними, що характеризується фрагментарністю інформаційного потоку, алогічністю, повною різноманітністю інформації, яка надходить до людини, високою швидкістю її надходження та сприймання» [1, с. 38]. На сполох б'ють вчителі: «Кліпове мислення характерне тим, що йому не властиві логічні побудови. Інформація сприймається у вигляді розрізнених образів. Люди з кліповим мисленням погано запам'ятовують почуте, прочитане. Немає зв'язку, немає системи, немає і пам'яті. [...] Наші діти звикли до коротких повідомлень, до швидкого перегляду ілюстрацій, читання лише заголовків. Нікого не цікавлять довгі тексти, читання книг. Відсутній аналіз отриманої інформації. Міняється процес сприйняття, переробки інформації» [4, с. 51]. Медики і викладачі медичних ВНЗ, які цілком виправдано можуть вважатися носіями найбільшої відповідальності за підготовку спеціалістів, формують дуже серйозні попередження: «Під впливом комп'ютерних технологій формується особливий тип мислення – «кліпова» свідомість, яка завдяки ЗМІ та лавиноподібному розвитку й динаміці агресивного маркетингу Інтернету надзвичайними темпами набуває масового характеру: кількість людей із «кліповим» (фрагментарним, мозаїчним, піксельним, колажним, калейдоскопічним) мисленням швидко збільшується та підходить до критичної точки, після якої почнуться незворотні зміни у свідомості інших людей та суспільстві в цілому» [6, с. 254].

У таких формулюваннях все виглядає як суцільна катастрофа, але чи справді ми можемо стверджувати, що «кліпове мислення» це дійсне і, тим більш, унікальне явище? Ба більше, чи можемо ми стверджувати, що кліпове мислення – причина цих наслідків і чи всі ці наслідки унікальні? Адже ті ж самі автори зазначають, що причина в іншому: «Виною тому ті передумови, які й породили феномен кліпового мислення: (1) прискорення темпів життя і безпосередньо пов'язане з ним зростання обсягу інформаційного потоку, що породжує проблематику відбору та скорочення інформації, виділення головного і фільтрації зайвого; (2) потреба в більшій актуальності інформації і швидкості її надходження; (3) збільшення кількості справ, якими одна людина займається одночасно; (4) зростання діалогічності на різних рівнях соціальної системи» [6, с. 254].

Дослідники виконали значну роботу щодо виокремлення передумов кліпового мислення, їм вдалося систематизувати саме ті актуальні умови, в яких перебуває кожен з нас, але залишається питання – чи існує серед цих передумов хоча б одна суто негативна й не закономірна і за яких умов вони здатні привести до настільки негативних наслідків? Примітно, що разом з тим всі дослідники вказують на позитивні аспекти, які відображають вплив наведених передумов, але підчас нівелюють негативні аспекти «кліпового мислення». «Діти все ще вміють читати, робити висновки, проявляти емпатію, утримуватися від необдуманих вчинків. «Традиційні» мисленнєві процеси не витіснені повністю. Кліпове мислення має свої переваги та функціональне призначення» [4, с. 51]. (Примітно, що авторка тексту говорить про учнів молодших класів останніх 5 років, які вже цілком можуть розглядатися як digital native, діти, які виростили з телефоном в руках.) «Проте наявні й позитивні аспекти, приміром захисна функція, завдяки якій відсікається значний обсяг зайвої інформації, що дає можливість швидко отримати результат, оперуючи певними даними» [2, с. 46]. Поряд з цими характеристиками вказується позитивна вибірковість сприйняття, вміння виокремлювати головне внаслідок фільтрації контенту, покладання на здатність знайти інформацію за необхідності у зовнішніх сховищах, підвищення швидкості сприйняття інформації та мультитаскінг.

Так, темп життя прискорився, кількість інформації збільшилася, при цьому підвищилася якість контенту і, відповідно, вимоги до нього. Нам постійно доводиться здійснювати вибір, чого не було за наявності єдиного джерела інформації (єдиного підручника, єдиної релігії, ідеології тощо), відтак, ми можемо обирати серед наявного контенту і, здається, найбільша проблема тут, що освітні ресурси програють у битві за увагу користувача. Дійсно, дослідження, пов'язані з «кліповістю» стосуються в основному педагогічної сфери й вони цілком однотайні у перерахуванні негативних проявів, які по суті зводяться до констатування класичних проблем навчання: низька концентрація, слабе запам'ятовування, недостатність інтересу до навчання учнів чи студентів. Деякі дослідники йдуть далі й наводять більш комплексні проблеми, які стосуються розвитку логічного, системного, стратегічного, критичного мислення. Тим не менш, це класичні проблеми, спроби подолати які можна прослідкувати, звернувшись до публікацій педагогічного спрямування і середини ХХ століття, і початку ХХІ століття, і, так само, до класиків психології, педагогіки і дидактики. Проблеми підвищення уваги та концентрації, покращення запам'ятовування і посилення пізнавального інтересу – традиційна тематика, у царині якої покоління педагогів діляться методичними знахідками. При цьому, щодо кліпового мислення як унікального, якісно нового явища чи принципово нового типу мислення не існує ані психологічної теорії, яка б демонструвала якісні відмінності когнітивних процесів, притаманних цьому типу мислення, ані гносеологічної концепції, яка б описувала якісно відмінні механізми пізнання, що виникають у носіїв цього типу мислення. Також не існує підтверджених методик, спрямованих на відшукування осіб, які є носіями «кліпового мислення».

Примітно, що в англомовній науковій літературі не існує навіть приблизного відповідника терміну «кліпове мислення». Справа навіть не в тому, що немає прямого перекладу, а в тому, що зарубіжні дослідники не схиляються до аналізу відповідного явища як унікального, новітнього, чи принаймні, цілісного комплексу певних характеристик. А відтак, не прагнуть називати його «мисленням», «свідомістю» чи іншим терміном, який передбачає таку фундаментальність. Чи зарубіжним вчителям невідома проблема зниження уваги та падіння інтересу до навчання? Ні, це так само актуальна тема, але вона акцентована не так різко і не в таких термінах, оскільки вона має трохи довшу традицію, ніж історія з «кліповим мисленням». Практично всі зарубіжні дослідження, пов'язані з вищезазначеними явищами, належать до царини психології і методики викладання. Дослідники аналізують особливості читання та сприйняття текстів, здатність до утримання уваги, вплив сучасних засобів і форм представлення інформації на запам'ятовування (див. напр.: [8; 9]) тощо. Результатами цих досліджень є певні методики інформаційної гігієни, розвитку уваги та пам'яті, методи навчання та самонавчання. У відповідних дослідженнях повністю відсутній акцент на тому, що відбувається докорінна зміна людської свідомості чи способу мислення. Але дослідники звертають увагу на те, що ми навчилися виокремлювати суттєві аспекти отримуваної інформації, паралельно зіставляючи її з наявним досвідом і бажаними цілями. Здається наш стиль мислення став менш романтичним, але більш прагматичним, та пострадянські країни помітили це пізніше.

2. Пострадянське коріння «кліповості». Сам термін «кліпове мислення» виникає безпосередньо в роботах пострадянських дослідників 90-х років. З одного боку додаткової плутанини додає вживання подальшими дослідниками термінів «кліпова свідомість» та «кліпова культура» як повних синонімів цього терміну. З іншого ж – така синонімія свідчить про тенденцію подати досліджуване явище як глобальне, всеохопне, але при тому таке, що розуміється у досить переносному сенсі. Взагалі, неуточнене використання таких термінів як «мислення», «свідомість» або «культура» у надто широких контекстах приводить до невинуватих узагальнень, здатних спровокувати широкі але безсистемні й поверхневі дослідження, які згодом переводять уведений термін у площину наукового міфу, популярної психології або й фольклору. Ми вважаємо, що саме така доля спіткала й термін «кліпове мислення».

90-ті роки ХХ ст. для пострадянських країн ознаменувалися серйозними потрясіннями і, у тому числі, культурного характеру. Це були часи знайомства з рекламою і відеокліпом (якраз останній і став основою для відповідного терміну, як символ фрагменту, шматку, друзки). Радянська ідеологія, що десятиліттями формувала «цілісний світогляд» на основі єдино правильної політики, філософії, моралі і системи цінностей, потерпіла поразку. Виховані на ідеї цілісного відображення реальності пострадянські дослідники опинилися перед розбитим дзеркалом, намагаючись зібрати до купи друзки, більша частина яких вже просто не пасувала до нової реальності. Інформаційний простір затопили незнайомі, інші й чужі форми повідомлень, які спонукали до інших видів активності, нових можливостей вибору, збуджували цікавість і захоплювали увагу. Глобальність цих змін спровокувала катастрофічне відчуття внутрішньої розбитості та породила уявлення про те, що змінився сам тип мислення, тип свідомості. Західні дослідники не сприйняли подібні інформаційні зміни як раптові й констатували їх набагато раніше. Теоретики інформаційного суспільства і дослідники медіа пишуть про подібні явища приблизно з 70-х років ХХ ст. Більш того, вони вважають їх закономірними наслідками розвитку засобів масової інформації, плюралізму думок, зрештою, демократії в інформаційному суспільстві, що було критично чужим і диким для тоталітарного закритого радянського суспільства.

Так, постійно згадуваний в контексті досліджень кліпового мислення, Тоффлер пише у 1980 році: «В добу Другої Хвилі (індустріального, технологічного суспільства. – автори) безперервне нагнітання засобами масової комунікації стандартизованої образності створило те, що критики називають «загальною думкою». Сьогодні, замість народних мас, що одержують однакову інформацію, менші, немасові групи отримують і надсилають одна одній велику кількість своєї власної образності. Оскільки все суспільство переміщується у напрямку до розмаїття Третьої Хвилі (інформаційного суспільства. – автори), нові засоби віддзеркалюють і прискорюють цей процес. Це почасти пояснює, чому погляди на все – від поп-музики до політики – стають менш загальними. Узгодженість розбивається вщент. На особистому рівні ми повністю оточені й бомбардовані фрагментами образності, несумісними або взаємопов'язаними, які розхитують наші колишні уявлення й стріляють у нас розірваними або несистематизованими «екранними зображеннями»» [5, с. 149–150]. Саме Тоффлера пострадянські дослідники згадують як пророка кліпового мислення, який протиставив кліпове мислення як мислення образами логічному, систематичному мисленню як класифікації, й описав зародження кліпової культури як краху мислення або й деградації свідомості. Та чи пише про це сам Тоффлер у такому ключі? Аж ніяк ні. По-перше, він не протиставляє образне і логічне мислення і не відмовляє «людям Третьої Хвилі» у здатності до систематизації, він говорить про появу нової образності, коли замість готової, зв'язної низки ідей, нам пропонують короткі, модульні образи інформації, які важко втиснути в наші традиційні розумові каталоги (див.: [5, с. 151]). По-друге, він не тільки не говорить про крах мисленневих здібностей, навпаки, він пише про появу компетентних індивідів, які ковтають величезну кількість коротких фрагментів інформації, але разом з тим охоплюють поглядом ті поняття і метафори, які підсумовують або організовують їх в більше ціле, й тим самим такі індивіди спроможні формувати свої власні висновки, закономірності, класифікації із матеріалу, який постачають їм нові засоби комунікації [5, с. 151]. Більш того, Тоффлер говорить про розширення нашого пізнання, оскільки засоби комунікації «побільшують силу нашого розуму, як технологія Другої Хвилі побільшувала силу наших м'язів» [5, с. 156]. Тоффлер пише про зміну типу грамотності, зміну ролі письма і читання в нашому житті. Так само, як у суспільстві Другої хвилі вміння читати було найголовнішою майстерністю, володіти якою вимагав відділ найму, в суспільстві Третьої хвилі, де «навіть стіни запрограмовані розмовляти», вміння писати і читати цілком очевидно менше впливатиме на здатності адекватно виконувати свої функції робітником. Чому так? Інформація, необхідна для роботи, інструкції і методи можуть бути надані голосовим асистентом або у вигляді відеоінструкції, якими ми цілком вправно сьогодні користуємося, подумки відмічаючи їхню користь.

Розвиток підходу, який може бути схарактеризований як зародження «кліпового мислення», якщо його цілеспрямовано так витлумачити, можна побачити у іншого улюбленця цитувань теоретиків відповідного терміну – Маршала Маклюена. У своїх роботах він торкається складнощів переходу до нового стилю сприйняття, пов'язаного зі становленням нових засобів комунікації. Але, якщо теоретики кліпової свідомості вказують на те, що зараз відбувається перехід до візуальної культури, Маклюен говорить про те, що це не так. На його думку, візуальна культура якраз і була домінуючою в європейській культурі від поширення фонетичного алфавіту – це культура друку, культура сприйняття інформації в друкованій формі. Візуальна культура прийшла на зміну аудіовізуальній дописемній культурі усного мовлення і показування – емоційного, інтерактивного, насиченого, комплексного, неоднозначного. Маклюен вказує на те, що винайдення і впровадження фонетичного алфавіту суттєвим чином вплинуло на формування європейської цивілізації

і створило розрив слухового і зорового сприйняття таким чином, що візуальне сприйняття абстрактних символів письма стало пріоритетним джерелом інформації, анестезувавши слух. Саме це, на його думку, є основною причиною складності сприйняття сучасних засобів комунікацій і світу, який вони формують.

«Наш колосальний спадок письмової і механічної технологій робить нас такими безсилами і нездатними справитися з новою електричною технологією. Нова фізика – це протір слуха, тому суспільство з тривалим письмовим минулим відчуває себе дискомфортно» [3, с. 40]. Він намагається з'ясувати, чому саме друкована культура дає людині таку мову думки, яка робить її зовсім не готовою сприйняти мову створеної самою людиною електромагнітної технології [3, с. 46]. Фрагментарність або мозаїчність подання інформації покликане понизити інтенсивність візуального, щоб дати можливість проявитися іншим відчуттям, зокрема слуху.

«У певному сенсі існує лише три засоби комунікації, що стосується нашого мозку: невербальне середовище, [...] і два вербальних середовища – природне, що складається з усного мовлення (і, можливо, мови жестів), і неприродна, що складається з письмового мовлення» (див.: [7]). Розмовна мова добре відповідає передавальній і приймальній здатностям людського мозку (що, мабуть, є відображенням її особливої спеціалізованої неврології), але письмо дещо не співпадає з мисленням, оскільки є повільним і набагато менш інтерактивним. Письмо змушує автора бути більш точним у структурі та формулюваннях, але також дозволяє йому більше свободи переробляти та переформулювати свій текст під час його написання. Ставши менш інтерактивним, письмо також стало менш спонтанним, ніж усне мовлення, більш обдуманим, більш систематичним (див.: [7]).

Доступні сьогодні засоби комунікації зумовили лавиноподібне збільшення інформації, швидкість сприйняття і обробки якої значно гальмується текстовим представленням. Таким чином, існує думка, що цифрові медіа, які витісняють друкований текст, повертають першість нетекстовим способам передачі інформації: звуку, зображенню (а не абстрактному символу). Поява писемності і пізніше друкарства перевела конкретне, графічне, легко зрозуміле представлення інформації у абстрактне та когнітивно вимогливе буквене представлення [10, р. 49]. При цьому візуальне і графічне не було повністю витіснене: у ситуаціях, де потрібна передача великої кількості інформації, що вимагає швидкої і однозначної реакції, завжди використовувалися зображення (дорожні знаки, попередження, графічні інструкції тощо). Аналогічно текстовий «маятник» повертається до прокручування – макету неперервного розташування інформаційних фрагментів, аналогічно до сувою, який свого часу був витіснений друкарським макетом з окремими сторінками [там само].

3. Чи стала «кліповість» підставою для формування нового культурного феномену, вартого філософського дослідження? По суті терміни «кліпове мислення» та «кліпова свідомість» використовуються лише пострадянськими дослідниками. У зарубіжних роботах зрідка використовується термін «кліпова культура», але не як характеристика людського мислення чи свідомості, а як характеристика способу організації сучасного інформаційного середовища. Збільшення кількості інформації, удосконалення засобів її передачі породжує певні способи організації та обробки інформації, які закріплюються в людській поведінці. Чи є фрагментарність, «кліповість» чи дозованість новелою інформаційного суспільства. По суті – ні. Лише за кількістю.

Маклюен пише, що питання фрагментаризації, зменшення дози інформації вже у XVIII ст. сприймалося як проблема, що приводить до розсіяння уваги. Це питання виникло внаслідок поширення газет з короткими статтями, які розпорошили увагу споживача, протиставивши себе романам і трактатам. Але чи змінило це тип свідомості чи тип людського

мислення? В який момент виникло «кліпове мислення» чи «кліпова свідомість» – тоді, коли люди отримали можливість читати короткі статті, чи дивитися телевізійні передачі, обмежені в часі, чи коли виник рекламний ролик, чи коли ми почали розбивати інформацію на сторінки, чи коли з коротких фрагментів і відокремлених висловлювань зібрали Святе письмо?

З нашої точки зору терміни, які побудовані на ґрунті «кліповості», вибрані досить невдало. Емпіричні прояви відповідних їм тенденцій стосуються способу організації інформаційного контенту, притаманного цифровим медіа, а загалом, мали прояви на всіх етапах культурного поступу людини. Але за рахунок використання надто сильних термінів таких як «свідомість» чи «мислення» відбулася субстанціяція вторинної характеристики – «кліповості», «фрагментарності», яка по суті є способом представлення будь-якої інформації.

З одного боку аудіовізуальне сприйняття можна розглядати як певне повернення до сприйняття світу дописемною людиною, але Маклюен говорить, що постписемна людина суттєво відрізняється від дописемної. Якщо дописемна комунікація базувалося на повному домінуванні слуху, то сприйняття постписемної людини поєднує зорове і слухове сприйняття. Також не варто ігнорувати той факт, що ми входимо в аудіовізуальну комунікацію, озброєні систематичністю і логічністю писемної культури, методами пізнання і пояснення, способами впорядкування картини світу. Кліповість, або фрагментарність, мозаїчність, дискретність завжди були характеристикою подання інформації і у деякому сенсі можна стверджувати, що зараз інформація навіть більш неперервна, повна і різностороння. Розбиття, розділення, розмежування інформаційного потоку дозволяє формувати реальність як мозаїку, вибудовувати різні пояснювальні лінії, помічати паралелі, які були б недоступні при обмеженому лінійному поданні інформації.

Висновки. «Кліповість» і пов'язані з нею терміни «кліпова свідомість», «кліпове мислення» – не що інше, як некритично сприйнята пострадянська спадщина. Відповідні терміни не вживаються у світовій філософській спільноті, оскільки не описують філософських понять, не відбивають унікальних характеристик чи самостійних явищ. Тим не менш, дійсно актуальною є проблема, пов'язана зі специфікою подання, отримання та обробки людиною інформації у сучасному інформаційному просторі. Ця проблема стосується конкретних наук, зокрема, психології та педагогіки, оскільки пов'язана з їхніми специфічними аспектами: волею, увагою, пам'яттю, способами організації навчання, стимулюванням учнів до читання, самостійного міркування тощо. Водночас проблеми, пов'язані з «кліповістю» не є наслідком виникнення нового чи окремого типу мислення чи пізнання, а тим більш – іншого типу людської свідомості, тому вживання відповідних сильних термінів не є виправданим.

Список використаної літератури

1. Гич Г.М. «Кліпове» мислення молоді: друг чи ворог навчання? *Наукові праці [Чорноморського держ. університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія : Педагогіка.* 2016. Т. 269. Вип. 257. С. 38–42.
2. Горлач Д. Феномен «кліпового мислення» в контексті радикалізації перетворень інформаційного середовища. *Вісник Книжкової палати.* 2016. № 5. С. 45–46.
3. Мак-Люен М. Галактика Гутенберга: становлення людини друкованої книги. Київ : Ніка-Центр, 2015.
4. Талан Л. Кліпове мислення: міфи та реалії. *Педагогічний вісник Поділля.* № 1. 2022. С. 51.
5. Тоффлер Е. Третя хвиля. Київ : Всесвіт, 2000.
6. Ярмола Т.І., Мохначов О.В., Ткаченко Л.А. та ін. Інформатизація освіти і її наслідок – формування «кліпової» свідомості та «кліпового» мислення – крок уперед чи назад

- у медичній освіті? «Удосконалення якості підготовки лікарів в сучасних умовах» : мат. наук.-практ. конф., м. Полтава, 2016. С. 254–256.
7. Harnad, S. Post-Gutenberg Galaxy: The Fourth Revolution in the Means of Production of Knowledge. *Public-Access Computer Systems Review*. Vol. 2 (1). 1991. P. 39–53. <https://eprints.soton.ac.uk/253376/1/harnad91.postgutenberg.htm>
 8. Liu W., Huang H., Saleem A., Zhao Z. The effects of university students' fragmented reading on cognitive development in the new media age: evidence from Chinese higher education. *PeerJ*. Vol. 10. 2022. e13861. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9415515/pdf/peerj-10-13861.pdf>
 9. Roda C. (Ed.). *Human Attention in Digital Environments*. Cambridge : Cambridge University Press, 2011.
 10. Soffer O., Eshet-Alkalai Y. Back to the Future: An Historical Perspective on the Pendulum-Like Changes in Literacy. *Minds and Machines*. Vol. 19. 2009. P. 47–59.

“CLIPNESS”: ON THE RELEVANCE OF TERMINOLOGY

Mykola Briukhovetskyi, Nadiia Kozachenko

Kryvyi Rih State Pedagogical University,

Department of Philosophy

Gagarina Ave., 54, 50086, Kryvyi Rih, Ukraine

Since a significant part of philosophical terminology has been russified for a long time, the Ukrainian philosophical community requires adequate translation of special philosophical terms. The problem of translating terminology manifests in three directions: (1) translation of classical philosophical terms that need to be clarified; (2) translation of terms that have received a different interpretation as a result of adaptation to soviet ideologies; (3) identification of terms that are a genuine soviet legacy but have no independent meaning and are not used by the world philosophical community for the simple reason – they are not philosophical terms. The last point includes the unspecified use of terms such as “thinking”, “consciousness” or “culture” in overly broad contexts, which leads to the philosophical pseudo-phenomena creation. An example of this careless use of overly strong terms is the philosophical issue on “clip” or “clipness” as a unique phenomenon of our society.

In this paper, we demonstrate how the terms associated with “clipness” (such as “clip consciousness”, “clip thinking”, etc.), inherited from the soviet legacy, could create a research field that does not rely on valid philosophical concepts and therefore falls out of the global philosophical context. We examine the grounds and conditions for the inception of the relevant terms, compare domestic and foreign studies of similar issues, and come to the conclusion that the use of such strong terms as “consciousness” or “thinking” has caused the substantiation of a secondary characteristic – “clipness”, “fragmentation”, which is an essential way of presenting any information. The phenomena described by this terminology relate to particular sciences, e.g. psychology and pedagogy, as they are related to their specific aspects: will, attention, memory, ways of organizing learning, encouraging students to read and think for themselves, etc. At the same time, the problems centered around “clip” are not the result of the emergence of a new or separate type of thinking or cognition, nor a different type of human consciousness, so the use of these strong terms is not appropriate.

Key words: clip, clip consciousness, clip thinking, clip culture.

УДК 167/168:930.85:811

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.6>

КУЛЬТУРНО-ПРЕДИКАТИВНИЙ АНАЛІЗ РЕЧЕНЬ МОВИ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ ТЕОРІЇ

Ярослав Гнатюк

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
факультет психології, кафедра філософії, соціології і релігієзнавства
вул. Шевченка, 57, 76000, м. Івано-Франківськ, Україна*

Історико-філософська свідомість сьогодні перебуває у ситуації пошуку ефективної методології дослідження речень мови історико-філософської теорії. Прикладом такої методології може слугувати історико-філософський культурно-предикативний аналіз, який пропонується автором цієї статті. Він має статус логіко-методологічного комплексу. Його складниками постають логіка філософських міркувань і методологія історико-філософської міжкультурної комунікації. Під логікою філософських міркувань розуміється теорія логічних форм міркувань та онтологія основних понять мови філософії. При цьому філософська логіка і філософська мова вважаються рівноцінними методами філософського аналізу. Відповідно під методологією історико-філософської міжкультурної комунікації – інформаційна взаємодія між досліджуваною і дослідницькою філософськими культурами, їхніми мовами, логіками, методологіями, поняттєвими каркасами філософських теорій.

В логіці філософських міркувань за допомогою функтора «перетворюється на» організовану інформаційну взаємодію між новою і відомою логічними культурами, а в методології історико-філософської міжкультурної комунікації засобами методологеми «переопису специфікованим терміном» – інформаційну взаємодію між досліджуваною і дослідницькою методологічними культурами.

Історико-філософський культурно-предикативний аналіз слід розуміти як гру термінів і понять філософії. Мовна і поняттєва гра між досліджуваною і дослідницькою філософськими культурами виражає колишній і сучасний філософський досвід, сприяє включенню традиційних смислів до складу сучасних уявлень.

Ключові слова: історико-філософський культурно-предикативний аналіз, логіка філософських міркувань, методологія історико-філософської міжкультурної комунікації, логіко-методологічна комунікація, взаємозамінюваність логічних і методологічних культур.

Сучасна історична гуманітаристика проблематизує смисл і його критерії, спроможність речень мови історико-філософської теорії до верифікації чи фальсифікації. Наявність осмисленості й спроможності речень мови наукової теорії до верифікації чи фальсифікації слугує підставою набуття ними наукового статусу і зарахування їх за ознаками верифікованості чи фальсифікованості до класу наукових речень. Відповідно безглуздість речень, їхня неспроможність до верифікації чи фальсифікації надає підстави для вилучення таких речень з класу наукових речень. Дослідження проблеми смислу ініціював Г. Фреге своїм розрізненням смислу і значення (референції) [1, с. 285]. Згодом розробку цієї проблеми продовжили Віденське коло і Берлінська група (М. Шлік, Р. Карнап, О. Нойрат), Кембриджська школа аналізу (Б. Расел, Дж. Мур, Л. Вітгенштайн), еволюційна епістемологія й аналітична філософія науки (К. Попер, І. Лакатос) [2, с. 272]. Пропонована стаття через культурно-предикативний аналіз речень мови історико-філософської теорії екстраполює зазначену проблематику на предметне поле історичної гуманітаристики. Верифікованість і фальсифікованість в історико-філософській гуманітаристиці набуває статусу коректності й некоректності синтаксичної побудови історико-філософської нарації та її семантичної осмисленості чи безглуздості в історико-філософській теорії як науковій системі.

Сучасна історична гуманітаристика має конструктивний характер. Це означає, що і предмет дослідження історії гуманітарних наук як конструктивної дисципліни – історико-гуманітарна реальність, і метод її дослідження – культурно-предикативний аналіз історико-гуманітарної нарації, який просувається автором цієї статті у науковій монографії і низці наукових статей постають конструктивними об'єктами – об'єктами, які побудовані самими дослідниками історичної гуманітаристики [див.: 3]. На відміну від речень мови історико-природничої теорії, які мають гносеологічні чи епістемологічні значення, характеризуються на підставі відношення думки до дійсності та оцінюються як «істинні», за умови відповідності думки дійсності, чи як «хибні», за умови невідповідності думки дійсності, речення мови історико-гуманітарної теорії мають негносеологічні чи неепістемологічні значення. Вони характеризуються на підставі відношення думки до думки та оцінюються як «правильні», за умови синтаксично правильно сконструйованої історико-гуманітарної реальності й історико-гуманітарної нарації та їхньої семантичної осмисленості, чи як «неправильні», за умови синтаксично некоректно сконструйованої історико-гуманітарної реальності й історико-гуманітарної нарації та їхньої семантичної безглуздості. Тож істинні речення мови історико-природничої теорії виражають відношення частини до частини, що складають ціле – істину, а істинні речення мови історико-гуманітарної нарації – відношення цілого до цілого, що вважаються двома автономними, паралельно існуючими істинами, які скоординовані між собою засобами комунікативної взаємодії. За таких обставин історико-гуманітарна реальність та історико-гуманітарна нарація збігаються й отожднюються. Історико-гуманітарна реальність як конструктивний об'єкт може існувати лише вбудованою в інший конструктивний об'єкт – історико-гуманітарну нарацію. Лише в історико-гуманітарній нарації історико-гуманітарна реальність постає до існування і набуває онтологічного статусу. Правильність чи неправильність речень мови історико-гуманітарної теорії визначається у культурно-предикативному аналізі передусім за правилами синтаксису логіки комунікації історичних логік від яких залежать правила замінної семантики гуманітарних термінів і понять. Унаслідок цього оцінке відношення «правильність – неправильність» постає ієрархією синтаксичних і семантичних аспектів, у якій синтаксичні зв'язки детермінують семантичні. Наведене розрізнення гносеологічних чи епістемологічних значень речень мови історико-природничих й історико-гуманітарних теорій спричинене розмежуванням предметних полів природничих і гуманітарних наук. Відповідно до нього природничі науки вивчають світ явищ природи: усе те, що є, наявне саме собою, що існує як уже готова, природно створена цілісна реальність, яка незалежна від суб'єкта пізнання та його властивостей. Гуманітарні ж науки досліджують світ цінностей культури: усе те, що уже побудоване або ж для чого існує ефективний алгоритм його побудови, що наявне лише як відтворена з окремих фрагментів, штучно створена цілісна реальність, яка узалежнена від суб'єкта пізнання та його властивостей.

Культурно-предикативний аналіз слід розуміти як дослідження проблема-тики історичної гуманітаристики на рівні речень мови історико-гуманітарної теорії, що мають подвійний статус: значення фактів історико-гуманітарного процесу й історико-гуманітарних нарацій. При цьому історико-гуманітарна теорія набуває вигляду низки речень, що записані у певній послідовності та утворюють гуманітарно-наукову систему, в якій окремі речення пов'язані між собою відношеннями визначення і виведення. Сам же історико-гуманітарний культурно-предикативний аналіз постає прикладним історико-гуманітарним і логіко-методологічним емпіричним дослідженням.

Історико-гуманітарна нарація розуміється як процес побудови окремого розповідного речення, в якому щось повідомляється про історико-гуманітарний процес чи

історико-гуманітарне знання та слугує об'єктом дослідження історико-гуманітарного культурно-предикативного аналізу. Дослідження історико-гуманітарної нарації засобами культурно-предикативного аналізу можна визначити як вивчення інформаційної взаємодії між новою і відомою логічними культурами за допомоги функтора «перетворюється на» в логіці комунікації історичних логік та між досліджуваною і дослідницькою методологічними культурами засобами методологеми «перепису специфікованим терміном» в методології міжкультурної комунікації. Функтор «перетворюється на» залучений до складу методологічних засобів культурно-предикативного аналізу історико-гуманітарної нарації із теорії дефінітивно-специфікативних суджень діалектичної логіки Г. Гегеля [4, с. 525]. У цій теорії проводиться розрізнення між дефініцією і дефінітивною специфікацією та між дефінітивним і дефінітивно-специфікативним судженнями як їхніми результатами. Виявляється, що дефініція побудована тільки на одній категорії: тотожності дефінієндума і дефінієнса, лівої і правої частини дефініції. Водночас дефінітивна специфікація заснована не на одній, а аж на двох категоріях: тотожності дефінієндума і дефінієнса та переходу лівої частини дефініції в її праву частину. Цей перехід постає логіко-онтологічним перетворенням суб'єктного терміну дефінітивно-специфікативного судження на предикатний термін, що спричиняє зміну його значення. Отже, у теорії дефінітивно-специфікативних суджень Г. Гегеля інформаційна взаємодія між дефінітивно специфікованим суб'єктом (суб'єктом, що набув статусу загального, особливого чи одиничного) і дефінітивно специфікованим предикатом (предикатом, що також набув статусу загального, особливого чи одиничного) відбувається шляхом перетворення дефінітивно специфікованого суб'єкта як певного поняття чи предиката на дефінітивно специфікований предикат як відповідне поняття чи предикат. Унаслідок процедури перетворення як єдності онтологічного переходу загального, особливого чи одиничного з місця суб'єктного терміну на місце предикатного терміну та його логічного отождоження із загальним, особливим чи одиничним, що заповнює місце предикатного терміну змінюється значення вихідного предиката, що на початку заповнював місце суб'єктного терміну.

Відповідно методологема «перепису специфікованим терміном» пере-несена до складу методологічних інструментів культурно-предикативного аналізу із концепції мови філософії як природної мови зі специфікованою семантикою, яка викладена в історіографії філософії Р. Рорті [5, с. 58]. У Рортіанській концепції сам переопис слугує засобом осучаснення специфікованих термінів традиційного словника мови досліджуваної філософської культури на підставі сучасних поглядів, наявних у модерному словнику дослідницької філософської культури. Він адаптує їх до рівня сучасного сприйняття і розуміння. Через включення смислів колишнього досвіду до світу сучасної культури актуалізується його потенціал і досягається інтегративне розуміння.

Новою логічною культурою в логіці комунікації історичних логік називається суб'єктний термін, що позначає клас предметів і набуває статусу обсягу суб'єкта, його сфери, світу або універсуму, а відомою логічною культурою – предикатний термін, що позначає клас предметів і також набуває тих же значень, що і суб'єктний термін – обсягу предиката, його сфери або універсуму. Між новою логічною культурою як світом суб'єктного терміну судження і відомою логічною культурою як світом його предикатного терміну на початку їхньої інформаційної взаємодії існує пізнавальна асиметрія. Однак у процесі комунікації їхній інформаційний потенціал вирівнюється і сама комунікативна взаємодія втрачає свій інформаційний смисл.

Досліджуваною методологічною культурою в методології міжкультурної комунікації називається світ культури, що досліджується, який містить в собі мову, логіку,

методологічні засоби і поняттєвий каркас гуманітарно-наукових теорій минулих епох, а її дослідницькою методологічною культурою – світ культури, що досліджує, який включає в себе мову, логіку, методологічний інструментарій і концептуальний каркас гуманітарно-наукових теорій сучасної епохи. Тож досліджувану і дослідницьку методологічну культуру можна вважати співвідносними категоріями. Вони передбачають одна одну і не можуть існувати одна без одної та постають складниками дуалізуючої історико-гуманітарної методологічної свідомості. Інформаційна взаємодія між досліджуваною і дослідницькою методологічними культурами постає процесом культурного приписування, перекладу, переопису і перетлумачення специфікованих термінів досліджуваної методологічної культури мовними засобами і логіко-методологічними інструментами дослідницької методологічної культури [див.: 6, с. 172]. Важливо при цьому враховувати принцип єдності та взаємозамінюваності логіки комунікації історичних логік і методології міжкультурної комунікації. У такій перспективі логіко-методологічна комунікація як інформаційна взаємодія постає двома паралельними процесами: логічною і методологічною комунікаціями, в яких нова логічна культура може взаємозамінюватися із досліджуваною методологічною культурою, а відома логічна культура – із дослідницькою методологічною культурою.

Логіка комунікації історичних логік в аналізі речень мови історико-гуманітарної теорії слугує медіатором інформаційної взаємодії між елементарним суб'єктно-предикативним синтаксисом і стандартним пропозиційно-функціональним синтаксисом на підставі модернізованого конверсивного дефінітивно-специфікативного синтаксису з його функтором «перетворюється на» у структурі модифікованого суб'єктно-предикативного синтаксису, який доповнений заміною семантикою термінів і понять словника мови гуманітарних наук. Сама ж логіка комунікації історичних логік при цьому розуміється як числення дефінітивних специфікацій. Воно характеризується комунікативною взаємодією між численням понять і класів традиційної логіки та численням висловлювань і предикатів сучасної символічної логіки.

Логіка комунікації історичних логік складена із модифікованого суб'єктно-предикативного синтаксису і заміної семантики гуманітарних термінів і понять. Модифікований суб'єктно-предикативний синтаксис побудований шляхом модифікації двох стилів логічного синтаксису: граматичного і математичного та трьох типів логічного синтаксису: елементарного суб'єктно-предикативного, конверсивного дефінітивно-специфікативного і стандартного пропозиційно-функціонального. Причому при його побудові застосовується не традиційна, а модернізована версія конверсивного дефінітивно-специфікативного синтаксису.

Граматичним стилем логічного синтаксису називається стиль логічного синтаксису, який запропонував фундатор традиційної логіки Аристотель. Звідси ще одна його назва – Аристотелевий стиль логічного синтаксису. Для граматичного стилю логічного синтаксису притаманна орієнтація на природну мову (мову етнічної чи національної спільноти), вибір в якості взірця синтаксичної побудови судження традиційної логіки розповідного двоскладного речення, основа якого виражена підметом і присудком, чи їхніми групами і наслідуванням у процесі побудови судження суб'єктно-предикативної структури мінімальної структурної схеми розповідного двоскладного речення у вигляді композиції його підмета і присудка. Засобами граматичної техніки побудови формалізму суб'єктно-предикативного типу простий суб'єкт як логічний підмет і простий предикат як логічний присудок поєднуються в одне ціле – судження суб'єктно-предикативної структури, яке вважається основною і найпростішою одиницею міркування у традиційній логіці. Граматичний стиль логічного синтаксису передбачає побудову і читання думки зліва направо – від логіко-граматичного суб'єкта до логіко-граматичного предиката.

Відповідно математичним стилем логічного синтаксису називається стиль логічного синтаксису, який запропонував фундатор сучасної символічної логіки Г. Фреге. Тому існує ще одна його назва – Фрегеанський стиль логічного синтаксису. Математичний стиль логічного синтаксису характеризується орієнтацією на напівформалізовану функціональну мову дискретної математики, вибором в якості взірця синтаксичної побудови висловлювання сучасної символічної логіки математичної функції як відповідності між змінними величинами області визначення та області значення, що мають назви аргументу і значення функції та наслідуванням у процесі його синтаксичної побудови цього однозначного відношення. Засобами математичної техніки побудови стандартної пропозиційної функції класичної логіки предикатів як висловлювання про невизначене поняття чи просто невизначеного поняття терм як логічний підмет, що виконує функцію суб'єкта судження (аргументу висловлювання) і предикатор як логічний присудок, що виконує функцію предиката судження (значення висловлювання) поєднують у ціле – просте висловлювання стандартної пропозиційно-функціональної структури, яке виражене логічною формулою. Математичний стиль логічного синтаксису пропонує замість граматичної перспективи думки математичну. Вона передбачає побудову і читання думки справа наліво – від терму як значення аргументу до предикатора як значення функції.

Медіатором інформаційної взаємодії між граматичним і математичним стилями логічного синтаксису як двома протилежними підходами до побудови і читання думки постає міждисциплінарний стиль логічного синтаксису. Для нього притаманна ціла низка орієнтацій, серед яких націленість на комбіновану (природно-штучну, натурально-формалізовану) мову, комунікативну взаємодію традиційної логічної граматики природної мови зі специфікованою семантикою із напівформалізованою функціональною мовою дискретної математики та вибір в якості взірця синтаксичної побудови твердження модифікованої суб'єктно-предикативної структури модернізованої стандартної пропозиційної функції, що складена із модифікованого аргументу (якогось терміну чи поняття певної гуманітарної науки) і модифікованої функції (простого суб'єкта чи простого предиката) та наслідування у процесі синтаксичної побудови твердження логіки комунікації історичних логік однозначного відношення, що існує між ними. Засобами міждисциплінарної техніки побудови твердження логіки комунікації історичних логік складний суб'єкт (модернізована стандартна пропозиційна функція із простим суб'єктним терміном) і складний предикат (модернізована стандартна пропозиційна функція із простим предикатним терміном) поєднуються в одне ціле – твердження модифікованої суб'єктно-предикативної структури, у структурі якого інформаційно взаємодіють судження елементарної суб'єктно-предикативної структури із висловлюваннями стандартної пропозиційно-функціональної структури на основі суджень модернізованої конверсивної дефінітивно-специфікативної структури, зберігаючи при цьому свою автономію і специфіку.

Серед історично існуючих і логічно можливих типів логічного синтаксису елементарний суб'єктно-предикативний синтаксис вважається базовим, а конверсивний дефінітивно-специфікативний і стандартний пропозиційно-функціональний синтаксиси його модернізаціями. Принципом побудови елементарного суб'єктно-предикативного синтаксису слугує абстрагування, конверсивного дефінітивно-специфікативного синтаксису – синтез, стандартного пропозиційно-функціонального синтаксису – редукція, а модифікованого суб'єктно-предикативного синтаксису – комунікація.

Елементарний суб'єктно-предикативний синтаксис або логіко-граматичний синтаксис Аристотеля містить модель судження елементарної суб'єктно-предикативної структури та правила її побудови. Його вихідними поняттями слугують простий суб'єкт

і простий предикат. Простим суб'єктом вважається логіко-граматичний термін, що позначає таку частину судження, в якій про щось йдеться, мовиться, повідомляється і яка називається предметом думки. Відповідно простим предикатом – логіко-граматичний термін, що позначає таку частину судження, в якій щось повідомляється про ознаки предмета думки, що можуть набувати вигляду властивостей предмета думки чи відношень між предметами думки. Так, у судженні елементарної суб'єктно-предикативної структури «Сократ – мудрий», простий суб'єкт – поняття «Сократ», простий предикат – поняття «мудрий», а у судженні цієї ж самої структури «Платон – філософ» простий суб'єкт – поняття – «Платон», простий предикат – поняття «філософ».

Елементарна суб'єктно-предикативна структура судження або ESP-структура постає у процесі приписування простого предиката як логіко-граматичного присудку простому суб'єкту як логіко-граматичному підмету шляхом наслідування граматичного стилю логічного синтаксису. Судження елементарної суб'єктно-предикативної структури має назву граматичної форми. Більш точна його назва – елементарна граматична форма.

Елементарний суб'єктно-предикативний синтаксис має дві суттєві вади. По-перше, його суб'єктний і предикатний терміни постають абстрактними представленнями класів предметів і виражені загальними іменами. По-друге, відношення між цими загальними назвами, що виражене функтором «є», не однозначне і приховує аж чотири різних смисли (включення об'єкта у клас, відношення тотожності, ствердження факту існування і поєднання рівнозначних виразів). Конверсивний дефінітивно-специфікативний синтаксис пропонує мінімізувати зазначені вади шляхом конкретизації суб'єктного і предикатного термінів через діалектичні категорії загального, особливого чи одиничного та заміни функтора «є» на функтор «перетворюється на».

Конверсивний дефінітивно-специфікативний синтаксис або логіко-діалектичний синтаксис І. Гегеля містить модель судження коверсивної дефінітивно-специфікативної структури та правила її побудови. Його вихідними поняттями постають дефінітивно специфікований суб'єкт і дефінітивно специфікований предикат. Дефінітивно специфікованим суб'єктом у ньому називається простий суб'єкт, що дефінітивно специфікований як загальне, особливе чи одиничне, а дефінітивно специфікованим предикатом – простий предикат, що також дефінітивно специфікований як загальне, особливе чи одиничне. Так, у судженні конверсивної дефінітивно специфікативної структури «Троянда – рослина» поняття «троянда» – це простий суб'єкт, що дефінітивно специфікований як одиничне, поняття «рослина» – простий предикат, що дефінітивно специфікований як загальне, а у судженні тієї ж самої структури «Квітка – рослина» поняття «квітка» – це простий суб'єкт, що дефінітивно специфікований як особливе, поняття «рослина» – простий предикат, що дефінітивно специфікований як загальне. Конверсивна дефінітивно-специфікативна структура судження або CDS-структура постає у процесі приписування дефінітивно специфікованого предиката у статусі логіко-граматичного присудку як загального, особливого чи одиничного дефінітивно специфікованому простому суб'єкту в статусі логіко-граматичного підмету як загального, особливого чи одиничного шляхом наслідування граматичного стилю логічного синтаксису. Судження конверсивної дефінітивно-специфікативної структури називається дефінітивною специфікацією, конкретніше – прямою дефінітивною специфікацією, в якій простий суб'єкт і простий предикат безпосередньо перетворюються на загальне, особливе чи одиничне. Як бачимо, граматичний стиль логічного синтаксису притаманний і елементарному суб'єктно-предикативному, і конверсивному дефінітивно-специфікативному типам логічного синтаксису. Тому можна вести мову і про граматичний стиль елементарного суб'єктно-предикативного синтаксису,

і про граматичний стиль конверсивного дефінітивно-специфікативного синтаксису. Стандартний пропозиційно-функціональний синтаксис мінімізує вади елементарного суб'єктно-предикативного синтаксису шляхом заміни суб'єкта судження термом висловлювання, а його предиката – стандартною пропозиційною функцією, яка виражена предикатором. Стандартний пропозиційно-функціональний синтаксис або логіко-математичний синтаксис Г. Фреге містить модель висловлювання стандартної пропозиційно-функціональної структури та правила її побудови. Його вихідними поняттями вважаються терм і предикатор. Термом називається знак, що позначає імена природної мови у мові логіки предикатів, а предикатором – знак, що позначає висловлювання природної мови у мові логіки предикатів. Терм виконує функцію логічного підмету в судженні елементарної суб'єктно-предикативної структури, постаючи аналогом його логічного суб'єкта. Значеннями терму можуть бути предметні константи і змінні, яким відповідають прості імена природної мови, що складені з одного слова або предметно-функціональні константи і змінні, яким відповідають складні імена природної мови, що складені з декількох слів. Прості імена природної мови в мові логіки предикатів називають простими термами, а складні імена в мові логіки предикатів мають назву складних термів. Предикатор виконує функцію логічного присудку в судженні елементарної суб'єктно-предикативної структури, постаючи аналогом його логічного предиката. Значеннями предикатора можуть бути властивості предметів або відношення між предметами. Висловлювання природної мови про властивості у мові логіки предикатів називаються одномісними предикаторами, а висловлювання природної мови про відношення у мові логіки предикатів – багатомісними предикаторами. Терми називають предмети в мові логіки предикатів, предикатори лише представляють властивості чи відношення в мові логіки предикатів, але не називають їх.

Терм і предикатор узагальнюють у стандартній пропозиційній функції – висловлюванні про невизначене поняття або висловлюванні зі змінною. Вона складна з двох частин: знаку аргументу – x і функціонального виразу – $F(x)$, де x – значення аргументу, F – значення функції. Так, мовний вираз « x – людина» вважається стандартною пропозиційною функцією, яка отримана унаслідок заміни підмету двоскладного розповідного речення предметною змінною x . Замінивши предметну змінну x предметними константами a , b і c , скажімо власними іменами «Сократ», «Платон» і «Аристотель», отримаємо висловлювання «Сократ – людина», «Платон – людина» та «Аристотель – людина» із відповідними смисловими і предметними значеннями. Висловлювання стандартної пропозиційно-функціональної структури або SPF-структури постає унаслідок приписування предикатора аргументу простого висловлювання. Воно має назву стандартної пропозиційної функції. Математичний стиль логічного синтаксису притаманний тільки стандартному пропозиційно-функціональному типу логічного синтаксису. Звідси математичний стиль стандартного пропозиційно-функціонального синтаксису.

Модернізації елементарного суб'єктно-предикатного синтаксису засобами стандартного пропозиційно-функціонального синтаксису також притаманні певні вади. Вони, з одного боку, пов'язані із заміною граматичної перспективи думки математичною, що постає незвичною і незручною для гуманітарного розуму та гуманітарних наук, а з іншого боку, – із застосуванням складної математичної техніки побудови висловлювань пропозиційно-функціональної структури, яка передбачає послуговування цілою низкою понять. Серед них: «функція», «область визначення функції», «область значень функції», «області можливих аргументів функції», «місткість функції», «одноаргументна функція», «багатоаргументна функція», «предметна функція», «логічна функція» тощо. Така складна математична техніка важка для вивчення та потребує багато часу і затрат значних зусиль при

її засвоєнні. Крім того, класичну логіку предикатів зараховують до класу нерозв'язуваних (неповних) аксіоматичних теорій. Табличні методи логіки предикатів не вважаються негативним тестом, за допомоги якого можна визначити, чи є довільна формула логіки предикатів її логічним законом, чи ні.

Значно мінімізувати наведені вади історично існуючих типів логічного синтаксису вдається шляхом побудови модифікованого суб'єктно-предикативного синтаксису, що обґрунтовується автором цієї статті. Модифікований суб'єктно-предикативний синтаксис містить модель твердження модифікованої суб'єктно-предикативної структури та правила її побудови. Його вихідними поняттями є складний суб'єкт і складний предикат. Складним суб'єктом називається термін, внутрішня структура якого складена із відношення між модифікованою функцією у вигляді простого суб'єктного терміну та її модифікованим аргументом у вигляді поняття певної гуманітарної науки, яке утворює модернізовану стандартну пропозиційну функцію. Складним предикатом – термін внутрішня структура якого складена із відношення між модифікованою функцією у вигляді простого предикатного терміну та її модифікованим аргументом у вигляді поняття певної гуманітарної науки, яке також утворює модернізовану стандартну пропозиційну функцію. Відношення між ними фіксується функтором «перетворюється на». Так, у твердженні модифікованої суб'єктно-предикативної структури «Гуманітарний розум $S(p)$ перетворюється на критичний розум трансцендентальної філософії $P(q)$ » складний суб'єкт $S(p)$ у статусі модернізованої стандартної пропозиційної функції містить у своїй внутрішній структурі модифіковану функцію – простий суб'єкт (S) і модифікований аргумент – поняття історичної гуманітаристики «гуманітарний розум», складний предикат $P(q)$ у статусі модернізованої стандартної пропозиційної функції містить у своїй внутрішній структурі модифіковану функцію – простий предикат (P) і модифікований аргумент – поняття історичної гуманітаристики «критичний розум трансцендентальної філософії». Або у твердженні модифікованої суб'єктно-предикативної структури «Науки про культуру $S(p)$ перетворюються на гуманітарні науки $P(q)$ » складний суб'єкт $S(p)$ у статусі модернізованої стандартної пропозиційної функції містить у своїй внутрішній структурі модифіковану функцію – простий суб'єкт (S) і модифікований аргумент – поняття історичної гуманітаристики «науки про культуру», складний предикат $P(q)$ у статусі модернізованої стандартної пропозиційної функції містить у своїй внутрішній структурі модифіковану функцію – простий предикат (P) і модифікований аргумент – поняття історичної гуманітаристики «гуманітарні науки». Модифікований суб'єктно-предикативна структура або MSP-структура постає у процесі приписування складного предиката складному суб'єкту шляхом наслідування не дисциплінарного (граматичного чи математичного), а міждисциплінарного (граматико-математичного) стилю логічного синтаксису. Твердження модифікованої суб'єктно-предикативної структури називається модифікованою граматичною формою або ж побічною дефінітивною специфікацією. У побічній дефінітивній специфікації за допомоги прямої дефінітивної специфікації простий суб'єкт і простий предикат перетворюються на дві окремі стандартні пропозиційні функції, а потім, знову ж таки за допомоги прямої дефінітивної специфікації, стандартні пропозиційні функції перетворюються на модернізовані стандартні пропозиційні функції, між якими визначається відношення за допомоги функтора «перетворюється на». Тож побічна дефінітивна специфікація постає потрійною прямою дефінітивною специфікацією.

Модифікований суб'єктно-предикативний синтаксис слугує медіатором інформаційної взаємодії між елементарним суб'єктно-предикативним і стандартним пропозиційно-функціональним синтаксисом на підставі модернізованого конверсивного дефінітивно-специфікативного синтаксису. У модифікованому суб'єктно-предикативному синтаксисі традиційна модель конверсивного дефінітивно-специфікативного синтаксису замінена

його модернізованою моделлю. Модернізована версія конверсивного дефінітивно-специфікативного синтаксису І. Гегеля відрізняється від його традиційної версії. У традиційній моделі діалектичної логіки наявні дві низки категорій: низка логічних категорій («суб'єкт – предикат») і низка діалектичних категорій («загальне – особливе – одиничне»). Діалектична взаємодія між названими категоріями відбувається шляхом переходу від логічних категорій до діалектичних, і навпаки та зміною їхніх значень, що значно ускладнює координацію між ними та їхнє застосування у практиці міркувань. Модернізована версія пропонує замість існуючого розподілу категоріального потоку традиційної моделі діалектичної логіки на дві окремі категоріальні галузки: « $S - P$ » і « $U - S - I$ », де S – суб'єкт, P – предикат, U – загальне, S – особливе, I – одиничне їхнє поєднання в історично і логічно реконструйованій та раціонально осучасненій моделі діалектичної логіки на базі стандартної пропозиційної функції $F(x)$, де x – значення аргументу, F – значення функції. Звідси наступні схеми тверджень модернізованої конверсивної дефінітивно-специфікативної структури: « $S(x) - P(z)$ », де $S(x)$ – модифікована стандартна пропозиційна функція, у структурі якої x – одиничне як аргумент або одиничний аргумент, S – функціональний вираз у вигляді простого суб'єкта як одиничного або одиничного суб'єкта, $P(z)$ – модифікована стандартна пропозиційна функція, у структурі якої z – загальне як аргумент або загальний аргумент, P – функціональний вираз у вигляді простого предиката як загального або загального предиката; « $S(z) - P(y)$ », де $S(z)$ – модифікована стандартна пропозиційна функція, у структурі якої z – загальне як аргумент або загальний аргумент, S – функціональний вираз у вигляді простого суб'єкта як загального або загального суб'єкта, $P(y)$ – модифікована стандартна пропозиційна функція, у структурі якої y – особливе як аргумент або особливий аргумент, P – функціональний вираз у вигляді простого предиката як особливого або особливого предиката тощо. Отже, модифікація базового елементарного суб'єктно-предикативного синтаксису за допомоги таких модифікаторів, як конверсивний дефінітивно-специфікативний і стандартний пропозиційно-функціональний синтаксиси постає процесом руху думки від загальних назв (простих суб'єктів і предикатів) через висловлювання про невизначені поняття (стандартні пропозиційні функції) до мовних виразів зі зміненими термінами (аргументами і функціями, що утворюють складні суб'єкти і предикати).

Модифікований суб'єктно-предикативний синтаксис в логіці комунікації історичних логік доповнений заміною семантикою мови історико-гуманітарної теорії. Зміст модифікованого суб'єктно-предикативного синтаксису складає система правил поєднання складних суб'єктних і предикатних термінів у твердження логіки комунікації історичних логік. Вони мають назву правил числення дефінітивних специфікацій. Зміст же заміної семантики гуманітарних термінів і понять утворює система правил заміни простих суб'єктних і предикатних термінів як модифікованих функцій певними поняттями конкретних гуманітарних наук як модифікованими аргументами.

Логіка комунікації історичних логік із методологією міжкультурної комунікації утворює єдиний логіко-методологічний комплекс. Світ досліджуваної методологічної культури методології міжкультурної комунікації зіставляється зі світом нової логічної культури логіки комунікації історичних логік, а світ дослідницької методологічної культури методології міжкультурної комунікації зі світом відомої логічної культури логіки комунікації історичних логік, і навпаки. Методологія міжкультурної комунікації ідентифікує досліджувану гуманітарну культуру зі складним суб'єктним терміном та локалізує її в межах його обсягу. Водночас дослідницьку гуманітарну культуру вона ідентифікує зі складним предикатним терміном та локалізує її в межах його обсягу. Логіка комунікації історичних логік і методологія міжкультурної комунікації слугують засобами перекладу досліджуваної гуманітарної

культури мовою дослідницької гуманітарної культури. Його можна охарактеризувати як перетлумачення усталеного словника досліджуваної гуманітарної культури новаторським словником дослідницької гуманітарної культури за допомоги функтора «перетворюється на» чи його переопишування за допомоги методологеми «переопису специфікованим терміном».

Культурно-предикативний аналіз історико-гуманітарної нарації як абстрактне представлення дефінітивно специфікується в культурно-предикативний аналіз історико-філософської нарації як конкретне представлення. Логіка комунікації історичних логік в аналізі речень мови історико-філософської теорії слугує медіатором інформаційної взаємодії між елементарним суб'єктно-предикативним синтаксисом і стандартним пропозиційно-функціональним синтаксисом на підставі модернізованого конверсивного дефінітивно-специфікативного синтаксису у структурі модифікованого суб'єктно-предикативного синтаксису, який доповнений заміною семантикою категорій, екзистенціалів і концептів, що утворюють словник мови філософських дисциплін. Логіка комунікації історичних логік у галузі філософських дисциплін набуває статусу логіки філософських міркувань – логічної теорії міркувань, що поєднана з онтологією категорій, екзистенціалів і концептів філософії. Логічна теорія міркувань постає синтаксичною частиною мови філософії, а онтологія категорій, екзистенціалів і концептів філософії – її семантичною частиною. Тож філософську логіку і філософську мову можна вважати рівнозначними і взаємозамінюваними філософськими системами та рівноцінними методами філософського аналізу.

Логіка філософських міркувань розподіляється на функціональну метафізику, функціональну діалектику і функціональну феноменологію. Вони мають спільний модифікований суб'єктно-предикативний синтаксис, але відрізняються між собою своїми семантиками. У функціональній метафізиці модифікований суб'єктно-предикативний синтаксис доповнений семантикою таких метафізичних категорій, як «субстанція», «якість» і «кількість», у функціональній діалектиці він доповнений семантикою таких діалектичних категорій, як «загальне», «особливе» й «одиничне», а у функціональній феноменології модифікований суб'єктно-предикативний синтаксис доповнений семантикою таких феноменологічних категорій, як «інтенція», «феномен» й «ейдос». Звідси синтаксичні й семантичні правила названих розділів логіки філософських міркувань.

Правилами функціональної метафізики можна вважати наступні схеми: « $S(r) - P(s)$ », « $S(r) - P(a)$ », « $S(r) - P(c)$ », де r – перша субстанція (індивід), s – друга субстанція як вид чи рід, a – якість, c – кількість. Відповідно правилами функціональної діалектики слід вважати такі схеми: « $S(z) - P(y)$ », « $S(z) - P(x)$ », « $S(y) - P(x)$ », де x – одиничне, y – особливе, z – загальне.

Правилами ж функціональної феноменології слугує низка наступних схем: « $S(f) - P(e)$ », « $S(f) - P_1(e_1) - P_2(e_2)$ », « $S(f) - P(e) - \infty$ », « $S(f) - P_1(e_1) - P_2(e_2) - \infty$ », де f – феномен, e – ейдос, ∞ – нескінченна множина предикатів.

Логіка філософських міркувань як інструмент аналізу речень мови історико-філософської теорії інтегрована з іншим комплементарним інструментом аналізу – методологією історико-філософської міжкультурної комунікації. Вона розуміється як інформаційна взаємодія досліджуваної і дослідницької філософських культур та співвідноситься із типологією історико-філософського процесу, пов'язуючи комунікативний принцип із типологічним. Кожний наступний історичний тип філософії вважається дослідницькою філософською культурою щодо попереднього, який називається досліджуваною філософською культурою. Так, в історії філософії як теоретичному дослідженні філософія середніх віків називається дослідницькою філософською культурою стосовно античної філософії

як досліджуваної філософської культури, філософія Нового часу – дослідницькою філософською культурою стосовно філософії середніх віків як досліджуваної філософської культури, новітня філософія дослідницькою філософською культурою стосовно філософії Нового часу як досліджуваної філософської культури тощо.

Статуси досліджуваної і дослідницької філософських культур можуть мати не тільки ті історичні типи філософії, які послідовно змінюють один одного в історичному процесі, але й також і ті, що співіснують у певному культурному просторі, постаючи іншими один для одного. У такому випадку історичний тип філософії, який слугує об'єктом вивчення буде називатися досліджуваною філософською культурою, а той, засобами якого вивчається досліджувана культура, буде вважатися дослідницькою філософською культурою. Прикладами таких визначень можуть бути східна філософія як досліджувана філософська культура і західна філософія як дослідницька філософська культура, французька філософія Нового часу як досліджувана філософська культура і німецька філософія Нового часу як дослідницька філософська культура, як і навпаки.

Культурно-предикативний аналіз історико-філософської нарації як логіко-методологічна діяльність, беручи до уваги єдність логіки і лінгвістики, збігається із лінгвістичною діяльністю. Він характеризується перетлумаченням термінів і понять усталеного словника досліджуваної філософської культури і створенням їхніх новітніх аналогів у новаторському словнику дослідницької філософської культури. Так, поняття «Ідея» античної філософії, що належить до мови досліджуваної філософської культури заступається поняттям «Дух» німецької філософії Нового часу, що належить до мови дослідницької філософської культури у логічному твердженні «Ідея перетворюється на Дух» чи методологічному твердженні «Ідея переописується терміном Дух». Або ж мовний вираз «поняття» німецької філософії Нового часу, що належить до мови досліджуваної філософської культури замінюється мовним виразом «концепт» (авторське поняття) новітньої французької філософії, що належить до дослідницької філософської культури у логічному твердженні «Поняття перетворюється на концепт» чи методологічному твердженні «Поняття переописується терміном концепт».

Культурно-предикативний аналіз історико-філософської нарації можна вважати мовною і поняттєвою грою, грою термінів і понять, що виражають логічний і методологічний досвід. Така мовна і поняттєва гра відбувається за правилами модифікованого суб'єктно-предикативного синтаксису і правилами замінної семантики категорій, екзистенціалів і концептів логіки філософських міркувань. Вона здійснюється в історичній уяві й логічному міркуванні шляхом програвання методологічних можливостей інформаційної взаємодії між історично організованими стилями і типами логічного синтаксису та переписування специфікованих термінів логічної семантики природної мови досліджуваної філософської культури мовними засобами дослідницької філософської культури. Унаслідок цього трансформується філософія та модифікується її мова, природна мова традиційної філософії зі специфікованою семантикою перетворюється на природну мову модерної філософії зі специфікованою семантикою.

Список використаної літератури

1. Фюрст М. *Філософія*. Пер. з нім. В. Кебуладзе. Київ : Дух і Літера, Інститут релігійних наук св. Томи Аквінського, 2018. 544 с.
2. Рьод В. *Шлях філософії. XIX–XX століття*. Пер. з нім. М. Култаєвої, В. Кебуладзе, В. Терлецького. Київ : Дух і Літера, 2010. 368 с.
3. Гнатюк Я.С. *Комунікативний потенціал культурної предикації*. Івано-Франківськ : Вид-во «Лілея-НВ», 2019. 304 с.; Гнатюк Я. Логіка комунікації історичних логік як

- числення дефініцій. *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Філософія*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. Вип. 754–755. С. 12–20; Гнатюк Я.С. Догматизм в логіці та його подолання засобами логіки комунікації історичних логік. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Філософія*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2019. Вип. 811. С. 56–61; Hnatiuk Y. The Historical Syntax of Philosophical Logic. *The European philosophical and historical discourse*, 2022. Vol. 8(1). P. 78–87.
4. Hegel G.W.F. *The Science of Logic*. Transl. and Edit. G. Di Giovanni. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 790 p.
 5. Рорті Р. Історіографія філософії: чотири жанри. *Гуманітарні візії*. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2021. Вип. 7. № 1. С. 58–66.
 6. Вжосек В. *Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії; Про історичне мислення / Пер з польск.* В. Саган, С. Серянов і В. Склокін. Київ : Ніка-Центр, 2012. 296 с.

CULTURAL-PREDICATIVE ANALYSIS OF THE SENTENCES OF THE LANGUAGE OF HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL THEORY

Yaroslav Hnatiuk

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Faculty of Psychology, Department of Philosophy, Sociology and Religious Studies
Shevchenko str., 57, 76000, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

Historical-philosophical consciousness today is in a situation of searching for an effective methodology for researching sentences of the language of historical-philosophical theory. An example of such a methodology can be the historical-philosophical cultural-predicative analysis proposed by the author of this article. It has the status of a logical and methodological complex. Its components are the logic of philosophical reasoning and the methodology of historical-philosophical intercultural communication. The logic of philosophical reasoning means the theory of logical forms of reasoning and the ontology of the main concepts of the language of philosophy. At the same time, philosophical logic and philosophical language are considered equal methods of philosophical analysis. Accordingly, the methodology of historical-philosophical intercultural communication is interpreted as an informational interaction between the researched and researched philosophical cultures, their languages, logics, methodologies, conceptual frameworks of philosophical theories.

In the logic of philosophical reasoning, with the help of a functor, it is “turned into” an organized informational interaction between new and known logical cultures, and in the methodology of historical-philosophical intercultural communication, by means of the methodologeme “of re-description with a specified term” – an informational interaction between the researched and research methodological cultures.

Historical-philosophical cultural-predicative analysis should be understood as a game of terms and concepts of philosophy. The linguistic and conceptual game between the researched and research philosophical cultures expresses the former and modern philosophical experience, contributes to the inclusion of traditional meanings in the composition of modern ideas.

Key words: historical-philosophical cultural-predicative analysis, logic of philosophical reasoning, methodology of historical-philosophical intercultural communication, logical-methodological communication, interchangeability of logical and methodological cultures.

УДК 177:316.4

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.7>

ЦИФРОВА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ І ЦИФРОВИЙ ЕТИКЕТ

Марія Дмитренко, Тетяна Чубіна

*Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
Національного університету цивільного захисту України,
факультет цивільного захисту, кафедра суспільних наук
вул. Онопрієнка, 8, 18034, м. Черкаси, Україна*

Ольга Проценко

*Національний аерокосмічний університет імені М. С. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»,
гуманітарно-правовий факультет, кафедра філософії та суспільних наук
вул. Чкалова, 17, 61070, м. Харків, Україна*

Стаття присвячена проблемам управління культурою цифрового простору. Автори досліджують феномен електронної репутації як різновид соціального феномену, пов'язаного з авторитетом та владою. Висвітлено сутність електронної репутації як елементу культури консюмеризму. Доведено, що цифровий простір може представляти зону морального ризику для репрезентаційної активності особистості. Автори наголошують на необхідності застосування користувачами цифрового простору процедури морального передбачення. Розкрито особливості Інтернет комунікацій, що впливають на створення репутації у цифрових мережах. Наголошується, що, реалізуючи просвітницьку функцію, цифрова етика продукує знання про належні дії у межах цифрового простору, наполягає на слідуванні загальнолюдським цінностям, дотриманні та збереженні ознак моральної культури спілкування, яка пов'язана з повагою, доброзичливістю, взаєморозумінням, толерантністю, тощо. Автори тлумачать цифровий етикет як систему правил, манер і звичаїв, що обумовлені, з одного боку, історичними культурними традиціями та загальнолюдськими цінностями, а з іншого, народжені вимогами сучасної культури цифрового простору, відповідають діяльності людей у межах цифрових мереж. Зазначено, що правила цифрового етикету пов'язані із регулюванням та упорядкуванням манер та прийомів поведінки у процесі усної та письмової вербальної комунікації, яка базується на культурі мови та мовному етикеті взагалі. Що стосується невербальної комунікації, то вона отримала свої етикетні виміри з появою блогосфери і кодексом поведінки блогерів. Автори доходять висновку, що правила цифрового етикету передбачають конкретні манери поведінки у цифрових мережах і транслують ввічливість, люб'язність порядність та зупиняють суперечки, конфлікти і непорозуміння, що включається у загальний процес управління цифровим простором і моральним потенціалом цифрової особистості в її репрезентативних практиках зокрема, коли йдеться про конструкти бажаного, найбільш прийняттого та очікуваного.

Ключові слова: цифровий простір, електронна репутація, репрезентація особистості, культура консюмеризму, цифрова етика, цифровий етикет.

Однією із характерних рис людини сьогодення є цифрове громадянство, яке тлумачать як усвідомлене і відповідальне використання технологій і етикету під час Інтернет спілкування. Йдеться про поведінку та реакцію на інших у цифровій спільноті. Поняття цифрового громадянства відображає визнання того, що особистість, яку людина репрезентує в Інтернеті, включаючи звички та дії, може впливати на усіх учасників цифрового простору. Цифрове громадянство і здатність брати участь у житті суспільства онлайн сприяє

соціальної інтеграції. Цифрове громадянство – це сучасна концепція, яка охоплює ключові цінності, навички та поведінку, і є запорукою належної взаємодії людина-людина і людина-інформація у цифровому просторі.

У зв'язку із стрімким розповсюдженням цифрових технологій усе більшої популярності набувають дослідження їх впливу і функціонування у різних сферах діяльності людей. Чисельні публікації вітчизняних і зарубіжних науковців висвітлюють філософські, психологічні, економічні, управлінські, соціальні аспекти вищезокресленої тематики. Так, В. Воронкова та В. Нікітенко розглядають теоретико-методологічні, концептуальні та праксеологічні засади становлення і розвитку цифрової людини і цифрового суспільства, обґрунтовуючи методологію складності, AGILE-методологію, системну та інформаціологічну методологію цифрової людини і цифрового суспільства як чинник розвитку Четвертої промислової революції. Н. Бугайова класифікує типи віртуальних особистостей та аналізує трансформації особистості в епоху цифрових технологій. Ж. Андрійченко, Т. Близнюк, О. Майстренко висвітлюють роль та значення етикету як історично сформованого нормативно-етичного регулятора соціальних відносин у становленні та розвитку мережевого суспільства. В. Політо та М. Хітченс аналізують вплив цифрових медіа у площині саморепрезентації, а саме досліджують потік, діяльність, присутність, ідентифікацію особистості та сприйняття часу. Д. Ціммерман зосереджує увагу на саморепрезентації через аватари у цифровому середовищі. Ф. Джорджз вивчає соціальний феномен саморепрезентації в іграх та спілкуванні, що має вплив на формування ідентичності.

Мета даного дослідження полягає у вивченні можливостей цифрової репрезентації особистості для створення позитивної електронної репутації і характерних рис цифрового етикету.

Морально-правові дилеми управління культурою цифрового простору, яку активно обговорюють сучасні дослідники, безпосередньо пов'язані з особистісними рисами користувача інформаційного Інтернет простору. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває феномен «електронної репутації» та «право на забуття». Так, П. Маджоліні підкреслює їх важливе значення у репрезентації особистості. На його думку, це суто делікатна проблема цифрової культури, тому що вона торкається внутрішнього світу людини та довготривалості її присутності в інформаційній пам'яті цифрових мереж [1]. Погоджуючись у цілому з позицією дослідника, зазначимо наступне.

Електронна репутація – це різновид соціального феномену репутації взагалі, який пов'язаний із авторитетом і владою. Але головний показник електронної репутації виходить на репрезентацію особистісного життя людини, у формі цілеспрямованого показу, просування, демонстрації, які стають предметом особливої уваги спільноти. Поступово електронна репутація стає елементом культури консюмеризму, яка орієнтована на безперервне споживання. Вона стає імперативом росту споживання самого процесу самодемонстрації особистісного буття. Можна вважати, що культура консюмеризму виникла на початку 20 століття в Америці, а вже у 21 столітті спостерігається перегляд, метаморфози споживання в бік людино вимірності, коли інформація про інтимне-особистісне існування (потреби, звички, емоційні та фізіологічні стани, біографічні факти, сторінки спілкування, слави, успіху) як стороння, так і своя, стає домінантою у розумінні щастя та сенсу життя. Таке відбувається тому, що у сучасному суспільстві змінюється характер споживання. На думку Ж. Бодрійяра, споживання – це не пасивний стан поглинання та присвоєння. У сучасному вимірі споживання – це активний модус відношення не тільки до речей, але і до колективу, і до всього світу, де здійснюється систематична діяльність та універсальний відгук на зовнішній вплив, на якому тримається уся система нашої культури [2]. Філософ

вважає, що у сучасному суспільстві індивіди вже не змагаються один із одним у оволодінні благами, вони само реалізуються у своєму споживанні самі по собі. Лейтмотивом стає тепер не конкурентний відбір, а персоналізація для всіх [2]. Саме це і впливає на моральне виправдання будь якого споживання і, перш за все, споживання інформації, яку пропонують Інтернет комунікації, про персональне буття людини, її інтимні та особистісні грані, отримання від цього задоволення та насолоди.

Але повернемося до розгляду дилеми феномена «електронна репутація» у цифровому просторі. У загальному сенсі репутація означає суспільну думку про будь-кого або будь-що, думку про позитивні та негативні риси характеру окремих індивідів, будь якого колективу та фірми, яка виробляє товари, думку про якість товарів, яка проникає в інформаційне поле і впливає на працю та дозвілля людей, їх корисну діяльність, ціннісний потенціал взагалі. Електронна репутація складається на основі оприлюдненої інформації, яку необмежено поширює та зберігає цифровий простір. Вона дуже часто залежить від користувача, який сам постачає інформацію про себе, або транслює її завдяки авторитетним джерелам. Тому електронна репутація викликає довіру користувача до поданої інформації і стає своєрідною формою поручительства минулого. Пролонгована інформація стає способом популяризації та розповсюдження, тому з вигодою реалізується як комерційний продукт.

Однак, створення позитивної репутації в цифрових мережах – кропіткий та неоднозначний процес. Особливість Інтернет комунікацій проявляється у неконтрольованому поширенні інформації і концентрація уваги спільноти на життєві дрібниці, які бувають провокаційними по суті. Крім того, трапляється, що інформація, яка декларується, отримується методами морально невинуватими, а тому може стати неочікуваною і небажаною для суб'єкта репутації та його оточення. Взагалі наміри оприлюднювати події інтимно-особистісного характеру без огляду на майбутнє можна з упевненістю віднести до необачних дій, які можуть зіпсувати електронну репутацію або зовсім зруйнувати її. У цьому напрямі, спілкування у цифрових мережах має багато видів і форм, придатних маніпулювати, припускати, спекулювати, критикувати, осуджувати, чого потім дуже важко позбутися не лише протягом тривалого часу, а інколи, мабуть, і всього життя. Вище зазначене засвідчує, що цифровий простір так чи інакше може розглядатися як зона морального ризику для репрезентаційної активності особистості.

Слово ризик італійського походження і означає «лавирувати між скель». У соціокультурному знанні активно використовується поняття «ризик» із широким спектром значень, які вказують на коливання під час вибору способу дій, або форми поведінки. Таким чином, ризик безпосередньо пов'язаний із ситуацією вибору дії або вчинків та прийняття рішень, що споконвіку притаманне моральній діяльності людини і являє собою найскладніший екзистенціальний вид вибору, який впливає на виникнення глибокої та болісної рефлексії. Тому, норми етики пропонують процедуру морального передбачення. Користувач повинен очікувати непорозуміння з боку інших, бути впевненим, що це ще не свідчить на чий стороні правда. Крім того, похвала, або засудження не є останньою інстанцією моральної оцінки його позиції. У ситуації моральної конфліктності, яка примушує до ризикованої поведінки, слід мати непохитність морального духу, впевненість, які допоможуть знайти правильне рішення. Стосовно цифрового простору, то такий вибір стає соціокультурним явищем сучасності, рецидивом цивілізаційних трансформацій. Саме до них звертають свої зусилля представники етичного знання, щоб озброїти користувачів цифрових мереж потенціалом норм і правил, які допомагають уникати моральних колізій.

Цифрова етика – це система принципів нормативного характеру, пов'язані з вимогами до моральної активності людей у межах інформаційного простору, які створюються

на базі нових комп'ютерних технологій та засобів міжкультурних комунікацій. Цифрова етика призначена для гармонізації та гуманізації міжособистісного спілкування на основі універсальних моральних цінностей у мережевому просторі [3]. Реалізуючи просвітницьку функцію, цифрова етика продукує знання про належні дії у межах цифрового простору, наполягає на слідуванні загальнолюдським цінностям, дотриманні та збереженні ознак моральної культури спілкування, яка пов'язана з повагою, доброзичливістю, взаєморозумінням, толерантністю, тощо. Головне завдання людини в умовах цифрового світу – навчитися керувати цими складними технологіями, що впливають на людину та світ навколо неї. І тому слід змінити ставлення до цифрових технологій, сформувавши нові цифрові цінності – цифрову культуру, цифрову свідомість, цифрове мислення, цифровий світогляд. Слід поглибити розуміння того, як цифрові технології впливають на людину та цінності, як людина їх впроваджує та як вони впливають на концептуалізацію smart-суспільства в умовах Четвертої промислової революції [4].

Цифрова етика разом із загальними принципами та нормами, які гармонізують моральні протистояння, знижують імовірність моральних ризиків, включає в свій регулятивний механізм і правила етикету або гарного тону. Вони спрямовані на корегування манер поведінки у процесі спілкування і додають до наявності у цифровому просторі ввічливості, делікатності та доброзичливості.

Правила етикету, як встановленого порядку поведінки та системи вимог до манер поведінки, включаються в загальну систему етичної нормативності. Вони виконують регулятивну функцію, упорядковують манери поведінки і звичаї, особливим чином окреслюючи межі активності людей у їх вчинках та діях. Правила етикету, або вимоги до пристойності пропонують наочний зразок необхідної поведінки. Очевидна роль правил етикету й у трансляції культурних форм поведінки. Їх можна віднести до похідних соціальних потреб, що виникли як результат ускладнення соціальних відносин і поширення стереотипів поведінки де манери та звичаї кодують моральні ознаки поведінки: ввічливість, люб'язність, прихильність, запобігливість. За своєю сутністю поняття «етикет» виступає еквівалентом поняття «культури поведінки» і має відносно самостійні типологічні ряди спілкування. Зародившись в надрах повсякденної свідомості, вони здатні своїм змістом відбивати прикмети часу і подій. Так, в історії поведінкової культури можна виокремити: протоетикет (тобто його становлення), придворний церемоніал, світські пристойності, дипломатичний протокол, бізнес-ритуал, або діловий етикет. У нашому дослідженні мова іде про так званий цифровий етикет.

Своїм походженням правила етикету зобов'язані здоровому глузду і практичній мудрості колективного розуму. Виявивши одного разу ознаки реальної користі, вони мають тенденцію повторюватися і сприйматися як певна заданість. Отже, цифровий етикет є системою правил, манер і звичаїв, що обумовлені, з одного боку, історичними культурними традиціями та загальнолюдськими цінностями, а з іншого, народжені вимогами сучасної культури цифрового простору, відповідають діяльності людей у межах цифрових мереж.

На думку сучасних дослідників, цифровий етикет можна розглядати як новий вид етикетної регуляції у віртуальному середовищі. Його специфіка обумовлена тим, що світ Інтернету скасовує статусні характеристики людини, дозволяє анонімність, що знижує її відповідальність. Тому, цифровий етикет, або мережевий етикет, або нетикет (неологізм від слова network) має свої особливості. У широкому значенні, нетикет – це правила поведінки у мережах. Він оформлюється у зв'язку з розгортанням електронного листування на початку розвитку Всесвітньої глобальної павутини. Зараз цифровий етикет декларує правила комунікативної культури в умовах нових інформаційних реалій сучасного мережевого суспільства.

Значимо, що правила цифрового етикету пов'язані, головним чином, із регулюванням та упорядкуванням манер та прийомів поведінки у процесі усної та письмової вербальної комунікації, яка базується на культурі мови та мовному етикеті взагалі. Що стосується невербальної комунікації, то вона отримала свої етикетні виміри з появою блогосфери і кодексом поведінки блогерів. На нашу думку, з урахуванням специфіки цифрового простору, доцільно використовувати термін візуальної комунікації як складової невербальної. Це можна пояснити тим, що невербальна форма комунікації, окрім візуальних контактів, містить ще і тактильні (доторкання, пригортання, поцілунки, обійми), які неможливі в умовах онлайн. У той же час, у візуальному спілкуванні правила пристойності у мережевому просторі безпосередньо обумовлені культурою мови тіла, яка базується на положеннях кінесики (міміка, жести) та проксемики (розміщення в просторі).

Правила цифрового етикету складаються довільно і носять не документальний характер. Їх дотримання залежить, головним чином, від культурного рівня користувача, його вихованості. Однак, усвідомлення культури поведінки у мережах важливе для кожної людини. Тому етичне просвітництво сьогодні розширює свої межі, розкриваючи можливості позитивної репрезентації особистості у цифрових мережах. У цьому напрямі залишаються значущими поради великих теоретиків етичного знання: «дивитися на людину завжди як на ціль і ніколи як на засіб» (Е. Кант), постійно здійснювати «турботу» про себе (М. Фуко). Слід згадати і попередження А. Шопенгауера про наявність у людини особливої сторони життя – буття у думках інших. Оскільки від думки інших важко абстрагуватися необхідно виробити певну поведінкову стратегію для знаходження щиросердного спокою. Тому треба докладати зусиль до того, щоб впливати на формування думки про себе самого з боку інших. Треба уміти бути ввічливим, а це – розуміння людей і ситуацій, що складаються.

Увага до цифрового етикету обумовлена значним збільшенням користувачів Інтернету, їх різним культурним рівнем вербального і невербального спілкування та значною амплітудою у цільових установках.

Правила цифрового етикету, головним чином, оптимізують відносини у мережі, сприяють взаємному порозумінню користувачів та оберігають їх честь та почуття власної гідності. Вони є оригінальними та випробуваними століттями засобами трансляції моральних цінностей, які спрямовані на миролюбні відносини, де панує ввічливість та делікатність, повага до індивідуальних якостей людини, відмова від образи та приниження. Тому удосконаленню і наповненістю правил цифрового етикету присвячуються конкретні поради, рекомендації, побажання сучасних дослідників поведінкової культури сучасного суспільства.

Таким чином, у наш час поняття «цифрова етика» ще не є сталим та розповсюдженим. Саме поняття і проблеми, пов'язані із ним, знаходяться у статусі розробки. Існує також не тільки об'єктивна необхідність у механізмах регулювання мораллю цифрового простору, але й активність людини у ньому з боку репрезентації її особистісних пріоритетів, трансляції загальнолюдських моральних вимог щодо відповідальності, справедливості, толерантності, які збагачені правовими засобами впровадження конфіденційності, поваги до інтелектуальної власності тощо. Тому поряд із цифровою етикою виникло похідне від неї комунікативне явище – цифровий етикет.

Правила цифрового етикету передбачають конкретні манери поведінки у цифрових мережах і транслюють ввічливість, люб'язність, порядність та зупиняють суперечки, конфлікти, непорозуміння. Все це включається у процес управління цифровим простором взагалі і моральним потенціалом цифрової особистості в її репрезентативних практиках зокрема, коли йдеться про конструкти бажаного, найбільш прийняттого та очікуваного.

Список використаної літератури

1. Maggiolini P. A Deep Study on the Concept of Digital Ethics *Revista de Administração de Empresas* Vol. 54(5):585-591.
2. Бодріяр Ж. Симулякри і симуляція. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Jean_Baudrillard/Symuliakry_i_symuliatsiia.pdf
3. Проценко О., Чубіна Т., Дмитренко М. Етика та інформаційна етика у комунікативному просторі сучасного суспільства. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2022. Випуск 44. С. 98–104. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2022.44.11>
4. Воронкова В. Г., Венгер О. М. Формування концепції адміністративного менеджменту в умовах стрімкого розвитку технологій, стохастичності та адаптації до змін. *Humanities studies : Запоріжжя : ЗНУ*. 2020. № 3 (80). С. 159–177.

DIGITAL REPRESENTATION OF THE PERSONALITY AND DIGITAL ETIQUETTE

Maria Dmytrenko, Tetiana Chubina

*Cherkasy Institute of Fire Safety named after Heroes of Chernobyl
of National University of Civil Defense of Ukraine,
Faculty of Civil Protection, Department of Social Sciences
Onoprienko str., 8, 18034, Cherkasy, Ukraine*

Olha Protsenko

*National Aerospace University named after M. E. Zhukovsky "Kharkiv Aviation Institute",
Humanities and Law Faculty, Department of Philosophy and Social Sciences
Chkalov str., 17, 61070, Kharkiv, Ukraine*

The article touches upon the issues of managing the culture of digital space. The authors investigate the phenomenon of electronic reputation as a kind of social phenomenon related to authority and power. The essence of electronic reputation as an element of the culture of consumerism is highlighted. It is proved that the digital space can represent a zone of moral risk for the representational activity of an individual. The authors emphasize the need for digital users to apply the procedure of moral prediction. The peculiarities of Internet communications affecting the creation of reputation in digital networks are revealed. It is emphasized that, realizing the educational function, digital ethics produces knowledge about appropriate actions within the digital space, insists on following universal human values, observing and preserving the signs of a moral culture of communication, which is related to respect, benevolence, mutual understanding, tolerance, etc. The authors interpret digital etiquette as a system of rules for manners and customs, which are determined, on the one hand, by historical cultural traditions and universal human values, and on the other hand, born of the requirements of modern digital culture, correspond to the activities of people within digital networks. It is noted that the rules of digital etiquette are related to the regulation and ordering of manners and methods of behavior in the process of oral and written verbal communication, which is based on culture and language etiquette in general. As for non-verbal communication, it received its etiquette dimensions with the advent of the blogosphere and the bloggers' code of conduct. The authors conclude that the rules of digital etiquette provide specific manners of behavior in digital networks. They broadcast politeness, courtesy, decency and stop disputes, conflicts and misunderstandings, which is included in the general process of managing the digital space and the moral potential of the digital personality in its representative practices, in particular, when it comes to the constructs of desired, most acceptable and expected.

Key words: digital space, electronic reputation, personality representation, consumerism culture, digital ethics, digital etiquette.

УДК 141+2-2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.8>

РЕЛІГІЙНИЙ ДИСКУРС МІЖ РАЦІОНАЛЬНІСТЮ ТА СУБ'ЄКТИВНІСТЮ

Андрій Кадикало

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук, кафедра філософії
вул. Митрополита Андрея, 5, 79013, м. Львів, Україна*

У статті автор аналізує особливості релігійного дискурсу, різноманітні фактори, які впливають на його трансформацію в умовах постсекулярного суспільства. Зокрема, звертає увагу на особливість сучасного стану суспільства, яке все втрачає риси відокремлення, замкнутості, локальності. Сучасне суспільство має окремі риси глобального соціуму як деякого конгломерату локальних суспільств. Автор підкреслює, що процеси у такому суспільстві проявляють ознаки, які М. Фуко, Ж. Бодріяр, Ж. Дельоз, Ж. Деріда, Р. Рорті, Ю. Габермас та інші інтерпретують як прояви постмодерного стану суспільства та розгортання історії. Не оминають такі процеси й сферу релігії. У релігійному дискурсі відбувається «розмивання меж». Це розмивання відчутно чинить тиск на найбільш усталені системи із традицією.

Вплив постмодерністського «розмивання меж» дещо по-новому висвітлює різні сторони релігії. Зокрема, у релігійному дискурсі зростає значення фактору людини. Постмодерний підхід розкриває процес, коли релігія із загальносуспільного явища стає все більше справою окремої людини. Можна припустити, що така зміна розширює варіативність релігійного досвіду і руйнує спроби його універсалізації. Це означає, що релігії, особливо конфесійні, змушені реагувати на це послабленням ортодоксальності. Німецький теолог Ганс Кюнг вважає, що це буде мати вплив і на інтерпретацію догматики в межах конкретних конфесій. З іншого боку, поліваріантність релігійного досвіду та можливості його інтерпретації дозволяє по-новому осмислювати людську потребу в релігійній вірі. Автор вважає, що «стирання меж», може мати позитивні наслідки. Використання «розмивання меж» як підходу до осмислення явища релігії по-новому розкриває релігійні феномени дозволяючи оперувати поняттями такими як релігійний дискурс, релігійна свідомість, віра, конфесія, Бог і т. д. Це розширює можливості для пояснення того чому в релігійних переконаннях окремої людини можуть поєднуватися догматичні положення різних конфесій, елементи релігійного та наукового світогляду, етичні принципи гуманізму та політичної доцільності, расової або етнічної ідентичності.

Ключові слова: релігія, постмодернізм, дискурс, постсекулярність, людина.

У сучасному глобальному та турбулентному світі чітко можна помітити окремі риси постмодернізму. Причому, ці риси не так сутність сучасного етапу розгортання історії, як привнесені і розрекламовані як вирок окремими інтелектуалами. Прояви впливу постмодернізму на світогляд епохи помітні не тільки у духовному житті людини, але й в її практичній діяльності. Тому можна вважати, що жодна сфера, до якої причетна людина, не залишилася поза впливом атрибутів постмодернізму. Постмодернізм, як явище, осмислений у працях відомих філософів: М. Фуко, Ж. Бодріяра, Ж. Дельоза, Ж. Деріди, Р. Рорті, Ю. Габермаса та інших. Поза їх увагою не залишилось жодної сфери до якої причетна людини і екстраполювати основні принципи філософії постмодернізму на людське життя, на здійснення практики цього життя. Філософський постмодернізм розкриває проблематику, яка за влучним визначенням В.С. Лук'янца «вже давно перетворилась на актуальне життєво-практичне завдання суспільствознавців нашої держави» [1, с. 14] і не тільки. Значення і вплив провідних принципів постмодернізму полягає у тому, що притримуючись

запропонованої філософами-постмодерністами інтерпретації можна нехтувати межами між різними сферами, поняттями та явищами. Особливо впливає постмодерністський підхід «розмивання меж» на найбільш усталені системи із традицією, зокрема на сферу релігії.

Постмодернізм здатен по-новому розкрити сторони явища релігії і водночас дозволяє через її призму розкрити людину, тобто ту частину людського єства, яке виражає потребу вірити, потребу шукати і знаходити надчуттєві характеристики буття. Постмодерний спосіб осмислення релігії по-новому розкриває релігійні феномени дозволяючи оперувати поняттями такими як релігійний дискурс, релігійна свідомість, віра, конфесія, Бог і т. д. У теології помітна тенденція інтерпретувати згадану термінологію з точки зору класичної раціональності, яка була легалізована здебільшого у схоластичній думці середньовіччя Томою Аквінським на основі філософії Аристотеля. Розвиток сучасних релігійних студій чи дослідження релігії, який заснований на принципі об'єктивності, тим не менше, цілком виправдовує звернення до тих проявів релігії, які є проявляються через особистісні переживання, суб'єктивний досвід та інтимне в людині. В іншому випадку, дослідження релігії втратило б значну частину знання про феномен, який воно повинно вивчати. Проте, поза увагою багатьох дослідників релігії залишається можливість використання постмодерністського інструментарію в осмисленні феномену релігії і це навіть не зважаючи на негативне ставлення постмодерністів до релігії, як явища, що здатне «чинити примус на людину». На нашу думку, такий підхід збагатить релігієзнавство. Тому слід спробувати окреслити у чому саме полягає позитив постмодернізму для релігієзнавства як науки про релігію.

Релігія – один із феноменів, що має вирішальне значення для людського існування, як в індивідуальному, так й у соціальному масштабі. Вона присутня протягом багатьох століть розвитку людства і у сучасну епоху не втрачає своєї важливості та актуальності. Монополарний підхід до такого явища не виправдовує себе, оскільки звужує саме поняття «релігії», а також можливість окреслення її функціональності стосовно людини. У минулому залишається ставлення до релігії в стилі Лапласа, Гольбаха, Маркса тощо. Водночас, у сучасному глобальному світі «постправди» релігія не має тієї монопольної влади, яка була її атрибутом у епоху премодерну. Необхідно зазначити, що окремі факти негативного ставлення до релігії, приниження її значення з боку мислителів Модерну можна зрозуміти, бо як пише грецький філософ Христос Яннарас «Людська наука винайшла годинниковий механізм і ніде не знайшла схованого Бога, а віднайшла лише зроджених у самому єстві логіку і силу» [2, с. 79]. При цьому слід наголосити, що причиною цього була не сутність релігії, як вважали просвітники, а спекуляція її атрибутивністю тими, хто мав би представляти і сприяти реалізації релігійної потреби людства. Тим самим виявилось, що релігія не виражала потреби людей, а стала занадто «людською». На початку ХХ століття у розвитку людства почали відбуватися зміни, які засвідчували відмову від абсолютного, зокрема й у сфері знань, адже в такому випадку існувала ймовірність втрати його значної частини. Завдяки цьому, поступово людина почала усвідомлювати, що релігія не може бути спростована, релігійний досвід може мати особистісний характер. Можливі лише твердження її представників, які намагалися її «приземлити», спростити. За словами німецького фізика Бернгарда Філберта «Усі спроби теології застрахувати себе філософськими або іншими земними принципами приводили її до обмежень або болісних перешкод. Найтяжчі кризи в духовній історії людства та Християнської Церкви були наслідками людських спроб домогтись пізнання Бога з цього світу» [3, с. 41]. Необхідним постало інше осмислення релігії. Саме цим можна пояснити незгасаюче зацікавлення релігією у ХХ столітті. Релігійна тематика постає як провідна у творчості Герарда ван дер Леува, Рудольфа Отто, Макса Шелера, Мірча Еліаде. Завдяки працям згаданих дослідників релігії відкрилася нова

сторінка у дослідженні цього важливого феномену. Дослідження та аналіз релігії наприкінці ХХ та на початку ХХІ століть неможливо уявити без здобутків феноменології релігії. У галузі релігієзнавчих досліджень немає спроб утвердити єдине та правильне розуміння феномену релігії, а отже, маємо підстави для окреслення нових думок, ідей та визначень щодо згаданої проблематики. У нашій праці будемо покладатися на здобутки як відомих дослідників релігії, так і тих, хто працює в цій галузі сьогодні, як вітчизняних, так й із-за кордону. У праці спробуємо осмислити поняття введені філософами, теологами і науковцями із різних галузей знання для того, щоб краще скласти уявлення про феномен релігії, при цьому пам'ятаючи, що вона, перш за все, феномен значимий у контексті суб'єктивного, а не об'єктивного. Тому й опис її відрізняється від звичного «Ця термінологія за аналогією виникає саме в наслідок неспроможності людини висловити це зовсім інше: мова вимушена передавати все, що виходить за межі природного досвіду людини, в термінах, запозичених саме з цього природного досвіду» [4, с. 7–8]. Досвід нагромаджений людством пов'язаний із релігією, а тому може бути використаний в будь-якій галузі знання. Тому для осмислення релігійного дискурсу можна звернутися до аналогій із будь-якої галузі знань людства. Природний досвід, про який веде мову М. Еліаде, включає у себе все те, що людина може сказати про світ і свої взаємини із дійсністю та застосувати їх для інтерпретації релігійного досвіду. Кожна окрема людина, із властивим тільки їй особистісним сприйняттям дійсності, може осмислювати релігію як феномен даний їй в конкретній ситуації. При цьому розгляд релігії не буде «відмежований» від пошуку істини, просто ця істина не буде тлумачитись як абсолютизована та остаточно об'єктивна. Такий підхід до осмислення релігійного феномену запропонований британським вченим і англіканським священником Джоном Полкінгорном: «Я переконаний, що істинному християнству, як й істинній науці, необхідно бути абсолютно відкритим до всього, що дійсно дане в кожній ситуації» [5, р. 4]. Відкритість у даному випадку буде розглядатись не тільки стосовно християнства, але й щодо інших видів релігії. Виправданість такого кроку полягає у тому, що будь-яка релігія потребує вільного вибору на основі віри, тобто віра за примусом не можлива в принципі.

Відкриття релігії людиною для себе означає розуміння інших релігійних поглядів, толерантне ставлення до них та усвідомлення цінності відмінного сприйняття ними трансцендентного. До певної міри «стирання меж» запропоноване постмодернізмом може мати позитивне значення. Водночас це легалізує вживання термін «дискурс» у словосполученні із релігією. Нам видається, що завдяки інтелектуальному інструментарію постмодернізму можна вести мову саме про таке дослідження релігійного феномену, який хоча й не буде вираженням прагнення кожної людини вірити у трансцендентне, але тлумачитиме згадане різноманітно та полівекторно. Можна припустити, що якщо вдасться окреслити релігійний дискурс і його корекцію «стиранням меж», то матимемо змогу осмислити, що таке релігія в ситуації сучасного світу і людини. Британський теолог, представник церкви методистів Мартін Форвард вважає, що для того, щоб можна було вести мову про релігію необхідно враховувати потребу використання понять, які зрозумілі людині, але водночас «не применшувати значення цього трансцендентного виміру релігії» [6, р. 3]. Такий підхід також можна вважати позитивним, має певні спільні ознаки із «стиранням меж». Зважаючи на це, окреслимо у даній роботі не тільки суть релігії у постмодерному світі, але й значення дискурсу та можливості розгляду його релігійного різновиду. Тому важливе значення має розгляд і аналіз, що таке дискурс.

Пошук першооснови будь-якого концепту, чи то науки, чи то релігії, пов'язаний із осмисленням принципів, якими керується той, хто описує дійсність. Останні століття функцію зразка для мислення виконувала класична наука із своїми принципами об'єктивності,

раціоналізму тощо. Проте, як ми бачили на прикладі, що наводив Деріда, такий підхід не завжди має істину як наслідок, бо включає припущення. Загалом, наукові моделі і гіпотези досить часто покладаються не на точні визначення, а на допущення. Класичний науковий раціоналізм не повинен вважатися єдиним виправданим досвідом осягнення дійсності. Водночас дана форма досвіду не повинна відкидатися, необхідно віднайти форми її взаємодії з іншими типами досвіду отримання знання про дійсність. Наука використовує абстракцію там, де можливість її досвіду обмежена. Тому сфера припущень, домислів, блукань і пошуків має потенціал до взаємодії між філософією, наукою та релігією. Цьому сприятиме відмова від абсолютизації принципів, якими керується кожна з них. Оскільки сфера припущень є «на межі», то для концептів науки, філософії та релігії, знову ж таки потрібно звернути увагу на точку «довіри та опертя», тобто того з чого вони починаються. Як можна припустити, тут відмінності між ними не такі суттєві.

Початкові координати концептів у філософії та релігії можна осмислити, на нашу думку, через постмодерний дискурс, який на відміну від класичного дозволяє підійти до меж кожної з них. Будь-який концепт починається з межі на якій виникає план, так вважають Ж. Дельоз і Ф. Гватарі. Основа і виникнення плану концепту не піддаються раціональному осмисленню [7, с. 9]. Виникнення плану концепту у філософії має «префілософічну» характеристику, яка може визначатися по-різному. Це можуть бути мрії, патологічні процеси, езотеричний досвід, сп'яніння. Мислити – це означає йти чарівним шляхом. Можна припустити, що це стосується не тільки філософії, але й релігії, яка досить часто звертається до філософії. Підґрунтя виникнення концептів як у філософії, так й у релігії не є раціональними. Раціональними стає концепт, його розкриття та утвердження як такого. Виникнення концепту пов'язане із особливостями, як вважають постмодерністи, які мало пов'язані із поняттям об'єктивності. В такому випадку, це необхідно враховувати при вивченні будь-чого загалом і релігії зокрема. Істина в релігії прив'язана до концепту через інтерпретацію, яка неможлива поза дискурсом, стверджує швейцарський католицький теолог Ганс Кюнг. Проте, вона не відкривається в ньому, отже неможлива монополія на істину [8, р. 26]. Кюнг відстоює інклюзивність концептів в межах релігії, а отже до розширення та зміни релігійного дискурсу залучені усі ті, хто вважають себе релігійними, незалежно від конфесії. Швейцарський теолог закликає до необхідності розуміння одними конфесіями інших. «Сьогодні вимогою часу є поступова спроба зрозуміти зсередини, чому мусульманин іншими очима бачить Бога і світ, служіння Богу і людям, політику, право і мистецтво, чому він переживає ці речі з почуттями, відмінними від християнських.» [9, р. 80]. У цьому причина того, що релігійний дискурс динамічний і «живий». Американський соціолог релігії Хосе Казанова вважає, що стан глибокого контакту між конфесіями, як і загалом процеси глобалізації є нормою сучасного світу. «Міжцивілізаційні контакти, культурні наслідування та запозичення, поширення діаспор, гібридність, креолізація і транскультурні сполуки (transcultural hyphenations) є так само істотною складовою глобального теперішнього, як і західна гегемонія, космополітична гомогенізація, релігійний фундаменталізм чи зіткнення цивілізацій» [10, с. 120].

Представники постмодерної філософії «уподібнюють» Бога і хаос, вважаючи, що божественний акт творення *ex nihilo* і хаос схожі, коли невпорядковане є матеріалом з якого виникає κόσμος. Самі постмодерністи вважають, що потрібно обирати між Трансцендентним і хаосом, отже висновок «вони в якомусь смислі взаємозамінні» [11]. До певної міри, можна вважати, що в залежності від згаданого вибору оформлюється концепт. У філософії будь-який концепт обґрунтовується з позиції раціонального та об'єктивного, які стають основою його змісту. Але при цьому завжди може виникнути потреба звернення до «межі»

і про свідчить історія філософії. Причина цього, що кожен філософ вибудовує новий концепт, але який може бути чи не бути пов'язаний із іншими концептами, так вважають Ж. Дельоз і Ф. Гватарі [7, с. 12–13]. Подібно у релігії: існують не тільки різні конфесії, але й тлумачення та ідеї в кожній конкретній конфесії. Саме тут маємо підстави віднайти причини виникнення екзегетики та її сучасне значення. Екзегетика означає тлумачення, пояснення та інтерпретацію [12, с. 295–296]. У теології вона розуміється як тлумачення Писання. Проте сьогодні дане поняття, у контексті нашого дослідження, може наближатись до поняття дискурсу, а саме його постмодерного значення. Тобто екзегетика стає закономірною сферою постмодерного дискурсу, але особливою сферою, що стосується релігії. Наскільки правомірним є таке припущення спробуємо розглянути далі порівнюючи поліваріантність концептів та їх «меж» у філософії, науці та релігії.

Теологи і релігійні філософи є творцями концептів подібно до філософів. Причому це стосується не лише середньовічних схоластів, але й сучасних богословів та теологів. Відмінність між ними полягає у «плані», «осерді» їхнього мислення. Будь-яка релігія, як можна припустити, легалізує певну систему поглядів, створює ще один вимір дійсності, але сама вона складається з двох сфер: суб'єктивної та об'єктивної. Суб'єктивна сфера стосується «несвідомого», яке водночас проявляється у дійсності, здійснюється, бо словами Мірча Еліаде «Будь-яка людська істота складається із свідомої діяльності та ірраціонального досвіду». Цей ірраціональний досвід споріднює теологів та філософів, науковців. Свідома ж діяльність реалізує думки, які знову здатні переформатовуватись у теорію. Несвідоме, у розумінні М. Еліаде, – це те, що допомагає їй долати екзистенційну кризу. Тому, можна припустити, що релігійні погляди (концепти) дозволяють сформувати певне, специфічне сприйняття дійсності. Хоча цей факт відомий у релігієзнавстві, проте менш відомо те, що для кожної свідомості притаманно звертатися до несвідомого, яке «пропонує їй спосіб подолання труднощів її власного існування, виконуючи, в цьому розумінні, функцію релігії». Якщо це стосується кожної окремої людини, то ми виходимо до тих ж ідей, які висловлюють постмодерністи, зокрема Ж. Дельоз, а саме про ірраціональні підстави виникнення концептів. Для Дельоза, Бог не може розглядатися як причина існування світу, але «ми завжди можемо негативно мислити Бога як причину принципів». Тобто, Бог, у інтерпретації Дельоза, стає можливістю певного тлумачення походження світу, при цьому він посилається на Юма, вказуючи, що інтерпретації можуть мати різні підстави. Натомість Ж. Деріда зазначає, що «Ця відмінність, ця негативність у Богові, – це наша свобода, наша трансцендентність і слово, які віднаходять чистоту свого негативного походження лише в можливості Запитання» [13, с. 136]. Людина наділена можливістю тлумачення і осмислення, сприйняття та моделювання, в цьому проявляється сама сутність людини. В цьому можна помітити відмінності, які існують між різними концепціями, теоріями та моделями. Скільки людей стільки способів розуміння дійсності. Проте, існують спільні риси, що проявляються неявно, в цьому полягає також свобода людини, яка робить вибір не за примусом. Свободу у сфері тлумачення дійсності демонструє постмодерний дискурс, який легалізує згадані припущення не надаючи якомусь одному із них переваги. З точки зору Ніколауса Лобковіца, закономірними є процеси, коли для релігійної свідомості постає як необхідність пов'язати власні вірування, наприклад з природничою картиною світу, так би мовити, «відкрити до неї доступ».

Висновок. Релігійний дискурс як і будь-який тип дискурсу зазнає впливу нових концептів, які виникають все частіше і мають не тільки поліконфесійний характер, але й поза релігійний. Нові концепти формуються не обов'язково як чітка структура. Це пов'язано із тим, що інтерпретація релігійного досвіду окремої людини може виходити за рамки

догматичних принципів. Якщо конфесії в модерному суспільстві визначали межі можливої інтерпретації релігійного досвіду, то на початку ХХІ століття. У цьому контексті відбувається суттєвий зсув, адже межі концептів, що раніше визначалися згідно із еталонами раціональності, тепер стають гнучкішими та інколи майже непомітними через визнання ірраціонального (суб'єктивного) як одного із критеріїв, що формує концепти, які здатні бути частиною релігійного дискурсу.

Список використаної літератури

1. Лук'янець В., Соболь О. Філософський постмодерн. Київ : Абрис, 1998. 352 с.
2. Яннарас Х. Пісня пісень. Київ : Дух і літера, 1999. 128 с.
3. Філберт Б. Світи перед Богом. Львів : Академічний експрес, 1996. 230 с.
4. Еліаде М. Мефістофель і андрогін. Київ : Видавництво «Основи», 2001. 590 с.
5. Polkinghorne J. The faith of a physicist: reflections of a bottom – up thinker: the Gifford lectures for 1993–4 / Princeton : Princeton University Press, 1994. 211 pp.
6. Forward M. Religion: a beginner's guide. Oneworld Publications, 2001. xvi+190 pp.
7. Дельоз Ж., Гватарі Ф. Що таке філософія? Львів : Астролябія, 2015. 272 с.
8. Visky S. Béla. Christianity and World Religions from the Perspective of Hans Küng. URL: https://www.academia.edu/37190451/Christianity_and_World_Religions_from_the_Perspective_of_Hans_Küng
9. Küng H. Christianity and world religions : The Dialogue with Islam as one model / The Muslim World/1987-apr. Vol. 77 iss. 2. P. 80–95.
10. Казанова Х. По той бік секуляризації. Київ : Дух і літера, 2017. 264 с.
11. Graham Ward. The Postmodern God: A Theological Reader, ed. Graham Ward Blackwell, 1997. XLVII+368pp,
12. Eric Michael Vail. Using “Chaos” in Articulating the Relationship of God and Creation in God’s Creative Activity. Milwaukee, Wisconsin : Marquette University, 2009. 332 pp.
13. Деріда Ж. Письмо та відмінність. Київ : Видавництво «Основи», 2004. 602 с.

THE RELIGIOUS DISCOURSE BETWEEN RATIONALITY AND SUBJECTIVITY

Andrii Kadykalo

Lviv Polytechnic National University,

Institute of the Humanities and Social Sciences, Department of Philosophy

Mytropolyta Andreiia str., 5, 79013, Lviv, Ukraine

The article analyzes the peculiarities of religious discourse, various factors that influence its transformation in the conditions of a post-secular society. In particular, the author draws attention to the peculiarity of the modern state of society, which is increasingly losing the features of separation, isolation, and locality. Modern society has certain features of global society as a kind of conglomerate of local societies. The author emphasizes that the processes in such a society show signs that that M. Foucault, J. Baudrillard, J. Deleuze, J. Derrida, R. Rorty, J. Habermas, and others explain as manifestations of the postmodern state of society and the unfolding of history. These influences also change religion. There is a «blurring of boundaries» in the religious discourse. This “blurring” puts pressure on the most established systems with a tradition.

The postmodern “blurring of boundaries” impacts shows different sides of religion in a new way. In particular, the factor of human importance is growing in religious discourse. The postmodern approach reveals a process in which religion, from a general societal phenomenon, becomes increasingly a matter of individual people. It can be assumed that such a change expands the variability of religious experience and destroys

attempts to universalize it. This means that religions, especially denominational ones, are forced to react to this weakening of orthodoxy. German theologian Hans Küng believes that this will also have an impact on the interpretation of dogma within specific denominations. On the other hand, the variability of religious experience and the possibilities for its interpretation allow for a new understanding of the human need for religious faith. The author assumed that the “blurring of boundaries” may have positive consequences. Using the “blurring of boundaries” as an approach to understanding the phenomenon of religion reveals religious phenomena, allowing for the use of concepts such as religious discourse, religious consciousness, faith, denomination, God, and so on. This expands the possibilities for explaining why the religious beliefs of an individual may combine dogmatic positions of different denominations, elements of religious and scientific worldviews, ethical principles of humanism and political expediency, racial or ethnic identity.

Key words: religion, postmodernism, discourse, postsecularity, human.

УДК 130.2-027:159.92-055

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.9>

СТАТЕВИЙ СИМВОЛІЗМ В ГЕНДЕРНІЙ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ: КОМУНІКАТИВНІ СТРАТЕГІЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ МАСКУЛІННОСТІ І ФЕМІННОСТІ

Олена Коваль, Андрій Сахно, Сергій Бундич

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,

кафедра філософії ФСП

просп. Перемоги, 37, 03057, м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-6016-8222>

<https://orcid.org/0009-0001-8739-0333>

<https://orcid.org/0009-0009-5042-6513>

У статті розглянуто символізацію як спосіб кодування та ретрансляції гендера як культурної норми. Статевий символізм досліджено у контексті комунікативної репрезентації гендерних ролей, що впливає на процес становлення гендерної ідентичності особистості.

Представлено аналіз семіотики гендеру у соціокультурному вимірі. Акцент зроблено на історіографічному контексті філософського дискурсу, що охоплює гендер та його природу. Зокрема, визначено характерні якості даного культурного стандарту: імплементація у соціально-психологічну реальність спільноти; історичну обумовленість та відносність гендерних характеристик; динаміку опору соціальним змінам, що обумовлена етіологією гендерної символізації – спрощенням широкого подання культурної норми через насичений змістовий символ. Авторами конкретизовано особливості динамічної взаємодії, яка втілює взаємообумовленість гендерних відносин і способів конструювання реальності головними акторами – особистістю та спільнотою. Власне, встановлено зв'язки між гендерним символізмом різних соціокультурних систем та реаліями інформаційного суспільства.

Завдяки змішаному дизайну дослідження, що передбачає поєднання кількісних та якісних методів емпіричного пізнання, висвітлено шляхи конструювання та ретрансляції акторами гендерних символів у сучасному комунікативному контексті онлайн-взаємодії. Статистично підтверджено зумовленість способу взаємодії в інформаційному просторі процесуальними характеристиками особистісної гендерної ідентифікації акторів.

Висвітлені результати формують необхідне підґрунтя для подальших розвідок та цілеспрямованих інтервенцій у представленому проблемному полі. Зокрема, експлікація тих процесів, які закладають взаємообумовлені зв'язки між статевою символікою, гендерною нормою і реальністю акторів, є необхідним складником операціоналізації елементів терміну «гендер», що має міждисциплінарне значення.

Ключові слова: гендерний символізм, гендерна ідентифікація, канали репрезентації, символічний ряд «маскулінність–фемінність», образи маскулінності й фемінності, комунікація, онлайн-взаємодія.

Постановка проблеми. Процес формування гендерної ідентичності передбачає обумовленість семантичного поля особистості соціокультурною нормою. Водночас результат ідентифікації визначає контекст для розвитку гендерної культури, з огляду на подальшу ретрансляцію засвоєних або нав'язаних стандартів. Важливим аспектом цього складного взаємообумовленого процесу є використання статевої символіки як способу інтерпретації

складних аспектів маскулінності та фемінності. Гендерний символізм втілює ті способи кодування культурної норми, що відображають складну семіотику маскулінності та фемінності не лише в контексті окремої ідентичності (визначник Я–жінка), а й як культурні вектори, в яких функціонує суспільство (визначник Ми–жінки).

Символізація соціальних мереж відносин є не лише результатом її оптимізації унаслідок втілення конкретної норми в доступний насичений код, а й відображенням ставлення до цієї норми та, відповідно, соціокультурної динаміки. Тож розбіжності чи трансформації в системі культурного кодування гендера є змістовним джерелом інформації про суспільство та окремих його акторів. Власне тема репрезентації статей широко досліджена та має відповідне теоретико-методологічне обґрунтування. Проте реляційний характер гендера вимагає постійного відтворення розвідок та продовження пізнавальної діяльності.

Метою представленого дослідження є визначення комунікаційних каналів репрезентації конструкцій символічного ряду «маскулінність–фемінність» у процесі формування гендерної ідентичності акторів інформаційного суспільства.

Огляд публікацій. Доцільно висвітлити характерні тенденції, що відіграють найбільшу роль у процесі конструювання епістемології гендера та, відповідно, задають вектор представленої роботи. Основою для пізнання зміни гендерної репрезентації, що відбувається в конкретній культурній констеляції, яка є напрямом представленої статті, слугує розуміння еволюції цих процесів. Оскільки історіографічний підхід висвітлює єдність філогенезу гендера як конструкту з окремим випадком його реалізації в гендерній ідентичності особистості, доцільно звернутися до ширшого контексту для виокремлення характерних тенденцій. Зокрема, доцільно припустити відповідність якості змін конкретного гендера шляхам утворення нових форм суспільного гендера.

Зазначена проблема простежується в дослідницьких та філософських розвідках різних епох через численні атрибути. Як зазначає Хенрієта Л. Мур у своєму дослідженні взаємозв'язку гендерної ідентичності, символізму та соціальних практик, символічні системи постійно змінювалися, відображаючи динамічний культурний ландшафт, і усвідомлення гендерних ролей та стосунків розвивалося на всіх рівнях соціальної свідомості, зокрема в її комунікативному вимірі. Так, еллінська традиція постулює гендер як космологічний принцип: узгодженість сил порядку та хаосу [1]. Ця окрема дефініція надає необхідну конотацію для розуміння складної взаємодії між окремими акторами та суспільними структурами, зокрема «чоловіками» та «жінками» як великими соціокультурними утвореннями. Мірча Еліаде, досліджуючи міфологічний образ світу різних народів, прийшов до висновку, що божества та інші міфологічні постаті слугували втіленням гендерних стандартів, а їхні атрибути та наративи стали першою системою кодування континууму «маскулінність–фемінність» [2].

Суперечлива єдність чоловічого та жіночого заклала основу для тривалої традиції символічного представлення, у якому фемінні та маскулінні атрибути втілено на кожному із вимірів діяльності особистості. Так, Мішель Фуко зазначає, що гендерні символи як культурна норма формують не лише колективну та особистісну ідентичність, а й задають напрям для динаміки влади, що втілює гендерні відносини [3]. Крім того, маніфестація суспільних цінностей, що не належать напряму до гендерних, часто має бінарну структуру, пов'язану з відповідною дихотомією статі, що прослідковується від періоду міфічних конструкцій. Примітно, що, хоча досліджувані категорії соціально сконструйовані в історичному контексті гендерних відносин, їх тлумачення реактивні щодо змін та мають реляційний характер [4]. Тож конкретний символічний ряд надає вичерпну характеристику не лише конфронтації «маскулінного-фемінного» як чоловічого та жіночого в персональному вимірі,

а й співвідношення тенденцій у культурі спільноти загалом. Відповідно, ми можемо визначити дві наріжні якості досліджуваного феномену: *реляційність* та *імплементованість*.

Зокрема, характерною є залежність соціоекономічних мереж відносин від гендерних стандартів, як приклад, у спільнотах Месопотамії [5], що свідчить на підтримку імплементованості. На противагу, в цьому ж культурному контексті соціальний статус має значно більше значення, ніж гендерна норма: позиція в ієрархії сприяла перегляду гендерної ролі окремої особистості чи спільноти [6].

У реаліях елліністичного Єгипту така динаміка зберігається та набуває нового змісту. Образи Хатшепсут та Клеопатри донині репрезентують іншу, активну націлену на здійснення влади, форму фемінності [7; 8]. Обидва полюси необхідні для визначення адаптивності поведінки в контексті та свідчать більшою мірою про спроможність особистості, ніж її ідентичність [9].

Водночас релігійна догма «темних віків» панування християнського світогляду в європейській культурі суттєво змінює первинне значення символів. Та динаміка, що мала місце на попередніх етапах розвитку культури, не витримує тиску нової кодувальної системи. Розглядаючи цей процес із позицій постструктуралізму, доцільно зазначити, що релігійна статевая символіка Середньовіччя визначала межі допустимої гендерної ідентичності. Відповідно, античний плуралізм у континуумі «фемінність–маскулінність» замінено розподілом на чоловіче та жіноче, характерним для християнської традиції. У цьому контексті історіографічна дескрипція не просто дає нам розуміння шляху, пройденого образами, з якими ми взаємодіємо в наш час. Через зазначені зміни розкриваються важливі якості гендерного символізму. Зокрема, період теократії підтверджує агентність гендерних символів. Чоловік та жінка не просто відбиток біологічної та соціальної реальності, але визначники для нових значень: «Відповідно до природи, чоловік є головою жінки; але відповідно до благодаті, жінка є головою чоловіка» [10]. Тобто релігійний код зміцнив патріархальну норму та призвів до деструкції гуманістичних начал, проте все це відбувається за допомогою оперування конструкціями символічного ряду «маскулінність–фемінність». Важливу роль в зазначених процесах відіграє комунікативний канал, що прослідковується протягом усього процесу еволюції континууму. Необхідні соціальні обмеження, що викривлюють співвідношення статей, реалізовано через нарацію: «Чоловік повинен бути хоробрим і лицарським, захищаючи свою честь і честь тих, кого любить, а жінка має бути скромною і добродешною, зберігаючи свою честь і честь своєї родини» [11]. Так, образи Хільдегарди та Жанни д'Арк згодом розвиваються у феміністичний наратив, що формує епістему гендера в сучасності [12].

Повертаючись до ідеї Фуко, зауважимо, що першим наслідком змін у кодуванні гендера є зміна сімейної динаміки. І в цій системі відображається конкурентна інтенційність статей як владних сил. Античні та стародавні конекції між соціальною ієрархією та гендером відображають взаємообумовленість цих процесів. Водночас стандарти Середньовіччя досить сильно орієнтовані на мікрорівні соціального: сила маскулінності переважає над фемінністю в сім'ї, а відповідно – у суспільстві. У сучасних реаліях нуклеарні взаємини зберігають гендерну обумовленість [13]. Тож важливо зауважити, що статевий символізм не є монолітним, але більшою мірою відображає динаміку влади: гендерна символіка є місцем боротьби, полем битви, на якому конкуруючі бачення гендера артикулюються, оскаржуються та трансформуються, змінюючи реальність.

Отже, постає доцільне питання щодо узгодженості таких характеристик, як реляційність, імплементованість та динамізм. Імовірно, розв'язання такого конфлікту можливе з позицій ілюзіонізму. Якщо розглядати дефініцію гендера не як стійкої ідентичності, а як

повторюваності певних символічних проявів, формується визначення гендера як способу конструювання ілюзії стабільної ідентичності [14]. Через зазначене тлумачення розкривається новий спосіб опису наведених процесів: гендерний символізм слугує способом адаптації суспільства до конкретної вимоги часу, оптимізуючи соціальну норму через систему кодування: «Я – жінка, отже я...», «Ми – жінки, отже ми...». У такий спосіб суспільство запобігає ентропії, послуговуючись насиченими визначниками статі [15]. Підтверджує цей підхід і концепція «біовлади» Мішеля Фуко. Задані інституціями символи формують наше розуміння власної статі та статі Іншого, спрощуючи ідентифікацію норми [3]. Проте така система не захищена від спотворення, про що свідчить доробок Симони де Бовуар, що постулює значимість категорії Іншості щодо взаємин статей [16]. У сучасному дискурсі ідея де Бовуар доповнюється розширенням категорії Іншості, що відокремлює «справжніх чоловіків» та «справжніх жінок» у дискурсі цисгендерності [17]. Доцільно припустити, що описана динаміка опору є побічним продуктом символізації гендера, оскільки необхідне для своєчасної адаптації суспільства спрощення через визначник статі стало досить ефективним способом конструювання соціальних мереж відносин. Відповідно, реляційність поступила інституційним директивам унаслідок прагнення суспільства до «енергозбереження».

Очевидно, що в наш час трансформації гендерної символіки, з огляду на її контекстуальність, значною мірою обумовлені соціокультурними процесами глобалізаційного характеру. Гендерні ролі продовжують розвиватися, визнаються та легітимізуються різноманітні гендерні ідентичності та прояви [18]. І оскільки в умовах інформаційної взаємодії символи маскулінності та жіночності перетинають культурні, мовні та географічні кордони, вони підлягають переосмисленню та присвоєнню в нових контекстах, породжуючи нові та гібридні форми гендерного значення. Ця плинність і невизначеність гендерної символіки підкреслює відносність стандартів минулого, що формувалися з ресурсів та потреб конкретної історичної ситуації.

Поширення інформаційно-комунікативних технологій збільшило спроможність суспільства до формування мереж відносин та розширило арсенал символізації гендера. Характерно, що дане розгалуження частіше призводить до поляризації та усталення стереотипів: нові канали комунікації не гарантують нових змістів [19]. Проте ресурси репрезентації стають більш доступними, що сприяє продуктивному становленню гендерної ідентичності та збагаченню символіки [20]. Імплементованість символічного ряду сягає досить глибоких рівнів організації суспільної реальності, і навіть не враховуючи характер змін, ми можемо говорити про значний їх внесок у процеси розвитку нового актора [21]. Проте відкритим лишається питання контекстів цього процесу, оскільки онлайн-взаємодія суттєво змінює соціальну архітектоніку, а інституційний стандарт гендера стає менш помітним [22]. Так, характерним є розширення бінарної гендерної схеми, що закладено у фрейдистських дескрипціях сексуальності та набуває чіткого оформлення в схемах Сандри Бем [23]. Але наразі дискурс інтенсифікується, інформаційний потік суттєво збільшено і нові канали комунікації гарантують постійне конструювання нових символів. Оскільки гетеронормативна бінарна гендерна перспектива втрачає силу, а опір динаміці поступається релятивізму, постає центральне питання в цьому напрямі: чи зберігатиметься існуюча зараз матриця гендерних відношень [24]. Очевидно, що відповідь на це питання є необхідною умовою для розвитку сучасного суспільства, з огляду на імплементованість зазначеної категорії на різних рівнях соціальної реальності. Тож у даній роботі ми прагнули визначити, чи відбувається перехід до радикального гендерного майбутнього, постульований свого часу Бодрійяром [25]. З огляду на те, що онлайн-взаємодія є провідним осередком

конструювання символів сучасності, замінивши попередні методи нарації – міфолочне оповідання та ритуал, релігійну проповідь та ритуал, трактат, сагу та епос, – ми реалізували емпіричне дослідження серед користувачів інтернет-ресурсів.

Методологія дослідження. Вибірку для представленої роботи сформовано з-поміж студентів Київського політехнічного інституту (КПІ) імені Ігоря Сікорського. Для участі в опитуванні було випадковим чином відібрано 250 студентів цього навчального закладу, що гарантує різноманітність та конзистентність вибірки. Розроблено онлайн-анкету для самостійного заповнення відповідно до ключових аспектів дослідження. Представлена у таблиці 1 анкета містить запитання відкритого типу, спрямовані на прояснення способів гендерної репрезентації. Окрім того, респондентам надано для проходження опитувальник С. Бем для визначення кількісного представлення вираженості елементів континууму «фемінність–маскулінність» у самосприйнятті респондентів [23]. А також закриті питання щодо комунікативних стратегій на основі рубрик С. Позняк [26].

Таблиця 1

Перелік запитань онлайн-анкети визначення гендерної репрезентації

Чи існують, на вашу думку, якісь тенденції чи шаблони в тому, як люди представляють стать в онлайн-іграх або віртуальному середовищі?	Чи змінився ваш спосіб взаємодії в онлайн-середовищі після того як ви усвідомили свою стать/гендер?
Опишіть, якими символами ви користуєтесь для представлення своєї гендерної ідентичності в Інтернеті (займенники, емодзі тощо)	Як ви сприймаєте використання гендерно-специфічних емодзі чи смайликів у онлайн-спілкуванні?
Як ви тлумачите гендерні знаки, на які натрапляєте в онлайн-спілкуванні?	З вашого досвіду, як зображення профілю чи аватари представляють стать під час онлайн-взаємодії?
Як ваша комунікація відображає ваше переживання себе чоловіком/жінкою?	Чи помітили ви будь-яку гендерну мову або фрази, які зазвичай використовуєте ви або інші під час онлайн-взаємодії?
Які з наведених нижче комунікативних стратегій ви використовували для представлення своєї гендерної ідентичності в Інтернеті? (Виберіть усе, що підходить)	Як люди використовують колір, шрифт або елементи дизайну для представлення статі на платформах онлайн-комунікації (наприклад, у профілях соціальних мереж, веб-сайтах, блогах)?
Як, на вашу думку, люди виражають свою стать через вибір імен користувачів або відображуваних імен під час онлайн-взаємодії?	Чи є якась особлива поведінка чи стилі спілкування, які ви асоціюєте з певною статтю під час спілкування в Інтернеті?
Якою мірою те, як ви представляєте свою стать в Інтернеті, впливає на те, як інші сприймають вашу гендерну ідентичність?	Чи стикалися ви з випадками, коли люди використовують певні атрибути для символізації своєї статі в онлайн-спілкуванні?

Джерело: розроблено авторами на основі [27]

Опитування було надіслано вибраним учасникам електронною поштою за загальним посиланням. Відповіді фіксувалися анонімно, без потреби зазначення персональних даних задля забезпечення конфіденційності та з метою запобігти повторному надсиланню подальших опитувальників. Учасникам було надано двотижневе вікно для проходження опитування. Варто зазначити, що респондентам надіслано інформовану згоду перед тим, як отримати доступ до опитування, їх поінформовано щодо анонімності зібраних даних та способу їх зберігання і використання. Дані, зібрані під час опитування, проаналізовано з використанням комбінації якісних та кількісних методів. Таблицю контингентності було обраховано

для закритих запитань опитувальника, щоб забезпечити огляд характеристик вибірки та відповіді на питання дослідження щодо природи комунікативних стратегій з огляду на гендерну ідентифікацію акторів. Тематичний аналіз відкритих відповідей проводився для виявлення повторюваних тем, пов'язаних із соціокультурним контекстом, стратегією символізації та роллю комунікативної репрезентації у формуванні гендерної ідентичності.

Застосовано послідовний процес аналізу даних, включаючи перевірку сумлінності та соціальної бажаності відповідей учасників і аналітичне узагальнення отриманих тематичних рубрик. Учасникам була надана можливість переглянути та підтвердити свої відповіді на відкриті запитання. Після цього двома незалежними експертами на базі кафедри філософії ФСП КПІ ім. Ігоря Сікорського проведено первинний аналіз матеріалів тематичного аналізу, переглянуто процедури аналізу даних, кодувальні системи та надано відповідні відгуки (табл. 2). Цей процес мав на меті мінімізувати упередження та підвищити довіру до наших висновків.

Таблиця 2

Категорії оцінювання незалежними експертами процедури дослідження

Матеріали тематичного аналізу		Процедури аналізу даних	
Чітке визначення тем	Логічні зв'язки між темами	Доцільність обраних методів	Прозорість аналізу даних
Відмінність категорій кодування	Пластичність для адаптації нових ідей	Узгодженість із питаннями дослідження	Відтворюваність процесу аналізу даних
Представлення різноманітних точок зору	Вичерпність категорій кодування	Узгодженість методів типу даних	Системний і структурований підхід

Джерело: складено авторами на основі [28; 29]

Результати. Зазначені категорії, що відображають шляхи символізації гендерних норм в онлайн-взаємодії свідчать про значне спрощення та водночас збагачення способів кодування. Спрощення відбувається, оскільки даний спосіб взаємодії часто покладається на легко впізнавані та помітні гендерні символи, такі як емодзі або певні кольорові схеми. Це спрощення дає змогу швидше спілкуватися та ідентифікувати стать, але також може

Рис. 1. Візуалізація результатів тематичного аналізу

Джерело: складено автором за результатами дослідження

сприяти зміцненню стереотипів. З іншого боку, збагачення методів кодування є очевидним у безлічі комунікативних стратегій і платформ, якими актор послуговується для презентації та пізнання гендерної ідентичності. Зокрема, характерними системами є текстові та візуальні продукти. На рисунку 1 відображено основні категорії, отримані в ході тематичного аналізу відповідей респондентів.

Звертаючись до отриманих категорій, новий контекст гендерної символізації більш тісно пов'язаний з повсякденною діяльністю актора. Значний рівень персоналізації онлайн-простору надає більш тонкі форми для гендерної репрезентації. Водночас інформаційний простір не вимагає значних зусиль для добору відповідної стратегії та розробки продукту. Особистість у комунікаційному полі цифрової епохи звертається до спрощених та доступних методів, зберігаючи при цьому суб'єктивне переживання осмисленості та символізму в тонких маніпуляціях кодами. Ця комплексність процесів спрощення та збагачення гендерної символізації в онлайн-середовищі є підґрунтям для змістового аналізу трансформацій самої символіки як продукту діяльності акторів. Переважання представлених методів репрезентації гендера свідчить про прагнення особистості до утвердження своєї гендерної ідентичності через активне та водночас посилене конструювання реальності. Меми та мистецтво дають змогу візуально передавати свій досвід та сприйняття символічного ряду. Електронна комерція, орієнтована на символічну продукцію, реалізує фактичний прояв внутрішнього почуття ідентичності. Деталізуючи отримані результати, варто зазначити, що характерною рисою процесу конструювання гендера в сучасності є андрогінна символізація, про що свідчать результати кількісного аналізу (табл. 3).

Таблиця 3

Результати обрахунку таблиці контингентності за результатами опитування

	Асертивність		Пасивність		Агресивність	
	Реальні	Очікувані	Реальні	Очікувані	Реальні	Очікувані
Маскулінність	26	22.892	14	18.644	19	17.464
Фемінність	30	22.504	12	18.328	16	17.168
Андрогінність	39	42.680	44	34.760	27	32.560
Недиференційованість	2	8.924	9	7.268	12	6.808
Результати	$\chi^2 = 19.94, df = 6$		$p = 0.0028$		Cramer's V = 0.199	

Джерело: складено авторами за результатами дослідження

Отримані результати підтверджують значущість взаємозв'язку між комунікативною репрезентацією та особливостями її гендерної ідентифікації ($p < 0.005$). Відповідно, наведені дані щодо символізації як способу кодування та ретрансляції гендера, що розгортається в процесі становлення гендерної ідентичності особистості, підтверджено статистичним аналізом. Крім того, співвідношення, що висвітлено у таблиці контингентності, свідчать на підтримку реляційності, з огляду на переважаючу тенденцію до андрогінізації. Отже, доцільним є розширення категорії вимірів, у яких реалізується динамічний зв'язок між вербалізацією, символізацією та внутрішнім переживанням власної приналежності до гендерного стандарту.

Висновки. Гендерна семіотика сучасності відповідає на трансформаційні виклики, що характеризуються спрощенням процесів символізації та дивергенцією методів. Зазначені тенденції обумовлені розгалуженням комунікаційних каналів та невпинним

продукуванням нових символічних систем. Водночас тісний взаємозв'язок між соціальними мережами відносин та культурною нормою зберігається, тож гендер лишається визначником пристосування акторів до культурного континууму.

Представлене поєднання тез філософського дискурсу та статистичних даних підтверджує реляційну природу символічного ряду «маскуліність–фемінність» та його імплементацію на різних рівнях соціальної реальності. Звертаючись до проблеми шляхів кодування, ми отримали змістову матрицю для розуміння динамічних зв'язків між гендерною символікою як втіленням суспільного та окремими акторами, що активно трансформують символічний простір у процесі особистісного пізнання гендера. Зокрема, розкрито питання онлайн-взаємодії як нового простору для нарації. Емпіричні висновки, представлені в цій статті, закладають надійну основу для майбутніх досліджень, спрямованих на розв'язання епістемологічних питань статевого символізму. Перспективним напрямом подальшої роботи є категоризація символів, що продукуються через зазначені канали, та оцінка їх внеску в процес творення ідентичності окремого актора. Насамкінець, наголошуючи на необхідності більш точного розуміння символів континууму «чоловік–жінка», ми прагнемо звернути увагу фахівців на вплив гендерних відносин на процеси конструювання соціальної реальності, що прослідковується з погляду наступності соціокультурних формацій.

Список використаної літератури

1. Moore H. L. Gender, symbolism and praxis: theoretical approaches. *Those who play with fire* / ed. by H. L. Moore, T. Sanders, B. Kaare. London : Routledge, 2020. P. 3–37.
2. Eliade M. The myth of the eternal return: Cosmos and history. Princeton : Princeton University Press, 2018. 232 p.
3. Foucault M. Power: the essential works of Michel Foucault 1954–1984. London : Penguin UK, 2020. 528 p.
4. Kimmel M. S. The contemporary “crisis” of masculinity in historical perspective. *The making of masculinities* / ed. by H. Brod. London : Routledge, 2018. P. 121–153.
5. Nemet-Nejat K. R. Daily life in ancient Mesopotamia. Westport : Greenwood Publishing Group, 1998. 345 p.
6. Leick G. Sex and Eroticism in Mesopotamian Literature. New York : Routledge, 2013. 336 p.
7. Robins, G. Women in ancient Egypt. Cambridge : Harvard University Press, 1993. 208 p.
8. Matic U. Violence and gender in ancient Egypt. New York : Routledge, 2021. 192 p.
9. Warner, W. L. The Struggle for Status. *The Journal of Educational Sociology*. 1943. Vol. 16, no. 6, P. 336–340.
10. St. Augustine. *St. Augustine on marriage and sexuality* / ed. by E. Clarck. Washington : CUA Press, 1996. 114 p.
11. Greco G. L. Translating the Survey of Medieval and Renaissance French Literature. *Teaching Literature in Translation* / ed. by B. J. Baer, M. Woods. London : Routledge, 2022. P. 245–252.
12. Rigby S. H. Chaucer in context: Society, allegory and gender. Manchester : Manchester University Press, 2020. 218 p.
13. Pourshahbaz A. Gender role conflict: Is it a predictor of marital dissatisfaction? A cross sectional study in Tehran. *Medical Journal of the Islamic Republic of Iran*. 2020. Vol. 34. P. 84.
14. Corredor E. S. Unpacking “gender ideology” and the global right’s antigender countermovement. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*. 2019 Vol. 44, no. 3. P. 613–638.
15. Gane M. Reading gender futures, from Comte to Baudrillard. *Social Epistemology*. 2001. Vol. 15, no. 2. P. 77–89.
16. Сімона де Бовуар. Ошукана жінка. Київ : Snowdrop, 2020. 288 с.

17. Jacobson R., Joel D. Self-reported gender identity and sexuality in an online sample of cisgender, transgender, and gender-diverse individuals: An exploratory study. *The Journal of Sex Research*. 2019. Vol. 56, no. 2. 249–263 p.
18. Allen K. R. Feminist theory, method, and praxis: Toward a critical consciousness for family and close relationship scholars. *Journal of Social and Personal Relationships*. 2023. Vol. 40, no. 3. P. 899–936.
19. Gillin L. E., Signorella M. L. Attitudes Toward Sexual Orientation and Gender Identity in Online Multiplayer Gaming Spaces. *Psychological reports*. 2023. URL: <https://doi.org/10.1177/00332941231153798> (date of access: 31.03.2023).
20. Colosi R., Cowen N., Todd M. Sexual and gender identity work on social media. *Sociology Compass*. 2023. URL: <https://doi.org/10.1111/soc4.13073> (date of access: 31.03.2023).
21. Taylor L. K., Dautel J., Rylander R. Symbols and labels: Children's awareness of social categories in a divided society. *Journal of Community Psychology*. 2020. Vol. 48, no. 5. P. 1512–1526.
22. White, M. Producing masculinity: The internet, gender, and sexuality. New York : Routledge, 2019. 244 p.
23. Bem S. L. Gender schema theory: A cognitive account of sex typing. *Psychological review*. 1981. Vol. 88, no. 4. P. 354.
24. Laufer L. Michel Foucault: The Queer Gender for Psychoanalysis? *Psychoanalytic Inquiry*. 2020. Vol. 40, no. 8. P. 579–590.
25. Grace V. Baudrillard and Lacanian Psychoanalysis. London : Routledge, 2022. 176 p.
26. Позняк С. І. Комунікативні практики та стратегії соціальної взаємодії в контексті громадянської та національної самоідентифікації студентської молоді. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 2, № 6. С. 174–179.
27. Maclaran P., Hogg M. K., Catterall M., Kozinets R. V. Gender, technology and computer-mediated communications in consumption-related online communities. *Elusive consumption* / ed. by K. M. Ekström, H. Brembeck. London : Routledge, 2020. P. 145–171.
28. Englander M., Morley J. Phenomenological psychology and qualitative research. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*. 2023. Vol. 22. P. 25–53.
29. Morawski J. The replication crisis: How might philosophy and theory of psychology be of use? *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*. 2019. Vol. 39, no. 4. P. 218.

GENDER SYMBOLISM IN THE FORMATION OF GENDER IDENTITY: COMMUNICATIVE STRATEGIES FOR REPRESENTING MASCULINITY AND FEMININITY

Olena Koval, Andrii Sakhno, Serhii Bundich

National Technical University of Ukraine

“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”,

Department of Philosophy

Peremohy ave., 37, 03057, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-6016-8222>

<https://orcid.org/0009-0001-8739-0333>

<https://orcid.org/0009-0009-5042-6513>

The paper investigates symbolization as a method of encoding and transmitting gender as a cultural norm. Gender symbolism is explored through the lens of communicative representation channels that emerge during the process of developing an individual's gender identity.

An examination of the gradualistic process of understanding the connection between gender semiotics and the sociocultural context is offered. The historical backdrop of the philosophical discourse on gender and its nature is emphasized. The following characteristics of this cultural standard are determined in particular: implementation in the social and psychological reality of the community; relationality as a guarantor of society's fluidity and adaptability potential; the dynamics of resistance to social changes, which is determined by the etiology of gender symbolization – the simplification of a broad presentation of a cultural norm through a saturated meaningful symbol.

The features of dynamic interaction, which embody the merging of gender relations and the formation of reality by the primary actors – the individual and the community – are detailed when investigating the procedural nature of changes in gender norms. Moreover, the authors establish cross-cutting links between the gender symbols of diverse socio-cultural formations and the reality of the information society.

The ways in which actors generate and communicate gender symbols in the current communicative context of the online interaction are highlighted using a mixed research methodology that includes a combination of quantitative and qualitative empirical approaches. It was statistically confirmed that the mode of interaction in the information space is conditioned by the procedural characteristics of their personal gender identification.

The emphasized findings provide the foundation for additional research and targeted interventions in this challenging subject. The explanation of the processes that form the links between gender symbols, gender norms, and the reality of the actors is, in particular, a vital component of operationalizing the aspects of the umbrella term *gender*, which has an multidisciplinary meaning.

Key words: gender symbolism, gender identity, representational channels, masculine-feminine continuum, depictions of masculinity and femininity, communication, online interaction.

УДК 111.11:111.32:27-587.6 (043.3)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.10>

ХАРИЗМА ЛЮДИНИ У ЕРУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА МАС-МЕДІА

Світлана Крилова

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
Навчально-науковий інститут філософії та соціальної політики,
кафедра богослов'я та релігієзнавства
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна*

Вселена Світла

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна*

У статті аналізуються трансформації феномену харизми людини, які відбуваються в умовах значного впливу інформаційних технологій та мас-медіа на життя, самореалізацію та комунікацію наших сучасників. Такими трансформаціями виступають технологічне спрощення харизми людини з одного боку, та його ускладнення, концентрування у повсякденному житті та мас-медійному просторі з іншого.

Осмилюється специфіка медійної харизми людини та її відповідність реальній особистості. Обґрунтовується положення про те, що у мас-медійному просторі харизматик може створювати певний образ себе, приховуючи деякі риси та підкреслюючи інші задля здійснення конкретного враження.

У координатах підходу Й. Хейзинги аналізується ігровий фактор харизми людини в реальному житті та в умовах медійного простору. Висловлюється думка, що харизма людини припускає гру з власними особистісними рисами, в результаті якої харизматик приходять до того образу мислення, самовираження та стилю комунікації, що перетворює не лише його самого зсередини, його життя взагалі, а далі і життя оточуючих.

Відзначається, що інформаційне суспільство, яке актуалізує діяльність та спілкування онлайн, через екран монітору, значно сприяє виникненню та поширенню харизматичних образів у повсякденному житті. Сучасна людина все частіше з'являється «у ефірі» соціальних мереж перед камерою власного комп'ютера чи мобільного телефону, неодмінно набуваючи рис медійності, отримуючи новий простір для гри та власноруч відтворюючи цей простір.

На основі методології метаантропології доводиться, що у буденному бутті мас-медіа пропонують «людину граючу» або *харизму*, або *власною харизмою*. Людина у житті або на екрані грає власною екзистенціально-тілесною харизмою або ж грає у особистісну харизму. У граничному бутті придушується грайливість, як внутрішній стан свободи і радості, і харизма постає як інструмент маніпуляції засобами мас-медіа та інформаційних технологій, більше того, сама стає технологією. При цьому сама маніпуляція може виступати як своєрідна *гра харизмою*, коли людина, змінюючи моделі поведінки, як маски на обличчі, підлаштовується під умови комунікації або сама створює їх. Робиться висновок, що у метаграничному бутті, харизма людини звільняється від рис технологічності, а отже очищується від нещирості й маніпулятивності. Це є вищий, дійсний прояв харизми людини, що є вільною від буденності через проживання щирої гри смислами та ідеями заради гуманістичних перетворень життя.

Ключові слова: екзистенціально-тілесна харизма, екзистенціально-особистісна харизма, екзистенціально-комунікативна харизма, метаантропологія, буденне буття людини, граничне буття людини, метаграничне буття людини, духовність, душевність, цілісність, медійна харизма, інформаційні технології, мас-медіа.

Харизма людини у еру інформаційних технологій та мас-медіа усе менше вважається унікальним даром людини, даним їй від народження, сьогодні її можна чітко визначити, виміряти та застосувати у практиці життя. Таке своєрідне форматування харизми докорінно змінює підхід до неї сучасної людини, чому сприяють інформаційні технології, масово поширюючи нове бачення цього феномену як доступного абсолютно всім інструменту успішної комунікації та самопрезентації.

У зв'язку зі стрімким переходом життя і діяльності сучасної людини у онлайн-простір, харизма людини все більше поєднується із практикою її повсякденного життя. Наявність безлічі західних технологій набуття харизми допомагають людині повернути до себе увагу, проте надмірний акцент на їх використанні спричинює комунікативну відчуженість, втрату власної особистісної унікальності та проживання людиною не своїх сценаріїв життя.

Такі тенденції сучасності спричинюють важливість осмислення впливу оновлених проявів харизми на буття людини та розвиток її особистості. Важливим видається і аналіз особливостей медійної харизми та можливостей її використання людиною у персональному та соціальному житті, що актуалізує наше дослідження.

Аналіз феномену харизми та її впливовості у соціумі здійснювали М. Вебер, Д. Еммет, Р. Зом, Е. Трельч.

Харизму як основу політичного лідерства аналізують у своїх роботах такі дослідники як Й. Бенсман, Ж. Блондель, М. Гайвант, Р. Гласман, Р. Лінг, К. Фрідріх, А. Уілнер, А. Швейцер. Феномен харизматичного керівництва та аспекти іміджу харизматичного лідера досліджують Б. Аволіо, У. Гарднер, Д. Конгер, Р. Канунго, Р. Хаус.

Феномен харизми взагалі та харизматичної комунікації зокрема у своїх роботах осмислюють Дж. Антонакіс, Р. Даліо, В. ван Едвардс, Ніколаус Б. Енкельман, О. Ф. Кабейн, П. Кінг, Дж. Н. Ландрам, Дж. С. Най, Й. Менге, Р. Ріджіо, Ч. Хуперт.

Феномен академічної харизми та її історичні трансформації досліджує У. Кларк. Поняття «ефекту харизми», що напрацьовується та реалізується у комунікації із іншими через увагу, взаємозв'язок та гармонію аналізує Е. Лей.

Прояви харизми у політиці, релігії та мас-медіа досліджує Д. Абербах.

Соціальний аспект феномену мас, масової культури, взаємодії людей та їх лідера-вождя аналізує Ж. Бодрійяр, Г. Дебор, С. Московічі, Х. Ортега-і-Гассет, Е. Фромм, У. Еко. Духовні трансформації людини під впливом технічного прогресу та суспільства споживання Ж. Бодрійяр, П. Слотердайк, Е. Фромм, М. Хайдеггер, Й. Хейзинга, К. Ясперс та ін.

Осмислення основ інформаційних технологій та інформаційних систем зустрічаються у роботах таких дослідників як І. Бабіч, Т. Басюк, Л. Гліненко, Н. Думанський, А. Козловський, Н. Морзе, В. Павлиш, Ю. Паночишин, О. Пасічник, Б. Погрішук, М. Скопень, С. Філоненко, Н. Шаховська, К. Юдкова.

Феномен технокультури, прогресу та інформаційних технологій усвідомлюють Ф. Вебстер, Ч. Коккінос, К. Роджерс та ін. Значущість розвитку інформаційної культури в умовах інформаційного суспільства аналізують В. Миронова, Т. Проценко, Ю. Трач, Н. Шарошкіна.

Аналіз феномену мас-медіа зустрічається у роботах У. Еко, Д. Кіна, М. Маклюєна, Дж. Томпсона. Завершену теорію мас-медіа пропонує Р. Гарріс.

Специфіку мас-медіа, їх вплив на формування особистості та її комунікації досліджують сучасні українські дослідники Д. Андреев, В. Березенко, В. Здоровага, С. Гнатюк, Ю. Сабадаш, І. Проноза.

Методологічним ключем нашого дослідження виступає підхід метаантропології Н. Хамітова, у координатах якого осмислюються буденне, граничне і метаграничне буття

людини, а також буденний, особистісний і філософський типи світогляду, що відповідають цим вимірам буття. Плідним видався підхід Й. Хейзинги, згідно з яким автор осмислює феномен гри, як значущий аспект життя людини і культури, протиставляючи йому поняття «серйозного», що заперечує гру. Важливою видалася ідея Д. Абербаха про мас-медійне вираження харизми людини, яке знаходиться у контрверзі з її внутрішнім світом та реальним життям. Плідною також виступає ідея Г. Дебора про «суспільство вистави», що порожує зірок, які відбивають його настрої.

У нашому дослідженні харизма розуміється як *екзистенціальний шарм людини*, який вона органічно пробуджує в результаті власного світоглядного і творчого становлення та співтворчої комунікації із Іншими під час служіння власній життєвій місії.

«Поняття «технологія» походить від грецького τεχνη – ремесло, майстерність і λογος вчення, наука», – відзначає, М. Скопень [3, с. 13]. «Інформаційні технології» (ІТ) – це сукупність прийомів, методів та засобів послідовного якісного перетворення інформації на таких етапах інформаційних процесів, як: збір, передача, зберігання, обробка, накопичення» [3, с. 13]. Можна сказати, що проходячи етапи інформаційної обробки з боку маркетологів, набуваючи технологічності, феномен харизми спрощується у світоглядному плані, звужується до повторюваних моделей поведінки, стає лише «ефектом харизми», який «використовується для вирішення конкретних завдань», – як пише Е. Лей [11, с. 2].

Мас-медіа визначається Д. Андреевим як «інструмент комунікації, за посередництвом якого передається суспільно важлива інформація як певний набір знань» [1, с. 53].

У чистому вигляді харизма особистості виражає вітальну спонтанність, яка натякає на те, що харизматик ніби свідомо залучений у певну внутрішню гру, як і гру в діалозі з іншими. Гра надає харизматичній особистості багатогранності та викликає зацікавленість оточуючих. Вона виводить харизматика за межі буденності та передбачуваності, наповнюючи життя запалом, натхненням та легкістю. На думку Й. Хейзинги, «гра є добровільною поведінкою або заняттям, яке відбувається всередині деяких встановлених меж місця та часу згідно з добровільно взятими на себе, але, безумовно, обов'язковими правилами, з метою, що полягає в самому цьому занятті; що супроводжується почуттями напруги та радості, а також відчуттям інобуття у порівнянні з повсякденним життям» [10, с. 74]. Важливим є те, що «гра ґрунтується на поводженні з певними образами, на...образному втіленні дійсності» [10, с. 14]. Можна сказати, що харизма людини припускає гру зі своїми власними особистісними рисами, в результаті якої харизматик приходять до того образу мислення, самовираження та стилю комунікації, що перетворює не лише його самого зсередини, його життя взагалі, а далі і життя оточуючих.

Інформаційне суспільство, яке актуалізує діяльність та спілкування онлайн, через екран монітору, значно сприяє виникненню та поширенню харизматичних образів у повсякденному житті. Сучасна людина все частіше з'являється «у ефірі» соціальних мереж перед камерою власного комп'ютера чи мобільного телефону, неодмінно набуваючи рис медійності, отримуючи новий простір для гри та власноруч відтворюючи цей простір. На думку Ж. Бодріяра, невіддільність людини від екрану створює новий принцип самоідентифікації та сприйняття життя. Автор вважає, що наш сучасник відає перевагу віртуальній ілюзії життя, гіперреальності, у якій речі стають симулятивними знаками, «віддаляються від себе у видимість» [6, с. 22–23], втрачаючи сенс. З одного боку, майже повна підпорядкованість життя і діяльності людини екранній культурі [2, с. 60–61] та інформаційним технологіям дійсно викорінює усе реальне із реальності, з іншого боку, виникає особливий віртуальний простір самовираження, у якому формуються специфічні канони взаємодії на основі обміну різноманітними харизматичними образами, що розширює можливості впливу особистості.

У мас-медійному просторі харизматик може створювати певний образ себе, приховуючи деякі риси та підкреслюючи інші задля здійснення конкретного враження. У цьому випадку він грає іншу людину, що уособлює певний ідеал для нього самого або є впливовим для широкої аудиторії. З іншого боку, харизматик у певному образі на екрані може відбивати інтереси певних груп людей в суспільстві. Описуючи особливість суспільних відносин, «опосередкованих образами», Г. Дебор використовує поняття *вистави*, що виступає об'єктивним баченням світу і «конститує наявну модель переважаючого у суспільстві способу життя» [9, с. 13]. На думку автора, будь-яка діяльність у межах вистави полягає у тому, щоб «говорити від імені інших» [9, с. 16], тому і виникають так звані зірки. І дійсно, образи відомих особистостей на екрані часто ніби закликають глядачів до наслідування певного образу життя, нав'язуючи конкретні цінності.

Безперечними лідерами екранної демонстрації образів харизматичних особистостей на сьогодні залишаються кіно і телебачення. Медійна харизма людини на екрані телебачення або кіно майже завжди – результат мистецьки відтворених особистісних якостей та зовнішніх проявів задля досягнення популярності, і він не завжди співпадає із реальністю. Можна сказати, що частіше за все мас-медіа пропонують «людину граючу» або у *харизму*, або *власною харизмою*.

Зведення харизми людини до «ефекту харизми» та його ускладнення, концентрування у повсякденному житті та мас-медійному просторі неодмінно актуалізують осягнення не лише соціальних, а й екзистенціальних проявів цього феномену у буденному, граничному і метаграничному вимірах буття людини. Таке осмислення дає можливість комплексно проаналізувати ігровий фактор харизми людини в реальному житті та в умовах медійного простору.

Буденне буття, у якому превалює буденний світогляд, розчинює особистісну харизму людини у суєті повсякденних завдань, тому вона проявляє *екзистенціально-тілесну харизму* через власну фізичну магнетичність та зовнішність. Несамостійність, некритичність, нетворчість світогляду [4, с. 91] екзистенціально-тілесного харизматика спричиняє його підвладність впливу інформаційних технологій та мас-медіа, за допомогою яких, він, споглядаючи відомих медійних особистостей, наслідує їх прикладу. Така людина лише *грає у особистісну харизму*, торкається неї через наслідування, сліпу ідеалізацію, не витримуючи конкуренції із популярним медійним образом. У зв'язку з тим, що особистісна харизма «знаходиться у сфері більш високій, ніж строго біологічна сфера» [10, с. 24], вона виходить за рамки лише тіла та естетики, включаючи інтелектуальний і творчий аспекти.

Й. Хейзинга наголошує на змагальному аспекті гри, підкреслюючи, що «гра представляє боротьбу за щось або перетворюється на змагання в тому, хто саме зможе показати щось краще за інших» [10, с. 39–40]. Екзистенціально-тілесний харизматик змагається за увагу і утримує її на собі, не викликаючи зацікавленості в собі як особистості. Тому потенціал такої харизми і обмежується лише недовготривалою увагою глядачів. Якщо ж людина *грає у харизму*, така «гра» може сприйматися Іншими як пародія, «цирк», викликаючи поблажливу посмішку.

Медійний екзистенціально-тілесний харизматик не створює на екрані відмінний від себе самого образ, він виступає гіпертрофованим, прикрашеним уособленням себе самого. Така людина *грається у дійсного харизматика*, уявляючи себе неординарною особистістю, хоча насправді має вузьку розважальну функцію, виступає вітальним персонажем, над яким глядачі або сміються, або співчують йому, забуваючи через якийсь час. Він також виступає «зіркою споживання», яка «володіє доступом до тотальності споживання і також знаходить у ній щастя» [9, с. 25–26]. Інформаційні технології разом із мас-медіа сприяють

поширенню образу забезпеченого харизматика, який має буденні цінності, напоказ насолоджується матеріальними благами життя, проте його особистісна діяльність викликає запитання, залишаючись за кадром.

У граничному бутті виникає екзистенціально-особистісна харизма людини, що є властивою інтелектуалам, винахідникам, лідерам у різних сферах життя. Вона характеризується силою особистості та актуалізованих індивідуальних, творчих і професійних якостей людини, проте і певною нарцисичністю або егоїстичністю у стосунках із Іншими. Самостійність, критичність та творчість мислення [4, с. 92] екзистенціально-особистісного харизматика робить його непідвладним маніпуляції з боку мас-медіа та інформаційних технологій, він також схильний піддавати сумніву авторитетність зірок на екрані. Більше того, такий харизматик сам здатний створювати і використовувати власні технології набуття ефекту харизми або маніпулятивного екзистенціального шарму, який допомагає йому не лише виразити себе, проявитися як унікальна особистість, а й стрімко добиватися будь-яких результатів шляхом владного впливу на оточуючих. З одного боку, така людина грає власними знаннями і образами та може конкурувати із Іншими своєю обізнаністю та оригінальністю. З іншого боку, вона часто виражає бездушну професіональність, втрачаючи безпосередність [10, с. 377] у вирі нещирої *гри харизмою*, що посилює владні тенденції її особистості.

Й. Хейзинга наголошує на тому, що поведінка професіонала придушує ігровий фактор його діяльності, адже культивує дорослу серйозність всупереч дитячому азарту, насолоді, безтурботності, радощам. Розвиваючи думку автора, можна відзначити, що витіснення ігрового елемента із екзистенціально-особистісної харизми відбувається у випадку, коли людина зосереджена на владі, славі або власній корисливій меті, вихолощуючи душевність. Придушується грайливість, як внутрішній стан свободи і радості, і харизма постає як інструмент маніпуляції. Проте, сама маніпуляція може виступати як своєрідна *гра харизмою*, коли людина, змінюючи моделі поведінки, як маски на обличчі, підлаштовується під умови комунікації або сама створює їх.

Така тенденція поглиблюється і в мас-медійному просторі через його комерційну спрямованість, що нівелює гру як стан, проте актуалізує інший аспект гри як маніпуляції. Тут екзистенціально-особистісна медійна харизма людини стає інструментом досягнення мети, набуття влади, популярності, впливовості, слави, достатку завдяки ресурсам медіа.

У граничному бутті інформаційні технології та мас-медіа демонструють і поширюють образи харизматичних особистостей або зірок «сфери прийняття рішень, яким належить мати повний набір того, чим...прийнято захоплюватися, як людськими перевагами» [9, с. 25–26]. Тому медійні екзистенціально-тілесні харизматики – це часто справжні герої, які долають перепони на шляху досягнення власних цілей. Вони перетворюють себе та життя, актуалізуючи власну особистість, надихаючи на подібні трансформації глядачів. Проте, часто-густо медійний образ людини не відповідає її справжній особистості. Через нецілісність особистісного світогляду [4, с. 92], стиль життя та поведінки екзистенціально-тілесного харизматика можуть розбігатися із його проявами у медіа. Він може навіть ненавидіти свій медійний образ, через такий розбіг із власною особистістю. Така людина не є щирою, вона лише *грає власною харизмою* задля досягнення мети, підлаштовуючи її прояви під запит аудиторії. Або ж за неї це роблять ЗМІ, відстоюючи інтереси існуючої соціальної системи.

Д. Абербах, аналізуючи постаті таких відомих харизматиків як Дж. Крішнамурті, Д. Ленон, М. Монро, Е. Преслі, описує «болоче усвідомлення конфлікту між медійним образом та реальністю» [5, с. 75–76]. Харизма названих особистостей, на думку автора, була результатом створення компенсаторного образу ідеальних себе, що врівноважував глибокі душевні травми, отримані ними ще у дитинстві. З одного боку, саме ці травми

і стали відправною точкою їх особистісного становлення, формування власної неповторної харизми й набуття надзвичайної популярності завдяки їй. З іншого боку, конфлікт між реальним життям перерахованих зірок та їх харизматичним образом у мас-медіа тим більше поглиблювався, чим більше вони набували слави.

Цікавим є те, що *граючи харизмою*, екзистенціально-особистісний харизматик не взаємодіє із прихильниками персонально, він маніпулює їхнім настроєм та почуттями, підкорюючи усіх власній величі. У такій грі відсутній особистісний діалог, а є лише почуття взаємної ейфорії та насолоди (харизматик насолоджується собою, глядачі насолоджуються харизматиком, а він у свою чергу смакує таке поклоніння).

У метагранничному бутті, харизма людини звільняється від рис технологічності, а отже очищується від нещирості й маніпулятивності і стає екзистенціально-комунікативною. Така харизма складає собою духовно-душевну й тілесну цілісність та виражається у плідній взаємодії харизматика із Іншими у діалогічній співтворчості й їх актуалізації на основі спільних цінностей. Така співтворчість можлива за умови набуття харизматиком філософського світогляду, що характеризується «самостійністю, критичністю, творчим характером, а також системністю і внутрішньою цілісністю» [4, с. 92]. Людина із екзистенціально-комунікативною харизмою є вільною від впливу мас-медіа та світоглядної пропаганди, що виходить із них.

На відміну від екзистенціально-особистісного харизматика, екзистенціально-комунікативний живе і творить не з мотиву волі до влади, а з волі до любові і толерантності [4, с. 92]. Духовно-душевна єдність, що характеризується об'єднанням устремління до трансцендентного, творчості, самопізнання із волею до любові, співчуття, сердечного тепла до Іншого [4, с. 34], світоглядна цілісність звільняють харизму людини від зацикленості лише на власних особистості або тілі, зцілює її від внутрішніх конфліктів та світоглядної розгубленості. Тілесність взагалі, й мова тіла зокрема, такого харизматика набуває гармонійності проявів, тобто виражає його внутрішню гармонію. У такій цілісності медійний образ екзистенціально-комунікативного харизматика підтверджується дійсністю його реальної особистості, набуваючи ширості, натхнення і впливовості. Така харизма є властивою для Опри Уінфрі, яка «завжди говорила про рішення бути щирою як про найважливіший поворотний момент її кар'єри», – як відзначає О. Ф. Кабейн [7, с. 135]. Опра демонструє не лише розум і сердечну доброту, вона надихає, підтримує, направляє, актуалізує людей на творення себе заради блага Інших, адже сама так і живе.

Екзистенціально-комунікативна харизма людини поєднує слово і дію, характер поведінки із образом її життя, стиль самопрезентації із щоденними вчинками. У діалозі із таким харизматиком слова не лише звучать, а відчуюються вагомими, адже вони підкріплені його світоглядом, практикою життя і повнотою самореалізації. Тому, коли екзистенціально-комунікативний харизматик з'являється перед аудиторією або на екрані, він транслює внутрішню єдність, що викликає довіру та повагу Інших.

Такі харизматики складають «обрану меншість», про яку пише Х. Ортега-і-Гассет. «Обрані не ті, хто хитливо ставлять себе вище, але ті, хто вимагає від себе більше, навіть якщо вимога до себе непосильна» [13, с. 10], – зазначає автор. Людина із екзистенціально-комунікативною харизмою переоплавляє власну «духовну» дисципліну, не у самолюбівання, а у продуктивну взаємодію з Іншим та соціумом. Здібність вільно перетворювати результати власних особистісних й творчих надбань у життєвий досвід робить екзистенціально-комунікативного харизматика особливим, тим що є «чужим масовості» [13, с. 8], а тому здатним змінювати життя Інших своїм власним прикладом.

Мужність бути собою й органічність самовираження серед людей звільняють людину із екзистенціально-комунікативною харизмою від штучності та надлишкової медійності, розкриваючи внутрішню свободу та спонтанність у комунікації. Сама харизма *стає грою* для людини, виключаючи змагальний фактор із комунікації. Змагання (не конкуренція) існує всередині особистості харизматика, який зростає духовно і душевно, здобуваючи перемогу над собою колишнім. Екзистенціально-комунікативна харизма стає своєрідною грою внутрішньо вільної та люблячої людини, що конструктивно і творчо перетворює реальність всередині та навколо себе. Це не лише форма або стиль поведінки, це – дійсний екзистенціальний шарм людини, що виникає із почуття внутрішньої цілісності та повноти життя, а тому може проявлятися в тому числі і як безпосередність, і як спонтанність, і вітальність у діалозі. Це і є вищий, дійсний прояв харизми людини, що є вільною від буденності через проживання ширшої гри смислами та ідеями заради гуманістичних перетворень життя.

Список використаної літератури

1. Андреев Д. Засоби масової інформації як механізм інтелектуальної комунікації в процесі розвитку інформаційного суспільства. *Науково-практичний журнал «Теорія і практика інтелектуальної власності»*. 2015. Вип. 5. С. 53–57. URL: http://www.ndiiv.org.ua/Files2/2015_5/8.pdf (дата звернення 3.04.2023)
2. Крилова (Світла) В. О. Кіно і телебачення. Арт-терапія душі, зачарованої екраном. Вступ до екранної метаантропології. Київ : КНТ, 2020. 370 с.
3. Скопень М. М. Комп'ютерні інформаційні технології в туризмі. Київ : Кондор, 2005. 301 с. URL: <https://subject.com.ua/pdf/301.pdf> (дата звернення 5.04.2023)
4. Хамітов Н. В., Крилова С. А. Філософський словник: людина і світ. 2-е видання, виправлене і доповнене. Київ : КНТ, 2018. 394 с.
5. Aberbach D. *Charisma in Politics, Religion and the Media: Private Trauma, Public Ideals*. Springer : Berlin/Heidelberg, 1996. 121 p. URL: https://books.google.am/books/about/Charisma_in_Politics_Religion_and_the_Me.html?id=kgCHDAAAQBAJ&redir_esc=y (дата звернення 29.03.2023)
6. Baudrillard J. *Illusion, désillusion esthétiques*. Paris: Sens & Tonka, 1997. 46 p.
7. Cabane O. *Fox. The Charisma Myth: How Anyone Can Master the Art and Science of Personal Magnetism*. London : Portfolio, 2013. 272 p.
8. Eco U. *Apocalypse Postponed*. Bloomington, Indiana : BF1 & Indiana University Press, 1994. 240.
9. Debord G. *Society Of The Spectacle* New York: Zone books, 1995. 160 p.
10. Huizinga J. *Homo Ludens : A Study of the Play-Element in Culture*. Eastford, Connecticut (USA) : Martino Publishing, 2014. 220 p.
11. Leigh A. *The Charisma Effect: How to Make a Powerful and Lasting Impression*. New Jersey (USA) : FT press, 2009. 256 p.
12. McLuhan M. *Understanding Media: The Extensions of Man*. Cambridge, Massachusetts (USA): The MIT Press, 1994. 389 p.
13. Ortega Y Gasset J. *The Revolt of the Masses*. New York : W. W. Norton & Company, 1994. 192 p.
14. Weber M. *Politics as a vocation*. Melbourne : Hassell Street Press, 2021. 50 p.

HUMAN CHARISMA IN THE ERA OF INFORMATIONAL TECHNOLOGIES AND MASS MEDIA

Svitlana Krylova

*Ukrainian State University named after Mykhailo Drahomanov,
Faculty of History and Philosophy,
Department of Theology, Religious Studies and Cultural Studies
Pyrohova str., 9, 01601, Kyiv, Ukraine*

Vselena Svitla

*Ukrainian State University named after Mykhailo Drahomanov,
Faculty of History and Philosophy
Pyrohova str., 9, 01601, Kyiv, Ukraine*

The article analyzes the transformations of charisma phenomenon, occurring in conditions of the significant influence of informational technologies and mass media on life, self-realization and communication of our contemporaries. Such transformations are the technological simplification of human charisma on the one hand, and their complication and concentration in everyday life and mass media space, on the other.

The specifics of a person's media charisma and its correspondence to a real personality are understood. The statement, that in mass media space a charismatic person can create a certain image of itself, hiding some features and emphasizing others in order to create a specific impression, is substantiated.

In coordinates of Huizinga's J. approach the play-factor of a person's charisma in real life and in conditions of the media space is analyzed. The opinion is expressed, that a person's charisma presupposes a game with its own personality traits, as a result of which a charismatic person comes to the way of thinking, self-expression and communication style that transforms not only itself from inside, its life in general, but also the life of others.

It is noted, that an informational society, which actualizes activities and communication online significantly contributes to the emergence and spreading of human charismatic images in everyday life. A modern man increasingly appears "on the air" of social networks in front of its own computer or mobile phone camera, acquiring media features, getting a new space for playing and reproducing this space.

Based on the methodology of metaanthropology, it is proven that in everyday being mass media offers a "playing person" either *in charisma* or *by its own charisma*. A person in life or on the screen *plays by* its own existential-bodily charisma or *plays in* personal charisma. In ultimate being playfulness, as an inner state of freedom and joy, is suppressed, and charisma acts as an instrument of manipulation by means of mass media and informational technologies, moreover, becomes a technology with itself. At the same time, the manipulation itself can act as a kind of *game by charisma*, when a person, while changing behavior patterns, like a masks on the face, adapts to the conditions of communication or creates them by itself. It is concluded, that in transcendental being human charisma is freed from the features of technology, and consequently is purified from insincerity and manipulativeness. This is the highest, true manifestation of a person charisma, person, who is free from mundanity through living a sincere game of meanings and ideas for the sake of humanistic transformations of life.

Key words: existentially-bodily charisma, existentially-personal charisma, existentially-communicative charisma, metaanthropology, everyday dimension of human existence, ultimate dimension of human existence, transcendental dimension of human existence, spirituality, soulfulness, integrity, media charisma, information technologies, mass media.

УДК 1(091).128

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.11>

ПРОБЛЕМА СМЕРТІ ТА БЕЗСМЕРТЯ ОСОБИСТОСТІ В ПОЕМІ «КАТЕРИНА» ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

Тамара Кушерець

*Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя,
історико-юридичний факультет,
кафедра політології, права та філософії
вул. Графська, 2, 16600, м. Ніжин, Чернігівська обл., Україна*

Постать безсмертного генія українського народу Тараса Григоровича Шевченка та його геніальна творчість становлять актуальність для досліджень як для всього українського суспільства в цілому, так і для українських науковців майже всіх гуманітарних дисциплін.

Мета статті – проаналізувати проблему смерті та безсмертя особистості в поемі Т. Шевченка «Катерина».

На основі аналізу твору, автор приходять до висновку, що поема Т. Шевченка «Катерина» піднімає проблему смерті та безсмертя особистості. Особистість головної героїні Катерини не витримує соціального тиску, ізоляції, мобінгу, вигнання та нерозуміння її персони рідними батьками та суспільством у цілому. Московит, якого кохала Катерина та народила від нього сина, в кінці її зрадив і кинув з дитиною.

Катерина перебувала в стані депресії та під впливом потягу до смерті Танатосу, який почав глушити та зменшувати материнський інстинкт, вчинила самогубство. Отже, бажання головної героїні померти виявилось сильнішим за бажання рости сина та боротися за власну дитину.

Катерина, в методологічному підході українського дослідника Н. Хамітова, який зветься метаантропологія, це людина буденного буття, у якій відсутній персоналістичний світогляд.

Також автор помічає майже відсутність у Катерини потягу до безсмертя, або потягу до Осірісу в термінології дослідника П. Нестеренка. Тобто Катря не замислюється про вічність, у неї немає як такої віри в Бога та вона не може своєю вірою побороти відчай.

Катерина могла піти в жіночий монастир, можна було стати наймичкою чи жебракувати, головне – рости рідну дитину. Але вона обрала самогубство, що може свідчити про те, що Катерина як особистість була надламаною і не змогла пережити соціально зумовлену психотравму від вигнання з дому рідними батьками, поневірянь та зради і обману, яких вона зазнала від коханого нею московита Івана.

Отже, Т. Шевченко через поему «Катерина», хоче сказати до своїх читачів, що проблема смерті та безсмертя особистості залежить на пряму від суспільства, яке цю особистість формує і соціальна ізоляція, несправедливі соціальні умови буття, – можуть призвести до смерті особистості людини. Тому суспільство повинне розвиватися та ставати прогресивним у своїх уявленнях про «добро» та «зло», і боротися з соціальною нерівністю та деструктивними соціальними ярликами та стереотипами.

Ключові слова: Тарас Шевченко, Катерина, смерть, безсмертя, особистість.

Постановка проблеми. Постать безсмертного генія українського народу Тараса Григоровича Шевченка та його геніальна творчість становлять актуальність для досліджень як для всього українського суспільства в цілому, так і для українських науковців майже всіх гуманітарних дисциплін.

Шукаючи статті та інформацію про Тараса Шевченка в інтернеті, ми помітили цікавий факт. Багато різних сайтів копіюють без вказівки авторства цей шматок тексту:

«У кожного народу є талановиті митці-поети, письменники. Саме вони прославляють свою країну, звеличують її серед інших націй світу. Тарас Григорович Шевченко – великий поет, геній українського народу. Він зробив неоціненний вклад у духовну скарбницю людства.

Без його імені не можна уявити нашої літератури, нашої культури, нашої країни. Його творчість невмируща. Життя Кобзаря можна вважати справжнім подвигом у мистецтві, бо він віддав усі свої сили, щоб врятувати український народ, українську культуру та відкрив перед ними шлях у майбутнє. З плином часу все більше переконаєшся, що поезія нашого Кобзаря – то одкровення, яке він висловив на адресу минулих, сучасних і прийдешніх поколінь українців.

Тарас Шевченко – це вічний вогонь, що ніколи не згасне в серцях народу. Творчість Шевченка – це святиня, якою дорожить і гордиться український народ. Ми, нащадки, будемо завжди берегти у своєму серці той вогник любові до Вітчизни, який запалив поет своїми безсмертними творами» [5].

Дуже красивий та поетичний текст про генія Шевченка. Але чи це плагіат? Можна сказати, що дійсно, сайти здійснюють плагіат тексту невідомого автора. Але з іншої сторони це свідчить про те, що Тараса Григоровича Шевченка українці дуже люблять, поважають та пишуть про нього дуже багато різних статей, навіть і з плагіатом, але головне, що його пам'ятають і його творчість читають.

Отже, будь-які дослідження, що присвячені постаті та творчості Т. Шевченка, актуальні для українського суспільства. Проблема смерті та безсмертя в творчій спадщині Т. Шевченка мало досліджена, тому в даній статті, ми вирішили обрати один з творів Тараса Григоровича, а саме «Катерину» та дослідити цю поему в контексті проблеми смерті та безсмертя особистості.

Мета статті – проаналізувати проблему смерті та безсмертя особистості в поемі Т. Шевченка «Катерина».

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо наше дослідження з невеликої історичної довідки. Згідно з Вікіпедією, Тарас Шевченко «(25 лютого (9 березня) 1814, с. Моринці, Київська губернія, Російська імперія (нині Звенигородський район, Черкаська область, Україна) – 26 лютого (10 березня) 1861, Санкт-Петербург, Російська імперія) – український поет, прозаїк, мислитель, живописець, гравер, етнограф, громадський діяч. Національний герой і символ України. Діяч українського національного руху, член Кирило-Мефодіївського братства. Академік Імперської академії мистецтв (1860).

Літературна спадщина Шевченка, центральну роль у якій відіграє поезія, зокрема збірка «Кобзар», вважається основою сучасної української літератури та багато в чому літературної української мови» [1].

Розмірковуючи про особистість Т. Шевченка як українського філософа, дослідники Н. Хамітов та С. Крилова говорять, що «в особистості самого Шевченка, персоналіст і індивідуаліст, християнин і язичник сперечаються в багатьох героях Шевченка. Суперечність персоналізму й індивідуалізму розв'язується для Шевченка в націоналізмі. Перемогу національного начала над індивідуалістичним і персоналістичним – от що знаменує герой Шевченка» [4, с. 205].

Можна погодитися з авторами. Світогляд Т. Шевченка інтегрував у собі як персоналізм, індивідуалізм, так і націоналізм, які проявляються в геніальній творчій спадщині Т. Шевченка.

Яким же літературним твором є «Катерина» Т. Шевченка та в чому її філософська цінність? За Вікіпедією, «Катерина» – «поема Тараса Шевченка, написана в Петербурзі наприкінці 1838 – на початку 1839 років, присвячена Василю Жуковському у пам'ять 22 квітня 1838 року, дня викупу поета з кріпацтва.

... У поемі «Катерина» Шевченко вперше звертається до розробки сюжету про жінку-страдницю, покритку. Поема побутова за тематикою, етологічна за проблематикою, причому в основі передусім морально-етичного конфлікту поєднано національний та соціальний плани. Морально-етичний конфлікт набуває в Шевченка виразно соціальних рис, – так виникає центральна тема його творчості – тема покритки, тема зневаженого кохання й материнства, страшне звинувачення деспотичному суспільству. Катерина кінчає життя самогубством. Її загибель у конфлікті зі світом облуди логічна й художньо зумовлена не лише характером героїні й суспільними обставинами, а переступом «закоу роду», одвічного морального імперативу» [2].

Отже, «Катерина» Т. Шевченка – це поема. Її філософський смисл піднімає проблему смерті та безсмертя особистості. Але ми не можемо погодитися з тим, що трагічна загибель Катерини «логічна», вона алогічна законам природи, адже життя людини це найвища цінність. Ми переконані вслід за українським дослідником П. Нестеренко, що самогубство «є трагічною, безповоротною помилкою та втечею від свободи особистості» [3, с. 48].

Поема «Катерина» розпочинається пророчною пересторогою для українського народу: «Кохайтеся, чорнобриві, та не з москалями, бо москалі чужі люде, роблять лихо з вами» [6]. Тобто Т. Шевченко попереджає українців, щоб вони остерігалися московитів, які є глибинно чужими українському незалежному духу свободи та прав людини.

Головна героїня – проста українська дівчина Катерина покохала московита й завагітніла від нього, але москаль не взяв її заміж і пропав. В той час позашлюбна дитина вважалася в соціумі «тяжким гріхом» для жінки, яка народила дитину не будучи в шлюбі з чоловіком.

Рідна матір не розуміє своєї доньки Каті, соромиться та виганяє з дому, при цьому рідний батько фактично підтримує матір, яка поводить як конформний автомат (за Е. Фроммом):

«Що весілля, доню моя?
 А де ж твоя пара?
 Де світилки з друженьками,
 Старости, бояре?
 В Московщині, доню моя!
 Іди ж їх шукати,
 Та не кажи добрим людам,
 Що є в тебе мати.
 Проклятий час-годинонька,
 Що ти народилась!
 Якби знала, до схід сонця
 Була б утопилась...
 Здалась тоді б ти гадині,
 Тепер – москалеві...
 Доню моя, доню моя,
 Цвіте мій рожевий!
 ...
 Що ти нарбила?..
 Оддячила!.. Іди ж, шукай
 У Москві свекрухи.
 Не слухала моїх речей,
 То її послухай.

Йди, доню, найди її,
Найди, привітайся,
Будь щаслива в чужих людях,
До нас не вертайся!» [6] – пояснює психологію горе-матері Т. Шевченко.

Ми вважаємо, що у даній поемі Т. Шевченко піднімає проблему смерті та безсмертя особистості головної героїні Катерини, яка залишається несправедливо полишеною соціальною підтримкою із-за соціальних стереотипів та упередженого ставлення до матерів-одиначок у тогочасному українському суспільстві.

Катя полишає батьківський будинок та йде геть з рідного села зі своїм маленьким сином у стані депресії, відчаю, вона плаче та горює. Отже, ми вважаємо, що Катерина почала відчувати потяг до смерті Танатос (за З. Фройдом). Що й підтверджує Т. Шевченко:

«Вийшла з села (Катерина. – прим. П.Н.) – серце мліє;
Назад подивилась,
Покивала головою
Та й заголосила.
Як тополя, стала в полі
При битій дорозі;
Як роса та до схід сонця,
Покапали сльози,
За сльозами за гіркими
І світа не бачить,
Тільки сина пригортає,
Цілує та плаче» [6].

Катерина шукала батька свого сина – москаля Івана та йшла на Московію. Це була тяжка дорога, грошей не було, жінка жебракувала і в кінці кінців змогла знайти московита. Але він її зрадив і не захотів з нею бути, втік та відцурався від рідного сина.

Після цього жінка залишила сина на дорозі і побігла в ліс, щоб покінчити життя самогубством.

«Бігла Катря боса лісом,
Біга та голосить;
То проклина свого Йвана,
То плаче, то просить.
Вибігає на возлісся;
Кругом подивилась
Та в яр... біжить... серед ставу
Мовчки опинилась.
«Прийми, боже, мою душу,
А ти – моє тіло!»
Шубовсть в воду!.. Попід льодом
Геть загуркотіло.
Чорнобрива Катерина
Найшла, що шукала.
Дунув вітер понад ставом –
І сліду не стало» [6]. – говорить Т. Шевченко.

Висновки. Отже, поема Т. Шевченка «Катерина» піднімає проблему смерті та безсмертя особистості. Особистість головної героїні Катерини не витримує соціального тиску, ізоляції, мобінгу, вигнання та нерозуміння її персони рідними батьками та суспільством

у цілому. Московит, якого кохала Катерина та народила від нього сина, в кінці її зрадив і кинув з дитиною.

Катерина перебувала в стані депресії та під впливом потягу до смерті Танатосу, який почав глушити та зменшувати материнський інстинкт, вчинила самогубство. Отже, бажання головної героїні померти виявилось сильнішим за бажання ростити сина та боротися за власну дитину.

Катерина, в методологічному підході українського дослідника Н. Хамітова, який зветься метаантропологія, це людина буденного буття, у якій відсутній персоналістичний світогляд.

Також ми помічаємо майже відсутність у Катерини потягу до безсмертя, або потягу до Осірісу в термінології дослідника П. Нестеренка. Тобто Катря не замислюється про вічність, у неї немає як такої віри в Бога та вона не може своєю вірою побороти відчай.

Катерина могла піти в жіночий монастир, можна було стати наймичкою чи жебракувати, головне – ростити рідну дитину. Але вона обрала самогубство, що може свідчити про те, що Катерина як особистість була надламанною і не змогла пережити соціально зумовлену психотравму від вигнання з дому рідними батьками, поневірянь та зради і обману, яких вона зазнала від коханого нею московита Івана.

Ми приходимо до висновку, що Т. Шевченко через поему «Катерина», хоче сказати до своїх читачів, що проблема смерті та безсмертя особистості залежить на пряму від суспільства, яке цю особистість формує і соціальна ізоляція, несправедливі соціальні умови буття, – можуть призвести до смерті особистості людини. Тому суспільство повинне розвиватися та ставати прогресивним у своїх уявленнях про «добро» та «зло», і боротися з соціальною нерівністю та деструктивними соціальними яриками та стереотипами.

Список використаної літератури

1. Вікіпедія Шевченко Тарас Григорович [Електронний ресурс]. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Шевченко_Тарас_Григорович (дата звернення: 15.04.2023).
2. Вікіпедія Катерина (поема) [Електронний ресурс]. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Катерина_\(поема\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Катерина_(поема)) (дата звернення: 15.04.2023).
3. Нестеренко П. О. Нестеренко П. Свобода у виборі смерті та безсмертя особистості: контекст суїциду та евтаназії. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. № 4, 2021. С. 39–52 [Електронний ресурс]. URL: http://perspektyvy.pdpu.od.ua/4_2021/6.pdf (дата звернення: 22.02.2022).
4. Хамітов Н., Крилова С. Тарас Шевченко: міфотворець як християнин та язичник. Історія філософії: проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник зі словником. 6-те видання перероблене та доповнене. Київ : КНТ, 2020. С. 204–206.
5. Херсонська обласна державна адміністрація Тарас Шевченко – геній українського народу [Електронний ресурс]. URL: <https://khoda.gov.ua/taras-shevchenko---gen%D1%96j-ukra%D1%97nskogo-narodu> (дата звернення: 14.04.2023).
6. Шевченко Т. Г. Катерина [Електронний ресурс]. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=742> (дата звернення: 15.04.2023).

THE PROBLEM OF DEATH AND IMMORTALITY OF PERSONALITY IN THE POEM “KATERYNA” BY TARAS SHEVCHENKO

Tamara Kusherets

*Nizhyn Mykola Gogol State University,
Faculty of Philology, History, Political and Law Sciences,
Department of Political Science, Law and Philosophy
Grafьska str., 2, 16600, Nizhyn, Chernihiv region, Ukraine*

The figure of the immortal genius of the Ukrainian people, Taras Hryhorovych Shevchenko, and his brilliant work are relevant for research both for the entire Ukrainian society as a whole, and for Ukrainian scientists of almost all humanitarian disciplines.

The aim of the article is to analyze the problem of death and immortality of the individual in T. Shevchenko's poem “Kateryna”.

Based on the analysis of the work, the author comes to the conclusion that T. Shevchenko's poem “Kateryna” raises the issue of death and immortality of the individual. The personality of the main character Kateryna cannot withstand social pressure, isolation, mobbing, exile and misunderstanding of her person by her parents and society as a whole. The Muscovite, whom Kateryna loved and gave birth to a son from, eventually betrayed her and abandoned her with the child.

Kateryna was in a state of depression and under the influence of Thanatos' death drive, which began to suppress and reduce the maternal instinct, committed suicide. Therefore, the main character's desire to die turned out to be stronger than the desire to raise her son and fight for her own child.

Kateryna, in the methodological approach of the Ukrainian researcher N. Khamitov, which is called metaanthropology, is a person of everyday life, who lacks a personalistic worldview.

Also, the author notices the almost absence of Kateryna's desire for immortality, or desire for Osiris in the terminology of the researcher P. Nesterenko. That is, Kateryna does not think about eternity, she has no faith in God as such, and she cannot overcome despair with her faith.

Kateryna could go to a nunnery, become a mercenary or beg, most importantly – raise her own child. But she chose suicide, which may indicate that Kateryna as a person was broken and could not survive the socially determined psychotrauma of being kicked out of the house by her parents, the wanderings and betrayal and deception she suffered from her beloved Muscovite Ivan.

In our opinion, T. Shevchenko, through the poem “Kateryna”, wants to tell his readers that the problem of death and immortality of personality depends directly on the society that forms this individual, and social isolation, unfair social conditions of existence, can lead to the death of a person's personality. Therefore, society must evolve and become progressive in its ideas of “good” and “evil” and fight against social inequality and destructive social labels and stereotypes.

Key words: Taras Shevchenko, Kateryna, death, immortality, personality.

УДК 1:124.1+37.026.9

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.12>

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КРЕАТИВНОГО АСПЕКТУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Олена Лавринович

*Національний транспортний університет,
факультет економіки та права, кафедра філософії та педагогіки
вул. Михайла Омеляновича-Павленка, 1, 02000, м. Київ, Україна*

Метою статті є з'ясування ролі синергетичного підходу до аналізу взаємодії логічного та інтуїтивного для управління креативними процесами педагогічної діяльності. Методологічними засадами дослідження є системний, діяльнісно-особистісний, інформаційний та синергетичний підходи як фундаментальне теоретичне підґрунтя аналізу процесу педагогічної діяльності. Застосування синергетичного підходу дає змогу дослідити сучасну парадигму освіти, яка, модернізуючись, спрямовує педагогічну діяльність на розвиток креативності. Оскільки саме креативність педагогічної діяльності забезпечує адаптивність системи освіти до переформатування соціального простору, зумовленого активним впровадженням і розвитком інформаційно-комунікативних технологій. Наукова новизна. Визначено сутність феномена інтуїтивного та логічного мислення в контексті педагогічної діяльності. Розкрито закономірності взаємодії логічного й інтуїтивного, репродуктивного і творчого у креативній діяльності педагога. Особлива увага надається висвітленню ролі принципів синергетичної методології у регулюванні креативних процесів педагогічної діяльності. Висновки. У парадигмі синергетики педагогічну інтуїцію можна описати як механізм самодобудови, самоорганізації образів і думок, які містять в собі скерованість на єдине ціле, яке виникає з хаосу. Завдяки прихованим установкам, відбувається вибір та перебір наявного матеріалу, який характеризується не випадковістю, а спрямованістю на самоорганізацію цілого. Самодобудова структури є її змістовним заповненням, з якого виникає ясність образу цілого. Відбувається ніби миттєва організація структури, розкривається її цілість. Застосування синергетичної методології для вирішення проблеми взаємодії репродуктивного і творчого, логічного та інтуїтивного в педагогічній діяльності демонструє, що, за безумовної відмінності, їх протиставлення, як несумісних, втрачає зміст.

Ключові слова: синергетика, методологія, логіка, інтуїція, креативність, педагогічна діяльність.

Постановка проблеми. Традиційній системі освіти, яка склалася під впливом ідей епохи Відродження, були притаманні світоглядні та методологічні принципи раціоналізму, детермінізму, механіцизму та редуکتивізму. Випадковість, невідворотність та вірогідність знань пов'язувалися з їхньою неповнотою. Реалізація зазначених гносеологічних принципів призводила до жорсткої регламентації педагогічної діяльності, гальмувала інтенції до змін і творчого перетворення навколишнього світу. Система освіти функціонувала, як закрита та нездатна до саморозвитку. Але, враховуючи наукові досягнення останніх десятиліть, жорсткий детермінізм та редукціонізм механістичного погляду на світ не розглядається зараз як універсальний. В умовах модернізації системи освіти, активного процесу інформатизації та цифровізації повсюдним впровадженням у педагогічній діяльності інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ), які постійно вдосконалюються, використання застарілих методологічних підходів, ґрунтованих на лінійному мисленні та лінійному наближенні, не бере до уваги або недооцінює конструктивність хаотичного початку, роль швидких процесів у розвитку складного, яким є освітній процес.

У переважній більшості педагогічної літератури питання взаємозв'язку інтуїтивного і логічного як головних складових творчого процесу, вирішується без залучення систематичного аналізу досягнень основних філософсько-методологічних концепцій з цього приводу, тобто спрощено. Тому застосування філософсько-методологічних концепцій у педагогічній парадигмі має великий потенціал у контексті аналізу взаємин ретроспективних і творчих елементів педагогічної діяльності, а також вирішення проблеми пріоритету логічного чи інтуїтивного в творчому освітньому процесі.

Метою статті є з'ясування можливостей застосування синергетичного підходу до аналізу взаємодії логічного та інтуїтивного під час координації креативних процесів педагогічної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У своїх міркуваннях ми спираємось на доробок класиків синергетики як одного з провідних наукових напрямів: Г. Ніколіса, І. Пригожина, І. Стенгерса, Г. Хакена та інших. Можливості застосування категоріального апарату синергетики в дослідженні педагогічних явищ знаходимо у доробку В. Андрушенка, Е. Карпової, В. Кременя, В. Лутая, А. Мірошниченка, П. Сауха, В. Шинкаренка та інших. Феномен синергетики педагогічних явищ висвітлено у працях О. Вознюка, Л. Горбунової, О. Столяренко, Л. Штефана, Г. Черушевої та інших.

Основний матеріал. Сучасний етап розвитку людства, цифровізація усіх сфер життя зумовлює необхідність креативних змін освітнього процесу, його змісту та організації відповідно до викликів часу. Проте успішна інтеграція цифрових технологій у педагогічну діяльність не можлива за умов їх формального використання. Якісні перетворення та нелінійність процесів цифрової трансформації освіти, безпосередньо пов'язані з проявами креативності, що актуалізує проблеми творчої, інноваційної педагогічної діяльності як на рівні теоретичного осмислення, так і реальної практики освітнього процесу.

Динамічна за своєю природою педагогічна діяльність являє собою єдність репродуктивних і продуктивно-творчих процесів. Репродуктивність пов'язана з реалізацію стандартних, типових, перевірених, повторених неодноразово дій, зокрема відтворення вже відомого способу досягнення результату, засвоєння та відтворення вже раніше відомих, еталонних знань і способів діяльності, які у педагогічному контексті є традиційними та нормативними. У процесі репродуктивної діяльності не набувається нічого нового, через те, що така діяльність визначається заздалегідь встановленими правилами (алгоритмами) та традиційними умовами. Але доведено, що задля досягнення певної мети та вирішення відповідних завдань репродуктивна діяльність є досить ефективною.

При визначенні продуктивно-творчих процесів у педагогічній діяльності наголошується на отриманні нових знань, застосуванні новітніх педагогічних технологій, нових процесів діяльності, організаційних форм, методів тощо. Продуктивність у педагогічній діяльності полягає як в орієнтації на удосконалення навчального процесу, так і на творче саморозкриття, професійне зростання і творчу самореалізацію особистості педагога. Продуктивна діяльність передбачає його готовність змінюватися, ставати більш ефективним, здатним приймати конструктивні рішення, виходити за рамки стереотипів тощо.

Підвищенню продуктивності педагогічної діяльності сприяє розвиток креативного мислення та активізація творчого потенціалу педагога. Креативність – це відмінна професійна риса для освітян. Креативна спрямованість у педагогічній діяльності розглядається як відкритість до нового, нестандартного, творча самостійність; здатність пластично й адекватно змінювати досвід методичної діяльності, що припинив бути продуктивним за певних умов [5, с. 17]; потреба у пошуко-перетворювальній діяльності. Проявляється креативність «через спроможність бачити проблеми, знаходити нові оригінальні й продуктивні

шляхи їх вирішення і сприяє створенню творчого продукту», та «виражається в креативному мисленні» [1, с. 31–32]; як здатність поєднання різноманітних елементів наявного досвіду та знань у нове утворення; досягнення чогось значущого та нового. Креативність за своєю природою автентична і проявляється суто індивідуально. У кожного педагога свій шлях досягнення креативної активності, власні технології та навички, які забезпечують продукування нових ідей, нестандартні рішення педагогічних завдань, генерують інновації. Цю мить неможливо формалізувати, і більшість креативних людей не можуть визначити стратегії, які допомагають їм творити. Креативність – це необхідний та безперервний процес, який можна тримати під контролем і яким необхідно керувати задля досягнення рівноваги в освітній системі.

Для аналізу креативних аспектів педагогічної діяльності визначимо основні поняття інтуїтивного й логічного мислення, найпоширеніші в науковій літературі. *Інтуїтивними* є форми мислення, суттєва частина яких здійснюється у підсвідомості. Усвідомлюватися може лише кінцевий результат цього розумового процесу, або деякі окремі його елементи. Результат інтуїтивного мислення з'являється у свідомості раптово, безпосередньо. *Логічне мислення* – це тип мислення, основні елементи якого (вихідні знання, правила, за якими здійснюється розумовий процес і його результат) усвідомлені, перехід вихідних знань у результат опосередкований певними правилами, отже весь процес такого мислення є доказовим, дискурсивним.

Але таке найзагальніше розуміння інтуїтивного й логічного стає дискусійним під час їх конкретизації. Особливо це стосується проблеми їх співвідношення, стосовно якого існує чимало суперечливих точок зору. Насамперед, це пов'язано з визначенням поняття логічного мислення. Інколи воно обмежується лише правилами формальної логіки, тобто тими його закономірностями, які абстрагуються від конкретного змісту мислення і відображають лише найзагальніші його форми. Звісно, науковий пошук неможливо вичерпати лише строгістю формально-логічного мислення. Відомим науковим фактом є існування формально недоведених тверджень, і навіть класичні зразки структури дедуктивного раціоналізму вже самі «в собі» зумовлюють включення та участь позараціональних джерел: аксіом, традицій, авторитетів, міфів.

Досить часто інтуїтивне й логічне розглядаються як принципово різні, несумісні види пізнання, які мають власні сфери застосування. Обмеження пізнавальних можливостей інтелекту найбільш яскраво втілено в поглядах засновника антиінтелектуалістичного інтуїтивізму А. Бергсона. Як ідеальний метод пізнання Бергсон висуває інтуїцію, яка протистоїть інтелекту. На противагу інтелекту, який рухається аналітичним шляхом, штучно розчленовуючи дійсність та виділяючи те, що необхідно для побудови стрункої системи, інтуїція рухається рівночасно життю і здатна розкрити його таємниці. Інтелект та інстинкт представляють фундамент, на якому поступово виникає «велика та світла будова – інтуїція» [6, с. 30]. Реальність, як така, може бути сприйнята, осягнута та оцінена за допомогою інтуїції, як «інтелектуальної симпатії», яка проникає вглиб предметів, зливається з їхньою індивідуальною сутністю та самотністю; як безпосереднє «прозріння», де «акт пізнання збігається з актом, що породжує нову дійсність у свідомості людини» [6, с. 31].

Таке протиставлення інтуїції логічному мисленню та безпосередньому чуттєвому сприйняттю представляє інтуїцію як ірраціональне пізнання, яке передре логічному. Відомі українські та зарубіжні вчені, зокрема В. Вернадський, І. Ньютон, А. Пуанкаре, М. Фарадей та інші вважали, що своїми відкриттями вони зобов'язані інтуїції. На думку А. Ейнштейна, дійсною цінністю є лише інтуїція і саме творча інтуїція складає сутність наукової творчості. Оскільки вона є нелогічною і нераціональною формою мислення, тому її механізми

не можна розкрити в якихось раціональних формах. І як наслідок, творча діяльність, завдяки якій ми вирішуємо проблеми, – це суто інтуїтивний, нелогічний, спонтанний процес, який підкоряється певним закономірностям, але не підвладний управлінню.

Не менш поширеним є і протилежний підхід, заснований на розумінні будь-якої принципової тотожності логічного та інтуїтивного мислення, визначенні інтуїції як особливої форми логічного, коли інтуїція – це ніби звернута логіка мислення.

Сучасна наука, особливо нова методологія синергетики, здійснили величезний прорив у розкритті закономірностей взаємодії логічного й інтуїтивного, репродуктивного і творчого, які застосовуються у педагогічній діяльності. З погляду філософської методології, синергетика представляє собою особливого роду симбіоз ідей неklasичної фізики, кібернетики, знань про функціонування та розвиток нелінійних процесів. Головними методологічно продуктивними поняттями синергетики є «самоорганізація», «відкритість», «нелінійність», «біфуркація», «флуктуація», «дисипативні структури», «атрактор».

Останнім часом все більш значну роль у науці відіграє ідея нелінійності. Нелінійними є системи, властивості яких залежать від їхнього стану. Однією з важливих ознак нелінійних систем є порушення в них принципу суперпозиції, тобто результати впливу на систему за наявності іншого впливу виявляються не такими, якими б вони були за відсутності останніх [2, с. 32–33]. Інакше кажучи, в нелінійному середовищі не виконується принцип суперпозиції: реакція на суму хвилювань не дорівнює сумі відгуків на окремі хвилювання. Розглядаючи розвиток творчих процесів у педагогічній діяльності з позицій синергетичної концепції, можна констатувати звільнення від однолінійності, яка сприяє збільшенню багатомірності гіпотез і теорій, дає змогу по-новому осмислити особливості самого процесу педагогічної діяльності. В ідеях нелінійного розвитку, свободи вибору, відкритості системи тощо, які лежать в основі синергетики, наявна багатоваріантність, хаотичність, що сприяє можливості вибору альтернатив у творчих процесах педагогічної діяльності [7, с. 72].

З погляду синергетичної методології, механізми взаємодії інтуїтивного і логічного представляються в незвичайному ракурсі, синергетика не лише синтезує фрагменти повсякденного та наукового, дисциплінарно розкинутого знання, а також пов'язує епохи – стародавні часи з сучасністю, з новими досягненнями науки, а також принципово різні – західні та східні способи мислення та сприйняття [3, с. 106]. Але, передусім, синергетика, аналізуючи взаємодію логосу і хаосу, зауважує на те, що хаос є не тільки необхідним елементом у розвитку будь-якої складної відкритої системи, а й конструктивним механізмом самоорганізації таких складних систем, як освітній процес.

Під час досягнення нестабільними системами максимуму нестаціонарності – стану біфуркації – в них виникають (спочатку на мікрорівні) відносно стабільні процеси, виявляються різні можливості подальшого розвитку. В певних умовах такі процеси стають центрами (атракторами), утвореннями вже макроскопічних, якісно стабільних систем, тобто макропорядку. Постійні структури, які виникають з хаосу, можуть належати до більш високої форми організації порівняно з тими, які розпалися раніше. Отже, з одного боку він руйнує, оскільки хаотичні малі флуктуації в певних умовах призводять до руйнування складних систем, а з іншого – хаос конструктивний, бо лежить в основі механізму об'єднання простих структур у складні, відповідно до темпів їхньої еволюції, виводячи системи на траєкторію розвитку. Руйнуючи, хаос будує, а будуючи, він призводить до руйнування [3, с. 104–105].

Що ж виступає як «хаос» у процесі взаємодії логічного й інтуїтивного, репродуктивного і творчого? Педагог має враховувати той факт, що аналізуючи мозок людини з точки зору нейродинамічних процесів, експериментально встановлено, що «ментальний

безлад» є ситуацією фізіологічно нормальною. Це свідчить про те, що хаос, обмежений чи детермінований в мозку людини, створює необхідні умови для творчої діяльності. Тобто будь-яка норма (зокрема й педагогічна) – це, певною мірою, взаємодія двох протилежних тенденцій: логосу і хаосу. Як аналог хаосу в процесі взаємодії логічного й інтуїтивного можна розглядати різноманітність елементів знання, які складають поле пошуку. У процесі творчої діяльності і педагогу, і здобувачу освіти доводиться докладати багато спроб і зусиль у пошуках нової ідеї. На перший погляд, здається, що ці спроби даремні, неначе хаос тільки руйнує і з ним треба боротися.

Конструктивність хаосу як механізму самоорганізації когнітивних творчих процесів полягає у такому. Більшість інформації, яку отримує людина, що навчає, або навчається, залишається не затребуваною, проте надовго осідає в мозку у вигляді асоціативних зв'язків. Запас цих набутих зв'язків надає необмежений резерв можливостям пізнання. Внаслідок цього джерело інтуїтивного знання виступає у формі прихованого від самого суб'єкта, але вже наявного знання. На першому етапі роботи інтуїції необхідне максимальне розширення креативного поля, збільшення різноманітності елементів знання.

Не менш важливим синергетичним положенням, яке пояснює механізм взаємодії логічного та інтуїтивного, творчого та репродуктивного в освітньому процесі, є уявлення про атрактори розвитку відносно кінцевих станів, які будують, організують наявні елементи знання з майбутнього. Якщо система в своєму розвитку потрапляє в конус певного атрактора, тобто цей атрактор перетворюється в макроскопічну організацію, то вона неодмінно буде еволюціонувати до цього відносно сталого стану. Цей атрактор стає прообразом «майбутнього стану» системи і мовби певним чином формує, організовує наявний стан системи. Для людини, яка навчається, такий атрактор здебільшого формує той, хто навчає. А для педагога він формується, виходячи із засвоєних ним світоглядних та педагогічних настанов і власного викладацького досвіду. Якщо система потрапила в конус атрактора, елементи «теперішнього» вибудовуються відповідно до певного майбутнього порядку. Розширення пізнавального поля збагачує різноманітність творчих пошуків. Важливо відмітити, що в результаті такого хаотичного розгортання креативного поля пошуку часто інтуїтивно виникає здогадка про вирішення конкретної проблеми, яка ще логічно не оформлена. Таких здогадок може виникнути досить багато, і, з погляду синергетичної методології, інтуїтивну здогадку ми можемо розглядати як атрактор.

Отже, в ході вирішення будь-якої педагогічної проблеми першим кроком є інтуїтивна здогадка, а результатом інтуїтивної здогадки в логічній формі виступає ідея. Нове з'являється в результаті бифуркації, як непередбачене і в той же час нове, «запрограмоване» як спектр можливих шляхів розвитку системи. За таких умов урахування головного чи неголовного, суттєвого чи несуттєвого, тобто переоцінка пізнавальних цінностей, закріплених як асоціативні зв'язки, є основою для продуктивного вибору ідеї, яка є перехідним етапом до включення логічних форм творчого пошуку. В ідеї відображені намагання знайти таку нову закономірність, яка може вирішити поставлену проблему. Наступним етапом розгортання наукового пошуку в логічній формі є намагання дослідника перетворити таку ідею в гіпотетичну теорію, яка, в разі її підтвердження практикою, перетворюється в цілісну систему наукової теорії.

Питання про те, що й чому передує в акті пізнання: інтуїтивне логічному чи навпаки – має сенс лише з психологічного погляду, а з погляду гносеології – ні. Логічне та інтуїтивне – це різні моменти єдиного та суперечливого за характером процесу. Інтуїція – це складний за структурою процес, в якому умовно можна виділити чуттєву, раціональну інтуїцію і особливу форму – чуттєво-раціональну, яка здійснює перехід між чуттєвою

і логічною формами мислення. І чуттєва і раціональна інтуїція можуть виконувати як репродуктивну, так і творчу функції в процесі пізнання. Логічне містить в собі моменти інтуїтивного і навпаки. Важливіша закономірність людської свідомості полягає в тому, що чимало процесів, які здійснюються інтуїтивним мисленням, можуть розгортатись як логічні форми. І хоча в логічній формі інтуїтивні механізми ще розкриті далеко не повністю, проте існує прагнення до такого максимального їх розкриття, бо логіка є найвищою формою відображення дійсності.

Креативна освітня діяльність має певну динамічну структуру. Динаміка вимагає не лише організації цього процесу, а й постійних зусиль для подальшого розвитку. З позиції синергетики педагогічна діяльність є відкритою та динамічною системою. Синергетична структура педагогічної діяльності має циклічно-фазовий характер. Щоб відбувалося її постійне оновлення, частини складної структури, зокрема креативного ландшафту, повинні відмирати. Час від часу треба виходити з попередніх джерел мислення, щоб стати здатним віднайти новий шлях наукового пошуку. Для творчого пориву необхідне згасання активності, охолодження, розслаблення, концентрування, періодичне втягування дисипативних, хаотичних елементів, тобто в певному розумінні необхідно проходити через досвід квазісмерті [4, с. 12]. Саме така синергетична взаємодія всіх елементів утворює автентичний та креативний феномен педагогічної діяльності.

Висновки. У парадигмі синергетики педагогічну інтуїцію можна описати як механізм самодобудови, самоорганізації образів і думок, які містять в собі скерованість на єдине ціле, яке виникає з хаосу. Синергетичні механізми самодобудови включають в себе направленість на єдине ціле, яке виникає з хаосу. Завдяки прихованим установкам відбувається процес вибору та перебору наявного матеріалу, який характеризується не випадковістю, а спрямованістю на самоорганізацію цілого. Самоорганізація відбувається навколо головних думок. Самодобудова є процесом заповнення структури, підсумком якого постає ясність цілісного образу. Відбувається ніби миттєва організація структури, розкривається її цілість.

Застосування синергетичної методології для вирішення проблеми взаємодії репродуктивного і творчого, логічного та інтуїтивного в педагогічній діяльності показує, що, за безумовної відмінності, їх протиставлення, як несумісних, втрачає зміст. Тобто синергетична методологія, яка, на думку Грегуара Ніколіса та Іллі Пригожина, розкриває утворення «порядку із хаосу», може застосовуватися в педагогічній науці як методологічна основа розкриття закономірностей взаємодії між творчою інтуїцією і логічним оформленням її результатів в креативних процесах педагогічної діяльності. В умовах реформування освітнього простору та модернізації всієї системи освіти це дає змогу стверджувати продуктивність синергетичної методології також і в управлінні креативними процесами педагогічної діяльності.

Список використаної літератури

1. Бобрикова Ю. С. Креативність як основа інноваційної педагогічної діяльності у процесі професійної підготовки інженерів-педагогів. *«ЛОГОС. Мистецтво наукової думки»*. 2019. № 2. С. 31–33.
2. Добронравова І. Дескриптивність нелінійного теоретичного знання та самоорганізація нелінійної науки. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2017. № 1(20). С. 30–42.
3. Кілочницька Т. В. Передумови виникнення та становлення синергетики. *Наука та наукознавство*. 2014. № 1. С. 101–109.
4. Кремень В. Г. Педагогічна синергетика: понятійно-категоріальний синтез. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2013. № 3. С. 3–19.

5. Куцевол О. М. Теоретико-методичні основи розвитку креативності майбутніх учителів літератури : автореф. дис...док. пед. наук : 13.01.02 / Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. Київ, 2007. 43 с.
6. Левчук Л. Т. Західноєвропейська естетика ХХ століття: навч. посібник. Київ. Либідь, 1997. 224 с.
7. Синергетика і освіта: монографія / ред. В. Г. Кремень. Київ : Інститут обдарованої дитини. 2014. 348.

PHILOSOPHICAL AND METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE CREATIVE ASPECT OF PEDAGOGICAL ACTIVITY

Olena Lavrinovich

National Transport University,

Faculty of Economics and Law, Department of Philosophy and Pedagogy

Mykhailo Omelyanovych-Pavlenko str., 1, 02000, Kyiv, Ukraine

The purpose of the article is to clarify the role of a synergistic approach to the analysis of the interaction of logical and intuitive in the management of creative processes of pedagogical activity. Methodological foundations of the research are systemic, activity-personal, informational and synergistic approaches as the fundamental theoretical basis for the analysis of the process of pedagogical activity. The use of a synergistic approach makes it possible to investigate the modern paradigm of education, which, being modernized, directs pedagogical activity to the development of creativity. Since it is the creativity of pedagogical activity that ensures the adaptability of the education system to the reformation of the social space caused by the active implementation and development of information and communication technologies. Scientific novelty. The essence of the phenomenon of intuitive and logical thinking in the context of pedagogical activity is defined. The regularities of the interaction of logical and intuitive, reproductive and creative in the creative activity of the teacher are revealed. Special attention is paid to the analysis of the significance of the principles of synergistic methodology in regulating the creative processes of pedagogical activity. Conclusions. In the context of synergy, pedagogical intuition can be described as a mechanism of self-completion, self-organization of images and thoughts, which contain a focus on a unified whole arising from chaos. Thanks to hidden installations, the selection and sorting out of the available material takes place, which is characterized not by chance, but by a focus on the self-organization of the whole. The self-completion of the structure is its meaningful filling, from which the clarity of the image of the whole arises. It is as if an instantaneous organization of the structure takes place, its integrity is revealed. The application of synergistic methodology to solve the problem of the interaction of reproductive and creative, logical and intuitive in pedagogical activity demonstrates that, due to unconditional differences, contrasting them, as incompatible, loses its meaning.

Key words: synergy, methodology, logic, intuition, creativity, pedagogical activity.

УДК 342.951(477):334.7

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.13>

АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

Віталій Лісіцин

*Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
кафедра філософії та суспільно-гуманітарних наук
вул. Незалежної України, 57-А, 69000, м. Запоріжжя, Україна*

У статті розглянуто аксіологічні засади та нормативно-правове забезпечення освітнього процесу в Україні. Розглянуто, що аксіологія – це вчення про форми і способи ціннісного проектування людиною своїх життєвих устремлінь в майбутнє, вибору орієнтирів для наявного життя й оцінки минулого. Визначено, що в останні роки ціннісні орієнтації перетворилися у важливий об'єкт наукових досліджень серед психологів, філософів, педагогів, соціологів, істориків та культурологів. Обґрунтовано, що аксіологічний підхід базується на розумінні людини – як індивідуальної, неповторної особистості, яка інтенсивно взаємодіє із навколишнім середовищем. Зазначено, що аксіологічний підхід в майбутньому забезпечить гуманізацію освіти, адже він направлений на всесторонній розвиток особистості та її індивідуальних потреб і інтересів. Підсумовано, що аксіологічний підхід має на меті філософсько-педагогічну стратегію, яка забезпечить модернізацію сучасної вищої освіти з орієнтацією на європейські цінності, вимоги сучасного розвиненого суспільства; засвоєння молодим поколінням провідних суспільних цінностей, що забезпечить адекватно поводити себе в динамічно інтегруючому суспільстві; забезпечить формування принципів та етичних правил поведінки в соціальному середовищі. Акцентовано увагу на тому, що для забезпечення повноцінного сучасного розвитку людських цінностей в умовах освітнього процесу в Україні, які будуть базуватися на аксіологічних засадах дуже важливим є вдосконалення нормативно-правової бази. Вже зроблено певні кроки для досягнення цієї цілі, а саме з проголошенням незалежності України створено Конституцію України, в якій закладено орієнтування на розвиток цінностей особистості. Приєднання нашої держави до Болонського процесу, головним завданням якого є створення єдиного європейського простору вищої освіти. Та безпосереднє прийняття Україною Закону «Про вищу освіту», який встановлює основні правові, організаційні, фінансові засади функціонування системи вищої освіти, створює умови для посилення співпраці державних органів і бізнесу з закладами вищої освіти на принципах автономії закладів вищої освіти, поєднання освіти з наукою та виробництвом з метою підготовки конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях.

Ключові слова: аксіологія, освітній процес, заклад вищої освіти, нормативно-правове забезпечення, аксіологічний підхід.

У зв'язку з реформуванням системи вищої освіти України відбувається постійні зміни існуючих підходів до організації навчально-виховного процесу та відбувається пошук нових методів навчання. Актуальним, на сьогоднішній день, є перехід нашої держави на європейські стандарти навчання, а отже постає питання: «Які потрібно надати знання та сформувати компетентності, щоб сучасний студент міг ввійти в професійну діяльність, швидко до неї адаптуватися та соціалізуватися?» і при цьому дотриматися всіх нормативно-правових вимог щодо забезпечення освітнього процесу у закладі вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень та публікацій дозволив нам виявити, що дослідженням зазначеної проблематики займалися вітчизняні та закордонні філософи права, а саме: В. Вовк, О. Гришук, А. Козловський, Д. Керімова, Н. Міхалкіна, С. Сливка, Ю. Тихонравова, М. Цимбалюк.

Дослідженню аксіологічних засад в освітньому процесі приділяли увагу: Х. Вегас, Е. Дюрінг, М. Каган, Л. Топчій.

Життєдіяльність людини на основі аксіологічного підходу та соціальних інститутів представлено в роботах: В. Андрущенко, І. Бега, Г. Грабовської, І. Зязюна, С. Франкла.

Мета статті полягає у аналізі аксіологічного підходу та визначенні його ролі в системі вищої освіти; розгляді цінностей як основної категорії аксіології; розгляді нормативно-правового забезпечення освітнього процесу в Україні.

Виклад основного матеріалу. Аксіологічні тобто ціннісні виміри освіти потрапляють у центр філософсько-педагогічної рефлексії у зв'язку з необхідністю визначення стратегічних цілей освітньо-виховної практики, з поглядів суспільного і особистісного розвитку в їхньому взаємозв'язку. Адже у найбільш загальному сенсі цінності можна визначити як загальноновизнані переконання, до яких людина повинна прагнути. Проблеми сполучені з цінностями належать до найважливіших не тільки у педагогіці, а у всіх науках які досліджують людину і суспільство. Тому що цінності найважливіша інтегративна основа як для окремого індивіда так і для будь-якої соціальної групи, для культури, нації, суспільства і людства загалом [1, с. 169].

На думку В. Андрущенко, аксіологічні засади у філософсько-педагогічній рефлексії і педагогічній практиці набуває актуальності у зв'язку з:

– світовою тенденцією зміни основної парадигми освіти, її переорієнтації з інструментально-технократичної на гуманітарно-особистісну. Адже внаслідок становлення нового інформаційного суспільства, яке супроводжується системними соціокультурними трансформаціями і перетвореннями, кризою класичної моделі і системи освіти, розпочалася розробка нових фундаментальних педагогічних ідей, переосмислення ціннісно-світоглядних засад освітньої практики і ціннісно-світоглядного наповнення педагогічного процесу. Саме вирішення цих фундаментальних питань є необхідною передумовою ефективного реформування освіти відповідно до запитів суспільного розвитку, зокрема в Україні [1, с. 170];

– світові тенденції глобалізації із притаманними їм інтенсивними міграційними процесами, які спричинюють виникнення суспільств мультикультурного типу. У вітчизняній освіті це коло питань набуває додаткової актуальності і сенсів, що пов'язано з тенденцією входження вітчизняної освіти в інтегровану світову культуру. Останнє передбачає засвоєння в системі освіти України міжнародних освітніх досягнень та переорієнтацію на визнані міжнародною спільнотою цінності, а саме: демократію, свободу, відповідальність, толерантність, постматеріальні цінності [1, с. 171];

– виникнення екранної культури із вираженою тенденцією перетворення її із самостійного сегменту, який інтегрований до цілісної системи культурної реальності, яка через комп'ютерні ігри, різні форми Інтернет-комунікацій, серіали, рекламні ролики, ток-шоу, реаліті-шоу все більш владно транслює в індивідуальну і масову свідомість власні цінності, смисли, моделі поведінки, зразки стилів життя і життєвих стратегій [1, с. 172–173].

Отже, можемо з впевненістю стверджувати, що сучасна система освіти швидкими темпами впроваджує аксіологічний підхід в навчання. Саме він забезпечує формування та розвиток у молоді сучасної системи життєвих цінностей. На нашу думку, це пов'язано із тими трансформаціями світогляду, які розпочалися з моменту проголошення незалежності України та вступом нашої держави до Європейського союзу і найголовніший фактор, який існує на сьогоднішній день – це війна в нашій країні.

Аксіологічний підхід в науці базується на такій категорії як «цінність». Саме тому наступним етапом нашого дослідження є аналіз наукових позицій вчених щодо трактування дефініції «цінності».

Цінність можна трактувати з точки зору різних наук: психології, філософії, педагогіки, соціології, культурології, історії та інших.

В академічному тлумачному словнику української мови цінність характеризується як те, що має певну матеріальну або духовну вартість [2, с. 332].

І. Семків вважає, що цінність – це реагент суспільних відносин, до яких відноситься людське життя, час, свобода особистості, рівність між людьми [3, с. 701].

У своїх дослідженнях науковиця Т. Титаренко звертає увагу саме на відмінності між цінностями які є у західних країнах та в Україні. Вона пише: «Навколо нас домінує досить цинічна і відверта мотивація досягнення, і до постматеріалістичних цінностей у масовій свідомості ще далеко. Але розвинені країни вже пройшли цей етап розвитку, для них значення інструментальної раціональності зменшується, а цінності постмодернізму з акцентом на ефективному життєздійсненні стають усе популярнішими» [4, с. 10].

Українські психологи та педагоги мають своє бачення щодо цінностей. Так наприклад С. Максименко вважає, що навчальний процес впливає на розвиток ціннісної особистості і навпаки [5].

О. Музика запропонувала розглядати цінності в сукупності всіх компонентів суб'єктно-особистісної сфери особистості, виділяючи такі допоміжні категорії, як ціннісні конструкти та суб'єктні цінності. Вона вважає, що суб'єктні цінності є результатом засвоєння життєвого досвіду та перспективою подальшої спрямованості особистості [6].

Якщо ми говоримо про перехід вищої системи України на європейські стандарти, то ми не можемо оминати і не згадати ті цінності, які панують в педагогічному просторі Європи, а саме:

- людиноцентризм;
- демократія;
- миролюбство і екологічна безпека;
- толерантність і права людини.

Розглянемо більш детально, що означає кожна європейська цінність саме для нашої країни.

Людиноцентризм бере за основу людину як особистість, яка має певні потреби, можливість для задоволення цих потреб, відстоює свої і суспільні інтереси і виконує для цього певні дії, при цьому вона є чесною і справедливою. Акцент в людиноцентричному підході більш за все робиться на тому, що людина найрозумніша з усіх істот на землі. Вона має психічні пізнавальні процеси, почуття і здатність до комунікації. Людина є частиною соціуму, тобто вона сама по собі вже повинна бути гуманною, мати сформовану систему цінностей, не порушувати цінності і особистісні межі інших людей. Людиноцентризм в Україні невинно формується та розвивається беручи за основу свою історію та закордонний досвід.

Демократія на сьогоднішній день є соціальним феноменом, який базується на принципі людиноцентризму, повазі до інших, толерантності та комунікативній компетентності. Демократія містить в собі гуманістичні принципи життєдіяльності особистості. Демократія – це універсальна цінність, яка поєднує в собі всі сфери буття людини, адже в ній взаємодіють дві сфери: соціальне та особистісне.

Питання миру та екологічної безпеки у нашій державі посідають одне із перших місць. Адже після повномасштабного вторгнення російських військ на територію України найголовнішою цінністю для кожної людини стало власне життя та життя і здоров'я рідних.

У сучасному світі в більшості країн панує думка, що миролюбство, гуманізм та толерантність можна виховати, і це одним із найпріоритетніших питань в національній системі освіти. Не меншої уваги заслуговує екологічна безпека як у нашій державі так і в усьому світі, адже одним із принципів миролюбства є принцип шанобливого та бережного ставлення до природи та навколишнього середовища. А отже на сьогодні гостро стоїть питання у пошуку способів з допомогою яких можна сформувати культуру еко-безпеки життя сучасної людини в умовах неперервного розвитку цивілізації усього світу.

І остання цінність це толерантність та права людини. Взагалі що таке толерантність? З точки зору психології, толерантність – це відсутність або ослабленість реагування на який-небудь несприятливий фактор у результаті зниження чутливості до його впливу. Наприклад, толерантність до тривоги проявляється в підвищенні порога емоційного реагування на загрозову ситуацію, а зовні у стриманості, самовладанні, здатності довготривало терпіти несприятливі впливи без зниження адаптивних можливостей [7, с. 545].

З точки зору психологині О. Сергієнкової, толерантність – це характеристика особистості, що проявляється у терпимості до різних поглядів, чужих думок, зовнішніх впливів, у витривалості по відношенню до несприятливих емоційних факторів, у психічній стійкості за наявності фрустраторів і стресорів [8].

Якщо розглядати дане поняття з точки зору аксіологічного підходу, то толерантність це «цінність в собі».

Нам дуже імпонує думка про те, що толерантність – це «повага до чужої позиції в поєднанні з настановою на взаємну зміну позицій (і навіть у деяких випадках зміну індивідуальної і культурної ідентичності) внаслідок критичного діалогу » [9, с. 277].

В. Андрущенко вважає, що в умовах розвитку України як демократичної і правової держави формуванню у молоді толерантної свідомості та потреби дотримання прав людини має сприяти:

- вихованню правової та політичної культури, якостей громадянина, утвердження принципів поваги до прав і свобод людини;
- забезпечення реалізації принципів толерантності й утвердження прав людини;
- політичний плюралізм;
- економічна свобода;
- удосконалення законодавства у сфері прав людини [9, с. 288–289].

А отже, для того щоб забезпечити повноцінний сучасний розвиток людських цінностей в умовах освітнього процесу в Україні, які будуть базуватися на аксіологічних засадах не менш важливим є вдосконалення нормативно-правової бази. Першим, що було зроблено після проголошення незалежності України – це створення Конституції України в якій вже закладено тріаду «цінність-право-освіта». А саме в Статті 23 Конституції України написано: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості». А Стаття 53 Конституції України передбачає, що кожен громадянин має право на освіту. Тобто Конституція України визначає, що кожна людина має право на освіту, формування та розвиток своїх цінностей.

Наступним етапом нашої держави в формуванні цінностей стало приєднання до Болонського процесу. Освіта України відповідно до руху країни в Європу беззаперечно і однозначно визначила як основний напрям інтеграцію в європейський освітній простір. Болонською декларацією (1999 р.), передбачено реалізацію багатьох ідей і перетворень: формування єдиного, відкритого європейського простору у сфері освіти, упровадження кредитних технологій на базі європейської системи трансферу кредитів, стимулювання

мобільності і створення умов для вільного пересування студентів, викладачів, науковців у межах європейського регіону, прийняття системи освітньо-кваліфікаційних рівнів, яка складається з двох циклів, спрощення процедури визнання кваліфікацій, що сприятиме працевлаштуванню випускників і студентів на європейському ринку праці, розвитку європейської співпраці у сфері контролю за якістю вищої освіти та підсилення європейського виміру освіти [10].

Приєднавшись до Болонського процесу ще в 2005 році, Україна взяла на себе зобов'язання реформувати систему вищої освіти відповідно до європейських стандартів та цінностей. Було поставлено за мету створити справжню «Європу знань», яка забезпечує своїх громадян якісною освітою, створює рівні умови для її отримання, заохочує до взаємовигідної співпраці і, що не менш важливо, визнає роль освіти у розвитку сучасної демократії та збереженні миру. За ці роки Болонський процес досяг вагомих результатів завдяки сумлінній роботі кожного з його учасників. В результаті приєднання до Болонського процесу почалося активне реформування української системи освіти. У 2014 році було прийнято Закон України «Про вищу освіту» який докорінно змінює цінності системи вищої освіти та погляди на підготовку сучасних кваліфікованих фахівців.

Висновки. Отже, здійснивши аналіз досліджуваної проблематики можемо зазначити, що сучасний освітній процес у закладах вищої освіти України починаючи з 2005 року поступово переходить на європейський рівень, що базується на аксіологічних засадах, а саме на формуванні та розвитку ціннісної сфери особистості.

У країнах Західної Європи панують ліберальні цінності та права людини. На сьогоднішній день в Україні за мету взято сформувані та розвинути такі цінності, як: людиноцентризм; демократія і свобода слова; миролюбство і екологічна безпека; толерантність і права людини. А також обов'язковою є орієнтація на цінності, які панують в нашій державі: політичні, історичні, культурні.

Список використаної літератури

1. Анрущенко В., Передборська І. Філософія освіти: навч. посібн. Київ: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. 329 с.
2. Академічний тлумачний словник української мови / Білодід І. К. та ін.: В 11 т. Т. 10. Київ: наукова думка, 1980. 918с.
3. Семків І. І. Індивідуальні цінності як психологічні механізми формування соціального капіталу. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 10. С. 699-705.
4. Титаренко Т. М. Домагання особистості у контексті ефективного життєздійснення. *Наукові студії з соціальної та політичної психології*. 2008. Вип. 20. С. 3–13.
5. Максименко С. Д. Загальна психологія: навч. посібн. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 272 с.
6. Музика О. Л. Здібність, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень. Житомир: ЖДУ, 2006. 320 с.
7. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків: Прапор, 2007. 640 с.
8. Синявський В. В., Сергєєнкова О. П. психологічний словник. URL: elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/5980/3/O_Serhieienkova_IL.pdf
9. Андрущенко В. Конституалізація освітнього простору Європи: аксіологічний вимір. Київ: «МП Леся», 2017. 464 с.
10. Освіта в Україні: Нормативна база. Київ: КНТ, 2006. 484 с.

AXIOLOGICAL FOUNDATIONS AND REGULATORY AND LEGAL SUPPORT OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN UKRAINE

Vitaliy Lisitsin

*Municipal Institution "Zaporizhzhia Regional Institute of Continuing Pedagogical Education"
of Zaporizhzhia Regional Council,*

*Department of Philosophy and Social and Humanities Sciences
Nezalezhnosti Ukrainy str., 57A, 69000, Zaporizhzhya, Ukraine*

The article discusses the axiological foundations and regulatory and legal support of the educational process in Ukraine. It is considered that axiology is the doctrine of the forms and methods of value projection by a person of his or her life aspirations for the future, the choice of guidelines for the present life and the assessment of the past. It has been determined that in recent years, value orientations have become an important object of scientific research among psychologists, philosophers, educators, sociologists, historians, and cultural studies. It is substantiated that the axiological approach is based on the understanding of man as an individual, unique personality who intensively interacts with the environment. It is noted that the axiological approach will ensure the humanization of education in the future, as it is aimed at the comprehensive development of the individual and his or her individual needs and interests. It is summarized that the axiological approach is aimed at a philosophical and pedagogical strategy that will ensure the modernization of modern higher education with a focus on European values, the requirements of a modern developed society; assimilation by the younger generation of leading social values, which will ensure adequate behavior in a dynamically integrating society; will ensure the formation of principles and ethical rules of behavior in the social environment. The author emphasizes that in order to ensure the full-fledged modern development of human values in the educational process in Ukraine, which will be based on axiological principles, it is very important to improve the regulatory framework. Certain steps have already been taken to achieve this goal, namely, with the proclamation of Ukraine's independence, the Constitution of Ukraine was created, which lays down a focus on the development of personal values. Our country's accession to the Bologna Process, whose main task is to create a single European higher education area. The immediate adoption by Ukraine of the Law "On Higher Education", which establishes the basic legal, organizational, and financial principles of the higher education system, creates conditions for strengthening cooperation between government agencies and businesses and higher education institutions on the principles of autonomy of higher education institutions, combining education with science and production to prepare competitive human capital for the country's high-tech and innovative development, self-realization of the individual, and meeting the needs of society, the labor market, and the state in the field of higher education.

Key words: axiology, educational process, higher education institution, regulatory and legal support, axiological approach.

УДК 167/168:141

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.14>

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НОВІТНЬОЇ ФІЛОСОФІЇ НАУКИ З ПЛЮРАЛІСТИЧНОГО ПОГЛЯДУ

Ігор Омельчук

незалежний дослідник

м. Хмельницький, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-8817-1573>

У статті досліджено роль та значення плюралістичного підходу в системі філософського та наукового знання. Зокрема експліковано потенціал та евристичні можливості плюралізму в новітній філософії науки. Встановлено, що формування сучасного наукового світогляду відбувається паралельно з процесом актуалізації плюралістичного підходу, який, розширюючи та поглиблюючи уявлення про вихідні принципи і передумови пізнавальної діяльності, збагачує її зміст категоріями множинності, різноманіття, відмінності, варіативності тощо. Окреслено зв'язок плюралізму з ключовими темами та програмами новітньої філософії науки. Насамперед плюралізм корелюється з проблемами редукціонізму та антиредукціонізму, фундаменталізму та антифундаменталізму, сучасними натуралістичними і прагматичними тенденціями у західній філософії науки тощо. Розглянуто доктрину наукового плюралізму Н. Картрайт, яка є альтернативою методологічному редукціонізму та фундаменталізму в сучасній науці. Концепція «метафізичного номологічного плюралізму», запропонована Н. Картрайт, засвідчує поширене переконання в принциповій інструменталізації та прагматизації наукового знання. Досліджено методологічну програму «перспективного плюралізму» Р. Гіра, яка розгортається у царині проекту натуралізації філософії науки. Р. Гір досліджує межі, в яких перспективне розуміння наукового знання може функціонувати у формах наукового плюралізму. Проаналізовано стратегію «дисциплінарного плюралізму» С. Келлєрта, яка безпосередньо означає використання методів з різних галузей для розуміння предмета дослідження. У цілому, С. Келлєрт, як і Р. Гір, захищає прагматичну форму нормативного натуралізму, себто зусилля замінити метафізичні догми методологічними максимами.

Ключові слова: плюралізм, антифундаменталізм, антиредукціонізм, натуралізм, «дисциплінарний плюралізм», «перспективний плюралізм».

Постановка проблеми. Формування сучасного наукового світогляду відбувається паралельно з процесом актуалізації плюралістичного підходу, який, розширюючи та поглиблюючи уявлення про вихідні принципи і передумови пізнавальної діяльності, збагачує її зміст категоріями множинності, різноманіття, відмінності, варіативності тощо. Методологічний потенціал плюралістичного підходу реалізується на ґрунті численних теоретичних концепцій представників найрізноманітніших напрямів філософської думки. Чільне місце плюралізм посідає в системах філософського знання критичного раціоналізму, постпозитивізму, постмодернізму, синергетики.

Зокрема, осмислюючи особливості імплікації плюралістичних настанов постпозитивізмом, український філософ Б.В. Починок зазначає, що постпозитивістський плюралізм має принципово методологічний характер і утверджується в суперництві з моністичними директивами неопозитивістської моделі науки. Б.В. Починок наголошує, що в «постпозитивізм плюралізм набуває парадигмального значення, з одного боку, він спростовує абсолютизм засадничих постулатів класичної методології, а з іншого – сприяє формуванню постнекласичної наукової раціональності» [1, с. 30].

Важко переоцінити значення плюралістичного підходу для філософсько-методологічної традиції постмодернізму. Плюралізм є одним з головних чинників постмодерністської переоцінки модерних спроб абсолютизації розуму, засиллю логоцентризму та сциєнтизму, методологічного універсалізму та соціально-технологічного оптимізму. З іншого боку, відхиляючи звинувачення у безпринципності та радикальній релятивізації, плюралізм виражає строкату природу постмодернізму, відтворену у розмаїтті його програмних проєктів: текстологічному, номадологічному, шизоаналітичному, наративному, генеалогічному, симуляційному, комунікативному тощо.

Плюралістичну картину світу змальовує один з провідних наукових напрямів сьогодення – синергетика. Згідно з синергетичним світобаченням, наш світ складний та темпоральний. Звідси принциповий плюралізм наукового знання, різноманіттю запитів вчених чи наукових традицій, дорівнюватиме різноманіттю відповідей на них. Отже плюралізм в синергетиці, як постнекласичній трансдисциплінарній комунікативній діяльності, є необхідною умовою конструктивного діалогу з природою або діалогу між людьми.

А втім, у вітчизняних теоретико-методологічних дослідженнях, простежується тенденція, яку дослідниця філософських проблем природознавства І.С. Добронравова окреслює так, що більшість спеціальних підручників з курсу філософії науки «завершуються оглядом історичистської концепції, натомість нові напрями, які розвиваються в наступний період і є актуальними сьогодні, залишаються поза увагою» [2, с. 5]. Передусім новими темами та напрямками у філософії науки є сучасні форми наукового реалізму, емпіричний поворот у філософії науки, проблеми редукціонізму та антиредукціонізму, сучасні натуралістичні проєкти у західній філософії тощо. Очевидно, роль і місце плюралістичного підходу у цих проєктах філософії науки потребує належного вивчення.

Тож **мета** нашої розвідки полягатиме у визначенні евристичних можливостей плюралізму в системі ідей новітньої філософії науки. Зокрема ми розглянемо проєкти «перспективного плюралізму» Рональда Гіра та «дисциплінарного плюралізму» Стівена Келлєрта, які допоможуть нам встановити значення плюралістичного підходу для розвитку теоретико-методологічної думки сучасної науки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Нині існує вже ціла низка публікацій як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, зокрема Б.В. Починка, І.С. Добронравова, В.В. Шкоди, В.П. Загороднюка, В.Л. Чуйка, П.І. Бублика, Н. Кертж, Н. Картрайт, Д. Сарторі, Г. Лонгіно, К. Вотерса, Д. Дюпре та інших, у яких дослідження плюралізму зумовлене конкретними методологічними завданнями. Проте, варто наголосити, що в українській науковій літературі досі простежується дефіцит комплексних та системних досліджень евристичного потенціалу плюралізму в філософсько-методологічному та науковому пізнанні. Водночас західні публікації на цю тему, здебільшого, застаються не артикульованими для вітчизняного читача.

Виклад основного матеріалу. Методологічний плюралізм постпозитивістської філософії науки сприяв подальшому становленню та концептуальному самовизначенню плюралістичного підходу в науковому дискурсі. Так, в сучасній філософії науки позицію наукового плюралізму займає професорка філософії Каліфорнійського університету в місті Сан-Дієго Ненсі Картрайт. Категорично не приймаючи програми фундаменталізму та редукціонізму, Н. Картрайт, водночас, розвиває концепцію метафізичного номологічного плюралізму.

Своє ставлення до наукового плюралізму Н. Картрайт розкриває у царині сучасної проблеми «деуніфікації науки». Н. Картрайт запитує, чи можемо ми припустити, що за різноманіттям проявів природи довколишнього світу, який володіє величезною кількістю різних властивостей і закономірностей, одні з яких вивчаються окремими науками, інші

знаходяться на стику наук, а треті взагалі ніким не вивчаються, приховується щось єдине? Звідси вона зауважує: «Я виказую плюралістичний погляд на всі науки, які в цілому пропоную розглядати як низку приблизно рівних за значенням окремих дисциплін, кожна з яких має власне обґрунтування і займається вивченням різних класів взаємодій, що належать до досліджуваної нею області» [3, р. 167]. Такий підхід цілком засвідчує поширене переконання в принциповій гіпотетичності та прагматизації наукового знання й відповідає думці, що наука передусім створена людським розумом конструкція, а не істинне дзеркало природи. Інакше кажучи, різноманіттю і динамізму змін у світі, відповідає плюралізм форм і методів їх пізнання.

Певна річ, відзначає Н. Картрайт, цей підхід не є єдино можливим або обов'язковим. «Тому слід особливо наголосити, – продовжує вона, – що плюралізм не означає антиреалізму. Твердження, що закони фізики справедливі лише за інших рівних умов, заперечує не їхню істинність, а лише претензії на «абсолютну владу». Плюралізм виступає не так проти реалізму фізики, як проти своєрідного «імперіалізму», котрий часом проявляється фізикою щодо інших наук» [3, р. 167].

Загалом розвиваючи концепцію «метафізичного номологічного плюралізму», Н. Картрайт прагне продемонструвати якісно інший, протилежний метафізичному монізму, погляд на природу як на «клаптикову ковдру законів», або «переплетення законів» (анг. the patchwork of laws) [4, р. 322]. Понад те, критикуючи позицію фізичного фундаменталізму, Н. Картрайт зазначає, що, на її думку, природа дещо ближча за духом саме плюралізму.

«Метафізичний номологічний плюралізм, – пише Н. Картрайт, – це доктрина, в якій стверджується, що в різних областях природи діють різні системи законів, які не обов'язково пов'язані між собою в деякий систематичний та уніфікований спосіб» [4, р. 322]. Найперше, це значить, що номологічний плюралізм протистоїть будь-якому виду фундаменталізму. А це, зі свого боку, уможливорює гетерогенний погляд на науку.

Актуальною у сучасній філософії науки є методологічна програма «перспективного плюралізму», впроваджена американським філософом науки, колишнім директором Центру філософії науки в університеті Мінесоти, Рональдом Гіром.

Концепція «перспективного плюралізму» (англ. perspectival pluralism) Р. Гіра розгортається у площині проекту натуралізації філософії науки, і найбільше відповідає ідеям натуралізації науки Ларрі Лаудана. Відповідно до цієї концепції, Р. Гір досліджує межі в яких перспективне розуміння наукового знання може функціонувати у формах наукового плюралізму. Така позиція, вважає Р. Гір, спроможна уникати двох неприпустимих для науки крайнощів. «Одною крайністю є (моністичний) метафізичний реалізм, згідно з яким існує тільки одна істина і загальна теорія всього. Іншою крайністю є конструктивістський релятивізм, щодо якого будь-яка реальність поза звичайним досвідом є лише соціальною домовленістю» [5, р. 26].

Демонструючи приклад перспективного знання, набутого через кольоросприйняття, а саме відмінність між звичайними людьми трихроматами (які можуть розрізнати багато відтінків у фіолетовому, синьому, зеленому і червоному областях спектру, а це приблизно 50% населення) та паличковими монохроматами (різновид дальтонізму, за якого люди не можуть сприймати світ хроматично), Р. Гір вважає, що ми можемо назвати таку ситуацію прикладом перспективного плюралізму. Позаяк «зорова перспектива більшості людей є хроматичною, в той час як для деякого вона є тільки чорною та білою» [5, р. 27–28].

Безперечно, простого різноманіття відмінних підходів недостатньо, аби вважати таку множину плюралістичною. Відтак виникає слушне питання: що саме у твердженні Р. Гіра визначає підхід «перспективного плюралізму»? «Перше, на що слід звернути

увагу, – пише Р. Гір, – це відсутність можливості назвати одну з цих перспектив, наприклад, кольорову, об'єктивно правильною, або якимось чином істинною, тоді як чорно-білу перспективу класифікувати як неправильну й неістинну» [5, р. 28]. Виходить, що трихроматичне кольоросприйняття в жодному разі не є єдино вірним. Це лише можливість, вважає Р. Гір, яка сформувалася в процесі еволюції *Homo sapiens*. Те ж саме можна сказати і про чорно-білу перспективу.

«З іншого боку, – пише далі Р. Гір, – цілком зрозуміло, що кольорова перспектива *багатша* за чорно-білу. Є червоні та зелені поверхні, які монохромат не може розпізнати. Ми можемо сказати, що трихроматична система надає доступ до більшої кількості інформації про навколишній світ» [5, р. 28]. Відтак ми змушені погодитись, що кольорова та чорно-біла перспективи є різними. Однак такий висновок може нас привести до небажаного релятивізму, найбільш розповсюдженого зауваження щодо плюралізму. Тому, припускає Р. Гір, аби продемонструвати хибність цього твердження, що плюралізм обов'язково обертається на релятивізм, ми також повинні визнати, що обидві перспективи є сумісними між собою.

Стратегію захисту плюралізму Р. Гір вибудовує на прикладі сприйняття певного об'єкту, зокрема килима. Він пише, що монохромат може бачити килим як одноманітний блискіт, водночас трихромат бачить червоний малюнок на зеленому тлі. Вважаючи ці твердження несумісними, усе-таки, можна припустити, що кольори є об'єктивними властивостями предметів, а не результатами взаємодії зі світлом, що відбивається від них, та особливими видами хроматичних систем зорових аналізаторів. Таким чином немає несумісності в тому, що візерунок килиму може бути ідентифікований тільки трихроматичною системою, але не монохроматичною. Значно важливішим є те, що килим ідентифікується, як трихроматом, так і монохроматом [5, р. 29].

У зв'язку з цим Р. Гір запитує, чи можемо ми «назвати причиною відсутності конфлікту між різними системами зорових аналізаторів те, що вони сприймають одне й те ж середовище? В нашому ідеалізованому експерименті, наприклад, і монохромати, і трихромати можуть відчутти однакову інтенсивність розповсюдження світла. У цьому разі, унікальність світу, який сприймає людина, гарантує сумісність різних перспектив» [5, р. 29].

Аналізуючи процес кольоросприйняття, Р. Гір демонструє, що перспективне розуміння наукового знання, яке функціонує у формах плюралізму, притаманне науковому спостереженню загалом. Такий висновок Р. Гір отримує завдяки вивченню процесів пізнання в астрономії та астрофізиці, хоча додає, що підійшла б будь-яка з сучасних наук. Він пише: «Говорячи про наукове спостереження у проблемі перспектив, ми порушуємо питання й можливості релевантних інструментів. Не існує такого поняття як *вигляд* Чумацького Шляху. Є тільки різні варіації його зображення за допомогою різних інструментів. До того ж, якби фізично було можливо сконструювати прилад, чутливий до всього спектру електромагнітного випромінювання далеких частин галактики, він все ще був би сліпим до лептонів нейтрино, які, як вважають науковці, теж випромінюються небесними тілами. Просто не існує такого приладу, що міг би ідентифікувати кожний аспект природного об'єкту чи процесу» [5, р. 30]. Звідси випливає, робить висновок Р. Гір, що для збільшення кількості знання про світ, отриманого за допомогою спостереження, необхідним є різноманіття інструментів та приладів, залежно від того, знання про який феномен ми хочемо отримати. Адже усвідомлюючи, що не існує ніякого надточного приладу, процес отримання нового знання, завжди буде існувати як відношення «багато до одного» між вхідними та вихідними даними. У вигляді взаємозв'язку, який визначається не тільки інформацією, що надходить, але й природою самого інструментарію. Отже, резюмує Р. Гір, «можна зазначити, що частиною перспективи того чи іншого інструменту буде властива йому межа похибки» [5, р. 31].

Якщо зауваження в релятивізації знання Р. Гір успішно долає взаємозв'язком та сумісністю різних перспектив, то залишається інша проблема – прихований монізм. Оскільки ми можемо запитати, щодо якої перспективи реалізується концепція «перспективного плюралізму»? Чи не є, власне, «перспективний плюралізм» Р. Гіра єдиною вірною перспективою пізнання?

Ймовірно відповіддю на такі зауваження, згідно Р. Гіра, буде теза, що його дискусія припускає різні теоретичні перспективи. І нехай «теоретичні перспективи насправді є значно об'ємнішими, ніж перспективи спостереження, – зазначає Р. Гір, – але вони залишаються все ж перспективами, а не абсолютами» [5, р. 31]. Затим можна припустити, що навіть найбільш ефективна програма пояснення світу є лише однією із перспектив, яка у майбутньому може стати функцією більш загальної перспективи.

Як теоретизування, так і спостереження завжди є частковими, говорить Р. Гір. «Як прилад може бути здатним записувати чи інфрачервоне, чи ультрафіолетове випромінювання, проте не два одночасно, так і теоретичні принципи можуть застосовуватися чи до механічних сил, чи до електромагнітного випромінювання, але не до двох одночасно» [5, р. 33]. Рівняння І. Ньютона, продовжує американський філософ, визначає певну механічну перспективу світу, рівняння Дж. Максвелла визначає електромагнітну перспективу. Також Р. Гір нагадує, що уявлення, згідно з яким принципи механіки, які розробляв І. Ньютон, та принципи електродинаміки Дж. Максвелла є несумісними, побудило А. Айнштейна до розробки теорії відносності. Але принципи спеціальної теорії відносності теж визначають тільки перспективу, хоча і більш загальну, ніж дві попередні перспективи, які дана теорія замінила. Позаяк перспектива спеціальної теорії відносності відрізняється, наприклад, від перспективи загальної теорії відносності.

Нинішній етап становлення наукового знання, засвідчує надскладну природу науки. Розвиток сучасної науки демонструє докорінні зміни в структурі ідеалів і норм наукового знання. Ці зміни виступають найважливішим аспектом становлення постнекласичної раціональності. Сьогодні наукове знання співвідноситься не лише з властивостями засобів та операцій пізнавальної діяльності, а й з ціннісно-цільовими надбудовами. Зрештою, це враховує Р. Гір, коли мовить, що «наука є такою ж складною як і реальність, яку вона досліджує. Гадаю, ця складність означає, – писав філософ, – що неможливо отримати адекватне всеохоплююче розуміння науки тільки в одній дисциплінарній перспективі. Різні перспективи акцентують різні аспекти, водночас ігноруючи усі інші» [6, р. 28]. Отже, згідно з Р. Гіром, необхідно поєднувати різні теоретичні перспективи вивчення науки, а їхні практики повинні співпрацювати.

Іншим новаторським підходом в осмисленні наукового плюралізму є дослідження сучасного американського філософа, професора філософії університету Гемлайн у місті Сент-Пол, Стівена Келлєрта. Програма С. Келлєрта розгортається в рамках феномену «запозиченого знання», в контексті якого дослідник розвиває і захищає плюралістичний підхід у філософії науки.

Фактично, програма методологічного плюралізму є частиною більшого проекту С. Келлєрта, об'єднаного єдиною темою «запозиченого знання» (англ. *borrowed knowledge*). Цій темі присвячене спеціальне дослідження, «Запозичене знання: Теорія хаосу і заклики до вивчення різних дисциплін» (англ. *Borrowed Knowledge: Chaos theory and the challenge of learning across disciplines*) [7]. В межах якого автор намагається розкрити природу феномену «запозиченого знання». Якщо коротко, під запозиченим знанням С. Келлєрт розуміє явище використання певних теорій з однієї галузі знання у іншій. Наприклад, феномен активного використання теорії хаосу в галузі політичного права. Загалом концепція

С. Келлєрта відповідає змісту актуальних у сучасній філософії науки тем «ефективних теорій» та антиредукціонізму.

Підхід американського філософа отримав назву «дисциплінарний плюралізм», який безпосередньо «означає використання методів з різних галузей для розуміння предмету дослідження» [8, р. 216]. Водночас С. Келлєрт зазначає, що використання різних методів не обмежене якимось одним правилом функціонування. Приміром, ці методи можуть бути застосовані одним дослідником, однією командою дослідників або ж кількома дослідниками чи кількома командами. До того ж певні науковці чи команди можуть окремо керуватися різними дисциплінарними підходами. Своєю чергою ці дисципліни можуть перетинатися, співпрацювати, змагатися між собою, або залишатися відокремленими одна від одної. Звідси, «істинний плюралізм не вимагає особливої форми взаємодії між дисциплінарними підходами. Понад те, – зауважує С. Келлєрт, – плюралістичний підхід припускає можливість, що для деяких проблем кількість необхідних дисциплінарних підходів обмежується лише одним» [8, р. 216].

Спираючись на розуміння дисципліни як «підприємства, що виробляє знання», С. Келлєрт цілком у душі проекту прагматизації науки зауважує, що «питання про відповідність дисциплін не повинне формуватися в рамках колишніх метафізичних інтуїцій про внутрішню природу теми дослідження. Питання полягає в тому, яку дисципліну використовувати в емпіричних, непередбачуваних обставинах, де наші онтологічні переконання відіграють роль точки опори, а не остаточних висновків» [8, р. 218–219].

Надалі С. Келлєрт звертає увагу на те, що ефективне впровадження плюралізму, як дисциплінарного підходу, потребує витлумачення його як спільних, так і відмінних ознак в порівнянні з іншими міждисциплінарними потугами. У великому різноманітті термінів, які виражають інтегративний характер сучасного етапу наукового пізнання, С. Келлєрт наголошує на їх ключових відмінностях. Так, автор зазначає, що для деяких проблем інтердисциплінарний підхід створення нової дисципліни, що поєднує декілька вже існуючих, поміж яких одна грає роль провідної дисципліни, справді може сприяти початку нового підходу. Для інших, мультидисциплінарні зусилля співпраці, а не інтеграції, виявляються найкращими. Позаяк мультидисциплінарність не передбачає перенесення методів дослідження з однієї дисципліни в іншу. Відтак різні перспективи різних дисциплін є кумулятивними, але не тісно взаємодіючими. Також, для багатьох інших випадків, найбільш корисним є об'єднання кількох дисциплін, які потім стають трансдисциплінарним синтезом, інакше кажучи, набувають вигляду супердисципліни, нового простору, глобальної системи без чітких кордонів між дисциплінами [8, р. 219–223].

«Проте, – підкреслює С. Келлєрт, – плюралізм дисциплінарних підходів відкидає будь-яке припущення, що синоптична точка зору є єдино вірною. Плюралізм не відкидає цілком трансдисциплінарних зусиль, радше відмовляється приймати твердження, що єдність завжди можлива або ж синтез завжди корисний. Плюралізм дисциплінарних підходів не вважає, що всі дисципліни є сумірними, але й не визнає, що кожна з них обов'язково є ізольованою та неспівмірною з усіма іншими. Істинний плюралізм залишає питання про єдність та взаємодію будь-яких двох дисциплін завжди відкритим» [8, р. 219]. Звідси випливає, продовжує С. Келлєрт, що «плюралісти дотримуються думки, що не існує жодної належної причини визнавати ізольованість, співробітництво, схрещення чи синтез дисциплін однозначно ефективними» [8, р. 220]. Інакше кажучи, відповідно до плюралістичної позиції, не існує заздалегідь заданої програми дій, якоїсь метафізичної установки, яка була б омріяним результатом такої діяльності. Стосовно інтердисциплінарного підходу, така умова розкриватиме його проблематичність, позаяк існує загроза, за якої інтердисциплінарність може стати невивірною або, навпаки, надто винятковою, якщо перетворюється

на самоціль. З іншого боку, виникає небезпека дилетантства. Коли аматори задовольняються поверхневим знанням, щоб натомість опанувати технічні деталі кожної дисципліни, перед потребою інтегрувати їх.

Згідно з С. Келлертом, плюралізм дисциплінарних підходів передусім «означає визнання та підтвердження використання кількох підходів тоді, коли це необхідно. Проте інколи одного підходу абсолютно достатньо, а збільшення їхньої кількості не принесе дослідженню жодної користі» [8, р. 222]. Цілком у дусі Девіда Стампа, який захищає підхід, що натуралізована філософія науки повинна послуговуватися різноманітними методами щодо вирішення теоретико-пізнавальних проблем, С. Келлерт зазначає, що нам необхідно тестувати методи, які ми використовуємо, аби знати, який з них є дієвим. Адже деякі, можливо, будуть непродуктивними для одних цілей, в той час як ефективними для інших. Різні дисципліни можуть запропонувати багато різних перспектив і всі вони можуть бути використані в різний час з різною метою.

Врешті решт, щоб продемонструвати як дисциплінарний плюралізм вирізняється на тлі інших понять міждисциплінарності, С. Келлерт використовує ідею «крос-підготовки», або, інакше, «кросс-тренування» (англ. cross-training) в спорті. «Суть крос-підготовки полягає в тому, – пише американський філософ, – що спортсмен може підвищити свій рівень кваліфікації в обраному ним виді спорту, паралельно займаючись іншими видами» [8, р. 223]. Простіше кажучи, різні види спорту допомагають розвивати різні здібності, тоді як зосередження тільки на одному виді може навіть знизити продуктивність спортсмена. Заразом, може бути одразу кілька видів спорту, які переслідують одну й ту ж ціль, хоча й ніхто не зобов'язує займатися ними усіма відразу, а крос-підготовка не конче спрацьовувати щоразу.

С. Келлерт наголошував, що плюралізм, як крос-підготовка, є антитезою двох суджень: по-перше, що існує один правильний, найкращий спорт для всіх без винятку; по-друге, що будь-який вид спорту є ізольованим від всіх інших і немає з ними нічого спільного. Якщо використовувати лінгвістичну метафору, то цим двом поглядам відповідатиме, по-перше, ідеал єдиної універсальної академічної досконалої мови, а по-друге, відсутність потреби в перекладі. В ідіомі з державами ця позиція репрезентується поняттями імперіалізму та ізоляціонізму. В цілому, в системі наукового знання такі тенденції притаманні проектам фундаменталізму та редукаціонізму [8, р. 227].

Наостанок С. Келлерт зауважує, що програма «дисциплінарного плюралізму» повсякчас зберігає поміркованість та практичну значущість. Водночас «опоненти дисциплінарного імперіалізму, – пише автор, – які бажають захистити умовну цілісність дисциплін, зіштовхуються з протилежною спокусою: втрапити в ізоляціонізм – увялення про всі дисципліни як абсолютно відокремлені. Як стверджує ця точка зору, той, хто хоче бути вмільим футболістом, нічого не здобуде від занять боксом чи балетом. Всупереч такому увяленню, плюралізм пропонує поняття ефективної взаємодопомоги» [8, р. 228]. Інакше кажучи, усім, хто вважає, що кожна дисципліна є самодостатнім спортивним починанням, або стверджувати, що якась із дисциплін є фундаментальним, всеосяжним видом спорту, дисциплінарний плюралізм скромно означатиме, що завжди є принаймні більше, ніж один, спосіб тренування.

Висновки. Докорінні зміни в структурі ідеалів і норм наукового знання, дозволяють розкрити потенціал плюралістичного підходу як важливої засади постнекласичної наукової раціональності, виявити евристичні можливості плюралізму в новітній західній філософії науки. Вкрай актуальними сьогодні темами у західній філософії науки є сучасні форми наукового реалізму, емпіричний поворот у філософії науки, проблеми редукаціонізму та антиредукаціонізму, нові натуралістичні проекти тощо.

Однією з альтернатив методологічного редукціонізму та фундаменталізму в сучасній науці є доктрина наукового плюралізму Н. Картрайт. Концепція «метафізичного номологічного плюралізму», запропонована Н. Картрайт, засвідчує поширене переконання в принциповій інструменталізації та прагматизації наукового знання. Згідно з цією доктриною, наука – це створена людським розумом конструкція, а не істинне дзеркало природи. Тому різноманіттю і динаміці змін у світі, відповідає плюралізм форм і методів їх пізнання. На думку Н. Картрайт, природа дещо ближча за духом саме плюралізму.

Вкрай прогресивною в сучасній філософії науки є методологічна програма «перспективного плюралізму» Р. Гіра, яка розгортається у царині проекту натуралізації та прагматизації філософії науки. Р. Гір досліджує межі, в яких перспективне розуміння наукового знання може функціонувати у формах наукового плюралізму.

Узагальнюючи програму перспективного плюралізму Р. Гіра зауважимо, що питання про кольорове та чорно-біле сприйняття людиною світу, передусім означає, що різні перспективи є сумісними між собою, ба більше, взаємодоповнюючими. Це ж стосується перспектив різних приладів вимірювання, як-от рівня радіації у різних частинах Всесвіту, які також є сумісними та взаємодоповнюючими. Таким чином, множина перспектив у науковому дослідженні не викликає небажаного релятивізму. Насправді ж, як писав Р. Гір, «плюралізм перспектив означає існування різних перспектив у розумінні одного й того ж світу» [5, р. 35]. Насамперед симпатії Р. Гіра до натуралізму пов'язані з тим, що натуралізм означає відмову від апеляції до надприродного. А у питаннях побудови теорії, він однозначно пориває із апіорними судженнями будь-якого типу. Загалом програма натуралізму Р. Гіра набуває чіткого методологічного вигляду. Позаяк стратегія, згідно з якою метафізичні доктрини замінюються методологічними положеннями, якнайменше озивається до надприродного чи апіорного. Натураліст може чекати доти, доки успіху не буде досягнуто, писав Р. Гір. Остання умова вкрай важлива, оскільки таким чином можна уникнути парадоксу, на кшталт, чи не може бути відмова від апіорних суджень власне апіорним судженням.

Доктрина іншого сучасного американського філософа С. Келлєрта, розвивається в межах феномену «запозиченого знання», в контексті якого дослідник вибудовує власну програму «дисциплінарного плюралізму». Ідея «дисциплінарного плюралізму» відповідає популярним сьогодні в філософії науки переконанням методологічного натуралізму. Як зазначав сам філософ: «Виклики, що постають перед натуралізмом, є найважливішими для плюралістичного підходу у філософії – підходу, що визнає можливість продуктивної взаємодії між різними дисциплінами, які досліджують наукове знання» [8, р. 228].

С. Келлєрт вивчає плюралізм на метануковому рівні, формулюючи абстрактну картину дисциплінарних взаємозв'язків, як от інтердисциплінарність, мультидисциплінарність і трансдисциплінарність. Представляючи багату типологію міждисциплінарних відносин, філософ зазначає, що вони виникають як різноманітні реакції на складність явищ і обмеженість репрезентації, яку надає кожна окрема дисципліна. А те, що складність потребує міждисциплінарного дослідження, не є проблемою. Проблема виникає тоді, коли ми звертаємося до апіорних, або ще гірше, некритичних засад побудови теорії. Оскільки, згідно з дисциплінарним плюралізмом, цінність інтеграції є локальним та емпіричним питанням. Плюралізм дисциплінарних підходів передусім означає використання кількох підходів лише тоді, коли це необхідно. Проте інколи одного підходу цілком достатньо, а збільшення їхньої кількості не принесе дослідженню жодної користі. Як писав С. Келлєрт, справжній плюралізм відмовляється вважати, що єдність завжди можлива або ж синтез завжди корисний. Підсумовуючи, наголосимо, що С. Келлєрт, як і Р. Гір, захищає прагматичну форму

нормативного натуралізму, замінюючи метафізичні догми методологічними максимами, які якнайкраще сприяють досягненню наукових цілей. Втім, залишається без відповіді питання, якими є, можуть і повинні бути ці наукові цілі.

Список використаної літератури

1. Починок Б.В. Пліуралізм як принцип постпозитивістської філософії науки (стаття перша). Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Випуск 706-707. Філософія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2014. С. 27–30.
2. Добронравова І.С. Новітня філософія науки. К. : Логос, 2008. 216 с.
3. Penrose R. The Large, the Small, and the Human Mind [Abner Shimony, Nancy Cartwright, Stephen Hawking]. Cambridge University Press. 1999. 201 p.
4. Cartwright N. Fundamentalism vs the Patchwork of Laws. The philosophy of science. Oxford; New York: Oxford University Press, 1996. P. 314–326.
5. Giere R.N. Perspectival Pluralism. Scientific pluralism [edited by Stephen H. Kellert, Helen E. Longino, and C. Kenneth Waters]. Minnesota studies in the philosophy of science, Vol. 19. University of Minnesota Press, 2006. P. 26–41.
6. Giere R.N. Science without Laws. University Of Chicago Press; 1 edition, 1999. 296 p.
7. Kellert S. Borrowed Knowledge: Chaos theory and the challenge of learning across disciplines. Chicago: University of Chicago Press, 2008. 292 p
8. Kellert S. Disciplinary Pluralism for Science Studies. Scientific pluralism [edited by Stephen H. Kellert, Helen E. Longino, and C. Kenneth Waters]. Minnesota studies in the philosophy of science, Vol. 19. University of Minnesota Press, 2006. P. 215–230.

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF A NEW PHILOSOPHY OF SCIENCE FROM A PLURALIST VIEWPOINT

Ihor Omelchuk

independent researcher

Khmelnitskyi, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-8817-1573>

The article examines the role and significance of the pluralistic approach in the system of philosophical and scientific knowledge. In particular, the potential and heuristic possibilities of pluralism in a new philosophy of science are explained. It is established that the formation of a new scientific worldview occurs in parallel with the process of actualization of the pluralistic approach, which, expanding and deepening the idea of the original principles and prerequisites of cognitive activity, enriches its content with the categories of multiplicity, diversity, differences, variability, etc. The connection of pluralism with the key themes and programs of the new philosophy of science is outlined. First of all, pluralism is correlated with the problems of reductionism and anti-reductionism, fundamentalism and anti-fundamentalism, modern naturalistic and pragmatic trends in Western philosophy of science, etc. Considered the doctrine of scientific pluralism by N. Cartwright, which is an alternative to methodological reductionism and fundamentalism in modern science. The concept of «metaphysical nomological pluralism», proposed by N. Cartwright, testifies to the widespread belief in the fundamental instrumentalization and pragmatization of scientific knowledge. The methodological program of «perspective pluralism» by R. Giere, which unfolds in the realm of the project of naturalization of the philosophy of science, has been studied. R. Giere examines the limits in which a perspective understanding of scientific knowledge can function in forms of scientific pluralism. The doctrine of «disciplinary pluralism» of S. Kellert was analyzed, which directly means the use of methods from different fields to understand the subject of research. In general, S. Kellert, like R. Giere, defends the pragmatic form of normative naturalism, that is, the effort to replace metaphysical dogmas with methodological maxims.

Key words: pluralism, antifundamentalism, antireductionism, naturalism, disciplinary pluralism, perspective pluralism.

УДК 140.8 (71) (092) Тейлор: 299.5 «714»
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.15>

СВІТОГЛЯДНЕ ПОЛОЖЕННЯ «СЕКУЛЯРНОЇ ДОБИ» ЧАРЛЬЗА ТЕЙЛОРА В ПОСТСЕКУЛЯРНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Михайло Ончуленко

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
філологічний факультет, кафедра філософії та культурології
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна*

У статті досліджуються ідеї, викладені Чарльзом Тейлором у його фундаментальній праці «Секулярна доба», відносно світоглядних положень постсекулярної філософії.

Чарльз Тейлор видатний канадський теоретик. Його праця «Секулярна доба» вийшла через рік після праці «Релігія у суспільній сфері» Юргена Габермаса. В ній вперше була обґрунтована концепція постсекулярності. В світоглядному положенні постсекулярність Ю. Габермаса постає продовженням програми секуляризації. Її суть в налагодженні комунікації світського суспільства із «постсекулярними спільнотами» – особливими соціальними групами, в яких зберіглася релігійна свідомість після завершення глобального процесу європейської секуляризації. На думку Ю. Габермаса, постсекулярні спільноти – це закриті релігійні групи, потенціал яких потрібно вивільнити (секуляризувати) заради майбутнього модерної культури.

Позиція Ч. Тейлора інакша. На думку канадського філософа повнота людського життя досяжна лише у разі звернення до Бога. Без віри в Бога або божественне, людське життя не буде повноцінним. Постсекулярність для нього означає час релігійного відродження. Тобто, філософ веде мову не про удосконалення програми секуляризації, яку критикує протягом «Секулярної доби», а про можливе «повернення релігії».

Мета цього дослідження полягає в аналізі світоглядного положення «Секулярної доби» Ч. Тейлора в постсекулярній філософії.

Основний метод дослідження – історико-філософський. Поряд з ним у статті застосовано порівняльний та структурно-функціональний підходи. Використовуються такі загальнонаукові методи, як: аналіз, синтез, дедукція.

У висновку дослідження зауважено, що світоглядне положення «Секулярної доби» в постсекулярній філософії – це релігійний критичний дискурс щодо висунутих Ю. Габермасом положень.

Ключові слова: секулярність, постсекулярність, постсекулярна філософія, повнота людського життя, іманентна рамка, трансцендентність.

Постановка проблеми. В кінці ХХ століття наукова спільнота Заходу помітила, що релігія не тільки не занепала у модерній культурі, а й демонструє піднесення. Цей феномен отримав назву «повернення релігії».

Модерна культура розвивалася як світський гранд-нарратив, основним мотивом якого був секулярний тиск на релігію та її інститути. Процес секуляризації спочатку стосувався лише майнових прав – відторгнення державою церковного майна та нерухомості. Згодом, він перекинувся на решту сфер суспільного буття – науку, мистецтво, мораль, філософію. Тривалий час вважалося, що секулярні перетворення досягли своєї мети – релігія з глобальної структури, що тяжіла над усією західною культурою, стала партикулярним суспільним інститутом. Але, насправді, релігія перемістилася в глиб суспільства – стала менш помітною, але не менш впливовою.

Такий стан справ дозволив низці вчених говорити про крах модерної культури, наступ епохи постмодерну. Ю. Габермас не погодився з цією тезою. На його думку, модерна культура не вичерпала усього свого потенціалу. Ситуацію може змінити постсекулярна політика, побудована на принципах комунікативної філософії. В світоглядному положенні Ю. Габермаса постсекулярність можна розуміти як «досконалий» вид секуляризації [Див., 6].

Програма Ю. Габермаса дала поштовх формуванню постсекулярній філософії, видним представником якої вважається Ч. Тейлор. Погляди вченого різняться з поглядами німецького філософа, через що потребують уточнення і конкретизації – визначення свого світоглядного положення в площині постсекулярного дискурсу.

Аналіз наукових джерел і публікацій. У дослідженні використані роботи Ч. Тейлора: «Секулярна доба» – українське видання 2013 року [9] та оригінальне видання англійською мовою 2007 року [13], стаття «Що таке секуляризм» [12]. А також роботи вчених, присвячені аналізу феномену постсекуляризму та положень тейлорівської праці «Секулярна доба»: М. Галушак [2], І. Горохолінської [3], О. Білокобильського [1], А. Дубини [4], К. Кузнецової [5], О. Мартиненка, О. Рупташ, Т. Радзьяк [6], О. Марченка [8], О. Ткаченка [10], Ю. Чорноморця [11].

Мета та завдання. Метою дослідження є аналіз світоглядного положення «Секулярної доби» Ч. Тейлора в постсекулярній філософії. Досягненню мети має сприяти вирішення наступних завдань: а) визначення терміну «постсекулярна філософія»; б) аналіз ключових понять «Секулярної доби».

Основна частина. *Постсекулярна філософія.* Безумовно, визначення світоглядного положення «Секулярної доби» [9]. Ч. Тейлора у постсекулярній філософії, вимагає прояснення контексту – що це за напрям та в чому його суть.

О. Мартиненко, О. Рупташ та Т. Радзьяк у своїй статті «Місце та роль філософії науки в постсекулярному дискурсі» [6] зазначають, що термін «постсекулярність» вперше з'явився у публічному просторі у жовтні 2001 року у промові Ю. Габермаса «Віра та знання», яку філософ виголосив на церемонії вручення «Премії Миру», анонсованої німецькими книговидавцями. В цій же статті мова йде про те, що термін «постсекулярність» швидко перетворився на концепт. Автори вказують, що апробація концепції постсекулярності відбулася у 2005 році у стінах Бергенського університету під час Холбергського симпозіуму «Релігія у суспільній сфері» під час доповіді Ю. Габермаса. Остаточне формування концепції відбулося у 2006 р., після публікації філософом тематичної статті у «Європейському філософському журналі». Саме в ній – звертають увагу автори – міститься перше обґрунтування концепту постсекулярності.

Суть концепту, згідно Ю. Габермаса, полягає в існуванні «постсекулярних спільнот» – особливих соціальних груп в яких зберігся релігійний розум після процесу тотальної європейської секуляризації. На думку вченого, постсекулярні спільноти – це закриті групи, потенціал яких потрібно вивільнити заради блага модерної культури.

Потрібно зазначити, що ідея постсекулярності справила неабияке враження на наукову спільноту Заходу, викликавши хвилю філософського інтересу. Стало можливим говорити про появу постсекулярної філософії. Початком дискурсу стало визнання існування феномену постсекулярності вченим товариством.

Так, на ґрунті концепції Ю. Габермаса почали виникати нові теоретичні інтерпретації феномену постсекулярності. Однією з перших стала праця Ч. Тейлора «Секулярна доба» [13], видана через два роки після доповіді Ю. Габермаса.

Зазначимо, що Ч. Тейлор не використовував термін постсекулярність для позначення феномену, виявленого Ю. Габермасом. В його концепції цьому явищу відповідає

секулярність, дана у трьох вимірах¹. Про неї ми докладніше поговоримо згодом, коли будемо аналізувати зміст «Секулярної доби». Належність теорії Ч. Тейлора постсекулярній філософії не в збігу термінів. Хоча, він вживає слово «постсекулярний» один раз на сторінках свого об'ємного твору.

Зауважимо, що така ситуація – не новина для постсекулярної філософії. Понад те, існують концепції, що відносяться до неї, але по часу з'явилися раніше, ніж термін «постсекулярність» Ю. Габермаса. Наприклад, концепція «десекуляризації» П. Бергера. На це вказує О. Мартиненко в своїй статті «Концепції десекуляризації, постсекуляризації та множинних сучасностей у подоланні кризи теорії модернізації» [7, с. 79].

Нині, постсекулярна філософія – це розгалужена дослідницька галузь в царинах філософії, соціології, релігієзнавства, політології тощо. Окрім Ю. Габермаса, Ч. Тейлора та П. Бергера варто згадати імена інших сучасних вчених, причетних до її розвитку – це Т. Асад, А. Баумейстер, О. Білокобильський, У. Бек, Л. Вудхед, М. Галушак, М. Грановська, І. Горохолінська, Д. Ервье-Леже, Е. ван дер Зверде, Х. Казанова, Дж. Капуто, К. Кузнецова, О. Марченко, О. Мартиненко, Г. Макленан, Д. Маклюр, Дж. Мілбанк, Е. Сороковські, Б. Тернер, Д. Узланер, П. Хілас, Ю. Чорноморець, К. Швалагіна, Х. Штекль тощо.

Секулярна доба. Повнота життя, іманентна рамка та трансцендентність. Ключовими поняттями «Секулярної доби» вважається «іманентна рамка» та «трансцендентність». Саме на них першочергово звертають увагу А. Дубина [4] та О. Марченко [8] у своєму аналізі філософії Ч. Тейлора. Безумовно, це дійсно ключові поняття твору, але з нашої точки зору поняттям, на якому тримається концепція Ч. Тейлора є «повнота» (повнота людського життя). Філософ так характеризує його у вступі: «“Повнота” для мене є коротким позначенням стану, якого ми прагнемо, але я гостро відчуваю, що всі слова тут є геть невідповідними. Кожне можливе позначення чимось хибить. Зокрема, різною хибістю “повноти” є те, що для дуже гідного духовного напрямку (цілком наочного, наприклад, у буддизмі. – Ч.Т.) найвищим є прагнення до певної порожнечі (суньята. – Ч.Т.); або, кажучи більш парадоксально, справжня повнота надходить лише через порожнечу. Але тут немає досконалого термінологічного рішення, тож з усіма цими обмовками я залишаю вже вжитий мною термін» [9, с. 21].

На думку Ч. Тейлора повнота людського життя досяжна тільки у разі звернення до Бога. Без віри в Бога або божественне, людський досвід не може сформуватися повноцінно. Сам вчений пише про це так: «Великим і очевидним контрастом тут є те, що для віруючих опис місця повноти вимагає звернення до Бога – себто до чогось вищого за людське життя та/або природу, – тоді як для невіруючих це інакше: вони радше залишать кожний такий опис відкритим чи розумітимуть повноту в термінах натуралістично розтлумачених потенційних можливостей людських істот» [там само, с. 24].

Безумовно, Ч. Тейлор, коли говорить про повноту досвіду має на увазі положення філософії І. Канта. Використання схожих з І. Кантом термінів, зокрема, «іманентний», «трансцендентний» тільки підтверджує це. В своїй концепції трансцендентального ідеалізму, німецький філософ казав про те, що простір та час структурують досвід. Відбувається це за посередництва «речей у собі» – незбагнених людині форм досвіду, які можна досягнути вірою. Звичайний чуттєвий досвід за Кантом – це лише видимість справжнього світу. Можливо, натхнений цими образами, Ч. Тейлор пише про повноту життя людини, якої не може бути без віри в Бога.

¹ Секулярність-1, Секулярність-2, Секулярність-3.

Опираючись на поняття «повнота», Ч. Тейлор вводить поняття «іманентна рамка» та «трансцендентність». Перше можна розуміти як сферу неповноцінного або «неповного» досвіду; друге – як деяку потенцію, здатну незавершений досвід трансформувати в «повну» форму.

Деяко інакше пояснення тейлорівського поняття «повнота» дає О. Білокобильський у своїй статті «Дискурс про секуляризацію як новий шлях саморозуміння модерну». Науковець починає з тези про комфорт: «Людина – як жива істота і особистість – потребує певного простору комфорту, який дозволяє їй сформуватися та реалізуватися. Необхідною умовою створення комфортного середовища виступають не тільки (а можливо і не стільки) екологічні чинники, а в першу чергу релевантність середовища людському розуму та дії» [1, с. 18]. Тобто, комфорт – це не тільки необхідна умова формування людини, але також середовище, в якому це можливо – «Людина», – пише О. Білокобильський, – «позбавлена можливості осягати думкою навколишній світ, за визначенням позбавлена й можливості бути адекватною, тобто позбавлена дару бути людиною». Отже, мета – реалізація людиною самої себе: «З успішності осягнення себе, іншого, світу впливає глибина інтегрованості в існуючі культурні системи та спроможність впливати на їх трансформації». Далі О. Білокобильський робить висновок, що співпадіння з власною сутністю або орієнтація на екзистенціальне буття «переживається як “безпосередня реальність”, яку можна вважати втіленням “повноти життя” (Чарлз Тейлор. – О.Б.)» [там само].

Звернення до терміну «екзистенціальне буття» залишає від пояснення науковця двозначне враження. Екзистенціальна філософія поділялася на світську та релігійну течії, через що слова О. Білокобильського можна розуміти в світському та релігійному ключах. З нашої точки зору, тлумачення Ч. Тейлора однозначно релігійне. Філософ радше критикує секуляризм, ніж пропагує його.

Секулярність і секулярна доба. Ч. Тейлор обіграє поняття іманентне/трансцендентне у парі з поняттями внутрішнє/зовнішнє, природне/надприродне. Звідси терміни – іманентна схема або природний порядок та трансцендентний порядок або божественний план.

Як ми вже писали раніше, поняття іманентне/трансцендентне позначають у Ч. Тейлора межу досвіду. Досвід може формуватися з орієнтації на чуттєвий світ – тоді він буде недосконалим, а може на духовний – в цьому разі він стає повноцінним. В будь-якому випадку кожному із цих типів досвіду потрібне джерело – природне, або надприродне. У першому випадку – це натуралістичні практики, що опираються на силу розуму, в другому – релігійні, опора яких в силі духу. Звідси пояснення опозиції внутрішнє/зовнішнє, яку використовує Ч. Тейлор. Розум – внутрішня якість, притаманна людині, а дух – зовнішня, незалежна від чуттєвого світу.

Кожна з потенцій, описаних філософом, формує своє особливе середовище. У випадку з орієнтацією на природу, людину та розум, отримуємо «ексклюзивний гуманізм», що протистоїть «божественному плану». Саме гуманізм, вважає філософ, спричинив формування секулярного світу або секулярної доби. Людина, що відмовляється від трансцендентності на користь внутрішніх джерел досвіду, стає самодостатньою. Звідси – самодостатність ексклюзивного гуманізму, про який пише Ч. Тейлор.

Процес формування секулярного світу відображається Ч. Тейлором у трьох вимірах секулярності – перша, друга та третя. Філософ так розкриває їх зміст: «Отже, “секулярність 3”, яка становить тут предмет мого інтересу на відміну від “секулярності 1” (секуляризований публічний простір. – Ч.Т.) і “секулярності 2” (занепад вірувань і практик), полягає в нових умовах вірування. Ідеться про новий обрис досвіду, який спонукає до віри й визначається нею; про новий контекст, у якому мусять розвиватися всі пошуки й запитування

стосовно морального та духовного» [9, с. 43–44]. Третій тип секулярності, власне і є тим, що Ч. Тейлор називає «секулярною добою», але з певним уточненням, яке стосується цілей розвитку людини.

Не секрет, що по-справжньому духовний спосіб життя людини не має вираження в матеріальному світі. Духовно обдарована людина може прожити дуже бідно по загальноприйнятим нормам достатку. Багатство трансцендентного світу важко розкрити – його площина знаходиться у вимірі, які неможливо визначити органами чуття. І, навпаки, людина орієнтована на чуттєвий світ володіє усіма ознаками матеріального багатства – різноманітним майном, грошима тощо. Секулярність – це те, що за Ч. Тейлором, сприяє «людському процвітання», тобто матеріальному збагаченню.

А секулярна доба – «є такою, коли стає мислимим затемнення всіх цілей, вищих від людського процвітання, або, краще сказати, коли таке затемнення стає мислимим і для широких мас людей. У цьому й полягає вирішальний зв'язок між секулярністю та самодостатнім гуманізмом» [там само, с. 42].

Світоглядне положення ідей «Секулярної доби» в постсекулярній філософії.

У вже згаданій статті О. Мартиненко, О. Рупташ та Т. Радзіняк «Місце та роль філософії науки в постсекулярному дискурсі», автори пишуть про «зміст та призначення постсекулярного дискурсу в тлумаченні Ю. Габермаса» [6, с. 118–119]. На їх думку, постсекуляризація є прикладом «витонченої досконалої секуляризації», мета якої порятуюнок модерної культури: «Релігійна спільнота – це свого роду чиста можливість, приспаний потенціал якої можна розбудити, отже, отримати силу руху, необхідну західній цивілізації для подолання стагнації. Засобом чого, відповідно, стає постсекулярний дискурс». Власне, якщо погодитися з цією тезою, то побачимо, що позиції Ч. Тейлора і Ю. Габермаса дещо розходяться. Вчений у своєму творі згадує феномен постсекулярності, але у зовсім іншому значенні: «Можливо, щось аналогічне можна сказати про ситуацію в “постсекулярній” (мова йде про «релігійне відродження». – *М.О.*) Європі. Я використовую цей термін не для позначення епохи, коли занепад у вірі та практиці минулого століття було б скасовано, тому що це малоймовірно, принаймні на даний момент; Я скоріше маю на увазі час, коли гегемонія основного нарративу секуляризації буде піддаватися дедалі більшому виклику. Я думаю, що це зараз відбувається. Але оскільки, як я вважаю, ця гегемонія допомогла здійснити занепад, її подолання відкриє нові можливості?» [13, р. 534–535]. Тобто, філософ веде мову не про удосконалення секуляризації, яку, по-суті критикує протягом твору, а про «релігійне відродження» – саме так, на його думку, має виглядати справжній постсекуляризм.

Отже, у підсумку зауважимо, що світоглядне положення «Секулярної доби» в постсекулярній філософії – це релігійний критичний дискурс щодо висунутих Ю. Габермасом положень. Враховуючи розгалуженість критики, не можна говорити про її прямоту та конкретність, але в цілому це так.

Відносно здійснених в дослідженні результатів, перспективою подальших досліджень стане аналіз подальшого розвитку релігійно-орієнтованої версії постсекулярної філософії.

² В оригіналі ця цитата виглядає так: «Perhaps something analogous can be said about the situation in “post-secular” Europe. I use this term not as designating an age in which the declines in belief and practice of the last century would have been reversed, because this doesn’t seem likely, at least for the moment; I rather mean a time in which the hegemony of the mainstream master narrative of secularization will be more and more challenged. This I think is now happening. But because, as I believe, this hegemony has helped to effect the decline, its overcoming would open new possibilities» [13, р. 534–535].

Список використаної літератури

1. Білокобильський О.В. Дискурс про секуляризацію як новий шлях саморозуміння модерну. *«Наука. Релігія. Суспільство»*. 2014. № 2. С. 18–21.
2. Галуцак М. Постсекулярний проект сучасності. *Людинознавчі студії : збірник наукових праць. Серія «Філософія»*. 2018. № 36. С. 35–47.
3. Горохолінська І.В. Постсекулярність: філософські та богословські інтенції сучасної релігійності: монографія. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2019. 424 с.
4. Дубина А.А. До проблеми визначення поняття постсекулярного. *Гілея. Науковий вісник*. 2016. № 110 (7). С. 225–228.
5. Кузнецова К.Ю. Концепція «постсекулярного суспільства» та ствердження необхідності діалогу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*, 2016, № 53. С. 95–101.
6. Мартиненко О., Рупташ О., Радзіняк Т. Місце та роль філософії науки в постсекулярному дискурсі. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2023. Випуск 46. С. 114–123. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.46.14>.
7. Мартиненко О.П. Концепції десекуляризації, постсекуляризації та множинних сучасностей у подоланні кризи теорії модернізації. Перспективи. Соціально-політичний журнал. 2021. № 2. С. 76–86. DOI: <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2021.2.10>
8. Марченко О. В. Діалектика секулярного та постсекулярного в сучасному філософсько-релігієзнавчому дискурсі. *Вісник Черкаського університету*. 2016. № 2. С. 54–61.
9. Тейлор Ч. Секулярна доба. Книга перша / Пер. з англ. Олексій Панич. Київ : Дух і Літера, 2013. 664 с.
10. Ткаченко О. Релігійна традиція в контексті постсекулярної парадигми. *Людинознавчі студії : збірник наукових праць. Серія «Філософія»*. 2020, № 40. С. 107–120.
11. Чорноморець Ю. П. Криза теорій постсекулярного стану суспільства в українській теології. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : [зб. наук. праць]*. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. Вип. 42 (55). С. 20–29.
12. Taylor Ch. What Does Secularism Mean? *Taylor Ch. Dilemmas and Connections. Selected Essays*. Cambridge, MA; London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2011. P. 303–325.
13. Taylor Ch. A Secular Age. Cambridge, Massachusetts and London (England) : The Belknap Press of Harvard University Press, 2007. 874 p.

CHARLES TAYLOR'S WORLDVIEW POSITION OF THE “SECULAR AGE” IN POST-SECULAR PHILOSOPHY

Mykhailo Onchulenko

*Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Faculty of Philology, Department of Philosophy and Cultural Studies
Kotsyubynskogo str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine*

The article examines the ideas presented by Charles Taylor in his fundamental work “The Secular Age” regarding the worldview positions of post-secular philosophy.

Charles Taylor is an outstanding Canadian theorist. His work “The Secular Age” was published a year after the work “Religion in the Public Sphere” by Jürgen Habermas, in which the concept of postsecularity was substantiated for the first time. In the worldview position of Y. Habermas, post-secularism appears as a “perfect” continuation of the secularization program. Its essence lies in the well-established communication of secular society with “post-secular communities” – special social groups in which religious consciousness

has been preserved after the end of the global process of European secularization. According to Y. Habermas, post-secular communities are closed religious groups whose potential must be released for the sake of the future of modern culture.

Ch. Taylor's position is different. According to the Canadian philosopher, the fullness of human life can be achieved only in the case of turning to God. Without faith in God or the divine, human life will not be complete. For him, post-secularity means a time of religious revival. That is, the philosopher is not talking about the improvement of the secularization program, which he criticizes during the «Secular Age», but about the possible «return of religion».

The purpose of this study is to analyze the worldview position of «Secular Age» by C. Taylor in post-secular philosophy.

The main research method is historical and philosophical. Along with it, the article uses comparative and structural-functional approaches. Such general scientific methods as: analysis, synthesis, deduction are used.

In the conclusion of the study, it is noted that the worldview position of the “Secular Age” in post-secular philosophy is a religious critical discourse regarding the positions advanced by Y. Habermas.

Key words: secularity, postsecularity, post-secular philosophy, fullness of human life, immanent frame, transcendence.

УДК 821.161.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.16>

ЕМАНСИПАЦІЙНІ ПОГЛЯДИ ОЛЕНИ ТЕЛІГИ

Катерина Откович

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра філософії
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті досліджується ставлення Олени Теліги до емансипаційних рухів, які набули популярності наприкінці XIX – початку XX ст. на українських теренах. Сучасна літературна критика вважає українську поетесу О. Телігу незмінною прихильницею і сподвижницею боротьби за права жінок, яка своєю життєвою позицією демонструвала мужність, хоробрість, відданість справі і своїм переконанням. Також, особливо відзначається поетичний доробок О. Теліги, в якому поетеса демонструє своє ставлення до рівноправ'я жінки і чоловіка в тогочасному суспільстві. Не поділяючи ідею тотальної рівності у соціальному просторі, О. Теліга дотримується позиції різності та унікального призначення як чоловіка, так і жінки в соціумі. Особливо це відчутно в її поезії, присвяченій патріотичній любові, мужності у боротьбі у важкі часи, стійкості в очікуванні незворотних змін. Біографія поетеси, її життєві вчинки, громадянська позиція, політичні погляди свідчать, що вона позиціонується як сильна особистість, яка своїм прикладом демонструє сильні і вольові риси характеру. Саме тому, її постать та творчий доробок розглядається в контексті боротьби за права жінок. Втім, чи поділяє вона погляди свої сучасниць на цей процес боротьби, чи формує для себе, та демонструє соціуму власне бачення рівності і місця жінки в суспільстві та історії? Для дослідження цього питання цікавою є позиція Д. Донцова, друга та редактора «Вісника», в якому друкувалася О. Теліга. Д. Донцов свої роздуми і спогади про поетесу та про її творчість і життєву позицію, виклав у дослідженні-спогаді «Поетка вогнених меж. Олена Теліга», написаному у 1952 році. Зокрема, він розглянув питання про ставлення поетеси до емансипаційних рухів, і, несподівано критично описав її особисту позицію до популярних ідей у тогочасному суспільстві. Декларуючи і поширюючи свої громадянські та правові позиції, жіночі рухи, на думку О. Теліги, використовували стару мораль, яка вже перестала бути придатною для формування духу нового покоління. Вона базувалася на старих цінностях, які в нових умовах можуть бути руйнівним для формування якісно нової моралі, оскільки ставлять за мету задовольнити потреби та бажання всіх, відтворюючи застарілі патріархальні цінності. Новий буремний час, виклики майбутнього вимагають якісно нового підходу для побудови суспільства, коли рівність осмислюється не лише в приватному просторі, а вже в громадянському та історичному.

Ключові слова: емансипаційні рухи, критика, О. Теліга, Д. Донцов, патріархальна модель, патріотизм.

Початок XX століття в українському культурному просторі багатий на визначних та талановитих постатей, які, формуючись в душі модернізму, привносили нове бачення, ідеї, у трансформацію старих культурних парадигм. Складність історичного періоду та соціо-політичних змін не завадила зародженню нового бачення в соціо-культурній площині. Поряд з пошуками нових політичних векторів, національних та патріотичних питань, ще з кінця XIX ст. в культурному просторі підіймається питання ролі жінки в суспільстві. До відомих прізвищ творчих і талановитих жінок: Н. Кобринської, О. Кобилянської, Лесі Українки, долучається постать Олени Теліги, про яку мало що було відомо на теренах України впродовж XX ст.. О. Теліга, українська поетеса, довгий час була не відома українському читачу та не видавалася в Україні, і лише впродовж останніх 20-и років вона відкривається

і досліджується як харизматична постать з унікальними і цікавими поглядами на тогочасні історичні та культурні реалії.

Сьогодні О. Теліга набула значної популярності. Її творчість досліджується в різних аспектах, зокрема виділяються її погляди на майбутнє та очікування революційних змін, її критика міщанства та усередненості в культурі; критика емансипаційних рухів, які продовжують підтримувати патріархальні шаблони поведінки; прагнення до боротьби будь-якою ціною; та розмисли про любов і відданість, де любов – це дія, співучасть у житті. Саме таку любов вона пропагувала щодо України, бо любити і співпереживати з-за кордону на відстані для неї було рівнозначно зради.

Творчість О. Теліги почала досліджуватися в Україні наприкінці ХХ ст., і на сьогоднішній час в науковій спільноті існує багато праць, в яких ґрунтовно аналізується творчість і громадянська позиція поетеси. Також, сьогодні стали для загалу доступні праці української діаспори, зокрема, серед них і розвідки Д. Донцова [3]. Серед українських науковців, хто досліджував творчий доробок О. Теліги, слід зазначити: В. Агеєву [1], М. Ільницького [7], М. Жулинського [5], М. Зубрицьку [6], Т. Салигу [11], Т. Голембовську [2], Н. Дрозду [13], О. Климентову [8], Ю. Ковалів [9], та багато інших.

Постановка проблеми. Серед багатьох питань, які розглядала О. Теліга, слід виділити її погляди на емансипаційні рухи, які набули популярності в соціумі того часу. Питання прав жінок і формування жіночого та рівноправного соціо-культурного простору було гострим і актуальним. Втім, О. Теліга мала власне унікальне бачення цієї проблеми, де рівноправність жінки в соціумі вбачала в інтеграції в політичне життя та формування свідомого патріотизму. Відповідно, ставила собі за мету критикувати тогочасні емансипаційні тенденції, метою яких, на її думку, була розбудова нежиттєздатних жіночих осередків, які зосереджували свою увагу на соціально-приватному житті і добробуті жіноцтва.

Отже, **метою статті** є розглянути емансипаційні погляди О. Теліги на основі її публіцистичних праць, а також, праці Д. Донцова «Поетка вогнених меж. Олена Теліга», в якій автор приділяє увагу саме цьому питанню.

Основний виклад матеріалу. Творчий діалог О. Теліги та Д. Донцова розпочався з моменту їхнього знайомства у Варшаві 1933 р., де О. Теліга проживала зі своїм чоловіком, до її смерті у 1942 р. Їхнє знайомство почалося заочно, з поезії відправленої Д. Донцову, як редактору «Вісника», втім, наступні роки їх пов'язує дружба і спільна праця, а Д. Донцов постає для молодшої поетеси як наставник та помічник у літературній та сподвижницькій діяльності. Через десять років, після загибелі О. Теліги, у 1952 р. в Торонто, Д. Донцов пише працю присвячену аналізу творчості та життєвих поглядів поетеси «Поетка вогнених меж. Олена Теліга», в якій цікаво розкриває цю неординарну постать, опираючись на власні спогади про неї та її життєві та ціннісні орієнтири.

У передньому слові в своїй праці Д. Донцов порівнює О. Телігу до Т. Шевченка та Лесі Українки, бо в своєму таланті вона, «не знає собі рівної шляхетністю форми й глибинню змісту» [3, с. 6], «після Шевченка та Лесі Українки, О. Теліга, одна з чоловічих поетів «Вісника»... нічого з плебейського не було в ній, нічого з скигління поезії початків ХХ в. з її занепадницьким сентименталізмом» [3, с. 7].

У праці «Поетка вогняних меж» Д. Донцов розмислює, що розпочалася мода на літературних критиків які надто стандартизують творчість, намагаються поєднати творчі етапи з біографією поета, надто поверхнево та спрощено сприймаючи цей процес. Вони шукають наголоси і рими, але не відчують поета, не дослухаються до самого головного – чим поет жив, що для нього було цінністю. І що саме він хотів би поширити від себе чи які настанови залишити по собі. А це, на думку Д. Донцова, і є найголовніше. Несправедливо

досліджувати О. Телігу лише як фактаж дат та досвід прожитих подій. Поезія – це суб'єктивне, інтуїтивне кодування дійсності, яке не можливо розкодувати без розуміння переживань поета: це «Євангельські притчі, над якими треба медитувати, щоб схопити їх сенс, закритий формою символів» [3, с. 12].

У творчості О. Теліга перепадає протистояння, яка проживала сама в той буремний час, час завмирання, спокою, який повинен змінитися очікуваною революцією (війною, боротьбою). Вона варіювала між спокоєм, буденністю та змінами, стихією, яка насувається. В її поезії відображається два стани: і «на вікні герані, сонний символ спокійних буднів», і протилежний – «відчуті горіння тіла, танечний шах», пристрась та силу життя. Д. Донцов і О. Теліга в товариських зустрічах спільно переживали необхідність міграції і сформували схоже бачення на тогочасні проблеми України. Співпраця у «Віснику» та товаришування з Д. Донцовим було для О. Теліги помічним і пізнавальним.

В своїй праці Д. Донцов осмислює погляди поетеси і подає їх читачу в зовсім іншому і цікавому трактуванні. Він розглядає її ставлення до тогочасних емансипаційних і феміністичних рухів, які, на початку ХХ ст. активно взаємодіяли у всіх сферах суспільного життя. Жіночі рухи діяли в сфері освіти, культури, соціально-політичного життя та приватній сфері. Декларуючи свої правові та громадянські позиції, тогочасні жіночі рухи брали за основу стару патріархальну мораль, яка стрімко ставала неактуальною, особливо в міжвоєнний період. Така мораль не була придатна для формування нового покоління, в якого треба було розвивати ідеї єдності, боротьби та жертвності. В основі старих цінностей лежав гуманізм, визнання своєї слабкості, індивідуальності, що могло б бути руйнівним в процесі формування якісно нової моралі. Стара мораль має на меті задовільнити бажання та потреби всіх, сформувати комфортне суспільство в ужитково-побутовій сфері, тоді коли час вимагає від людини дбати, мислити про майбутнє загалу і держави. Жіночі спільноти формували свою діяльність містечково, одночасно копіюючи чоловічі осередки, за запроваджуючи їх на свій, жіночий, манер. Такі товариства нічого не вирішували, реально не впливали на соціо-політичні питання, а лише декларували свої вимоги і бачення. Д. Донцов іронічно ставиться до таких жіночих колективів та їх патріотичності: «Не імпонував їй той тип жінок, який витворився під впливом просвітянщини або соціалістичного народництва в другій пол. ХІХ в. або в початках ХХ на Надніпрянщині, як тип «емансипаники», «курсисти» або «партійної товаришки», а в Галичині – «народної діячки», філантропки або патріотки, яка чекала відродження нації від кооперації чи від протиалкогольного товариства «Відродження»» [3, с. 25].

Загалом, такі об'єднання жінок та поширення жіночих рухів маргіналізує їх, оскільки ці осередки сформовані за прикладом чоловічих організацій та гуртів по інтересах чи хобі. Такі осередки сприяють розвитку зацікавлень та пошуку однодумців. Жіночі об'єднання організують простір для жінок, чим зменшують негативний вплив соціуму, але, одночасно, і відсторонюють жіноцтво від реальних викликів і проблем. Д. Донцов згадує, що О. Теліга не розуміла діяльності таких організацій, де актуальні політичні та соціальні виклики або не були сферою зацікавлень жіноцтва, або розглядалися крізь призму труднощів та соціальних-побутових негараздів жінки у її приватному житті. О. Теліга не розділяла погляди таких постатей як Ірина Вільде, О.Кульчицької, О.Кобилянської, бо позиціонуючи себе емансипантками і володіючи силою слова, вони спрямували свої зусилля на власний внутрішній світ переживань, шукаючи вирішення приватних проблем особистого життя. Жіноча доля, самореалізація та сімейне життя і надалі залишалися основними питаннями, які хвилювали жінки того часу.

Водночас, О. Теліга не припускає для себе можливості скористатися пропозицією і надрукуватися в тогочасному відомому журналі «Жіноча доля», оскільки, навіть з назви журналу зрозуміло його маргінальність. Такі видання викликають в неї лише роздратування та іронію. Низька якість матеріалів, які друкує журнал, тематика творів, які схвалює редакція, стосується перш за все внутрішньо-сімейних проблем про які пишуть авторки. Жіноча доля пов'язується у таких виданнях з проблемами виховання дітей, важкістю сімейного побуту та протистоянням чоловікові п'яничці. Натомість, жодні суспільно важливі питання та думка жіноцтва щодо них в такому журналі не розглядаються [12, с. 116]. «Твори, які друкувалися на сторінках альманахів та часописів «Жіноча доля», «Жіноча воля», «Світ молоді», «Нова хата», газети «Жінка» та інших, нерідко низької мистецької вартості, не кажучи вже про їх зміст, певною мірою теж прислужилися О. Телізі як джерело натхнення, бо, заперечуючи розуміння ролі жінки, яке пропагувалося цими виданнями, вона утверджувалась у власних позиціях» [8, с. 7].

У «Віснику», в 1935 році О. Теліга друкує статтю «Якими нас прагнете?», де намагається прослідкувати чоловічий погляд на жінку в культурі. Зокрема, чоловіки сформували три образи жінки, жоден з яких не відображає жінку як цілісну особистість, яка є затребувана в життєвих реаліях. Жінка-вамп та жінка-рабиня – це постаті, які не можна маркувати як позитивні, і вони є химерним культурним конструктом, який не відповідає сучасності. А жінка-товариш, це образ сформований, як копіювання чоловічих якостей, де губиться жіночність та індивідуальність [12, с. 85]. Жінка-вамп та жінка-рабиня, це образи слабких жінок, які витворила патріархальна культура. Жінка-рабиня є дуже популярним образом в українській літературі періоду традиціоналізму. Вона стражденна, терпелива, щира і наївна, але слабка і підкорена чоловічому началу. Жінка-вамп феєрична і самостійна, втім не може сформувати з чоловіком партнерських відносин, оскільки зневажає і недооцінює їх. Втім, з цих запропонованих трьох варіантів, жінка-товариш є найбільш життєздатним образом. Так формується образ супутниці чоловікові у боротьбі. В цьому образі О. Теліга поєднує феміністичні ідеї та ідею національної боротьби. В.Агеєва зауважила щодо цього образу жінки-товариша: «поетеса майже не потребує розібратися, якою жінка сама себе прагне» [1, с. 249]. Тобто, критикуючи образи жінки, які створені чоловіками, вона мимовільно приймає один з них, бо він гармонійно підходить до її революційного бачення майбутнього. Втім, в самій назві її статті вже закладена відповідь: якими нас прагнете, а не які ми (жінки) є, чи як ми себе бачимо. О. Теліга намагається реабілітувати образ жінки-товариша, зображаючи таку жінку одночасно наділену фемінними і маскулініними якостями: «О, так, я знаю, нам не до лиця // з мечем в руці і з блискавками гніву // військовим кроком з поглядом ловця, // іти завзято крізь вогонь і зливу» [12, с. 41].

Також у цій розвідці О. Теліга критикує популярний на той час образ жінки-матері. В традиціоналізмі образ жінки-матері був пов'язаний з веденням домашнього господарства та догляданням дітей. На зламі століть образ матері достатньо видозмінився та набрав рис міщанського добробуту, затишку та спокою. Тому О. Теліга небезпідставно сумнівається, невже лише жінка-мати може бути ідеалом? І тут поетеса розкриває для себе призначення материнства у вихованні нової сильної нації задля збереження держави. Її матір, це не закрита вдома домогосподиня, яка не має прав, освіти і свобод, це матір – яка бере на себе зобов'язання виховати людей нової формації, і цим вона уподібнюється до матері-багьківщини.

В іншій своїй розвідці «Партачі життя. (До проблеми цивільної відваги)» написаній у 1941 та зачитаній у Кракові у «Просвіті» О. Теліга розмислює про людину, яка повинна мати не героїську, а буденну цивільну відвагу, якою вона керується у житті [4]. Вона

говорить: «то є передусім вміння сказати «ні», коли від тебе вимагають речі, противні твоїй гідності і твоїм переконанням. То є вміння бути собою у всіх обставинах і перед людьми різних поглядів і різних становищ... вміння сказати в очі гірку правду тим, кому ця правда належить...» [12, с. 144] Саме таку позицію поділяла і дотримувалася О. Теліга, і таким світоглядом вона наділяла жінку-товариша. Вона наділяла образ жінки-товариша рішучістю в своїх діях, чесністю перед собою, відвагою і відданістю своїй справі. А, оскільки ця велика справа, тобто боротьба, є спільною з чоловіком, то така жінка неодмінно ставала бойовою подругою та підтримкою в тилу.

У своїх спогадах Д. Донцов неодноразово згадував, що і творчість О. Теліги і її життєві настрої перебували в певному стані очікування змін, невідомого майбутнього, певної невизначеної тривоги, яка, бувало, зображалася поетесою в протесті до спокою, стабільності та занурення у сьогодення. Саме тому і її образ жінки відповідав тій тривозі, яку вона намагалася передати як попередження. Статичні тогочасні жіночі організації не те, щоб не розглядали жінки в соціумі в такому бойовому амплуа, а навпаки, формували образ освіченої, виваженої, але беззахистої і покірної постаті жінки в суспільстві.

Д. Донцов пише, що творила О. Теліга в особливому піднесеному емоційному стані, передчуваючи зміни. Які це мали бути зміни? На кшталт великої революції, прокидання людини з міщанського сну і побуту задля великої ідеї, яка б мала змінити Україну: «...серед нудного борикання клік, серед безжурної погоні за забавами юрби з її наївною вірою в стабілізацію, – грізний гуркіт грядущого землетрусу» [3, с. 30]. Тобто «видиво бурі» чи передчуття великих змін притаманні всій творчості О. Теліги. Варто зазначити, що в цей період не вона одна говорила про перехідність цього історичного моменту, в якому жила, і очікування змін було логічним історичним курсом, оскільки передвоєнний період формував в інтелігенції курс на постійні пошуки нових рішень. Передчуття невідомого, яке повинно змінити теперішній стан відчували й Євген Маланюк, Юрій Клен, Леонід Мосендз, Олег Ольжич. Їхня тривога очікування відображалася в творчості, що своєю метафоричністю і символізмом часом нагадує біблійні пророцтва про важкі часи.

В поезії О. Теліги постійно присутнє очікування змін в майбутньому. Ці передчуття та очікування описуються як «світонок», «світло», «таємничі кличі», «вузькі межі». У вірші «Лист» до Л. Мосендза вона пише: «Ти б дивувався: дощ і пізня ніч, // А в мене світло і вікно наростіж. // І знов думки, і серце у вогні, // І гостра туга у невпиннім зрості... // А в мене дні бунтують і кричать, // Підвладні власним, не чужим законам // І тиснуть в серце вогнену печать, // І значать все не сірим, а червоним» [12, с. 20]. Теперішній стан, це «дощ і пізня ніч», але вона в цьому буттєвому стані формує «світло і вікно наростіж», бо відчуває тугу, серце у вогні. Її дні життя, це передчекання чогось нового – «дні бунтують і кричать» і очікування майбутнього «червоне», тоді як буденність залишається «сірою». Втім, як і Д. Донцов, Ю. Жданович зауважують, що це очікування майбутнього, на його думку, забарвлене трагізмом і очікуванням можливої катастрофи: «Ми весь час стоїмо на грані // невідомих шляхів майбутніх» [4, с. 155]. Д. Донцов міфологізує її передчуття, ніби в цьому очікуванні закладено крах імперій, націй і народів, що Україна і світ буде у вогні, і з цієї руйнації відродиться сильна нова Україна, яка збудує самостійне майбутнє без союзників, що розділяють і знищують її [3, с. 33]. Таке небуденне, не прив'язане до сьогодення трактування подій притаманне О. Телізі в її поезії, втім, ця опозиційність присутня в її розумінні і трактуванні подій і явищ сучасності. О. Теліга сформувала своє ставлення до викликів сьогодення і воно є досить контрастним з тогочасними тенденціями. Вплітаючи в ідеї державотворення, нової історії, очікування революції жінку, як суб'єкта історії, вона утворює інший, несхожий на звичний образ подруги, товаришки, музи, вільної жінки,

яка осмислює процеси та не боїться вголос висловити своє бачення, навіть, якщо це іде в розріз суспільним настроям чи патріархальним традиціям.

Висновок. О. Теліга мала власне бачення, як би мали розвиватися жіночі емансипаційні рухи і організації у міжвоєнний період. Вона поклала на них надію у формуванні свідомого жіноцтва, яке буде обізнаним у соціо-політичному житті України та свідомо буде долучатися до процесів виховання покоління нової формації. На жінку, як на товариша, О. Теліга покладає відповідальність у підтримці чоловіка в період боротьби, коли жінка, хоч і залишається слабшою, все ж стає опорою і підтримкою. Також О. Теліга вирізняє образ жінки-матері, яка позбавляється всього домашнього, приватного, буденного і долучається до значно ширшої зони відповідальності – виховання майбутнього нації – свідомих та патріотичних нащадків. Оскільки тогочасні жіночі рухи і організації займалися здебільшого освітянською діяльністю та соціально-побутовими питаннями, вони, на думку О. Теліги, не виконували свого основного призначення та не реалізовували свою історичну місію.

Список використаної літератури

1. Агеєва В. Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму. Київ : Факт, 2008. 360 с.
2. Голембовська Т. Творчість Олени Теліги в літературознавчих дослідженнях. *Науковий вісник ужгородського університету*. 2014. Вип. 2 (32). С. 43–50.
3. Донцов Д. Поетка вогняних меж : Олена Теліга. Торонто : Гомін України, 1953. 96 с.
4. Жданович О. Прапори духа. Життя і творчість Олени Теліги. Сутра 1947 р. 190 с.
5. Жулинський М. Олег Ольжич і Олена Теліга: Нариси про життя і творчість. Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. 144 с.
6. Зубрицька М. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття / за ред. М. Зубрицької. Львів : видавництво «Літопис», 2002. 832 с.
7. Ільницький М. Поети Празької школи/ Упоряд. М. Ільницький. Київ: Смолоскип, 2009. 916 с.
8. Климентова О. Творчість Олени Теліги і літературно-культурологічна ситуація «Празької школи» : автореферат дисертації. Київ, 2001. 19 с. Режим доступу: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/15503/Klimentova.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
9. Ковалів Ю. Олена Теліга. *Слово і Час*. 2018. № 7. С. 80–84.
10. Маланюк Є. Розповідь про Лену. Олена Теліга : Збірник / ред. О. Жданович. К. : Фондація ім. О. Ольжича, Вид-во ім. О. Теліги, 1992. С. 328–331.
11. Салига Т. Імператив (Літературознавчі статті, критика, публіцистика). Львів : Світ, 1997. 352 с.
12. Теліга О. О краю мій...: Твори. Документи. Біографічний нарис. К. : Вид. ім. О. Теліги, 1999. 496 с.
13. Drozda N. Tvorba Oleny Telihy v kontextu feminism. Режим доступу: <https://theses.cz/id/6nb42n/37585545>

EMANCIPATION VIEWS OF OLENA TELIHA**Kateryna Otkovych***Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Philosophy
Universitetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article is detected Olena Teliha's attitude to the emancipation movements that gained popularity at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. in Ukrain. Modern literary critics considers the Ukrainian poetess O. Teliha to be a constant supporter of the struggle for women's rights, who demonstrated courage, bravery, devotion to the cause and her convictions with her life position. In her poetry the poetess demonstrates her attitude towards the equal rights of women and men in the society of that time. Not sharing the idea of total equality in social space, O. Teliha adheres to the position of diversity and the unique purpose of both men and women in society. This is especially noticeable in her poetry, dedicated to patriotism, courage in the struggle in difficult times, waiting for irreversible changes. The biography of the poetess, her life deeds, civic position, political views indicate that she is positioned as a strong personality who demonstrates strong-willed character. That is why her figure and work is considered in the context of the struggle for women's rights. However, does she share the views of her contemporaries on this process of struggle, or does she form for herself and demonstrate to society her own vision of equality and the place of women in society and history? For researching this issue is interesting the position of D. Dontsov, a friend and editor of "Visnyk", in which O. Teliha was published. In particular, he examined the question of the poet's attitude to emancipation movements, and unexpectedly critically described her personal position towards popular ideas in society at that time. Declaring and spreading their civil and legal positions, women's movements, according to O. Teliha, used old morality, which was no longer suitable for forming the spirit of the new generation. The challenges of the future require a qualitatively new approach for building society, when equality is understood not only in private space, but already in civil and historical space.

Key words: emancipation movements, criticism, O. Teliha, D. Dontsov, patriarchal model, patriotism.

УДК 130.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.17>

ІНТЕРПРЕТИВІЗМ ЯК ОДИН З КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДХОДІВ ОСМИСЛЕННЯ СПОРТУ

Ростислав Поліщук

Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського,
кафедра олімпійської освіти

вул. Тадеуша Костюшка, 11, 79000, м. Львів, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-2900-2427>

У статті підкреслено, що спортивна культура є достатньо складною для дослідження темою, адже у різні часи має різне значення для суспільства. Очевидно, що особливе значення має спорт і для сучасних процесів у суспільстві. Можна стверджувати, що спорт сьогодні це не тільки окремі культурна/і практика/и, а й одна з повноцінних сфер буття людини, пронизана відповідним методологічним інструментарієм та системою цінностей.

Сучасні знання про спорт – це закономірний результат багатолітньої пізнавальної діяльності людини. Якщо не вдаватися до формальностей у його визначенні, то можна зазначити, що спортом займалися з доісторичних часів. Проте, парадоксом є те, що він є відносно новим предметом систематичних філософських досліджень. Дійсно, філософія спорту як академічна галузь бере свій початок лише з 1970-х років разом з утворенням різних міжнародних організацій та журналів, в яких публікували відповідні дослідження. Проте за цей короткий час він перетворився на досить цікавий феномен для філософських досліджень, які повинні поглибити наше розуміння спорту та інформувати спортивну практику.

Філософія спорту пов'язана з концептуальним аналізом і дослідженням ключових ідей і питань спорту та пов'язаних з ним практик. На загальному рівні він пов'язаний з формулюванням природи та цілей спорту. Філософія спорту не тільки збирає ідеї з різних галузей філософії, оскільки вони відкривають наше розуміння спортивних практик та інститутів, але також створює суттєві та комплексні погляди на сам спорт. Філософія спорту ніколи не є фіксованою: її методи вимагають внутрішньої самокритичної концепції інтелектуальної діяльності. Тобто, вона постійно кидає виклик своїм власним упередженням і головним принципам як щодо природи так і цілей філософії та спорту.

У своїх дослідженнях філософи створили нові ідеї щодо спірної природи самої спортивної культури. Одним з найактуальніших моментів у філософії спорту є питання визначення спорту. Підходи до спорту різняться залежно від парадигми та позиції конкретного автора. У цій статті здійснено спробу охарактеризувати інтерпретаційний підхід до його осмислення.

Ключові слова: спорт, гра, філософія спорту, концептуалізація спорту, інтерпретивізм.

Постановка проблеми. Ми знаємо, що в суспільстві досить часто побутує вислів «спорт – це життя», який, на нашу думку, вже свідчить про те, що людина дивиться на це явище як на певну «практичну філософію». Сучасний спорт розглядають як унікальний соціальний інститут, який виконує численні специфічні функції й поширює свій вплив попри всі життєві метаморфози. Спорт тією чи іншою мірою бере участь практично у всіх соціальних процесах сучасного людства, є активним учасником процесу глобалізації.

Філософія тривалий час оминала спорт стороною, оскільки природним ходом речей набула теоретичного ухилу і була пов'язана швидше зі сферою науковою. Не кажучи вже про те, що філософи, які не вважали його важливим предметом своїх досліджень, керуються тими стереотипами, які властиві людям інтелектуальної праці стосовно фізичних занять. Це питання ми описували неодноразово у свої попередніх статтях [3; 4; 5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми свідчить про те, що в Україні дана проблематика не є розробленою, а деякі наукові доробки спрямовані на однобічне бачення спорту. Філософські рефлексії щодо спорту мають досить недавнє походження. В Україні дослідження спорту серед філософського напрямку на даному етапі тільки розвивається. Лише низка науковців, зокрема І. Ібрагімов, В. Білогур, А. Коваленко, В. Джуно, Компанієць Ю.А., Завальнюк О.В. та ін, запропонували певні концепції розвитку філософії спорту як окремої галузі наукових досліджень. Розвідки цих науковців вказують на те, що теоретиками й практиками усвідомлюється необхідність критичного філософського аналізу попередніх фундаментальних досліджень у галузі спорту.

Метою статті є спроба означення інтерпретивізму як одного з концептуальних підходів до визначення сутності спорту.

Основний матеріал. Варто зазначити, що даний підхід бере за основу теорію правового інтерпретивізму, яка є одним із сучасних інноваційних досліджень у галузі права (юриспруденції). Власне, що вона пропонує філософське пояснення того, як практика тлумачення змінює певні значення та зміст норм. Головним принципом цієї теорії є те, що спосіб впливу практики тлумачення на певний феномен зростає завдяки певним принципам, які пояснюють, чому практика повинна виконувати ту чи іншу роль. Теорію юридичного інтерпретивізму заснували Емілію Бетті та Гельмут Коїнг. Однак інтерпретивізм переважно асоціюється з Рональдом Дворкіним, який сформулював свою позицію в ряді публікацій, які викликали бурхливі дебати в наукових колах. Адже теорія інтерпретивізму трактує інтерпретацію як загальноприйнятну моральну гіпотезу про нормативну актуальність судової практики [1, с. 56–63].

Інтерпретивізм – це теоретичний підхід (або ж стратегія розвитку) до розуміння та оцінки спорту, який забезпечує основу для вивчення багатьох важливих питань. На даний час він є домінуючою теорією спорту: «Глибокий інтерпретативізм був стандартним поглядом на природу спорту у філософії спорту протягом останніх сімнадцяти років або близько того. У зв'язку з цим досконалість бере на себе роль фундаментальної, етичної мети, яку передбачає справедливість у інтерпретативістській моделі права Рональда Дворкіна» [20, р. 285].

Найбільш відомими представниками є Джон Рассел, Роберт Саймон, Ніколас Діксон, Вільям Морган і Скотт Кречмар (якщо враховувати певні його аргументи). В попередніх статтях ми описували, що розрізнення між інтерналістичними та екстерналістичними теоріями досить амбівалентне. Вони постійно взаємодіють, їхня аргументація часто схожа, що деколи може створювати картину «хаосу їхнього осмислення». В теорії інтерпретивізму або ж «широкого інтерналізму» також є свої нюанси. Хоча всі перелічені дослідники вважають себе такими, що дотримуються схожих поглядів, між ними існують значні відмінності, які відрізняють їхню візію щодо природи спорту. Богдан Сіомага зазначає: «Одна з відмінностей полягає в тому, що Дж. Рассел є екстерналістом, а Р. Саймон є інтерналістом. Тобто, Р. Саймон стверджує, що в спорті існує внутрішня мораль, а Дж. Рассел відкидає це твердження, стверджуючи, що мораль у спорті – це лише застосування більш загальних принципів, які також характеризують інші форми людського існування. Інша істотна відмінність між інтерпретативістами стосується розмежування реалізму та антиреалізму. У той час як Рассел, Саймон і Діксон є відданими реалістами, Морган є антиреалістом. Це означає, що в той час як реалісти вважають, що існують факти про спорт, які не залежать від наших поглядів на них, антиреалісти заперечують, що люди можуть мати доступ до цих реальних фактів суто об'єктивним способом» [8].

На відміну як від формалістів, які розглядають спорт як такий, що складається лише за правилами [4], так і конвенціоналістів [3], для яких спорт – це сукупність правил та конвенцій, прихильники цього підходу вважають, що спорт складається з правил, конвенцій, але також з основних внутрішніх принципів (певний симбіоз). Одним з найбільш відомих adeptів інтерпретивізму чи широкого інтерналізму є дослідник Роберт Саймон, на теорію якого ми здебільшого будемо посилалися у нашому дослідженні. З його точки зору, широкий інтерналізм ґрунтується на тому, що, «крім правил різних видів спорту, існують основні принципи, які можуть бути вбудовані в загальні теорії чи рахунки спорту як практики» [18, р. 7]. Власне, що ці внутрішні принципи є ключовими для прихильників інтерпретаційного підходу, оскільки вони створюють основу для тлумачення або розуміння спортивних практик.

У своїй інтерпретуалістичній теорії, один з найбільш відомих філософів права, Рональд Дворкін [2] висуває тезу, що право слід тлумачити відповідно до принципів (наприклад, справедливості), без яких юридична практика не мала б сенсу («питання про те, що є закон і хто й коли має його дотримуватися»). Ця позиція сильно вплинула на формулювання теорії широкого інтерналізму Робертом Саймоном. Якщо проаналізувати праці декількох дослідників, які є прихильниками інтерпретивізму, то це не дивно, оскільки вони вважають «спорт типовою правовою системою з власною юриспруденцією» [16]. На думку Р. Саймона, спорт повинні тлумачити апелюючи до внутрішніх принципів, окремо від правил і конвенцій, що визначають логіку практики. Справедливість та конкурентоспроможність – приклади таких принципів. Без них, продовжує свої міркування Саймон, спортивна практика не мала б сенсу.

Спираючись на різні розуміння внутрішніх принципів, які лежать в основі спорту були сформульовані три підходи «широкого інтерналізму»:

Контрактуалістичний підхід стверджує, що спорт стає можливим шляхом неявного соціального договору між учасниками. Договір про участь у практиці та дотримання певного набору правил та конвенцій надає нормативну силу правилам та умовам, що дотримуються під час гри.

Підхід «поваги до цілісності гри» був запропонований Робертом Батчером та Анжелою Шнайдер. Він орієнтований на виявлення інтересу до гри, тобто інтереси самої гри окремо від інтересів гравців. *Гру розглядають як суттєво цінну сутність, яка вимагає поваги.* Щоб викласти ідею, що сама гра може мати інтерес, Батчер та Шнайдер спираються на теорію спорту Кретчмара як змагання, спрямованого на порівняння виступів учасників та поняття «соціальної практики» Аласдера Макінтайра. Поєднуючи ці погляди, автори стверджують, що «гра – це діяльність, у якій учасники випробовують один одного як для того, щоб виявити, хто кращий у цьому виді спорту, так і для досягнення певних благ і досконалості всередині практики» [6]. Ці блага та переваги пов'язані з особливим характером спорту та досвідом учасників під час занять ним. Наприклад, вміння майстерно бити по м'ячу чи робити красивий пас є невід'ємною перевагою футболу.

Третій підхід, основою якого є «взаємно прийнятне прагнення до досконалості через виклик». Найбільш детальний виклад цього підходу надали Роберт Л. Саймон, Сезар Р. Торрес та Пітер Ф. Хагер [10; 19, р. 47]. Вони стверджують, що мутуалізм (симбіоз різних теорій П.Р.) – це філософська теорія, яка найкраще підходить до спорту [9].

Джон Рассел наводить подібний опис спорту, згідно з яким правила слід тлумачити таким чином, щоб переваги, втілені в досягненні примарної мети гри («lusory attitude»), не підірвалися, а підтримувалися та розвивалися. Для Рассела, як і для Саймона, широкий інтерналізм «генерує цілісний і принциповий виклад точки і цілей, які лежать в основі

гри, намагаючись показати гру в найкращому світлі» [15, р. 35]. Для прикладу, Дж Рассел використав історію про бейсбольний матч 1887 року. Оскільки аудиторія в Україні мало зацікавлена і неознайомена з суттю цього видовищного національного спорту США, ми спробуємо коротко окреслити, що дослідник мав на увазі. Мова про те, що деколи складаються ситуації, коли правила не забороняють ту чи іншу дію. Якщо суддя суворо дотримується правил, то в деяких випадках це призводить до певного хаосу. Щоб запобігти цьому, суддя може трактувати правило по своєму (право на власний розсуд). Адже, як вважає Дж. Рассел, деколи є необхідність відійти від правил, щоб захистити саму природу спорту. Тобто, при прийнятті певних рішень, потрібно враховувати мету спорту. У певній ситуації суддя повинен витлумачити правила у світлі основної мети спорту. Він має звернутися до принципів, які лежать в основі правил і конвенцій, щоб вирішити, як ці правила слід застосовувати. Для теорії інтерпретивізму цей приклад демонструє необхідність звернення до принципів, які передують правилам і конвенціям.

Тобто, згідно з теорією широкого інтерналізму, ми можемо підтримати багато етичних суджень у спорті, звернувшись до загальної теорії, що задовольняє критерії «придатності» та «нормативності». Теорія задовольняє критерію придатності, якщо вона пояснює суттєві особливості спорту. Другий критерій нормативності задовольняється, коли теорія представляє спорт в його моральному відношенні і, як нагадав нам Сезар Торрес [7], в його естетично найкращому світлі.

Два приклади можуть ілюструвати застосування цього інтерпретаційного підходу до розуміння та оцінки спорту. Один – це відмінність Сезара Торреса між первинними та відновлювальними навичками спорту. Перші – це основні навички, які у спорті найкраще розуміють як тестування, тоді як інші навички використовують, коли порушуються правила і гру потрібно відновити до належного стану.

Також, прихильники інтерпретивізму тісно пов'язують спорт із прагненням до досконалості, оскільки вони зазвичай вважають основною метою спортивних змагань демонстрацію спортивної досконалості. Зв'язок між конкуренцією та досконалістю дозволяє розвинути критично-педагогічний погляд на змагальну природу спорту. Ця точка зору ставить під сумнів сильний наголос на перемозі на елітному рівні. Для Саймона, коли перемозі надається надмірна увага, спорт розглядається як ігри з «нульовою сумою» [17], тобто ігри, де лише переможець може отримати вигоду від участі.

З точки зору «мутуалістів», усі гравці можуть отримати вигоду від участі, навіть ті, хто програв. Через конкуренцію гравці підштовхують один одного до кращого виконання та вдосконалення. Хоча лише один гравець або команда може виграти, усі можуть отримати вигоду від конкуренції, оскільки конкуренція може надати шлях для більш повного вдосконалення своїх здібностей. Згідно з цією точкою зору, внутрішні принципи спорту зосереджені не на гонитві за перемогою, а на вихованні чи прагненні до досконалості. Спираючись на Макінтайра, філософи, які є прихильниками теорії інтепретивізму, стверджують, що блага, більш безпосередньо пов'язані з перемогою, є зовнішніми щодо практики, тоді як ті, що пов'язані з досконалістю, є внутрішніми [12]. Зигмунд Лоланд висловив досить цікаву тезу щодо інтепретивізму: «Мутуалізм – це натхненний Арістотелем телеологічний опис спорту, згідно з яким метою спорту вважається сприяння процвітанню людини. Цей погляд на спорт перегукується з поглядом олімпійського руху та його засновника П'єра де Кубертена» [11].

Варто зазначити, що широкий інтерналізм критикують з кількох причин: за нездатність належним чином визнати важливість історії для правильного нормативного розгляду спорту; за його опору на принципи тлумачення, які є надто розпливчастими, щоб забезпечити будь-яке практичне керівництво для прийняття рішень у спорті; а також за надання

неповної інформації про спорт. Спираючись на Томаса Нагеля, В. Морган стверджує, що широкий інтерналізм забезпечує «поняття спорту «нізвідки», яке не в змозі визнати історичну та соціальну придатність спортивних практик» [13]. Кретчмар стверджує, що широкий інтерналізм забезпечує обмежувальний погляд на спорт, адже досконалість фіксує лише частину внутрішньої цінності спорту. Перефразовуючи Рассела, інтерпретивізм демонструє спорт лише в одному з його найкращих проявів.

Висновок. Як би там не було, «широкий інтерналізм» залишається плідним підходом до розуміння та оцінки практик у спорті, включаючи спортивні змагання на різних рівнях майстерності. Адже, як зазначалося вище, глибокий конвенціоналізм – це форма інтерналізму. Як глибокі конвенціоналісти, так само інтерпретивісти, такі як Ніколас Діксон, Джон Рассел, які прихильні до універсализму та морального реалізму, сприймають те, що Морган назвав «безоплатною логікою» спорту, і сприймають внутрішні риси спорту як морально пояснювальну виразність. Таким чином, хоча широкий інтерналізм (інтерпретувалізм) буде продовжувати обговорюватися та вдосконалюватися в теоретичній літературі, він забезпечує підхід до розуміння та оцінки спорту, який є не тільки теоретично правдоподібним, але й, завдяки своєму інтерпреталізму, має великий потенціал значно впливати і на практику. А назагал, дуже доцільною видається теза Роберта Саймона, що «Можливо, те, що вважається спортом, змінюється від культури до культури або за історичним контекстом». Тому, майбутнє осмислення спорту залежить від вектора розвитку світового суспільства і його запитів.

Список використаної літератури

1. Гайдулін Олександр Олександрович. Правова концепція інтерпретивізму: перспективи розвитку європейської правової герменевтики. *Ius privatum* (правова доктрина і практика / правова доктрина і практика), 7–8(1–2), 2020. С. 56–63.
2. Дворкін, Р. Серйозний погляд на права [Текст] : пер. з англ. А. Фролкін. Київ : Основи, 2000. 519 с.
3. Поліщук Р. Філософські підходи до концептуалізації спорту: роль конвенцій. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* 2023. Випуск 46. С. 154–162.
4. Поліщук Р. Формалізм як можливий підхід до концептуалізації спорту. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* № 39. 2023. С. 46–50.
5. Поліщук Ростислав. Філософські підходи до концептуалізації спорту: інтерналістичні теорії. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* 2022. Випуск 44, с. 84–90.
6. Butcher, R., and Schneider, A. “Fair Play as Respect for the Game”, *Journal of the Philosophy of Sport*, 1998: 25(1). P. 1–22.
7. Cesar R. Torres. Formulating, Testing, and Evaluating Principles of Morality in Sport: An Overview of Robert L. Simon’s Contributions to the Philosophy of Sport, *Journal of the Philosophy of Sport*, 43:1, 2016. P. 3–14.
8. Ciomaga, Bogdan. “Sport: a theory of adjudication”. Doctoral dissertation, Ohio State University, 2007. http://rave.ohiolink.edu/etdc/view?acc_num=osu1186600020
9. Devine, John William and Francisco Javier Lopez Frias, “Philosophy of Sport”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/sport/>>
10. Frias, Francisco Javier Lopez and Monfort, Xavier Gimeno. “A Hermeneutical Analysis of the Internalist Approach in the Philosophy of Sport” *Physical Culture and Sport. Studies and Research*, vol. 67, no. 1, 2015, pp. 5–12.
11. Loland, S. “Pierre de Coubertin’s Ideology of Olympism from the Perspective of the History of Ideas”. *OLYMPIKA: The International Journal of Olympic Studies*, 1995. VI: P. 49–78.

12. McFee, G. "Normativity, Justification, and (MacIntyrean) Practices: Some Thoughts on Methodology for the Philosophy of Sport". *Journal of the Philosophy of Sport*, 2004. 31(1). P. 15–33.
13. Morgan William J. "Broad Internalism, Deep Conventions, Moral Entrepreneurs, and Sport". *Journal of the Philosophy of Sport*, 2015. 39(1). P. 65–100.
14. Morgan William J. *The Normativity of Sport: A Historicist Take on Broad Internalism*. *Journal of the Philosophy of Sport*, 2016. 43:1, P. 27–39
15. Russell, J. S. "Are Rules All an Umpire Has to Work With?". *Journal of the Philosophy of Sport*, 1999. 26(1): P. 27–49.
16. Russell, J. S. "Sport as a Legal System," in M. McNamee and W. J. Morgan (eds.), *Routledge Handbook of the Philosophy of Sport*, London : Routledge, 2015. P. 255–273.
17. Simon "Theories of Sport", in *The Bloomsbury Companion to the Philosophy of Sport*, Cesar R. Torres (ed.), London : Bloomsbury, 2014. P. 83–97.
18. Simon, R. L. "Internalism and Internal Values in Sport". *Journal of the Philosophy of Sport*, 2000. 27(1). P. 1–16.
19. Simon, R. L., Torres, C. R., and Hager, P. F. *Fair Play: The Ethics of Sport*, 4th edition, Boulder, CO : Westview Press, 2015. 274 p.
20. Sinclair A. MacRae. *Toward a shallow interpretivist model of sport*. *Journal of the Philosophy of Sport*, 2017. 44:3. P. 285–299.

INTERPRETIVISM AS ONE OF THE CONCEPTUAL APPROACHES TO UNDERSTANDING SPORTS

Rostyslav Polishchuk

*Ivan Bobersky Lviv State University of Physical Culture,
Department of Olympic Education
Tadeusha Kostyushka str., 11, 79000, Lviv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-2900-2427>*

The article emphasizes that sports culture is a rather difficult topic for research, because it has different meanings for society at different times. It is obvious that sport is of special importance for modern processes in society. It can be argued that sport today is not only a separate cultural practice, but also one of the full-fledged spheres of human existence, imbued with the appropriate methodological tools and system of values.

Modern knowledge about sports is a natural result of many years of human cognitive activity. If we do not resort to formalities in its definition, it can be noted that sports have been practiced since prehistoric times. However, the paradox is that it is a relatively new subject of systematic philosophical research. Indeed, the philosophy of sport as an academic field dates back only to the 1970s, along with the formation of various international organizations and journals in which relevant research was published. However, in this short time it has turned into a rather interesting phenomenon for philosophical research that should deepen our understanding of sport and inform sports practice.

The philosophy of sport is related to the conceptual analysis and research of key ideas and issues of sport and related practices. At a general level, it is related to the formulation of the nature and goals of sport. The philosophy of sport not only draws together ideas from various fields of philosophy as they inform our understanding of sporting practices and institutions, but also creates substantive and comprehensive views of sport itself. The philosophy of sport is never fixed: its methods require an internal self-critical conception of intellectual activity. That is, it constantly challenges its own prejudices and main principles regarding both the nature and goals of philosophy and sport.

In their research, philosophers have created new ideas about the controversial nature of sports culture itself. One of the most relevant points in the philosophy of sport is the question of defining sport. Approaches to sports vary depending on the paradigm and position of a particular author. This article attempts to characterize the interpretive approach to its understanding.

Key words: sport, game, philosophy of sport, conceptualization of sport, interpretivism.

УДК 141.5(477)«18/19»

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.18>

ЗАСТОСУВАННЯ ФОРМАЛЬНОЇ ЛОГІКИ У ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Олег Поцюрко

*Львівський державний університет внутрішніх справ,
кафедра соціально-гуманітарної підготовки
вул. Городоцька, 26, 79007, м. Львів, Україна*

Марія Поцюрко

*Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського,
кафедра гуманітарних дисциплін
вул. Костюшка, 11, 79007, м. Львів, Україна*

Статтю присвячено вивченню проблеми застосування формально-логічного знання у діяльності поліцейського щодо забезпечення прав людини.

Стверджується про те, що формальна логіка займає чільне місце у діяльності поліцейських, оскільки значним чином впливає на якість вирішення життєво-важливих проблем які виникають у суспільстві. А також засвідчує про рівень правової культури, чіткості, обґрунтованості та об'єктивності мислення поліцейського.

Українські реалії (виникнення різного роду правових колізій) змушують пересічного громадянина звертатися за послугами до правоохоронців, які відповідно до конституції зобов'язані забезпечити дотримання прав та свобод людини і громадянина.

В статті стверджується про те, що особливість та специфіку роботи поліцейського визначає постійне застосуванні різних логічних прийомів та методів: визначень та кваліфікацій, аргументації та спростування, вміння оперувати якими є показником високого рівня його логічної культури.

Безперечно розумова діяльність поліцейського має правовий характер та вимагає дотримання повноти логічної форми, законів та правил мислення. Слідчий будуючи судово-слідчі версії необхідно складає чіткі плани розслідування злочинів, намічає системи оперативних дій, намагається не допускати помилок при складанні офіційних документів (протоколів допиту та огляду місця злочину, обвинувальних висновків, рішень та ухвал, рапортів, зведень та інших інформаційно-аналітичних документів).

Застосування формальної логіки у діяльності поліцейського впливає на розвиток у нього професійної інтуїція, та професійного мислення як єдності практичного і теоретичного розуму, що дозволяє більш раціонально, системно й доцільно вирішувати задачі та проблеми, які перед ним стоять.

Часто поліцейські здійснюють кваліфікацію злочину, при якій можуть допускати таку логічну помилку як підміна поняття (порушують закон тотожності).

Формально-логічне знання відіграє значну роль при складанні вступних випробуваннях на другому рівні вищої освіти правничого спрямування, оскільки ТЗНПК серед іншого передбачає вимірювання рівня компетентностей, логічного мислення, які значною мірою корелюють із особливостями професійної діяльності поліцейських.

Ключові слова: формальна логіка, поліцейський, права людини, слідчий, кваліфікація злочину, істино, хибно.

Питання забезпечення прав людини і громадянина завжди було прерогативою та ключовим завданням різних державних органів влади, оскільки відповідно до конституції входило в їх обов'язки (ст. 3 конституції України) [1]. Одним з таких органів державної влади є поліція, яка постійно вступає у правові відносини з громадянами, та має визначені завдання та функції в сфері забезпечення прав людини.

Йде мова про «Забезпечення публічної безпеки і порядку; охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; протидії злочинності; надання у межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги» (ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію») [2].

Як стверджує Хольвінська О.Я. «діяльність поліції у механізмі забезпечення прав і свобод людини і громадянина важко переоцінити. Адже саме співробітники поліції обслуговують саме фактичне використання особою своїх прав і свобод, підкріплюючи і взаємно підсилюючи один одного. Завдання, функції, засоби та процедури їх реалізації стосуються фактично усіх громадян України. Це є свідченням того, що поліція за обсягом та різноманітністю регулює, контролює та здійснює дозвільні і попереджувальні функції та є диференційованим інструментом державної влади і одним з найважливіших елементів механізму забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні» [3, с. 442].

Особливість та специфіку роботи поліцейських визначає постійне застосування різних логічних прийомів та методів: визначень та класифікацій, аргументації та спростування та ін. Знання, вміння та вправність володіння цими прийомами, методами та іншими логічними засобами є показником високого рівня логічної культури поліцейського.

Знання логіки допомагає правильно будувати судово-слідчі версії, складати чіткі плани розслідування злочинів, намічати системи оперативних дій, не допускати помилок при складанні офіційних документів (протоколів допиту та огляду місця злочину, обвинувальних висновків, рішень та ухвал, рапортів, зведень та інших інформаційно-аналітичних документів).

Будь який предмет розумової діяльності, котрий має правовий характер вимагає повноти дотримання логічної форми, законів та правил мислення, він надає логіці виняткової актуальності, робить фактором, що має юридичну значущість. Логіка, з її законами та правилами входить у предмет юридичної діяльності.

Юридична діяльність – це діяльність спрямована на визначення та встановлення юридичних фактів, тобто обставин, які породжують певні права та обов'язки, передбачені законами. В структуру юридичної діяльності входять такі напрями, як правотворчість (законодавча діяльність), правостановлення (ознаки та юридичне закріплення прав та обов'язків особи) та правозастосування (правосуддя, правозахист, правоохоронна). В усіх цих проявах юридична діяльність пов'язані з вирішенням правових питань. Останнє має обов'язкову силу, якщо відповідає закону, тобто є істинним; в іншому випадку воно є юридично нікчемним, не підлягає виконанню.

Зосередимо свою увагу на використанні логіки у правозахисній діяльності поліцейського (апріорі спрямованій на забезпечення прав і свобод людини та громадянина), яка є складовою правозастосовної діяльності. Логіка таким чином не обмежується вирішенням проблеми забезпечення істинності (обґрунтованості) рішень які приймає поліцейський, вона також виступає критерієм визначення їх якості, її цікавлять: пояснення, протоколи, наявні юридичні рішення, самі особи, які подають інформацію (свідки, обвинувачені, експерти тощо). Працюючи з цими джерелами, поліцейський завжди вирішує важливе для нього завдання – визначення рівня достовірності джерела, чи можна довіряти тому, що з нього випливає.

Одним із критеріїв достовірності є структура та логіка подання інформації. Якщо її не дотримано (ідея сформульована невиразно, висновки суперечливі, аргументацію не наведено тощо), то предмет дослідження (джерело інформації) викликає сумніви.

У процесі правового застосування логіки у поліцейського розвивається професійна інтуїція, професійне мислення як єдність практичного і теоретичного розуму, що дозволяє більш раціонально, системно й доцільно вирішувати задачі та проблеми, які перед ним стоять.

Формальна логіка підвищує рівень культури мислення поліцейського, допомагає йому мислити правильно, не суперечливо, грамотно, вміло та аргументовано доводити власну позицію, коректно тлумачити законодавство.

Застосування методології сучасної логіки сьогодні дозволяє поліцейському в процесі забезпечення прав і свобод людини і громадянина здійснити логічне моделювання правової проблематики, особливо це стосується діяльності кібер поліції.

Правові норми не можна оцінювати із загальноприйнятої точки зору (критерієм істини судження є його відповідність до дійсності), щодо їх істинності, оскільки вони висловлюють достовірність, узгодженість щодо трактування певних понять. Наприклад, судження, про те що «крадіжка є таємним викраденням чужого майна», можна оцінити з позицій його істинності чи хибності, воно висловлює законодавчу достовірність того, як називати діяння, яке виражається у протиправному заволодінні чужим майном невідомим способом. Але практика як критерій істини у подібних судженнях також є, її сенсом тому, що такі дії справді мають місце.

Традиційним способом також не можна судити і про істинність санкцій, наприклад про покарання за будь-яке діяння у вигляді позбавлення волі на строк від трьох до семи років. Сказати очевидно про те, що воно відповідає чи не відповідає чомусь, має чи немає аналогії в об'єктивній реальності, не можна. Санкція сама утворює цю реальність як законоположення, як логічну конструкцію, з якою зв'язують з позицій істинності покарання рішення суду. Реальність санкції – її здатність досягти мети покарання, сформульовані у ККУ [4]. Якщо практика застосування цієї санкції відповідає цим цілям, вона є істинною. В іншому випадку (наприклад, при високому рецидиві злочинів) її істинність може викликати сумніви.

Отож, істинність рішень які приймає поліцейський забезпечуючи права і свободи людини, впливає з їх відповідності встановленим опосередкованим шляхом фактичним обставинам (наприклад, у показам свідків, потерпілих тощо.) та водночас вимогам чинного законодавства.

Істотне значення для логіки має та обставина, що мислення має властивість самостійності, тобто незалежності від буття. Самостійність мислення є відносною. За змістом мислення «прив'язане» до буття, залежить від нього. Все, що мислиться, є відображенням реальної чи передбачуваної дійсності.

Самостійність мислення дозволяє отримати знання про такі події та процеси, які суб'єкт, котрий пізнає сам особисто не спостерігав. Так, слідчий відтворює у своїй свідомості подію злочину, спираючись на покази свідків.

Слідчий у процесі логічного аналізу показів свідків, не може поспішно їх звинувачувати у дачі хибних показів, коли вони є неповними чи суперечливими, він має розглянути суперечність, врахувати давність подій, психічні та індивідуальні особливості свідків.

Поліцейському, зокрема під час розслідування кримінальних справ, доводиться досліджувати безліч подій, окремих обставин та різних правових норм, що мають вирішальне значення для встановлення істини. Істинність рішення багато в чому залежить від того, наскільки правильно поліцейський визначить поняття, що підлягають застосуванню.

Особливо важливо для поліцейського знати визначення правових понять, оскільки, з одного боку, від цього залежить правильність оцінки подій, а з іншого боку, – правильна кваліфікація злочину.

Якщо, наприклад, «розбій» визначити як «напад, поєднаний із насильством, з метою заволодіння особистим майном громадян», то отримане визначення буде надто широким, оскільки воно не відображає такої ознаки, як небезпека насильства для життя чи здоров'я. Дане визначення настільки широке, що веде до неправильної кваліфікації, його можна застосувати як до розбою, так і до пограбування. Занадто вузьке визначення означає зворотню невідповідність: у визначенні вказують лише ті ознаки, які характеризують частину множини предметів (явищ), які визначають. Таким буде, наприклад, визначення «розбою» як «нападу з метою заволодіння майном, вчинене із застосуванням зброї».

Далі, навряд чи можна визнати зрозумілим визначення, викладене у одному зі слідчих документів: «експерт встановив тотожність, тобто ідентичність відбитків пальців». Розкриваючи зміст поняття «тотожність», слідчий вжив поняття «ідентичність», яке також потребує визначення. Визначення має бути недвозначним, чітким та ясним і не повинно містити понять, які самі потребують визначення.

Діяльність поліцейського значною мірою полягає в юридичній оцінці діяння чи якоїсь події, які вчинила чи до якої була причетна особа. Оцінити діяння, як і будь-яку подію, означає встановити поняття, яке його охоплює. Поки це завдання не вирішено, а ні діяння, а ні подія юридичного значення не мають.

Нехтування законами формальної логіки (тотожності, суперечності, виключеного третього та достатньої підстави), особливо у процесі кваліфікації злочинів, призводить до судових помилок. Порушення законів логіки, використання хибних засновків у сфері правозастосування завдає більшої шкоди, ніж у інших галузях життя. Пояснюється це тим, що кваліфікація злочину – суто розумовий процес, і відомо, що порушення логіки мислення веде до неправильної юридичної оцінки діяння та негативних юридичних наслідків.

Законо формальної логіки впливають на об'єктивність відображення дійсності, розкривають взаємозв'язок фактичних обставин, що існує незалежно від суб'єктивного розсуду особи, яка здійснює кваліфікацію. Суддя, чи слідчий неспроможні ні скасувати, ні замінити законів логіки, бо інакше неможливо правильно зрозуміти скоєне діяння та надати йому відповідної правової оцінки.

Доволі часто при кваліфікації злочину поліцейські та учасники злочину допускають таку логічну помилку як підміна поняття (порушують закон тотожності). Так, громадянка Н. у своїй заяві на ім'я начальника поліції просила притягнути громадянина О. до кримінальної відповідальності за розбій, оскільки останній вихопив у неї з рук сумочку з грошима та втік. Тут не лише викладено фактичну сторону справи, а й зроблено спробу «кваліфікувати» вчинене діяння. Очевидно, що у громадянки Н. уявлення про поняття «розбій» є помилковим і не засноване на законі, тому при розслідуванні кримінальної справи та при кваліфікації злочинів необхідно насамперед об'єктивно встановити обставини скоєного злочину, після чого роз'яснити зацікавленим особам значення окремих юридичних понять, та наслідки які з них випливають, дати кримінально-правову оцінку вчиненого.

Часто поліцейські в процесі забезпечення прав та свобод людини, збирання та оцінки доказів порушують закон несуперечності, що призводить до помилкової кваліфікації злочинів. Так, при розслідуванні кримінальної справи щодо навмисного заподіяння шкоди здоров'ю гр-на М. слідчий зосередив свою увагу лише на двох припущеннях, які тією чи іншою мірою підтверджували зібрані у справі докази. Відповідно до першого винний Д. завдав М. тяжкої шкоди здоров'ю, перебуваючи у стані сильного душевного

хвилювання, друге, протилежне судження щодо кваліфікації зводилося до того, що Д. вчинив злочин, передбачений ч. 1 ст. 121 ККУ (умисне заподіяння тяжкої шкоди здоров'ю) [4]. Однак два протилежні судження про один і той самий об'єкт, взятий в один і той же час, в одному місці і відношенні, не можуть бути одночасно істинними. Помилка слідчого полягала в тому, що правильно виключивши одне з протилежних суджень, він не врахував, що друге судження за своїм характером може бути як істинним, так і хибним, і не досліджував третю можливість кваліфікації дій винного, наприклад, як замах на вбивство.

До ключових характеристик правильного міркування які визначають якість правозахисної діяльності поліцейського також належать доказовість, обґрунтованість та чіткість. На всіх етапах кваліфікації скоєного поліцейські мають суворо дотримуватися закону достатньої підстави: при встановленні фактичних обставин справи, виділенні юридично значущих ознак, визначенні всіх можливих варіантів кваліфікації за даних обставин, встановленні групи суміжних складів злочинів і, нарешті, обґрунтуванні конкретного складу злочину. Посилання на недостовірні дані на будь-якому етапі може призвести до помилки. Так, Н. звинувачували у скоєнні зухвалих хуліганських дій. Слідчий направив справу до суду, проте всебічно не перевірів психічний стан Н. в останній момент скоєння злочину, тобто порушив закон достатньої підстави. У ході судового розгляду було проведено судово-психіатричну експертизу, на підставі якої суд дійшов обґрунтованого висновку, що в момент скоєння суспільно небезпечного діяння Н. перебував у стані неосудності та не підлягав кримінальній відповідальності. Правильне застосування судом закону достатньої підстави дозволило уникнути серйозної юридичної помилки.

Слідчі у своїй професійній діяльності часто допускають такі формально-логічні помилки:

1. Захоплення типовою версією, коли недоведені аргументи у разі їх використання обґрунтовують недоведену тезу. Наприклад, крадіжки у слідчій практиці зустрічаються частіше, ніж присвоєння та розтрата. У ситуації інсценування крадіжки із приховуванням розтрата слідчий з інерційності своїх дій може не розпізнати і навіть не помітити негативних слідів.

2. Помилки під час виведення з версій логічних наслідків. Вивідні наслідки – це перелік обов'язкових фактів, існування яких передувало подіям чи послідувало за ними. Вони підлягають доведенню.

Тож якщо висувати версію про те, що злочинець перебував на місці події, то її логічним наслідком буде припущення про те, що він залишив там свої сліди (але міг і не залишити), отже, необхідно їх пошукати. Відсутність слідів неминуче призведе до зменшення надійності версії.

3. Помилки під час перевірки версій. Найчастіше такі помилки виявляються у нерозкритих злочинах, коли перевіряють не всі висунуті версії слідства.

Їх причинами є безплановість та неорганізованість роботи. Відсутність продуманості дій, безсистемність у збиранні доказів можуть призвести до того, що слідчий виявляється нездатним як висунути всі можливі версії, так і визначити, які обставини слід встановлювати.

Помилки логічних форм призводять до неякісної доказової бази у кримінальних справах загалом, а помилки логічних операцій – до неприпустимості окремих видів доказів. Для того, щоб виявити помилки, які допускаються при висуванні та перевірці версій, необхідно проаналізувати процес їх становлення, виходячи з конкретних обставин кримінальної справи.

Імовірність виникнення помилок у мисленні зростає через такі фактори, як: відсутність критичності, сумніви та невиправдана самовпевненість; низька процесуальна дисципліна; формалізм; незнання матеріалів кримінальної справи, пов'язане із дефектами пам'яті; «випереджаюче розуміння», що виникає, коли при сприйнятті мінімального обсягу інформації без з'ясування ситуації приймається бездумне рішення.

Розкриваючи роль логіки у процесі розслідування Гордієнко Н.П. стверджує про те, що в ньому можна виділити три етапи: «початковий, послідуочий та заключний. Перший етап полягає у розробці слідчих версій та складанні плану розслідування. Як говорить кандидат юридичних наук В. О. Коновалова, слідча версія є різновидом гіпотези, специфіка якої визначається особливостями і характером тієї галузі, в якій проводиться дослідження... Послідуочий етап розслідування полягає у конкретизації слідчих версій. Гіпотези проходять ретельну перевірку згідно з чотирма основними законами логіки... На третьому – заключному – етапі розслідування приймається правильне рішення. Оскільки це вимагає послідовних, правильних роздумів та міркувань, то логічне мислення на цій стадії також обов'язкове» [5, с. 121–123].

Розслідуючи злочин поліцейські намагаються встановити об'єктивну істину у справі за допомогою застосування такого формально-логічного прийому як аналогія, зокрема при попередньому розслідуванні та судовому слідстві, зверненні до фактів і подій минулого, що у свою чергу призводять до висування гіпотези (обґрунтованого припущення, яке пояснює характер злочину в цілому чи його окремих обставин, його називають «криміналістичною версією»).

Вивчаючи проблему запитань в ключі юридичної аргументації та виділяючи сильні, слабкі, релевантні та нерелевантні (іррелевантні) види запитань автори монографії «Юридична аргументація: логічні дослідження» стверджують про те, що «Навіть на рівні повсякденного спілкування ми маємо деякі загально-культурні уявлення про обмеження змісту запитань, тобто кола предметів, про які можна запитувати незнайому або малознайому людину, особу, що значно вища від нас за посадою і таке інше, вже не кажучи про важливі обставини особистого життя, про які може нас запитувати хіба що лікар або працівник правоохоронних органів у межах своєї компетенції, та й то за умов недоторканості прав людини» [6, с. 163]. Відтак вони обстоюють позицію забезпечення недоторканості прав людини, логічності та обґрунтованості у діяльності правоохоронців в процесі запитування громадян.

Тут же ж слід наголосити на тому, що сьогодні логіка відіграє значну роль при складанні вступних випробуваннях на другому рівні вищої освіти правничого спрямування, оскільки «ТЗНПК передбачає вимірювання рівня сформованості таких компетентностей, як аналітичне мислення, критичне мислення та логічне мислення. Виділення даних трьох компонентів пов'язане з тим, що саме вони найбільшою мірою корелюють із важливими особливостями навчальної й професійної діяльності, пов'язаної з юриспруденцією» [7, с. 50].

Починаючи з 2018 року вступники в магістратуру за спеціальностями «Право» та «Міжнародне право» складають вступне випробування, яке включає тести з загальних навчальних правничих компетентностей (тест з ЗНПК). Тест з ЗНПК спрямований на перевірку здатності вступників до критичного, аналітичного та логічного мислення. Він очевидно сприятиме у відборі майбутніх фахівці-магістрів, робота яких в подальшому позитивно вплине на діяльність правової та правоохоронної системи щодо забезпечення прав людини.

Істина та формальна логіка взаємопов'язані, тому значення логіки неможливо переоцінити. Логіка допомагає доводити істині судження та спростовувати хибні, вчить мислити чітко, лаконічно, правильно. Логіка потрібна всім людям, працівникам різних професій,

у тому числі поліцейським. Останнім в процесі забезпечення прав людини логіка допомагає відокремлювати головне від другорядного, критично сприймати різні визначення та класифікувати різноманітні поняття, підбирати форми доказу істинних суджень та спростування хибних.

Встановлено, що формальна логіка допомагає систематизувати наявні знання, виявляти та уникати помилок при побудові поліцейським різних правових конструкцій.

Формальна логіка значним чином впливає формування у поліцейського впевненості, професійної інтуїції та системності мислення.

Вкрай важливе значення формальна логіка відіграє при кваліфікації поліцейським того чи іншого злочину, коли вирішується доля людини. Знання правил визначення понять допомагає запобігти помилкам при кваліфікації (визначенні) злочину.

Список використаної літератури

1. Конституція України : прийнята 28.06.1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
3. Хольвінська О.Я. Місце і роль поліції у механізмі забезпечення права людини і громадянина в Україні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки.* 2016. № 845. С. 439–442.
4. Кримінальний кодекс України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
5. Гордієнко Н. П. Роль логіки у процесі розслідування. *Логіка і право* : матеріали III між-нар. наук.-практ. конф., м. Харків, 19 травня 2011 р. Харків. 2011. С. 121–1123.
6. Юркевич О.М., Титов В.Д., Куцепал С. В. Юридична аргументація : Логічні дослідження : колективна монографія / за ред. проф. О. М. Юркевич. Харків : НУЮА ім. Я. Мудрого, 2012. 211 с.
7. Павленко Ж. Місце логіки при вступних випробуваннях на другому рівні вищої освіти правничого спрямування. *Викладання логіки та перспективи її розвитку* : VIII між нар. наук.-практ. конф. м. Київ, 17-18 травня 2018 р. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2018. С. 50–51.

THE APPLICATION OF FORMAL LOGIC IN THE ACTIVITIES OF A POLICE OFFICER TO ENSURE HUMAN RIGHTS

Oleg Potsyurko

*Lviv State University of Internal Affairs,
Department of Social and Humanitarian Training
Horodotska str., 26, 79007, Lviv, Ukraine*

Maria Potsyurko

*Lviv State University of Physical Culture named after Ivan Boberskyi,
Department of Humanities
Kostyushka str., 11, 79007, Lviv, Ukraine*

The article is devoted to the study of the problem of the application of formal and logical knowledge in the activities of a police officer to ensure human rights.

It is argued that formal logic occupies a prominent place in the activities of police officers, as it significantly affects the quality of solving vital problems that arise in society. And also attests to the level of legal culture, clarity, reasonableness and objectivity of the police officer's thinking.

Ukrainian realities (the emergence of various kinds of legal conflicts) force the average citizen to seek the services of law enforcement officers, who, according to the constitution, are obliged to ensure compliance with the rights and freedoms of a person and a citizen.

The article claims that the peculiarity and specificity of a policeman's work is determined by the constant use of various logical techniques and methods: definitions and qualifications, arguments and refutations, the ability to operate which is an indicator of a high level of his logical culture.

Undoubtedly, the mental activity of a police officer has a legal nature and requires compliance with the completeness of the logical form, laws and rules of thinking. When building forensic versions, the investigator must draw up clear plans for the investigation of crimes, outline systems of operational actions, try not to make mistakes when drawing up official documents (interrogation and crime scene inspection protocols, indictments, decisions and resolutions, reports, summaries and other informational and analytical documents).

The application of formal logic in the activities of a police officer affects the development of his professional intuition and professional thinking as a unity of practical and theoretical mind, which allows more rational, systematic and expedient solving of the tasks and problems facing him.

Often, police officers carry out the qualification of a crime in which they can make such a logical error as replacing a concept (violating the law of identity).

Formal and logical knowledge plays a significant role in the preparation of entrance tests at the second level of higher education in the field of law, as TZNPK, among other things, provides for measuring the level of competencies, logical thinking, which are largely correlated with the peculiarities of the professional activity of police officers.

Key words: formal logic, police officer, human rights, investigator, qualification of crime, true, false.

УДК 141.7

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.19>

ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ВИНЯТКОВСТІ В РОСІЙСЬКОМУ СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВІ

Уляна Хамар

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра історії філософії
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Актуальність проблеми зумовлена тим, що розуміння світогляду людини чи етнічної спільноти (в розвинутих культурах основою світогляду є свідомо розроблені філософські вчення) є підставою для прогнозування вчинків цієї людини (чи спільноти). Якщо світогляд містить компоненти ідеї винятковості носія цього світогляду, то це детермінує великий ризик експансивної поведінки такого суб'єкта. Оскільки, крім зазначеного, одним з глобальних викликів першої третини XXI століття стала російсько-українська війна, то метою дослідження стало здобуття відповіді на питання: чи філософське вчення слов'янофілів поєднане з ідеєю російської національної винятковості? Для отримання відповіді на це питання, треба виконати такі завдання: 1) сформулювати робочу дефініцію поняття «національна винятковість» і 2) проаналізувати праці слов'янофілів на предмет наявності в них подібних ідей. Вибір методів дослідження зумовлений видом знань, які прагнуть отримати. Для досягнення сформульованої мети дослідження виконано такі пізнавальні дії: 1) проаналізовано існуючі дефініції національної винятковості і прийнято робочу дефініцію цього поняття (виконано операції аналізу та формулювання дефініцій); 2) проаналізовано досліджувані праці на предмет наявності в них ідей, які підпадають під прийняту дефініцію національної винятковості (виконано операції аналізу і порівняння). Унаслідок виконання дослідження отримано такі основні результати: 1) робочою дефініцією національної винятковості прийнято обґрунтування переваги одного етносу над іншим для обґрунтування права керувати тими іншими етносами; 2) з'ясовано, що в працях усіх взятих до аналізу російських філософів (Алексея Хомякова, Івана Кіреєвського, Константина Аксакова, Юрія Самаріна, Ніколая Страхова, Ніколая Данілевського, та Александра Гільфердінга) містяться ідеї вищості російського етносу порівняно з етносами Заходу та порівняно зі слов'янами. Зроблено висновок, що ідея російської національної винятковості не є випадковою для аналізованого вчення – адже суттю вчення слов'янофілів є особливість, унікальність росіян, на відміну від Заходу.

Ключові слова: російські слов'янофіли, російська філософія, соціальна філософія, національна винятковість, шовінізм.

Вступ. Національна філософія – це джерело знань про етнічну спільноту – адже людські дії детерміновані їх світоглядом. У контексті геополітичної ситуації, яка склалась на початок третього десятиліття XXI століття (в контексті російсько-української війни), особливо важливим виявилось розуміння російської філософії. Одним з головних напрямів згаданої філософії є слов'янофільство. Можна стверджувати, що цей напрям не є предметом зацікавлення лише істориків філософії – він помітно присутній в сучасному російському філософському дискурсі. Зважаючи на це, важливо проаналізувати роль згаданих ідей в російському світогляді, з'ясувати, чи не може бути цей філософський напрям одним із інструментів формування образу національної винятковості росіян.

Стан розробленості проблеми. Перш ніж аналізувати праці дослідників у сформульованому напрямку, доцільно зазначити термінологічні аспекти дослідження, зокрема, треба розрізнити два види слов'янофільства: 1) слов'янофільство як напрям суспільної

думки тих слов'янських спільнот, які перебували в статусі колонії у складі різних імперій, для прикладу: Російської, Австрійської (а потім Австро-Угорської), Османської – це напрям культурного, політичного об'єднання поневолених слов'янських спільнот з метою їх звільнення та розвитку; 2) російське слов'янофільство, яке (принаймні на етапі свого виникнення) лише за назвою пов'язане зі слов'янством, тоді як за суттю це була ідея обґрунтування цивілізаційної аґрибуції – мовляв, росіяни є особливі і ті форми розвитку, які сформувалися за її межами (для прикладу, в Європі) їй не підходять. (Іван Дзюба вбачав у мотивах слов'янофілів цілком утилітарний інтерес – вони боялися повторення європейських революцій в Російській імперії і шукали альтернативні світоглядні орієнтири [1]). Об'єктом даного дослідження буде саме російське слов'янофільство.

Насамперед треба зауважити, що слов'янофільські дискусії в російському філософському дискурсі від часу їх виникнення в кінці 30-х років XIX ст. практично постійно продовжуються по сьогоднішній день (дещо менше в кінці XIX ст. і упродовж радянського періоду). Такий висновок можна зробити, ознайомлюючись с філософською продукцією згаданого періоду. Водночас, про це пишуть також російські автори, для прикладу, С. І. Бажов у статті *Сучасне значення суперечки західників і слов'янофілів* (Вісник слов'янських культур, 2009, № 9) зауважив, що полеміка західників і слов'янофілів була актуальною в російській суспільній думці не тільки в минулому, але продовжує займати помітне місце в XXI столітті. На подібні твердження натрапляємо також у працях українських та чужоземних авторів. Зокрема, Н. Ковальчук зазначила, що слов'янська ідея після її виникнення в XIX столітті неодноразово актуалізувалась і в Російській імперії, і в Радянському Союзі, і в Російській Федерації XXI століття (переважно під час війн і політичних криз) [2]. Частина авторів конкретизують призначення слов'янської ідеї в Росії: в XIX столітті слов'янська ідея використовувалась як прикриття для російського імперського експансіонізму [3]; однією з трьох головних ідей, які лежать в основі російської агресії супроти України у війні, розпочатій в 2014 році, є ідея слов'янства [4].

У літературі, яка стосується слов'янофільства, можна виокремити різні підходи до опису аналізованого явища російської соціальної філософії. Частина дослідників зосереджуються на поданні явища слов'янофільства як винятково позитивного, свідомо чи несвідомо уникаючи тих аспектів ідей слов'янофілів, які можуть стати підставою для негативних моральних оцінок. Для прикладу, А. Д. Каплін у монографії *Світогляд слов'янофілів. Історія і майбутнє Росії* (Москва, 2008) стверджує, що слов'янофіли сформулювали в своїх працях основи російської ідеології, яка на його думку більш ніж 1000 років є духовним фундаментом Росії. Згідно з ним, слов'янофіли піддали критиці основи західного світорозуміння і виробили вище бачення світу, завдяки чому очолили духовний розвиток людства, а їхні ідеї й понині є вищим інтелектуальним досягненням людського роду. В іншій монографії (*Слов'янофіли, їх сподвижники і послідовники*, Москва, 2011) згаданий автор стверджує, що історичні події підтвердили правоту слов'янофілів у запропонованому ними шляху розвитку для Росії і світу на основі духовних цінностей російської цивілізації, парадигмою якої є православ'я. Згідно з автором, історія покликала Росію (і дала їй право) очолити просвіту всього світу, мовляв, всесвітня задача Росії полягає у звільненні людства від однобокого, хибного розвитку в напрямку, протронутому Заходом.

Водночас багато дослідників намагаються об'єктивно підійти до аналізу явища слов'янофільства. Для прикладу, Іван Дзюба продемонстрував, що слов'янофіли шукали альтернативу революційній перспективі в богообраності, месіанстві російського народу, в особливій праведності цього народу (вищій, ніж у решти людства) [1]. Іван Дзюба продемонстрував, що ідея винятковості, вищості російського народу відіграє в А. Хомякова

неординарну роль – згідно зі згаданим піонером слов'янофільства, в росіян навіть рабство краще, ніж в інших. Як зауважив Іван Дзюба, у Хомякова можна натрапити на безліч прикладів почуття національної винятковості росіян, що проявляється в ідеях російського месіанства, третируванні інших народів та відмові їм в історичному майбутті.

На деякі спостереження щодо почуття російської національної винятковості натрапляємо в публікації Анжея Валіцького [5]. Він, зокрема, відтворив погляди Н. Данілевського, в яких ідеться про особливість росіян і ширше – слов'ян. Згідно зі згаданим російським філософом, Росія повинна відвернутися від Європи, захопити Константинополь, об'єднати під собою всіх слов'ян, «звільнивши» їх таким своєрідним способом. Все це повинно стати підставою для творення людської спільноти нового культурного типу, оскільки слов'янам властива виняткова здатність розуміти інші культури, засвоювати їхні досягнення, тож слов'янський тип є найближчим до досягнення ідеалу «вселюдності».

Окремі міркування щодо ідей російської національної винятковості у слов'янофільстві містяться у працях Надії Шип [6; 7]. Зокрема, вона наводить низку прикладів, коли росіяни, витлумачуючи себе як слов'ян, приписують своєму етносу вищі властивості ніж їх мають інші слов'яни – українцям вони відмовляють не тільки в незалежності, але навіть у праві користуватися власною мовою. Авторка зауважила, що під час вирішення тих чи інших питань, всі слов'янофіли залишалися відданими месіанській ролі росіян у слов'янському світі, а визначальним критерієм, зокрема у ставленні до українців, було намагання зберегти цілісність імперії [6].

Мета та завдання дослідження. На підставі виконаного огляду можна висувати про відсутність системних досліджень щодо наявності ідей національної винятковості в працях слов'янофілів. Зважаючи на це, метою дослідження стало здобуття відповіді на питання: чи філософське вчення слов'янофілів поєднане з ідеєю російської національної винятковості? Для отримання відповіді на це питання, треба виконати такі завдання: 1) сформулювати робочу дефініцію поняття «національна винятковість» і 2) проаналізувати праці слов'янофілів на предмет наявності в них подібних ідей.

Методи дослідження. Для досягнення сформульованої мети дослідження треба виконати такі пізнавальні дії: 1) проаналізувати існуючі дефініції національної винятковості і прийняти робочу дефініцію цього поняття (операції аналізу та формулювання дефініцій); 2) проаналізувати досліджувані праці на предмет наявності в них ідей, які підпадають під прийняту дефініцію національної винятковості (операції аналізу і порівняння).

Результати дослідження. Для обґрунтування робочої дефініції поняття «національна винятковість» треба взяти до уваги, що винятковість може бути і позитивна, і негативна. Хтось може бути винятково розумним, винятково гарним, тоді як хтось інший – винятково нерозумним, винятково негарним. І в першому, і в другому випадку маємо якусь особливість. В контексті аналізованої проблеми важлива не просто особливість, а особливість, яка дає підстави для підпорядкування носієм цієї особливості тих, хто її не має. У підсумку, ми приходимо до дефініції шовінізму (обґрунтування переваги одного етносу над іншим для обґрунтування права керувати тими іншими етносами).

Розгляньмо насамперед погляди ранніх слов'янофілів у контексті аналізованої проблеми. До того, що вже було мовлено про місце ідеї національної винятковості у філософії Алексея Хомякова доцільно додати те, що він переконаний у богообраності російського народу, в тому, що цей народ має визначену місію, обумовлену його особливостями, зокрема, соціокультурним і географічним положенням, особливостями культури.

Іван Кіреєвській спрямував свій пошук особливостей росіян у сферу релігії. Порівнюючи умови та чинники формування західної цивілізації та Росії він навів такі аргументи

на користь вищости Росії: західні народи прийняли християнство через вчення Римської церкви, а Росія – через православ'я; богослів'я на Заході набуло рис розумової абстрактності, натомість в православному російському світі – внутрішньої цілісності духу; на Заході, на думку Кіреєвського, державність формується насильницьким завойовництвом, а в Росії – шляхом природного розвитку народного побуту, ґрунтованого на єдиному переконанні; на Заході – розрізненість територій, що спричиняє формування окремих держав, і, відповідно, через це їхню слабкість, а в Росії – згода всієї російської території в нероздільній духовній єдності. (Після таких можна сказати фантазій, як коментар доцільно подати рядки з творів Тараса Шевченка «Од молдаванина до фіна На всіх язиках все мовчить, Бо благоденствує!»).

На близькі до попередніх спекуляції натрапляємо в працях Костянтина Аксакова. У праці *Про внутрішній стан Росії* (1855) автор розмірковував про підстави переконань щодо вищости російського народу та його всевітнє призначення. На його думку, російський народ є запорукою зовнішньої могутності Росії, йому притаманні братство, общинний побут, єдність, непохитна віра в святість православних переконань, збереження старовини, недовіра до нового (сприймання нового крізь призму самотності).

На ідею вищости росіян натрапляємо також в працях Юрія Самаріна. Зокрема, в статті *Чого ми повинні навчитися?* він зазначив, що в Росії, яка історично призначена до вищости, з-поміж європейських держав нема (у зв'язку з відсутністю тождесних інтересів) друзів.

Перш ніж продовжити огляд праць пізніших прибічників антизахідного напрямку розвитку Росії доцільно відзначити, що можна натрапити на два підходи в типологуванні слов'янофілів. Частина дослідників вважає, що слов'янофілів треба поділити на ранніх та пізніх, і пізні – це родичі тих ранніх слов'янофілів (частина яких померла досить рано), які (ці родичі) видавали праці ранніх слов'янофілів і продовжували їх справу. Інша частина дослідників вважає, що до пізніх слов'янофілів доцільно віднести і почвенників А. Грігор'єва, Н. Страхова, Н. Данілевського, К. Леонтьєва, Ф. Достоевського і його брата М. Достоевського. До них відносять також Ф. Тютчева, А. Гільфердінга та інших. Будемо дотримуватися другого підходу, оскільки вони, як і ранні слов'янофіли, були антизахідниками. Розгляньмо їхні погляди в контексті аналізованої проблеми.

Міркуючи про неподібність культур західних європейських народів з російською культурою, протиставляючи культуру Заходу (на прикладі Польщі) російській, Ніколай Страхов зазначив у праці *Фатальне питання*, що польська цивілізація ґрунтується на запозиченнях. На його думку, Польща не змогла сформувати єдиної культури з елементами народного життя, вона оцивілізувала тільки вищий клас суспільства. Європейська цивілізація, яка вибудовується на європейському ґрунті, є сприятливою для європейських народів, але поляки є слов'янською нацією, тому європейський ґрунт був їм чужим, отже, Страхов звинуватив поляків в безпочвенності: польська культура (вражена внутрішнім безсиллям, безпочвенністю) не може переважати над російською культурою (яка ґрунтується на народному дусі, корінних силах народу, самотніх первинах та міцній державній організації). Автор виснував (погоджуючись з Данілевським), що Росія приналежна до особливого культурно-історичного типу, до якого європейський шлях розвитку не застосовний, він збіднює самотність Росії, послаблює її; та закликає повернутися до почвенічества, позбутися «зовнішнього», загальноєвропейського, того, що не має духовних основ в російській культурі, таким чином формуючи міцну російську цивілізацію, в тому числі і на найкращих досягненнях європейського просвітництва.

Страхов проаналізував ідею духовної самотності Росії як запоруки її вищості та місійності стосовно інших народів у праці *Боротьба з Заходом в нашій літературі*, де зазначив, що історія, національні ідеали Росії відрізняються від західної культури, яка своїм впливом може знищити російську національну ідентичність, позбавити росіян вищості над іншими народами та перетворити на клона західної культури (автор навіть як приклад, західництво Герцена, яке привело його до повної зневіри в цінностях західної цивілізації та абсолютного нігілізму). Автор переконаний, що передумовою сили та суверенітету російського народу є збереження його національної самотності (історії, мови, культури), яка є чинником успіху, сили, вищості Росії (яка через свою вищість є відповідальною перед світом).

Ніколай Данілевській в праці *Росія і Європа* заперечував можливість існування загальнолюдської цивілізації та виокремив два культурно історичні типи – німецько-романський і слов'янський, зауваживши, що основи цивілізації одного типу не співпадають з іншим (головною особливістю слов'янського типу (автор має на увазі російський народ) є миролюбність, природна гуманність, безкорисна політика, а німецько-романського – насилля, нетерпимість. Таке твердження автора суперечить історичним фактам щодо завойовницьких, насильницьких, кривавих війн Росії). Автор вказав на ворожість та агресивність західної цивілізації (начебто від Росії, за умови прийняття її до Європейського союзу, вимагатимуть зречення своїх прав, інтересів, священних обов'язків; вона (Росія) повинна підпорядкуватись Європі); але Росія занадто могутня і велика нація, здорова, гідна і цілеспрямована, щоб стати лише одним із рівноцінних членів Європейського союзу; її призначення – стати духовним наставником для всіх слов'янських народів, адже, на думку автора, тільки Росія здатна зберегти культурну та цивілізаційну спадщину слов'янства, захистити слов'янську цивілізацію від загальноєвропейського розчинення, від католицького гніту. Отже, головною ідеєю Данілевського є переконання в особливому призначенні Росії, яке полягає очоленні світового процесу розвитку, автор покладає на Росію місію центрального руху, який скерує світ до правди, рівності та справедливості. Росія повинна стати захисницею всіх слов'янських народів, адже тільки вона здатна зрозуміти реальні потреби людства. На думку автора, Росія має природну вищість над іншими слов'янськими народами, має стати головним патріархом слов'янства. Данілевській був прихильником ідеї, що Росія є «вищою цивілізацією» у порівнянні з іншими слов'янськими народами. Він вважав, що Росія має великий потенціал для лідерства завдяки своїй унікальності щодо культури (поєднує в собі різні культури, національності та релігії), історії, географічного положення (один із чинників геополітичної ролі Росії в світовій політиці та економіці), численних ресурсів, могутньої армії (міф щодо непереможності російської армії спростовано українськими війнами).

З огляду на це, Данілевській наполягав на утворенні Всеслов'янського союзу (шляхом об'єднання слов'янських народів навколо Росії) як гаранта рівноваги у світі (суть російської ідеї – це боротьба за всеслав'янський принцип і зміцнення внутрішньослов'янської спільноти). На його думку, Росія, яка засуджує війну і прагне до міжнародної згоди, є надійною запорукою миру і спокою в слов'янському світі. Покликанням Росії є розширення своїх кордонів (звичайно ж, не задля захоплення територій та ресурсів), а для протистояння західній агресії потужністю слов'янського світу. – Ці ідеї автора якнайкраще продемонстровані в сучасній політиці Росії та Білорусі по відношенню до України.

Данілевській переконаний, що майбутнє – за слов'янською (російською) цивілізацією (вона, мовляв, не агресивна, на відміну від західної; у ній суспільне переважає над індивідуальним, оскільки психологія слов'ян сформувалась під впливом православ'я) задля

збереження людства від занепаду. Отже, на думку Данілевського, у перспективі або Росія об'єднає навколо себе слов'янські народи, або – перетвориться на етнографічний матеріал для інших цивілізацій.

Тому єдиним виходом для Росії є виконати своє призначення, місію, визначену етнографічними та історичними умовами – стати противагою до Європи, бути місцем об'єднання слов'янських народів в одній культурній сфері, яка послуговуватиметься однією мовою (російською), адже російська мова має глибокий культурний потенціал, здатна передавати глибинні душевні риси слов'янських народів, може виражати філософські та релігійні ідеї, передає найглибші емоції та думки, є інструментом вираження духовності та ідентичності нації, є засобом взаємного розуміння між різними народами. Окрім цього, Данілевській переконаний, що призначенням Росії є також зберегти у світі мир і спокій (як бачимо, Росія не виправдала сподівання автора, розв'язавши у світі в XXI столітті третю світову війну на теренах України). Автор зазначив, що для здійснення такого призначення, Росії потрібно об'єднувати навколо себе народи, які можуть бути всупереч своїй волі, ворогами Росії. Данілевській, проголошуючи збереження слов'янськими народами своєї культурної самобутності та ідентичності, закликає до єдності слов'янських народів під проводом Росії, що суперечить принципам самовизначення національностей. Але автор стверджує, що Росії пощастило, бо вона, підсилюючи себе, не підкорюватиме, не поневолюватиме сусідні народи, а буде визволяти їх (чим і зайнялась Росія, починаючи з 2014 року, в Україні і посилила «визволення» з 24 лютого 2022 року, розпочавши широкомасштабне вторгнення на територію суверенної України). Данілевській називає це дивовижним співпадінням моральних прагнень («визволення» суверенних сусідів) з політичною вигодою Росії, це – не випадок, а результат керівництва благого вищого розуму, тобто згідно з законом Божим, служіння Росії полягає в захисті слов'янського світу.

Місією Росії є збереження національної самобутності (її місією є велич і досконалість православної віри і культури), щоб стати об'єктом наслідування для інших народів, менших братів-слов'ян, за яких Росія відповідальна (вона не може дозволити чинення впливу західної цивілізації на слов'янські народи). Причому автор констатує, що виконання такого призначення Росії супроводжується (історично) кров'ю і сльозами, але це виправдано, заради вищої мети! Росія ж ніколи не спорудить державну споруду (слов'янство) на кістках зневаженого народу (можемо вивірити такі принципи Росії в сьогоденні, наприклад, знищеного, замордованого Маріуполя та інших, стертих з лиця Землі міст України в ході російсько-української війни). Росія, на думку Данілевського, яка не виконає такого свого призначення, не здійснить насильницьку асиміляцію народів, втратить сенс свого буття, свою ідею, перетвориться в історичний мотлох.

На ідеї національної винятковості натрапляємо також у працях Александра Гільфердінга, автора збірки *Росія і слов'янство*, де, вказуючи на спільність культури, історії та інтересів слов'янських народів, він висловив сподівання щодо об'єднання народів (грунтованого на принципах взаємної підтримки та співпраці на рівних засадах) задля вивіщення статусу слов'янських народів у світі. І саме Росія, як опора слов'янської ідеї, (через те, що поєднує в собі найбільшу кількість людей з-посеред інших слов'янських народів, повинна мати особливу місію. Росії, на відміну від інших слов'янських народів, вдалось зберегти чистоту національного складу, тому вона претендує на очолювання слов'янського об'єднання; вона має найбільший національний, історичний, культурний досвід, охоплює найбільшу територію, є найбагатшою та найважливішою країною на земній кулі, автор її називає майбутнім світовим океаном) здатна, за переконанням автора, виконати своє призначення щодо захисту інтересів народів (менших братів-слов'ян), підтримання їхньої

національної свободи. (З досвіду сучасних подій російсько-української війни, Росія, прагнучи стати сильною імперією, насаджує свою культуру та мову, примушує викрадених українських дітей, полонених українських військових співати багаторазово гімн Росії, опанувати російські культурні традиції, розмовляти російською мовою). Але автор зазначив, що слов'янські народи (попри збереження своєї незалежності в об'єднанні слов'янських народів) повинні готуватись до певних поступок своїми територіями заради миру. На думку Гільфердінга, об'єднання слов'янських народів слугуватиме збереженню їх культурної спадщини, створенню спільної цивілізаційної спадщини, зміцненню політичної та економічної позиції в світі та, найголовніше, як наслідок, потужному протистоянню західним державам. Автор у ролі головної сили слов'янства, національного та релігійного гегемона бачить Росію, яку, на його думку, сама історія визначила за проводиря слов'янського світу, охоронця його інтересів; Росія призначена історією до розбудови російського світового порядку шляхом русифікації об'єднаних народів (русифікована Росія, за задумом автора, має стати непереможною). Росія повинна розширити свої кордони, поглинаючи сусідські території, вийшовши за свої державні кордони; вона покликана історією виконати роль військово-політичного центру (автор виправдовує такі дії Росії включно силою зброї, проти згоди, задля формування впливу на територію слов'янського світу). Гільфердінг переконаний, що таке насильницьке об'єднання є запорукою свободи, національного самозбереження та матеріального благополуччя поглинених (окупованих, захоплених) народів, що абсолютно суперечить результатам російсько-української війни, яка, за переконанням Росії, є визвольною, російські окупаційні війська начебто визволяють український народ (а насправді, викрадають наших дітей, руйнують наші домівки, винищують всіх і все, що є українським!). Відтак автор виправдовує поширення російської національної ідеї («руського міра», його вищої духовності, який покликаний зміцнювати світогляд російської нації, даючи їй енергію для завойовницьких дій, вбивств, безчинств, щоб при цьому почувати себе правими, «на боці світла») аж до світового лідерства задля формування могутнього блоку, який би став фактором світової політики, духовним центром європейської цивілізації, який навчав би світ відповідальності, духовного піднесення, доводив би світове населення до усвідомлення суті буття (бо володіючи всім цим можна впливати на долю людства) – в усьому цьому призначення Росії, тільки вона може, на відміну від інших націй, забезпечити щастя та процвітання слов'янським народам (принісши, насправді, в Україну смерть, біль, горе, руйнування). В іншому випадку, на думку Гільфердінга, Росію поглине Захід, вона зникне, розпадеться, втратить свої великі можливості.

Висновки. Унаслідок виконаного аналізу можна висувати, що ідеї російської національної винятковості містяться у працях всіх вибраних для аналізу слов'янофілів. Можна стверджувати, що ідея російської національної винятковості не є випадковою для аналізованого вчення – адже суттю вчення слов'янофілів є особливість, унікальність росіян, на відміну від Заходу.

Список використаної літератури

1. Дзюба І. Шевченко і Хомяков. *З криниці літ*: У 3 т. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Том II. С. 48–255.
2. Ковальчук Н. Ідеї російського панславізму в сучасному офіційному дискурсі і пропаганді. *Проблеми слов'янознавства*. Вип 65. Львів, 2017. С. 193–200.
3. Rojek P. Imperialism and nationalism. The nature of Russian aggression in Ukraine. *Studies in East European Thought*. Vol. 74. 2022. P. 447–461.
4. Eltchaninoff M. *Inside the Mind of Vladimir Putin*. C. Hurst & Co. Publishers Ltd. 2017. 195 p.

5. Валіцький А. В полоні консервативної утопії: структура і видозміни російського слов'янофільства. Київ : Основи, 1998. 710 с.
6. Шип Н. А. Інтерпретація слов'янофілами польського й українського питань в Російській імперії (друга половина ХІХ ст.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. Вип 23. Київ, 2019. С. 197–215.
7. Шип Н. А. Слов'янофільство – духовний феномен ХІХ століття: погляд з Києва : монографія. Київ : НБУВ, 2021. 344 с.

THE IDEA OF NATIONAL EXCLUSION IN THE RUSSIAN SLAVOPHILISM

Ułana Khamar

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of the History of Philosophy
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The relevance of the problem is due to the fact that understanding the worldview of a person or an ethnic community (in developed cultures, the basis of the worldview is consciously developed philosophical teachings) is the basis for predicting the actions of this person (or community). If a worldview contains ideas of exclusivity of the bearer of this worldview, then this determines a great risk of expansive behavior of such a subject. Since, in addition to the above, one of the global challenges of the first third of the 21st century was the Russian-Ukrainian war, the purpose of the study is to get an answer to the question: is the philosophical teaching of the Slavophiles associated with the idea of Russian national exceptionalism? In order to get an answer to this question, it is necessary to solve the following tasks: 1) formulate a working definition of the concept of “national exceptionalism” and 2) analyze the works of the Slavophiles for the presence of such ideas in them. The choice of research methods is determined by the type of knowledge that is sought to be obtained. To achieve the formulated goal of the study, the following cognitive actions were performed: 1) the existing definitions of national exclusivity were analyzed and a working definition of this concept was adopted (the operations of analysis and formulation of definitions were performed); 2) the studied works were analyzed for the presence of ideas that fall under the accepted definition of national exclusivity (analysis and comparison operations were performed). As a result of the study, the following main results were obtained: 1) as a working definition of national exclusivity, the rationale for the advantage of one ethnic group over others was adopted to justify the right to manage these other ethnic groups; 2) it was found that the works of all the Russian philosophers taken for analysis (Alexey Khomyakov, Ivan Kireevsky, Konstantin Aksakov, Yuri Samarin, Nikolai Strakhov, Nikolai Danilevsky and Alexander Hilferding) contains ideas of the superiority of the Russian ethnos in comparison with the ethnos of the West and in comparison with the Slavs. It is concluded that the idea of Russian national exclusivity is not accidental for the analyzed doctrine – after all, the essence of the Slavophil doctrine is the peculiarity, the uniqueness of Russians, in contrast to the West.

Key words: Russian Slavophiles, Russian philosophy, social philosophy, national exclusivity, chauvinism.

УДК 323:316.325:144:94(477)(092)Сковорода
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.20>

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА: «КИНЬ СВІТ ЦЕЙ ЗЛОТВОРНИЙ...» (СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ Г. СКОВОРОДИ)

Леонід Чирка

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»,
Науково-дослідний відділ «Музей-діорама «Битва за Дніпро в районі Переяслава
і створення Букринського плацдарму восени 1943 року»
вул. Шевченка, 8, 08400, м. Переяслав, Київська обл., Україна

Стаття присвячена аналізу суспільно-політичних ідей Григорія Сковороди. Автор стверджує, що політика, як діяльність яка спрямована на вирішення питань з життєдіяльності суспільства, Г. Сковороду не цікавить. Натомість мислителя цікавить соціальна сфера суспільства. Перш ніж характеризувати суспільно-політичні погляди мислителя, автор дає фрагментарну характеристику XVIII ст. в державотворчому житті України. Друга половина XVIII століття була для України часом повної втрати свободи – політичної, економічної і духовної. Автором звертається увага на те, що Г. Сковорода ніяким чином не відреагував на втрату Україною автономії. Але, водночас стверджується, що за покликанням мислитель – наставник а не бунтар. Тож зміну суспільно-політичного ладу мислитель вбачає не в революційних, а в еволюційних змінах.

Усе суспільство Г. Сковорода поділяв на два стани – стан шляхти і стан «черні» або «юрби», до котрої себе не зараховував. Адже весь час обертаючись в колі освічених людей, мислитель відмежовувався від «простого народу». Але, поділяючи суспільство на стани, мислитель мав на увазі не майновий стан, оскільки шляхетність до ґрунтів не прив'язана.

Український мислитель не визнавав такі форми державного устрою, як монархія і тиранія, натомість обґрунтовував ідею «Горньої республіки». Саме республіку мислитель вважав еталоном суспільного ладу. Адже в республіці, на переконання мислителя, влада належить виключно народу, який є вільними громадянами. Найголовнішою засадою республіканського устрою та розвитку суспільства є принцип «сродної» праці. Саме така держава, на його думку, могла стати втіленням принципів рівності, свободи і любові. Г. Сковорода переконаний, що кожен має знайти своє місце у суспільстві, але відповідно до власних здібностей.

Але, на жаль, політичні ідеали Г. Сковороди були утопічними, особливо якщо розглядати способи їх досягнення.

Ключові слова: Григорій Сковорода, суспільство, політика, республіка, суспільний лад.

Філософія Г. Сковороди набагато глибша, аніж видається на перший погляд. Те, що здається лежить на поверхні – насправді лише зовнішня оболонка справжніх речей, ключ до пізнання прихованого. Незважаючи на те, що мислитель простує до нас із XVIII ст., він продовжує бути «terra incognita» (лат. незвідана земля). Що ми знаємо про мислителя, окрім загальних штампів? Напевно, не так і багато. Чим більше задумуємось над постагтю мислителя, тим більше виникає запитань – яким він був, чим захоплювався, що його турбувало.

Так склалося, що в переважній більшості об'єктом дослідження були педагогічні, антропологічні і релігійно-філософські погляди Г. Сковороди. Що ж стосується суспільно-політичних поглядів мислителя, то, зазвичай, дослідники обходили їх увагою. Хоча фрагментарні спроби дослідити дане питання все ж були. Варто виділити дослідження А. Ключі, О. Козинець, М. Попович, В. Шевчук. Але, незважаючи на поодинокі спроби,

питання дослідження суспільно-політичних поглядів Г. Сковороди залишається відкритим. Чи справедливо це? Звичайно, що ні. Але виникає інше питання: чи цікавився мислитель політикою? Складно однозначно відповісти на дане питання. Тож перш ніж шукати відповідь, варто зважити на пересторогу Юрія Барабаша, який пропонує розрізняти такі сфери суспільного життя, як «політикум» і «соціум». Якщо взяти політику, як діяльність яка спрямована на вирішення питань з життєдіяльності суспільства, то дійсно, вона Г. Сковороду не цікавить. Мислитель не цікавився політичним життям і ніколи не прагнув створити політичну кар'єру. Більше того, Г. Сковорода ніколи не входив до політичних угруповань. Звичайно, можна відшукувати у філософії мислителя те чого там немає, можна спотворювати його ідеї чи підганяти факти під потрібний формат, але тоді це вже буде не Г. Сковорода. Справжній мислитель далекий від політичного життя. Підтвердженням цього є те, що мислитель не лишив по собі такі ґрунтовні державотворчі трактати, як це зробили античні чи середньовічні філософи. Але український мислитель також мав своє «Місто Сонця» – Горній Єрусалим або Горня республіка. Так, безумовно, це була чергова утопія, але, водночас, це була нездійсненна мрія про ідеальне суспільство. Відмежувавшись від політики, як виду діяльності, Г. Сковорода цікавиться соціальною сферою тогочасного суспільства. Але і тут виникає багато протиріч.

Перш ніж перейти до розгляду суспільно-політичних поглядів мислителя, варто звернути увагу на ті зовнішні чинники, які так чи інакше впливали на цей процес. Зокрема, це і оточення, і тогочасний суспільно-політичний лад. Перш за все, мислитель народився у сім'ї козака, що відразу надавало йому привілеї порівняно із простим селянством. Незважаючи на те, що батько мислителя був малоземельним козаком, все ж був далеко не бідною людиною. Сам мислитель зізнався, що його батьки були середніх статків. Із архівних джерел відомо, що батько мислителя мав свій промисел – продаж винно-горілчаних напоїв, що приносив непоганий прибуток. Тож Г. Сковорода був «вільним», і таким чином уникнув психологічно принизливого відчуття обмеженого в правах посполитого (селянина).

Якщо охарактеризувати XVIII ст. загальними рисами, то в національній історії – це доба «великої руйнації». Початок XVIII ст. ознаменувався обмеженням української автономії, що було пов'язано із переходом Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Першими кроками по «урізання» української автономії було знищення у 1709 році Запорозької Січі і обмеження у правах гетьмана. Так, згідно царського указу до гетьмана приставлявся резидент, який мав контролювати діяльність гетьмана і його старшини. Таким чином посада гетьмана перетворювалася в номінальну одиницю, яка нічого не вирішувала. Наступним кроком стало створення у 1722 році «Малоросійської колегії», яка стала відправною точкою у втраті автономії України. Оскільки Г. Сковорода народився теж у 1722 році, то він, фактично, є ровесником «Малоросійської колегії». Зважаючи на це, цілком закономірно, що в подальшому мислитель буде свідомим чи несвідомим свідком руйнації української автономії.

Царські реформи призвели до того, що відбулося різке розшарування у суспільстві: козацька старшина, рядове козацтво, міщани, селянство. Більш привілейованими були перші дві групи, оскільки представляли шляхетський і військовий стан. У 1735 році царським розпорядженням козацтво було поділено на дві групи – «виборних» і «підпомічників». Відповідно до цього розпорядження, рядове козацтво обмежувалося у своїх правах, а з часом потрапляло у залежність до багатих козаків. З такими реаліями мислитель зіштовхнеться перебуваючи у маєтку Степана Томари. Але про це згодом...

Закономірно, що різке розшарування викликало невдоволення серед рядового козацтва, які у другій половині XVIII ст. переростали у збройні повстання. Але, незважаючи

на невдоволення козацтва, царський уряд продовжував обмежувати українську автономію. Так у 1764 році відбулася ліквідація інституту гетьманства, а натомість було створено Другу Малоросійську колегію, яка стала головним органом управління на українських землях. Та на цьому тиск не зупинився, а лише набув обертів – у 1775 році відбулося знищення Січі, а в 1783 році в Україні юридично впровадилося кріпосництво. Останнім кроком по знищенню української автономії було впровадження у 1786 році загальноімперської системи адміністративно-політичного управління. Але це вже був не крок, це була остаточна крапка. Позиція Г. Сковороди до вказаних подій документально не відома, адже він постійно уникає будь-яких прямих висловлювань, як у філософських роздумах, так і в листуванні. Хоча ідейне спрямування його творів, символічні образи та особливості життя мислителя переконують, що несхвально. Щодо твердження М. Ковалинського про схвальне ставлення Г. Сковороди до Катерини II (*як особистості, так і державного діяча*), то воно підлягає сумніву, оскільки, по-перше, мислитель ніколи, навіть в листах, не згадує російських імператорів, а по-друге, він весь час намагається перебувати поза політикою.

Серед дослідників спадщини Г. Сковороди часто побутує думка, що єдиним поетичним твором політичного спрямування є «De libertate» (Про свободу). Але таке твердження помилкове, оскільки ще в «Саду божественних пісень» мислитель неодноразово змальовував картини тогочасного суспільства. Так, соціальна нерівність проглядається у «Пісні-18» («*Ой ти птичко жовтобоко*»), а в «Пісні-12» («*В город не піду багатий*») мислитель протиставляє два міста – місто духовного багатства протистоїть місту розкоші. Таким чином Г. Сковорода вказує на вади суспільства – розкоші протиставляє духовне.

Не хочу їздить за море, не хочу красных одеж.

Под ими крыется горе, печали, страх и мятеж...

Ничего я не желатель, кромѣ хлѣба да воды,

Нищета мнѣ есть приятель – давно мы с нею сваты [1, I, с. 69–70].

Але найкраще вади тогочасного суспільства постали у «Пісні 10-й» («*Всякому городу нрав и права*»). Використовуючи художні засоби, Г. Сковорода піддає критиці адміністративний устрій, який не лише сприяв, а й заохочував розвиток бюрократизму, лихварства і користолюбства. Так, на прикладі безіменного міста, мислитель змальовує всю соціальну вертикаль – від «низів» до «верхів», де кожен намагається пристосуватися. Місто живе звичайним розміреним життям. Доки одні влаштовують гучні вечірки, то Петро, заради отримання посади, готовий витирати панські закутки. Федір, прагнучи наживи, – махлює, пани скуповують землю і худобу, зводять будинки на «новый манѣр». На «сторожі» всього беззаконня стоять юристи, які формують «на свій тон права». І лише в студентів від науки «трещит голова». Описуючи тогочасне суспільство, мислитель приходиться до висновку: «Весь світ спить»...

Весь світ спить, – неодноразово повторював мислитель, – спить, наче вдарений об землю. Г. Сковорода бачив не лише вади тогочасного суспільства, а й причини їх виникнення. Головна біда сплячого суспільства, на переконання мислителя, полягає в тому, що «наставники, пасущи Израиля, не толко не пробуживают, но еще поглаживают: «Спи, не бойсь! Мѣсто хорошее, чево опасатся?» [1, I, с. 136]. Не складно здогадатися, що під наставниками криється духовенство, яке «за сумісництвом» виконувало функції освітян. Своїми улесливими словами «наставники» заколисували і до того спляче суспільство. Таким чином церква тримала суспільство в покорі. Згодом такими наставниками у філософії Г. Сковороди будуть сирени. «Сирин есть сладкорѣчивый дурак, влекущий тебя к тому, чтоб ты основал счастье твое на камни том, который не утверждает, но разбивает... Они-то соблазняют в жизни сей плывущих стариков и молодцов» [1, I, с. 265].

Світогляд Г. Сковороди випереджав свій час щонайменше на сторіччя, а кількарічне перебування за кордоном внесло свіжий струмінь на формування його світогляду. Тож повернувшись в Україну, мислитель потрапив наче в інші реалії, реалії, які видавалися йому жахливим сном. Якщо в Західній Європі зароджувався капіталізм, то в Росії панував феодально-кріпосницький лад. Мислитель не може і не хоче змиритися з тим, що сон – це не сон, а реальність. Саме цю реальність Г. Сковорода описав у «Сні». Варто звернути увагу на дату і місце написання сновидіння – село Ковраї, 24 листопада 1758 року. Період 1750–1764 рр. – роки гетьманування Кирила Розумовського. В цей час посилюється роль козацької старшини, яка поступово перетворюється на шляхетний стан. Саме в цей час мислитель проживав у маєтку Степана Томари – представника козацької старшини, який володів десятками сіл і тисячами посполитів. Мислитель знову відтворює соціальну вертикаль і проводить читача крізь «различні житія челоуѣческаго по разным мѣстам» [1, II, с. 429]. Крізь призму сну мислитель відобразив те, що постійно бентежило його свідомість. «Сповідь» починається з царських палат, розкішного вбрання, танців, музикантів і закоханих пар. Згодом мислитель переносить нас на вулиці бурхливого міста, яке також потопало в розпусті і пиятиці. Здавалося б, порятунок можна знайти в храмі Божому, але і тут «сребролюбіє з карнавкою бродит» [1, II, с. 429]. Вершиною всього цинізму є канібалізм, коли ті, кому не вистачило м'яса тварин, пожирали одягненого у чорну свиту чоловіка. Таким чином мислитель відтворив модель тогочасного суспільства. Можна припустити, що «Сон» – автобіографічний наратив. Адже мислитель пізнав усю систему з середини. Він жив при дворі імператриці і бачив принади придворного життя, бачив, як живе столиця за межами двору, достеменно знав життя церкви. А проживаючи у маєтку Степана Томари, Г. Сковорода неодноразово був свідком зверхнього ставлення вельможі до людей. Томара часто перетворював козаків у власних кріпаків, про що скривджені козаки скаржилися гетьману Кирилу Розумовському. Так, у липні 1757 року надійшла скарга від козака Івана Кузьменка з села Війтівців, «що Томара обергає його з братами у власних посполитів – кріпаків, через свого війта «приказивает ему ити на панщину», забрав його землю, так що цього козака «вовся разорили» і що він «того козачого звання лишается» [2, с. 120]. Чи знав про такі утиски мислитель? Звичайно що знав, адже такі випадки були непоодинокими. Адже зверхність вельможі мислитель відчув і на собі. Більше того, є припущення, що Томара виношував плани закріпачення Г. Сковороди. Адже відібрати останнє, що було в «вільного мислителя» – свободу, для вельможі було дрібницею. Тож можна припустити, що ті, хто пожирає людину – це не просто узагальнений образ, а ніхто інший, як Степан Томара. Чи міг мислитель комфортно жити в таких реаліях? Звичайно, що ні. Так, він не виступав із соціальними протестами, не входив до громадських організацій, і, тим більше, не підбурював до соціальних протестів. У тому що Г. Сковорода мало цікавився суспільним життям, яскраво свідчить його лист до Кирила Ляшевецького, де вітчизняний мислитель ділиться чи не найпотемнішими думками. Ще на початку листа філософ зізнається, що назавжди присвятив себе музам, і цікавить його виключно вдосконалення душі. «Про мене, хай інші дбають про золото, про почесі, про Сарданапалові бенкети, про низькі насолоди, хай шукають вони народної прихильності, слави, ласки вельмож; хай одержать вони ці, як вони думають, скарби, – я їм не заздрю, аби я мав духовні багатства і той хліб духовний, і той одяг, без якого не можна увійти у вельми прикрашені чертоги небесного жениха» [1, I, с. 384]. Цілком логічно виникає питання: позиція відстороненості мислителя від нагальних проблем власного народу – випадковість чи закономірність? Здавалося б, що мислитель, який кредом життя оголосив лозунг «а мій жребій з голяками», мав би відкрито стати на сторону пригнобленого народу, але насправді спостерігаємо підозрілу

мовчанку, що мимоволі наштовхує на думку про пасивну згоду мислителя. Більше того, в байці «Голова і тулуб» Г. Сковорода стверджував: «Народ должен обладателям своим служить и кормить» [1, I, с. 112]. Тож мислитель визнає, що суспільство поділене на два стани – простий народ і панів. Але, водночас, Г. Сковорода засуджував такий соціальний поділ, а гонитву за збагаченням вважав дорогою до загибелі держави. Адже за переконанням мислителя Бог створив світ досконалим, але люди, виконуючи невластиві їм функції, зруйнували ідеальний порядок.

Визнаючи неоднорідність суспільства, Г. Сковорода намагався вибудувати власну вертикаль станів – стан юрби і стан шляхти. В основі такого поділу лежав не майновий принцип, оскільки на його переконання наявність статків не робить людину шляхтичем. На переконання мислителя, черню (юрбою) є саме панівна верхівка, оскільки вони заручники своїх бажань. Отже шляхтичем є лише той, хто з «неволѣ мирское вырнет и соввыше ся от духа святого породит...» [3, с. 332]. Виходячи з цього, цілком закономірно, що себе Г. Сковорода позиціонував шляхтичем, оскільки знайшов в собі сили відмовитися матеріальних благ.

Мислитель переконаний, що суспільство – це складний механізм, де все має бути налагоджене, де кожна деталь (людина) має займати відповідне місце. Найменший збій у цій системі, призводить до краху усього механізму. «Общество есть тоже, что машина. В ней замѣшательство бывает тогда, когда ея части отступают от того, к чему она своим хитрецом здѣланны» [1, I, с. 436]. Г. Сковорода розуміє, що для забезпечення життєдіяльності суспільства необхідні «спорідненості» до певного виду діяльності. Тож у діалозі «Раговор, называемый Алфавит, или букварь мира» мислитель проводить аналіз спорідненостей – «до землеробства», до «військової справи», «до богослів'я». Оскільки люди різні у здібностях (вроджених нахилах), то, відповідно, різні у потребах. Нерівна всім рівність, стверджує мислитель. А оскільки суспільство – це живий організм, то в ньому постійно відбуваються якісь процеси. Що ж з цього приводу думає Г. Сковорода? Насамперед, мислитель повністю заперечив можливість революційного шляху зміни суспільно-політичного ладу, оскільки «його естетичний ідеал протиставлений революції як такої, ворожий їй, він передбачає еволюцію, причому це – найголовніша умова – еволюція особистості, її моральне самовдосконалення, що ґрунтується на християнських заповідях. Це альфа й омега його моралі» [4, с. 27]. Мислитель, за покликанням, – наставник а не бунтар. Він занурився у власний мікросвіт, де не було ані панства, ані рабства. Адже багатством живиться лише тіло (*тлінь*), а душу (*вічність*) втамовує спорідненість. Наодинці із самим собою мислитель вибудував модель ідеального суспільства – «Горню республіку», де не має злоби і лукавства, ворожнечі і підлості. Тут панує дух доброзичливості, взаємоповаги і любові. Саме республіку, а не монархію вважає мислитель еталоном суспільного ладу. «В горней республикѣ все новое: новые люди, нова тварь, новое творение – не так как у нас под солнцем все вето ветошей и суета суетствій» [1, II, с. 43]. Але чому свою «республіку» мислитель називає «Горньою»? Відповідь, насамперед, потрібно шукати у самій християнській філософії Г. Сковороди. Окрім «Горня республіка» мислитель вживає назву «Горній Єрусалим», підкреслюючи таким чином розташування міста. Дійсно, в південно-західній частині Єрусалиму знаходиться пагорб Сіон, який у Біблії асоціюється із святою горою – «житлом Бога». Саме в Єрусалимі зародилося християнство і саме до Єрусалиму принесли Ісуса Христа невдовзі після народження. В подальшому життя Ісуса теж буде пов'язане з цим містом. На гору Сіон піднімався і «старозавітній» Лот в пошуку порятунку. Тож для Г. Сковороди, як християнського філософа, Єрусалим і Сіон – сакральні місця, це місця сили. «Горній Єрусалим» для мислителя – це символ життя за зразком перших

християнських громад. У таких громадах найголовніша заповідь – полюби ближнього свого. У громадах усі вважалися братами і сестрами, не було поділу на племена чи народи, багатих і бідних. Усі були рівними і зобов'язані були допомагати один одному. Тож досягнення людиною «Горнього Єрусалима» – символ очищення від скверни і народження нової людини. Зрікшись усього земного, людина повертається до створеного Богом ідеального суспільства. У цьому суспільстві немає тиранії, принижень і ворожнечі. Усі життєво важливі питання вирішує громада, а владні посади розподіляються у відповідності до природних здібностей. «Во сто раз блаженнѣ пастух, овцы или свиньи с природою пасущій, нежели священник, брань противу бога імущій» [1, I, с. 420].

Але мислитель створив лише модель ідеального суспільства, яка виявилася черговою утопією. Чи розумів мислитель, що його «республіка» – це фантазія? Складно відповісти на дане питання, адже незважаючи на те, що Г. Сковорода був схильний до ідеалізації, він, все ж таки, був реалістом. Мислитель був не ізольований від суспільства, тож розумів, що важко тим хто має багатство, потрапити до Царства Божого. Але своїм вченням він вказав шлях для досягнення «ідеального» суспільства. Зрозуміло, що термін «ідеальний» не зовсім коректний, оскільки досконалість – це швидше поняття абстрактне, аніж конкретне. Та в будь-якому випадку Г. Сковорода був оди з перших в національній традиції, хто вказав конкретні шляхи для досягнення світової гармонії. Він був тією рушійною силою, що прагнула розбудила сіре, інертне суспільство.

Список використаної літератури

1. Сковорода Григорій. Повне зібрання творів. У 2 т. / заг. ред. С. М. Перевертун та ін. Київ : Наукова Думка, 1973.
2. Махновець Л. Є. Григорій Сковорода : біографія. Київ : Наук. думка, 1972. 255 с.
3. Вишенський І. Книжка. Українська література XIV–XVI ст. К. : Наук. думка, 1988. С. 306–368.
4. Барабаш Ю. Причинки до теми «Гоголь і українське літературне барокко...». *Слово і час*. 1992. № 9. С. 19–29.

HRYHORII SKOVORODA: “LEAVE THIS WHOLE HIDEOUS WORLD...” (SOCIAL AND POLITICAL VIEWS OF H. SKOVORODA)

Leonid Chyrka

*The National History and Ethnography Reserve “Pereiaslav”,
Research Department “Diorama Museum» Battle for the Dnieper near Pereiaslav
and the creation of the Bukrin bridgehead in the fall of 1943”
Shevchenko str., 8, 08400, Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine*

The article is devoted to the analysis of Hryhorii Skovoroda's social and political ideas. The author claims that H. Skovoroda is not interested in the politics as an activity aimed to solve vital issues of society. Instead, the philosopher concerns himself with the social sphere of society. Before describing the social and political views of the philosopher, the author gives the fragmentary characteristics of the formation of Ukraine in the 18th century. The second half of the 18th century was a time of complete loss for Ukraine – its political, economic and spiritual freedom. The author draws attention to the fact that H. Skovoroda did not react in any way to the loss of the autonomy of Ukraine. But, at the same time, it is claimed that the vocation of the philosopher is to be a mentor, not a rebel. Therefore, the philosopher believes that evolutionary changes in the socio-political order are more important than those of revolutionary ones.

Skovoroda divided the whole society into two classes – the class of nobility and the class of “blacks” or “crowds”, though he did not relate himself to the latter one. After all, all the time rotating in the circle of educated people, the thinker distanced himself from “ordinary people”. By dividing society into classes, the thinker did not mean the property status, since nobility is not connected to lands.

The Ukrainian philosopher did not recognize such forms of state organization as a monarchy or a tyranny, instead he substantiated the idea of a “mountain republic”. The thinker considered the republic to be the standard of social order. After all, he shared a deep conviction that all powers in the republic belong exclusively to the people who are free citizens. The most important basis of the republican system and the development of society is the principle of “congenial” work. Such a state, in his opinion, could become the embodiment of the principles of equality, freedom and love. H. Skovoroda is convinced that everyone should find their place in society, but according to their own abilities.

However, unfortunately, H. Skovoroda’s political ideals were utopian, especially if we consider the ways to achieve them.

Key words: Hryhorii Skovoroda, society, politics, republic, social order.

UDC 130.2:37.013.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.21>

DEHUMANIZATION IN THE DIGITAL EDUCATIONAL PROCESS: THE EXPERIENCE OF SOCIO-PHILOSOPHICAL REFLECTION

Svitlana Shyroka, Natalia Bilchuk, Heorhii Piven

*National Aerospace University "Kharkiv Aviation Institut",
Faculty of Humanities and Law, Department of Philosophy and Social Sciences
Chkalova Str., 17, 61070, Kharkiv, Ukraine*

The work is based on the practical experience and philosophical reflection of the participants of the educational process regarding learning in the conditions of total digitalization, caused first by the Covid-19 pandemic, and then by the full-scale war in Ukraine. The research carries out a socio-philosophical analysis of the features of the educational process in higher education, which are related to the spread of information technologies, distance learning, and further dehumanization of all levels of social space. Philosophical analysis of the essence and basis of the process of dehumanization of higher education aims to further determine possible risks and ways to overcome them. A general theoretical study of the problem of digital dehumanization of education in the context of the development and introduction of information technologies is presented. The authors of the article consider the dehumanization of education not only as a reduction in the role of humanitarian knowledge in the process of professional training. The replacement of a purely human way of understanding reality by technical models, namely the "mechanization" and "computerization" of participants in the educational process, leads to the displacement of the human existential way of communication from the educational space, the loss of the humanistic content of education and its transformation into an instrumental category of production-market relations, the goal of which is the utilitarian assimilation of a narrow circle of professional knowledge and skills.

Dehumanization is considered as a general process of eliminating the "human factor" from social and individual practice: loss and inability to create new spiritual and moral values, devaluation of human characteristics, "breaking" of a holistic worldview. The authors show that the modern educational process demonstrates the use of a large number of purely technical terms, such as "academic mobility", "educational technologies", "innovations", "human resources", "network of higher education institutions", "information processing", "mechanisms of feedback, evaluation, interaction", "educational trajectory", "intellectual product", "quality indicators", etc. In this thesaurus, a person is supposedly considered a functional unit, a carrier of "creative thinking", a producer of "new knowledge" and a participant in "innovation". But it is impossible to hide that instead of creating new knowledge, the ideal and goal of higher education is repetition, compilation and reproduction, and the traditional goals of higher education, such as the formation of a scientific and philosophical outlook, self-improvement, creative thinking, the ability to identify and pose problems, create new knowledge, degenerate into procedures that describe the "machine learning" algorithm in the technical field. In this sense, the dehumanization of education can lead to a global anthropological crisis, the result of which will be the destruction of the cultural space in which humanity existed. Understanding and discussing this risk will allow universities to review and improve their educational strategies, taking into account the cognitive, ethical and social issues highlighted.

Key words: education, dehumanization, digitalization, digital educational process, deontologization.

The processes that are taking place today in the field of education, in particular, higher education, fully reflect the phenomena that have covered the area of human and society existence. In addition, the current situation, in particular the spread of the global Covid-19 pandemic and full-scale war in Ukraine, has exacerbated in practice those processes of transformation of society about which theoretical battles have not subsided for more than half a century.

Intensive information processes lead to consequences that are not only diverse but also contradictory, and which cannot be ignored in the socio-philosophical analysis of modern social phenomena.

All these reasons raise a number of questions about changes in value and axiological foundations, conditions and prospects for the existence of education, in particular, its humanistic aspect. The information society is radically transforming the socio-cultural and, in particular, educational space. Changes related to the development of the information society affect all socio-cultural institutions and affirm a fundamentally new way of life for each person, to which educational institutions must prepare: primary, secondary and higher. The often mentioned, but conceptually unclear dehumanization of education is a common and constantly voiced problem of any society that has entered the phase of post-industrial development and in which the paradigm of radical modernism and technicism has become entrenched. It is clear that something is happening, but what exactly? We can say with confidence that the ideological foundation of this process is connected with the crisis of the humanistic worldview, which took place in the 20th century. This crisis has called into question a large complex of existential, cognitive, moral, sensory guidelines of mankind.

In addition, it is important to note that Ukraine became a litmus test for global moral (in) sensitivity at the beginning of the 21st century. Adiaiphorization (this concept comes from the Greek “*adiaphoron*” – unimportant thing) gives rise to instrumental rationality, mass society, absorption of the individual by the crowd, as well as a worldview as if we are enveloped by an unknown force, thanks to which no one can identify or shame us. That is why it is important to look at all life processes from a different angle, to change attitudes or the way of life itself, so to speak, to “overestimate values” [1, p. 124]. Therefore exactly the philosophical analysis of modern, technical and, finally, digital dehumanization (as a cutting edge) in the modern educational process is relevant.

In addition, philosophical reflection is the quintessence of thinking, because, going beyond common sense and habitual beliefs, it can offer many opportunities to increase our knowledge of the nature and phenomena of things, but not only what they are, but also what they can be.

Based on this, the purpose of the article is a philosophical investigation of the roots, essence and forms of dehumanization in the modern educational environment. The research was performed using general scientific methods of deduction, induction, analysis, synthesis and classification. In forming the conceptual position, the results of research in related fields of socio-humanitarian knowledge were used: history of philosophy, philosophical anthropology, sociology, psychology, culturology, etc. A phenomenological approach and a method of structural-functional analysis were used to study the phenomenon of dehumanization in the modern educational process. The theoretical basis of the study consists of well-known works of thinkers, which in various aspects considers the phenomenon of dehumanization: J. Ortega y Gasset, E. Fromm, M. Foucault and others [2; 3; 4].

There is a certain amount of research devoted to identifying the negative aspects of the modern educational process associated with its technicalization and modernization. Thus, L. Vasylieva, S. Chmuhyn, and O. Prochenko consider modern society as IT-dependent one, which forms a discourse of excessive technogenicity, information-communicative overload, and obsessive prestigious symbolism [5, p. 453]. N. Lyutko believes that digitalization standardizes the behavior, interests, inclinations of people, which increases the negative consequences of excessive human fascination with the power of information and the difference between individual and group value orientations [6, p. 99]. R. Laura and F. Hannam investigate a growing crisis of depersonalisation and dehumanisation which has emerged from the computotechnological

texturing of contemporary society and show that the primary mode of electronic communication is characterised by the covert depersonalisation of human relations [7, p. 3]. The dialogue between Zygmunt Bauman and the Lithuanian political scientist and philosopher Leonidas Donskis is relevant and interesting. This conversation is devoted to the loss of sensitivity caused by such features of modern life as atomization, fragmentation, loneliness, uncertainty [1, p. 82]. L. Ryzhak carried out an in-depth analysis of the factors and consequences of the general process of dehumanization of life [8, p. 92]. S. Posokhov reflects on the dehumanization of modern society and the crisis of humanitarianism, and analyses the attempts to replace the regulating and goal-setting role of education with a system of manipulation of consciousness [9, p. 24]. O. Kovalevska, A. Kopina, S. Shyroka emphasize the importance of the existence of creative educational and intellectual space as a necessary condition for the formation of critical thinking skills, socialization of the individual, as a basis for the formation of adequate self-perception [10, p. 55].

However, despite the fact that these risks and concerns are widely expressed and debated in academia, where they have become a battleground for grand ideological controversy, we find little evidence that these reflections led to any notable and decisive action. Especially since we are dealing with the spread of the practical implementation of all the mentioned risks during the war.

Despite all its basic status and prevalence, the concept of “dehumanization” has not acquired in the socio-humanitarian cognition the proper theoretical elaboration, semantic and categorical definiteness. The task of theoretical clarification of the semantic content of basic concepts requires philosophical analysis and understanding. In a general sense, we are talking about “deontologization” and “destructurazation”, ie the replacement of stable fundamentals with new ones. Such a process usually accompanies marginal societies, ie societies that are transforming. As mentioned above, the current state of society is the formation and intensive development of a non-industrial, information society, which brings fundamental changes in all areas of society, including higher university education. Therefore, the theoretical analysis of the basic concept of “dehumanization” in the context of digital transformation is a necessary part of any study that has as its subject modern social phenomena. It seems appropriate to focus on the problem of the spread of digital technologies, namely digital dehumanization as a process of displacing the human existential way of life in the educational space and replacing it with technical models and machine technologies. To paraphrase Martin Heidegger's landmark and, as it turned out, still relevant statement, let's say that no epoch has been as ignorant of seemingly the most traditional issues as the modern one [4, p. 28–34]. Such substantive and structural uncertainty concerns both fundamental questions about the universe and ideas about various phenomena of the existence of the individual and humanity in it. Proclaimed in the nineteenth century, the philosopheme “there is no being, there is only becoming” required a fundamental change in the principles and concepts of philosophical reflection. Thus, in addition to anthropologism as a basic principle of worldview, the concepts of “deconstruction” and “deontologization” were put forward as basic concepts.

Recently, the concept of “dehumanization” has been increasingly used to analyze the social and anthropological spheres of life, and today it has become as common as “deontologization” was before. But despite the widespread use, either the term “dehumanization” or the processes denoted by this concept remain as vague as “deontologization”. A similar situation usually consists of such new words that are introduced into the scientific vocabulary and transformed into concepts. It should be noted that the terms “deontologization” and “dehumanization” are conceptual in nature. Both concepts are closely related and form the methodological and terminological-categorical basis for philosophical reflection on various spheres of life. The term “dehumanization” is most often used in research on racism, slavery, genocide, humiliation, and

so on. But philosophical discourse presupposes the limit or even transboundary expansion of the traditional field of interpretation, therefore, it seems reasonable to consider dehumanization as a general process of eliminating the “human factor” from social and individual practice: loss of spiritual and moral values, devaluation of human characteristics, “breaking” the holistic worldview, and so on. Modern times, as the era of the destruction of classical thinking, began with the “death of God” and proclaimed the “deconstruction of the individual” and “death of the subject”, thus scattering man into many phenomena, forms of manifestation, or, in the words of J. Derrida, turning human into “a set of language practices”. Describing the phenomena of human existence, researchers today increasingly use metaphorical images of imitation games, echoes, monkeys, revealing them either as simulacra that hide the truth that does not exist or as “zombies” that only imitate the life of what is actually dead.

For more than half a century, there have not ceased discussions about the prospects for the further development of man in a world of “groundlessness”, in a world that has lost its definiteness, in which “all identities are only simulated”, and which with the “death of God” has lost its order, fundamentality, solidity, beauty, harmony, mystery.

These issues in the context of the problems of modern society are analyzed in different perspectives – value-semantic aspects, humanistic paradigms, socio-spiritual vectors, cultural and existential criteria and more. For more than half a century, discussions have been going on about the prospects for further human development in a world of “groundlessness”. According to this theory the world has lost its clearness, in the new conditions “all identities are only simulated”, and with the “death of God” the world had lost order, fundamentality, beauty, harmony, mystery... Researchers loudly proclaim that the main global problem of the modern world is the collapse of its anthropological foundations, the crisis of spirituality [11, p. 15].

The start of the third millennium marked the beginning of a new era not only in chronological sense but as mark of the beginning of a new era of social development. The rapid spread of information technology, the spread of the global Internet system, the general digitalization of all activities radically changes all social processes. These processes dictate new requirements for their participants, anticipating the formation of skills which is the main task of the educational process. Therefore, the changes taking place in society primarily concern the learning process, in particular higher, university education. As Bartlett Giamatti, president of Yale University, aptly points out, “a university is a statement of culture created by our consciousness that has value and can transmit values”. University education is the concentration of the cultural environment in which the axiological principles of existence and activity of all spheres of society are formed and which ensures its functioning on the basis of these principles. Each time a new system of communications appears, it accelerates the transformation of society and is reflected primarily in the university learning environment.

In recent decades, in Europe, in particular in Ukraine, we can see an increase in higher education institutions and the number of students seeking to enter and study there. In addition, most technical institutes are being transformed into universities. These processes lead to changes in attitudes towards higher education institutions and understanding of their goals and objectives. University education is turning out “mass” and like secondary education is becoming almost compulsory. This tendency leads to a decrease in the quality and requirements for education, which undermines the value and prestige of higher education. But does it destroy the very idea of university education? Does it indicate its degradation? In other words, is there a threat of losing the existential and target certainty of higher education?

“Deontologization”, in a general sense, is the process of violating or changing the structures, principles and conditions of existence of any social institution. In modern higher education, this

process is primarily associated with intensive computerization and implementation of digital technologies.

Let us turn to the Strategy for the Development of Higher Education in Ukraine for 2021–2031 [12]. The reader of this document is faced with a large number of purely technical terms, such as: “academic mobility”, “education technology”, “innovation”, “educational centers”, “personnel certification”, “human resources”, “network of higher education institutions”, “Information processing”, “feedback mechanisms, evaluation, interaction”, “educational trajectory”, “intellectual product”, etc. Of course, there is nothing unusual in this terminology. All these expressions entered the “flesh and blood” of our language. We use them, literally, unconsciously, that is, without realizing that we are using them to describe reality that has the world of electronics as a model. A reference to any documents regulating the educational process demonstrates the use of a large number of purely technical terms (“academic mobility”, “educational technologies”, “innovations”, “staff certification”, “human resources”, “network of higher education institutions”, “information processing”, “mechanisms of feedback, assessment, interaction”, “educational trajectory”, “intellectual product”, etc.). According to this approach, a person is considered as a functional unit, a carrier of “creative thinking”, a producer of “new knowledge” and a participant in “innovation”. Instead of creating new knowledge, the ideal and goal of higher education becomes repetition, compilation, and reproduction, and the traditional goals of higher education, such as the formation of a scientific and philosophical outlook, self-improvement, creative thinking, the ability to identify and pose problems, create new knowledge, degenerate into procedures that describe the “machine learning” algorithm in the technical field.

Mechanistic images of the New Age have become part of history as well as the disciplinary model created within the framework of mechanism, which was analyzed in detail and thoroughly by Michel Foucault. But the principle of mechanization in its new embodiment – computer – continues its development in our time. This new model, like the previous one, is based on the principles of economic efficiency and total control.

The list of requirements for future specialists is very peculiar. As stated in this document, “the rapid changes that are taking place in society, technology, knowledge, will require in the future from specialists the ability to adapt, master new skills, professions, creativity. In future structures of educational programs the most relevant is the acquisition of universal competencies: the ability to learn, process information, quickly master new technologies, the ability to think critically and creative approach to tasks. The skills of system thinking, programming, intersectoral communication, the ability to work in conditions of uncertainty, multiculturalism and multilingualism, environmental thinking, multifunctionality are also gaining relevance. The high complexity of the tasks of the future requires from specialists the ability to concentrate, manage their own emotions, maintain mental and physical performance, plan workload. Thus, the task of combining the development of such abilities in students and at the same time providing them with specialized knowledge and skills within the chosen profession”. In the future, according to the authors of the document, this will contribute to the permanent education of future generations [12].

But here we are faced with an approach in which the traditional goals of higher education, such as the formation of scientific and philosophical worldview, self-improvement, creative thinking, the ability to identify and pose problems, create new knowledge degenerate into procedures that describe the algorithm of “machine learning” in technical sphere. According to this approach, a person is seen as a functional unit, a carrier of “creative thinking”, a producer of “new knowledge” and a participant in “innovation”. Instead of creating new knowledge, repetition, compilation and reproduction become the ideal and goal of higher education. The “educational process” itself is a certain idealized structure that works according to mechanistic laws.

Of course, it can be argued that the example taken illustrates only the peculiarities of bureaucratic terminology and cannot serve as a justification for the general trend. But such a restriction seems too optimistic. It is no secret that in the so-called information society, knowledge is one of the most valuable resources, and the education system is becoming one of the most important government agencies. The concept of the information society is based on the extreme informatization of society, its transformation into a computer network. And, if the ideal of the education system in the Enlightenment was a well-established mechanism that produces normal members of society who can benefit the state, that the ideal of the modern education system is a well-designed computer.

The authors of the strategy are also interested in the fact that education is currently lagging behind digitalization, and more needs to be done to take advantage of the tools and strengths of new technologies, while addressing possible abuses such as cyber intrusion and confidentiality. But, unfortunately, nothing is said about the threat of digital dehumanization and deontologization of the educational process.

Most often, the dehumanization of education is understood as the reduction of the role of humanitarian knowledge in the process of professional training and the formation and development of the personality of the future specialist [10, p. 53]. However, the other side becomes more fundamental: the inconspicuous process of replacing a person with a technical substitute, ie a machine, and “mechanization” or “computerization” of the person himself. Digitalization begins to invade the space of the noosphere and relentlessly change it. Dehumanization consists primarily in the transformation of education into an instrumental category of industrial and market relations, in the loss of the humanistic meaning of education, as a result of which it turns into a utilitarian assimilation of a narrow range of professional knowledge and skills.

But, as Ortega y Gasset notes, “to move in the thickets of life, you must be experienced”, ie you need to understand the conditions and principles of existence, you need to have an idea of time and environment in which man exists, to enter a certain spiritual and cultural space [2, p. 99].

Education, in particular university education, not is simply learning, broadcasting, transferring a certain amount of knowledge and acquiring professional skills and competencies. Its humanistic meaning is the formation and education of man in general, his spirituality, morality, universal qualities that allow him to create and define the world around you and himself. This is achieved by joining the spiritual heritage of mankind, as well as gaining skills to identify, understand, analyze the essence, preconditions and consequences, the processes that take place [11, p. 17]. As J. Mill notes in a landmark speech on university education, “People who dedicate themselves to a well-known profession should bring out of the university not professional knowledge, but knowledge that would guide the use of their professional knowledge, and which would illuminate the technical details of a special subject with the light of general education. People can be competent lawyers without a general education, but only a general education can make them lawyers-philosophers: who want and who are able to understand the principles, instead of just cluttering their memory with details. And the same happens in all other useful activities, including mechanical. Upbringing makes a man a smarter shoemaker if he is engaged in the shoemaking trade, but it does not do so by teaching him to sew boots; it makes it the mental exercise it gives and the habits it communicates” [13]. In this sense, the dehumanization of education can be the destruction of the cultural space in which only humanity can exist.

So, digital dehumanization as a general process of removing “human” from social and individual practice, which manifested itself at the beginning of the introduction of digital technologies in the education system and intensified in the era of “widespread” distancing, threatens traditional principles, conditions and prospects of education. This study, of course, cannot be exhaustive and definitive. In order to provide specific recommendations for improving

the educational process in the context of digitalization in future studies, it is planned to diversify research: at first, to conceptualize the forms of presence of dehumanization in the educational process, at second, to implement surveys of students of different educational institutions, surveys of teachers, in-depth interviews, expert surveys, comparison of results and investigating the international experience of digitalization of education.

Of course, the authors of the article are not opponents of digitalization and do not call for abandoning its implementation in the educational process. The main thing in this study is to clarify the dangers to humans that lie in digital education. It may seem that in order to draw attention to the problem and think about preventing dehumanization, researchers are dramatizing some points, but the speed and catastrophic nature of changes sometimes outstrip any forecasts. Therefore, it is necessary to think as early and broadly and deeply as possible about potential situations in the face of current and future challenges which education system will inevitably collide with.

References

1. Бауман З. Донські Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності. Київ : Дух і літера, 2014. 280 с.
2. Ortega y Gasset, J.: *The Dehumanization of Art and Other Essays on Art, Culture, and Literature*. NJ Princeton University Press, Princeton, 2019. 224 p.
3. Foucault, M.: *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. London : Penguin Books, Limited, 2020. 352 p.
4. Heidegger. M.: *Country path conversations*. Indiana University Press, Bloomington, 2016. 208 p.
5. Vasylieva L., Chmyhun S., Procenko O.: *Problems and Solutions for an IT-Dependent Information Society: Essence, Development and Prospects: The 11th International IEEE Conference Dependable Systems, Services and Technologies, DESSERT'2020 (Kiev, 20–22 may 2020), Kiev, p. 451–455.*
6. Лютко Н. В. Інформаційне суспільство та ціннісні орієнтації особистості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Політологія*. 2012. Т. 182, Вип. 170, с. 98–101.
7. Laura, R., Hannam, F.: *The Technologisation of Education and the Pathway to Depersonalisation and Dehumanisation. Asian Journal of Social Science Studies; Vol. 2, No. 2; 2017, p. 1–9.*
8. Рижак Л. :Дегуманізація життя: соціально-технологічні виклики сучасності. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2019. Випуск 22. С. 89–95.
9. Посохов С. И. Дегуманізація суспільства чи криза гуманітаристики: що первинне з точки зору ризиків? *Новий Колегіум*. 2018. № 2. С. 22–25.
10. Ковалевська О., Копіна А., Широка С. : Феномен критичного мислення в контексті глобальних викликів сучасного суспільства. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2021. Випуск 34. С. 50–57.
11. Bilchuk, N., Kolotova, L.: “Heart” as a basis formation of spirituality. *Вісник Львівського університету. Серія Філо.-політолог. студії*. 2021. Випуск 34. С. 15–20.
12. Міністерство освіти і науки України. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2021–2031 роки. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/rizne/2020/09/25/rozvitku-vishchoi-osviti-v-ukraini-02-10-2020.pdf>
13. Совсун І. Ідея університету та її історичні метаморфози. Режим доступу: <https://medium.com/@inna.sovsun>

ДЕГУМАНІЗАЦІЯ В ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ: ДОСВІД СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Світлана Широка, Наталя Більчук, Георгій Півень

*Національний аерокосмічний університет імені М.С. Жуковського,
гуманітарно-правовий факультет, кафедра філософії та суспільних наук
вул. Чкалова, 17, 61070, м. Харків, Україна*

Стаття базується на досвіді та філософській рефлексії учасників освітнього процесу щодо навчання в умовах тотальної цифровізації, спричиненої спочатку пандемією Covid-19, а потім повномасштабною війною в Україні. Дослідження присвячене соціально-філософському аналізу особливостей освітнього процесу у вищій школі, пов'язаних з поширенням інформаційних технологій, дистанційної форми навчання, та подальшою дегуманізацією усіх рівнів соціального простору. Надається філософський аналіз сутності та підґрунтя процесу дегуманізації вищої освіти, що має на меті в подальшому визначення можливих ризиків та шляхів їх подолання. Представлено загальнотеоретичне дослідження проблеми цифрової дегуманізації освіти в контексті розвитку та впровадження інформаційних технологій. Автори статті розглядають дегуманізацію освіти не тільки як зменшення ролі гуманітарних знань у процесі професійної підготовки. Заміна людського способу досягнення дійсності технічними моделями, а саме «механізація» та «комп'ютеризація» учасників освітнього процесу, призводить до витіснення людського екзистенційного способу комунікації з освітнього простору, втрати гуманістичного змісту освіти та перетворення її на інструментальну категорію виробничо-ринкових відносин, метою якої стає утилітарне засвоєння вузького кола професійних знань і умінь.

Дегуманізація розглядається як загальний процес усунення «людського фактору» із суспільної та індивідуальної практики: втрату та неспроможність до створення нових духовних і моральних цінностей, девальвацію характеристик людини, «ламання» цілісного світогляду. Авторами показано, що сучасний освітній процес демонструє використання великої кількості суто технічних термінів, таких як «академічна мобільність», «освітні технології», «інновації», «людські ресурси», «мережа вищих навчальних закладів», «обробка інформації», «механізми зворотного зв'язку, оцінювання, взаємодія», «освітня траєкторія», «інтелектуальний продукт», «якісні показники» тощо. Людина в цьому тезаурусі нібито розглядається як функціональна одиниця, носій «творчого мислення», виробник «нового знання» та учасник «інновації». Але неможливо приховати, що замість створення нових знань ідеалом і метою вищої освіти стає повторення, копіювання та відтворення, а традиційні цілі вищої освіти, такі як формування науково-філософського світогляду, самовдосконалення, креативне мислення, вміння виявляти й ставити проблеми, створювати нове знання, вироджуються в процедури, що описують алгоритм «машинного навчання» в технічній сфері. У цьому сенсі дегуманізація освіти може призвести до глобальної антропологічної кризи, результатом якої стане руйнування культурного простору, в якому існувало людство. Розуміння та обговорення цього ризику дозволить університетам переглянути та вдосконалити свої освітні стратегії з урахуванням висвітлених когнітивних, етичних та соціальних проблем.

Ключові слова: освіта, дегуманізація, діджиталізація, цифровий освітній процес, деонтологізація.

УДК 172.12:321.7:316.257(1=161.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.22>

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ АРГУМЕНТ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ПЕРЕХІДНОЇ ДОБИ. ГЕРМЕНЕВТИЧНИЙ АСПЕКТ

Едуард Щербенко

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди

Національної академії наук України,

вул. Трьохсвятительська, 4, 01001, м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-8706-9195>

У статті розглядається евристичний потенціал республіканської ідеї в горизонті викликів доби, що позначені розгортанням російської воєнної агресії та загостренням проблеми збереження інституційної пам'яті. В герменевтичному аспекті проблеми виділяються три «епістемі» республіки: антична, класична і новітня, в яких акцентується орієнтація республіканської оптики на горизонт відкритого світу, що виявляється між іншим у недискримінаційному наданні громадянства, з розширенням доступності цього статусу з кожним новим циклом. Як один з подібних циклів представлена триетапна схема демократичного транзиту (лібералізація, інституціоналізація, консолідація), в рамках якої здійснювався український транзит, який наразі можна вважати завершеним. На прикладі репрезентації феномену Майдану виявляється обмеження, яке накладають на сценарій зміни режиму концептуальні рамки критичного дискурс-аналізу і деліберативної теорії. З урахуванням феноменологічного підмурівку деліберативної теорії в плані опрацювання травми модернізації, пропонується нова герменевтична перспектива. Артикулюється аргумент громадянського темпераменту, що в горизонті республіканського циклу не редукується. В цьому контексті, порушення циклу опрацювання травми при зміні когорти у російському соціумі розглядається за своїми наслідками як реставрація квазі-самодержавного утворення, що має перебувати в непримиренній ворожнечі з республіканським ладом. Продемонстровано роль української бюрократії в забезпеченні української політики від впливу російського повороту до авторитарної альтернативи. Проводиться аргумент темпераменту як нередукованого етосу (у Веберовому сенсі), що відіграв амбівалентну роль у процесі розгортання новітнього республіканського циклу, відзначається наявність попереджень про його ризики, що не були вчасно почуті. В плані гібридного характеру викликів сьогодення, констатується неможливість редукувати порядок складності російсько-української війни, в якій уже інвестовані аспірації ново-посталого креативного класу.

Ключові слова: креативний клас, Майдан, ресентимент, республіка, темперамент, травма, цикл.

Нові виклики, що постали перед Україною в ході завершення демократичного транзиту, драматично змінивши проблемне поле вітчизняного суспільствознавства, загострили проблему збереження інституційної пам'яті. Не сягаючи радикальності розриву 1991 року зі статусом «служниці ідеології», вони передбачають переоцінку цінностей у горизонті етосу 2014–2022, суспільного консенсусу, що склався на основі європейського вибору як безальтернативного, що не має прецедентів у модерній історії. Враховуючи цивілізаційний вимір нинішнього історичного вибору, аналогі якого задають автентичний «код» української політики у вимірі win-win ігор (Віче, Січ, Майдан), «винайдення традиції», що його наразі здійснює вітчизняний креативний клас у змаганні з авторитарною альтернативною, передбачає також реінтерпретацію в цьому контексті досвіду радянського етапу

української державності з його травмами модернізації. У цьому плані, продуктивним може бути звернення до евристики республіканської ідеї, інституціоналізованої в конституційному устрої української держави від доби національних змагань ХХ століття, що дозволяє відрефлектувати вектор неперервного зростання інституційної пам'яті громади доби транзиту, зокрема в плані «естафети генерацій».

Усталеним щодо розуміння республіканської ідеї постає її протиставлення монархії [1, 330]. Поставши у давньому Римі, вона вдруге набирає актуальності в умовах Відродження, насамперед у зв'язку з самоврядними практиками італійських міст; нарешті, в ході розпаду колоніальної системи у ХХ столітті нові державні утворення самовизначаються переважно як республіки: на 2016 рік у назві 134 держав з 199 містилося слово «республіка».

Зважаючи на парадигмальний вимір концепту, в зв'язку з чим питання самоврядності ставиться щоразу в новому історичному контексті (сучасні дослідники, серед яких відомий словник за редакцією Козеллека та його колег [2] виділяє Р. Штарка та Г. Дрекслера, приділяють особливу увагу відмінності античного поняття *res publica* від модерного уявлення про державу), відзначимо найбільш важливі в контексті нашого дослідження його складові, що не підлягають редукції.

До них належать принципи циклічності та саморегуляції, зокрема через освіту та виховання (тут знаходимо джерела лібералізму: *liber* початково означає народженого в родині вільних громадянина та громадянки). Конструктивний характер уявлення *res publica* (*res Romana*), наслідком якого постає поступова його персоніфікація та перетворення на предмет патріотичних почуттів, дозволяє зауважити перспективу, що у подальшому веде до герменевтики «мовних ігор», «плавильного казана», «уявлених спільнот» та ін. Практика поширення недискримінаційного надання громадянства обивателям *Res Romana* з наділенням їх правами римського громадянина засвідчує відкритий горизонт республіканського світу у вимірі ігор win-win.

Введене Макіавеллі уявлення про *stato*, що затрималося в сучасних назвах держави у європейських мовах (*state*, *état*, *Stadt*), розрізняючи ціннісні світи християнства і класичних республіканських чеснот, відкриває другий, новочасний етап розвитку республіканізму, що набирає концептуального завершення у Монтеск'є. Суттєвою відмінністю республіканської «другої герменевтики» у порівнянні з античною постає зникнення інституту рабства. Недоторканим залишається принцип самоврядності: громада, згідно Макіавеллі, має право чинити опір зазіханню на нього усіма доступними засобами (витоки цього права на повстання знаходимо в Августина і Фоми). Запобіганню деспотії служить проведений Монтеск'є поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, що посьогодні залишається концептуальним ядром конституціоналізму, забезпечуючи дієвість механізму стримувань і противаг.

Ідея загальної історії у всесвітньо-громадянському плані, обрунтована Кантом в однойменній роботі (1784), відкриває новий горизонт розвитку республіканської ідеї, позначений глобальним впливом Американської та Французької революцій, що зрештою перетворює республіканську модель на загальноприйнятну (отже, й революцію на одну з передбачуваних «ігор»). Симптоматичною виступає при цьому *інституціоналізація* республіканізму, що знаходить вияв зокрема у постанні Республіканської партії США та зміні моделей республіки у Франції за підсумками революцій, що закріплюються новою Конституцією. В плані спадкоємності «третьої герменевтики» з попередніми щодо конструктивного характеру республіканських цінностей вкажемо на явище «боротьби за культуру», включаючи такі її форми, як боротьба за національну школу і національний

театр. Як усвідомлювали вже греки, музичний лад засвідчує лад моральний. В цьому сенсі незмінність Марсельези протягом двох століть, як і кілька змін російського гімну протягом ста років, зрозуміло, не випадкові.

За підсумками поданого огляду «епістем» республіканізму, відзначимо незмінну орієнтацію його на горизонт відкритого суспільства, що з очевидністю знаходить вияв у недискримінаційному наданні громадянства, при розширенні доступу до цього статусу з кожним новим циклом. Конструктивне розгортання нових патосів, що зароджуються в економічному «тиглі» громадянського суспільства, стаючи в підсумку джерелом багатства народів (А. Сміт), у тому числі драматичним шляхом війн, революцій та (між)національного примирення, продукуючи також ризики *lost generation* і *failed state*, можуть бути представлені як нові цикли win-win ігор (від «за вашу і нашу свободу» до «прощаємо і просимо прощення»). Одним із таких циклів постає триетапна формула демократичного переходу (лібералізація, інституціоналізація, консолідація), що в річичі її здійснювався український транзит.

Цикл, очевидно, може порушуватися; генерація стати втраченою (помилка виступає тут гіршою за злочин). У цьому плані «оптика» республіканського уявленого, що імпліцитно містить сценарій усунення узвичаєного ладу, краще пристосована до часу й виклику зміни парадигм. Тим, певною мірою, відхід у «тінь», ніби «під пар» з часом забезпечує їй силу оновлення.

Спробуємо продемонструвати сказане на прикладі теоретичного виклику, що постає при спробі рефлексії дослідником політичного дискурсу у випадку такої гібридної win-win «гри», як Майдан. Представивши його у вигляді певного циклу: спроба частини істеблішменту повернути вектор реформ – розгортання руху опору – підтримка столичною громадою – переміщення події в фокус світових ЗМІ – перенесення процедури розв'язання конфлікту до парламенту – конституційна реформа в форматі пакту еліт, ми з очевидністю отримуємо «республіканський» сценарій усунення квазімонархічного утворення, по-різному («мафія», «узурпація» та ін.) таврованого в суспільних комунікаціях, яке щоразу зазнає поразки у протистоянні «вертикаль влади» vs мережеве суспільство.

За спроби далі вписати згаданий цикл у концептуальні рамки таких дослідницьких напрямів, як критичний дискурс-аналіз або деліберативна теорія демократії, нас має спіткати невдача: з прийняттям вихідного уявлення КДА щодо атомізованої аудиторії, маніпульованої засобами «четвертої влади», де ніби випарувалося громадянське суспільство (частиною якого виступають також журналісти: згадаємо «журналістську революцію», що стала одним з поштовхів помаранчевого 2004-го [3], немислимою постає зміна статус кво, де факто здійснювана громадою в Україні.

Не передбачається зміна статус кво і в межах деліберативної теорії, приписами якої постульований діалогічний порядок комунікації акторів, що змушує нас лишити за кадром цілий масштаб неконвенційних засобів тиску (включаючи «зброю сміху»), що знадобилися громаді, приміром, для повернення ситуації «країни з трьома президентами» (2004) у конституційне річище. Проте евристика деліберативної теорії як комунікативного сценарію посттравматичного суспільства відкриває для нас у контексті дослідження нову герменевтичну перспективу.

Кореляція трьох Майданів з оприявленням травм модернізації (Чорнобиль, Голодомор, «ленінопад»), збереження самої сфери політики як конкурентного розгортання старих і нових патосів, з виходом на суспільну арену нового типу *проактивного громадянина*¹,

¹ Масштаб події допомагає уявити концептуальне зіставлення польського «obywatel» і російського «обыватель», де перше містить уявлення про громадянські компетенції члена суспільства як невідчужувані, другий – ні.

дозволяє нам говорити про безпрецедентність досвіду першої української генерації, яка не зазнала долі «розстріляного» або «посадженого» відродження (нагадаємо в цьому зв'язку тезу Я. Грицака про першу успішну революцію креативного класу).

У горизонті завершеного циклу, за підсумками якого постає новий громадянський темперамент, ми в герменевтичному плані дістаємо евристику «топології шляху» (Мамардашвілі): *темперамент не редукується*. Згадаємо свідчення Шевченка:

А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинаць
І світ запалити!

В цьому світлі *переривання циклу* опрацювання травм модернізації, що його спостерегаємо при зміні поколінь у РФ на межі тисячоліть (маркером якого стало повернення до символіки радянського режиму), дає підстави в ретроспективі, зважаючи на чинник інституційної пам'яті (соціалістичний, дитячий, виправний *табори*) розглядати цей крок зміни курсу як необоротний. При такому феноменологічному зрізі, що враховує path dependence режиму, маємо очевидну реставрацію квазі-самодержавного утворення, яке, з огляду на опертя своїх практик, включно з освітніми, на ностальгічний ресентимент («найбільша геополітична катастрофа») має перебувати в непримиренній ворожнечі з будь-якою республікою, свідомій («мир це війна», за Орвелом) або несвідомій.

Зафіксувавши цей пункт напівнепритомного розходження траєкторій російського та українського транзиту, зупинимося в межах обраного підходу на причинах, що убезпечили українську політію від підпадання під вплив зміни вектору російської потуги, наслідуючи білоруську. Тут слід згадати насамперед республіканський «анамнез» вітчизняного політичного класу пострадянської доби.

Згідно з Вебером, бюрократія може трактуватися як актор «розчакловування» дійсності. Експерти відзначали, що український управлінський клас у критичні моменти 1994, 2004 і 2014 рр. відмовляв у підтримці главі держави (можна думати, оцінивши його фігуру в певний момент як дестабілізуючу для суспільного ладу). Якщо прецедент подібного мирного усунення можемо знайти вже в «оксамитову» добу СРСР (зміщення Хрущова), що на той момент спрацювало на стабільність радянського режиму, в умовах незалежності подібний «хід» одного з ключових гравців українського політикуму щоразу служив поверненню його до курсу євроінтеграції. В цьому плані, українська бюрократія має розглядатися як така, що зберігає запас інституційної пам'яті радянського етапу модернізації (що бере власний імпульс у добу буржуазно-демократичного розвитку, до якої належить і перша російська Конституція 1905-го).

При цьому ми знов артикулюємо чинник інституційної пам'яті, що закорінена у певному темпераменті, зрозумілому як «феномен доби» (В. Стус). Згадаємо, що Союз РСР розпався по кордонах союзних республік, жодна з автономних не дістала незалежності. Враховуючи, що архітектура Союзу дістала національний, а не автономний вимір завдяки позиції Леніна в полеміці зі Сталіним (за що перший вождь дістав догану від теперішнього очільника Кремля перед початком «спецоперації»), причому були використані теоретичні напрацювання австромарксистів²; можна бачити, що *за інстинктами* засновник радянської держави виступає як принциповий республіканець. Більше того, діставши у спадок освічений клас, вражений ресентиментом, його наступник знаходить, можливо, єдино доступний за

² Що створює цікавий сюжет інституційної пам'яті в плані пізнішого звернення українських суспільствознавців до пошуків, близьких течій євромарксизму [4].

правилами республіканської «гри» варіант спрямування його енергії у відносно конструктивне в умовах *залізного віку* річище: обігнати конкурентів за «сталевим валом» (в цьому сенсі «Гренада» і «Як гартувалась сталь» постають непроминальними свідченнями доби).

Проводячи послідовно цей аргумент темпераменту як нередукованого етосу (аналогічно протестантському у Вебера), вкажемо між іншим на генераційний його вимір: три покоління республіканськи орієнтованих верств освіченої молоді, загнаної в підпілля, на які тисне передчуття (згадаємо свідчення Шевченка), що їм, без зміни державного ладу, як перебродить молоде вино, не оминати долі обернутися на таких самих філістерів, проти яких не можуть не повставати, – це готовий «коктейль» для запалювання світу й самоспалення.

У віддалі часу, «з іншого берега» (Герцен) можна помітити, що попередження вибуху були та, як найчастіше трапляється, виявилися не почуті. Класичні твори Грибоєдова, Тургенева, Чехова, що десятиліттями складали основу шкільної програми у Країні Рад (чим не модель дорадчої демократії), вже подають і до сьогодні релевантне свідчення не пізнання «батьків і дітей» як співакторів історичної справи, що не досягне без розгортання патосів на республіканській агорі (докладніший аналіз грибоєдовського твору в аспекті проблеми див. [5]).

Чеховський прогноз, що не навчившись сміятися над собою (в добу іронії історії ініціаційний досвід, який відрізняє дорослого громадянина від недоросля), у непам'яті про, наслідком кріпаччини, мільйони «російських хлопчиків» мішаного походження, які в революції, що насувається, неминуче будуть кинуті сліпим темпераментом по обидва боки барикад, – залишився не почутим. Понад те, «фіванський цикл», перекинувшись лихоманкою світових війн у східноєвропейські поля, де після 1945-го лише радянська та пострадянська Антігона, на відміну від західних посестер, не зіграла відведену їй роль, і сьогодні залишається не завершеним. Що колишні союзниці наче мали нагадувати одній зі свого кола: «поховайте ваших героїв» надає ситуації якоїсь макабричної пародійності.

Резюмуючи сказане, ми отримуємо гібридну ситуацію, за якого найбільш неочевидним, на нашу думку, виступає складник змішування викликів двох циклів: ресентимент, породжений не завершеним станом одного з них, був, за усталеною моделлю «модернізація через війну», задіяний в ході суспільної мобілізації для іншого (що між іншим надало поточній війні характеру війни за «радянську спадщину», де на кін виставлений і символічний капітал героїки антиколоніального руху). В порядок денний конфлікту, що вже набув світових обрисів, де розвиток подій на Донбасі відгукується загрозою голоду на інших континентах, вже інвестовані аспірації щойно посталого креативного класу по обидва боки лінії фронту (згадаємо похвалювання колишнього «альтернативщика Стрелка», що він виступив спусковим гачком війни: чи ж не уявляв він себе героєм «Слова о полку»?).

Як вже сказано, темпераменти не редукуються. Порядок денний, що склався з (не) вивчених уроків історії, в тому числі креативним класом, не залишає альтернативи дорослішання: випробування не даються над силу. В такий момент особливої ваги набувають успішні прецеденти. Одним з них може бути Шевченкове:

Ми просто йшли; у нас нема

Зерна неправди за собою.

Список використаної літератури

1. Енциклопедія політичної думки. Київ: Дух і літера, 2000. 472 с.
2. Otto, Brunner, Conze Werner und Koselleck Reinhart. *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexicon zur politisch sozialen schprachen in Deutschland*. 8 Bde., Stuttgart, E. Klett, 1972–1997.
3. Журналістська революція – 2004. Події, люди, дискусії. Київ: Вістка, 2005. 284 с.
4. Грабовський Сергій. Відродження української філософії в УРСР (1960 – 1980-ті рр.). Нотатки «включеного спостерігача». Київ: НаУКМА, 2014. 80 с.
5. Щербенко Е.В. «Горе от ума» як дзеркало провалу російських реформ. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України*. 2011. Вип. 4. С. 257–263.

THE REPUBLICAN ARGUMENT IN THE UKRAINIAN SOCIO-POLITICAL DISCOURSE OF THE TRANSITION PERIOD. HERMENEUTIC ASPECT**Eduard Shcherbenko**

*H. Scovoroda Institute of Philosophy
of the National Academy of Science of Ukraine,
Tryokhsviatitelska str., 4, 01001, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-8706-9195>*

The article examines the heuristic potential of the republican idea in the context of contemporary challenges marked by the deployment of Russian military aggression and the aggravation of the problem of preserving institutional memory. In the hermeneutic aspect of problem, three 'epistemes' of the republic stand out: ancient, classical and modern, in which the orientation of the republican optics to the horizon of an open world is emphasized, which is manifested, among other things, in the non-discriminatory granting of citizenship, with the expansion of the availability of this status with each new cycle. As one of such cycles, a three-stage scheme of democratic transit (liberalization, institutionalization, consolidation) is presented, within the framework of which Ukrainian transit was carried out. On the example of the representation of the Maidan phenomenon, the limitation imposed by the conceptual framework of critical discourse analysis and deliberative theory on the scenario of change of regime is revealed. Taking into account the phenomenological foundation of the deliberative theory in terms of processing the trauma of modernization, a new hermeneutic perspective is proposed. The argument of civic temperament is articulated, which is not reduced in the horizon of the republican cycle. In this context, the violation of the trauma processing cycle during the change of cohorts in Russian society is considered in its consequences as the restoration of a quasi-autocratic entity, which should be in irreconcilable enmity with the republican system. The role of Ukrainian bureaucracy in securing Ukrainian politeia from the influence of the Russian turn to an authoritarian alternative is demonstrated. The argument of temperament as a non-reduced ethos (in Weber's sense) is presented, which played an ambivalent role in the development of the latest republican cycle, and the presence of warnings about its risks that were not heard in time is noted. In terms of the hybrid nature of today's challenges, it is stated that it is impossible to reduce the order of complexity of the Russo-Ukrainian war, in which the aspirations of the newly emerging creative class have already been invested,

Key words: creative class, cycle, Maidan, republic, resentment, temperament, trauma.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 32.316.33

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.23>

ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ ЯК МЕХАНІЗМ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Тетяна Балута

*Одеський національний економічний університет,
кафедра філософії, історії та політології
вул. Преображенська, 8, 65000, м. Одеса, Україна*

Процеси політичної модернізації виступають дієвим механізмом практичної реалізації якісно-нових змін, пов'язаних із структурно-змістовним оновленням політичних систем, створенням можливостей розвитку соціально-правової держави та громадянського суспільства. На кожному історичному етапі свого розвитку кожне суспільство прагне модернізуватися. Для країн посткомуністичного суспільства це означає швидкий рух до сучасних цивілізованих структур, високого рівня життя. А цього можна досягти на основі нових технологій і зрілих політичних відносин. Суспільство, для якого характерним є процес модернізації, прагне відтворюватися органічним шляхом, а не через розрив або руйнування попередніх організаційних структур. Воно прагне до збалансованості, гармонії економічної, політичної, правової та інших систем, а також їхніх внутрішніх елементів.

На сьогоднішній час для розвитку кожного суспільства важливо вибрати правильний напрям саме в політичній модернізації. Цей процес важливий для суспільств на перехідному етапі його розвитку. Так під час даного процесу створюються нові політичні інститути, які можуть впливати на кожного члена суспільства при прийнятті конкретних політичних рішень.

В даній статті вивчається та аналізується розвиток процесу політичної модернізації в суспільствах та суспільно-політичному розвитку. Методологічна основа дослідження обумовлена метою і завданнями роботи та характеризується застосуванням теоретичної викладки, аналізу і синтезу поставленої проблеми, прикладів розвинутих країн Європи, досвід та аналогії, а також моделі розвитку суспільства згідно специфіки та проблем сьогодення.

В основу новітньої парадигми політичної модернізації України слід закласти концептуальне положення про те, що суспільно-політичний розвиток і модернізація в Україні відбуваються в загальному контексті світових процесів, сутнісною ознакою яких є трансформація недемократичних режимів і перехід до реальної демократії. Треба зазначити, що проблема є досить актуальною як у теоретичному, так і практичному сенсі.

Ключові слова: суспільство, політична модернізація, політичний процес, демократія, політична трансформація.

Трансформація політичних систем країн пострадянського простору демонструє багатоманітність моделей і форм демократичного транзиту. Оскільки модернізаційні перетворення здійснюються переважно за двома основними моделями – демократичною і авторитарною, доцільно ти актуальним розгляд саме їх особливостей, значення їх потенціалу для розвитку суспільства. У центрі всіх теорій політичної модернізації – обґрунтування загальної моделі глобального цивілізаційного процесу, що полягає в переході від традиційного до сучасного суспільства в результаті науково-технічного прогресу, під впливом соціально-структурних змін. Все це тягне за собою перетворення нормативних та ціннісних систем, у тому числі і політичних орієнтацій членів суспільства.

Теорія політичної модернізації в її сучасному розумінні розглянута в багатьох концепціях, що мають різну соціально-політичну спрямованість та містять висновки і рекомендації щодо становлення суспільства сучасності. Серед її представників – західні політологи й соціологи С. Ліпсет, Г. Алмонд, Р. Уарт, Д. Аптер, Ф. Рігз, Л. Біндер, С. Верба, Д. Коуелман, Л. Пай, Д. Лапаламбара, С. Хантінгтон, С. Ейзенштадт, Д. Лернер, У. Мур, А. Етціоні, У. Ростоу, П. Бергер, а також вітчизняні дослідники В. Бебик, П. Гнатенко, М. Іванов, Ф. Кирилюк, І. Побочий, М. Польовий, М. Примуш, Є. Суліма, О. Токовенко, О. Тупиця, В. Цапф, Г. Щедрова та інші. Питаннями трансформаційних і модернізаційних зрушень в політичній сфері суспільства займалися В. Горбатенко, В. Журавський, О. Чемшит. Назаль, праці К. Маркса, О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, Ф. Тьонніса, М. Вебера і Т. Парсонса, які були зорієнтовані на осмислення кардинальної зміни соціально-політичних цінностей суспільства та передбачали вільне від державної регламентації утвердження різноманітних форм господарювання, на сьогоднішній день дещо втратили свою практичну значущість.

Вагомим чинником оновлення України є те, що воно припало на епоху глобалізації. У цих умовах успішна модернізація дає шанс вписатися у світовий політичний, економічний та інформаційний простір, не бути виштовхнутим за його межі і стати зайвим елементом у світовому масштабі. Ключовою рисою політичного модернізаційного процесу, які вже протягом тридцяти років відбуваються в різних сферах соціально-економічного, духовно-культурного та суспільно-політичного життя України, є те, що вони мають переважно несистемний характер. Потрібні глибоке і всебічне теоретико-методологічне обґрунтування та науковий супровід відповідних трансформаційних процесів. У розв'язанні політичних проблем стабілізації та розвитку українського суспільства слабким місцем залишається сучасна методологія аналізу політичних відносин. Основний акцент у дослідженні процесів модернізації політичної системи необхідно зробити на вирішенні питання сутності реальної практичної методології політичної модернізації.

На кожному історичному етапі свого розвитку кожне суспільство прагне модернізуватися. Для країн посткомуністичного суспільства це означає швидкий рух до сучасних цивілізованих структур, високого рівня життя. А цього можна досягти на основі нових технологій і зрілих політичних відносин. Суспільство, для якого характерним є процес модернізації, прагне відтворюватися органічним шляхом, а не через розрив або руйнування попередніх організаційних структур. Воно прагне до збалансованості, гармонії економічної, політичної, правової та інших систем, а також їхніх внутрішніх елементів.

Україна здійснює демократичний перехід і має вибрати найдоцільнішу модель демократії, яка дасть їй змогу зберегти національну специфіку і при цьому посісти гідне місце серед держав і народів світу. З огляду на це визначення пріоритетів модернізації та етапів її реалізації є актуальним завданням української політичної еліти.

Динамічність розвитку сучасних політичних систем обумовлена впливом світових процесів інформатизації та глобалізації. Вони визначають нові стандарти життєдіяльності суспільства, направлені на підвищення рівня стабільності та порядку як основи поступального суспільно-політичного розвитку. Процеси політичної модернізації виступають дієвим механізмом практичної реалізації якісно-нових змін, пов'язаних із структурно-змістовним оновленням політичних систем, створенням можливостей розвитку соціально-правової держави та громадянського суспільства.

В умовах переходу суспільства до ринкових відносин та радикальних змін, що відбуваються в Україні, так і у світі в цілому, необхідність глибокого осмислення процесів політичної модернізації та реформування суспільства є викликом часу. У комплексі проблем

розвитку політичного та етнічного суспільства, що характеризуються складністю та суперечливістю, питання політичної модернізації у ціннісному та культурному вимірі займають одне з перших пріоритетів. Урахування дихотомічного зв'язку загальнолюдських, національних цінностей та політичної модернізації неможливе успішне вирішення питання ефективної модерзації суспільства та держави а також забезпечення політичної стабільності.

Впроваджуючи в Україні модернізаційні процеси необхідно враховувати всі можливі наслідки як позитивні та і негативні, що впливають насамперед на ціннісні виміри країни, при цьому розробити механізми, врахувати всі наявні фактори, які притаманні виключно нашому суспільству. Демократичні цінності матимуть складову це – стабільність, злагода, економічне зростання. Особливо вони стають в умовах трансформації більш привабливими, ніж негайне запровадження парламентської системи правління, враховуючи негативний досвід багатьох суспільств, які проходили цей шлях.

Розвиток та трансформації в державі та суспільстві, сутність соціально-політичних процесів, що відбуваються, показує в даному суспільстві особливості ціннісної системи, якими і зумовлені політичний режим даної держави, принципи та механізми її функціонування. Первинним критерієм ефективності політичної системи можна розглядати рівень соціального захисту, соціальних та політичних свобод, характер відносин між різними соціальними групами та владою, нарешті, рівень участі громадськості у процесі створення та зміни політичної влади. Наявність чи відсутність цих критеріїв передбачає тип політичного режиму – демократії чи авторитаризму.

Історичний досвід показує, що найбільш надійною та кращою формою здійснення державної влади є демократія, яка дає можливість реалізувати перелічені вище фактори. У. Черчилль висловлювався так: «Демократія — найгірша форма правління, проте нічого краще людство не придумало». Одже, спостерігаючи проблеми розвитку держави та суспільства, особлива увага приділяється демократизації та питанням політичної модернізації. Американський соціолог Е. Шилз визначав, що політична модернізація – це перехід традиційних суспільств до сучасних моделей політичної системи, яка спирається на демократизацію суспільства та політичної системи, оскільки зміни у політичній структурі та культурі можуть відбутися лише за умови переваги демократичних цінностей [1, с. 7].

З середини 70-х років у багатьох регіонах світу став набирати чинності глобальний процес катастрофи тоталітарного та авторитарного режимів. Представник теорії модернізації С. Хантінгтон назвав це явище «третьою хвилею демократизації». Започатковано цеу Східній Європі, коли знищували військові диктатури у Португалії, Іспанії та Греції. Подалі хвиля поширилася на Латинську Америку, деякі країни Південно-Східної Азії, і навіть охопила весь СРСР. Кінцевим результатом політики розпочатої перебудови стало руйнація радянського тоталітарного управлінської системи. Процеси політичної модернізації часто виявлялися неприродними, як це було у Радянському Союзі. Причина полягала в тому, що демократичні інститути на Заході були механічно введені в перехідні суспільства, де соціально-економічні, соціально-культурні, ціннісно-ідеологічні передумови, необхідні для створення демократичних інституцій, були значно меншими або повністю відсутніми [1, с. 6].

Однією з проблем політичної модернізації українського суспільства є пошук оптимальних способів переходу від традиційного суспільства до раціонального, пом'якшення ймовірного зіткнення старих, традиційних для цієї національної політичної культури цінностей та норм політичного життя з новими модернізованими інститутами. Головна увага приділяється формуванню політичного режиму та створенню системи соціального управління, орієнтація на стиль соціально-політичного життя та відповідає запитам і потребам українського суспільства. Все це передбачає особливості модернізації з урахуванням

специфіки нашої держави. Цілеспрямоване подолання ситуації загальної невідповідності до суспільно-державного реформування всієї системи управління та залежності від зовнішнього тиску, а також розумне запозичення політичного досвіду та врахування досвіду модернізації близьких до України специфічними аспектами розвитку держав. Слід не припустити механічного перенесення на національний ґрунт зарубіжних інститутів без урахування національно-психологічних особливостей суспільства та характерних рис сучасно-політичної ситуації.

Ще однією проблемою політичної модернізації сучасної України є налагодження системи постійного зворотного зв'язку та діалогу між представниками владних структур та населенням, збільшення кількості індивідів, які мають не лише право, а й реальну можливість почути під час винесення політичних рішень. До основних умов вирішення цієї проблеми слід зарахувати:

по-перше, це подолання найпоширенішої у політиці кризи – кризи легітимності через створення механізмів суспільної саморегуляції на місцевому рівні, справедливий розподіл ресурсів влади та управління, створення державно-правових інститутів, норм та процедур, що у сукупності та становлять основи правової держави та демократичного політичного режиму;

по-друге, це подолання політико-економічними засобами відстаней між соціальними станами, стимулювання соціальної мобільності та домінування політичних угруповань – партій, громадських об'єднань, груп тиску;

по-третє, це розширення всіх рівнях громадської організації механізмів політичної соціалізації, які передбачають включення індивіда у суспільство через оснащення його закріпленим у культурі досвідом попередніх поколінь та загальнолюдським надбанням сукупних знань і цінностей; розвиток системи політичного рекрутування (відбору персоналу, який візьме він провідні ролі у політиці) лише на рівні «нижніх поверхів» політичної системи суспільства. Вищезазначені умови вирішення основних проблем сучасного етапу політичної модернізації в Україні мають бути своєрідним орієнтиром для формування самобутньої вітчизняної моделі суспільно-державного розвитку. До їх реалізації слід підходити дуже обережно, поступово відкидаючи негативні ментально-психологічні нашарування у свідомості українського населення, зумовлені тоталітарною суспільно-політичною практикою, вмівло поєднуючи елементи цивілізаційного досвіду з віковими традиціями української культури [2, с. 22].

Сьогодні термін «модернізація» стає досить популярним, але й досі відсутнє цілісне бачення цього процесу як в змістовному, так і операційному плані.

У сучасному світі й в Україні відбуваються динамічні й, разом з тим, суперечливі модернізаційні процеси, які впливають на загальну картину розвитку людської цивілізації. Вивчення модернізаційних можливостей в окремих сферах суспільства (економіки, культури, політики та соціальної сфери) є предметом наукового пошуку. Політиками неодноразово проголошується курс України «на політичну й економічну модернізацію реформаторським шляхом», тому найбільш глибоко вивчаються економічна та політична модернізація. Але успішність всього модернізаційного процесу залежить саме від політичної модернізації [3, с. 98].

Характерною рисою політичної модернізації є диференціація політичної структури, або інституціоналізація, що передбачає формування розгалуженої мережі соціально-економічних, політичних та інших інститутів сучасного суспільства, покликаних забезпечити стабільність і соціальний порядок у державі. Саме тому модернізаційна спрямованість партій і груп визначається тим, чи може партія структурувати політичне життя й інтегрувати суспільство.

Україна разом з усім світом увійшла в третє тисячоліття. Як і на всьому геополітичному просторі колишнього Радянського Союзу та Східної Європи, в ній відбуваються динамічні еволюційно-революційні зрушення в суспільно-політичній системі. Важливим показником спроможності політики сприймати зміни, інновації, гнучко реагувати на потреби часу є політична модернізація

Так на початкових етапах промислового становлення Англія, США, Японія використовували політику протекціонізму: уряд регулював рівень заробітної плати, умови праці, тарифи, котрі захищали сільське господарство та промисловість. Встановлювалася заборона на експорт устаткування й еміграцію кваліфікованої робочої сили. Стан ізоляції рано чи пізно неминуче змінюється станом відкритості, коли країна починає процвітати, а її протекціоністські бар'єри відмітаються. Люди починають більше працювати, а країна переходить у дискретний, атомарний стан вільної конкуренції.

Актуальності в наш час набуває новий рівень економічної інтеграції, коли провідні економічні країни шукають шляху до досягнення цілісного стану, що зможе забезпечити економічне зростання та рівновагу всіх держав. При цьому абсолютна міжнародна економічна інтеграція (необхідність якої все більше усвідомлюється широким колом економістів та політиків), яка спрямована до цілісної економічної структури, акцентує увагу на тому, що країна з порівняно низьким економічним рівнем розвитку (як Україна) має всі шанси знайти для себе економічну нішу в міжнародній економічній системі, оскільки вона може займатися тим, що більшість розвинених країн вважають для себе не вигідним [4].

Для нашої держави, яка впродовж своєї історії перебувала в центрі геополітичних інтересів багатьох наддержав, зовнішньополітичний вибір має не тільки внутрішню, а й міжнародну вагу.

Політичну модернізацію більшість авторів розуміє як зростання динамізму політичної системи, її здатність адекватно реагувати на зміни політичних реалій; формування нової модернізаторської політичної еліти; зниження ступеня відчуження громадян від політичної влади; забезпечення реальної участі народу в політичному житті; підвищення впливу інформації; постійне вдосконалення цінностей та норм у системі політичної культури.

Перелічені складові змісту політичної модернізації тісно переплітаються з процесом демократизації суспільства. Тому, на нашу думку, можна стверджувати, що саме демократизація політичної системи і є основним змістом її модернізації. Сама демократія набуває тут нових якостей. Її сутність пов'язують з ідейним та організаційним плюралізмом, технологіями запобігання та розв'язання суспільних конфліктів, раціональним співвідношенням вертикального і горизонтального вимірів політики. Щоб прийти до демократії, зазначає Д. Росту, потрібно не копіювати конституційні закони чи парламентську практично вже наявну демократію, а бути спроможним реально оцінити свої специфічні конфлікти й уміти виробити або запозичити ефективний механізм їх розв'язання [5, с. 239].

Отже, важливо виявити й осмислити модернізаційний потенціал демократії, сформулювати новітні риси її сучасної сутності. В аспекті дослідження процесів політичної модернізації особливого значення набуває розуміння демократії як цивілізованої, раціональної влади, здатної безперервно самовдосконалюватися. «Сутнісною основою демократичної влади є життєвий і творчий потенціал народу» [6, с. 98]. Демократична влада, за визначенням Х. Ортеги-і-Гассета, є «сукупністю зусиль, спрямованих на зростання життєвого тону нації, найсильнішим стимулом до енергійного самоствердження» [7].

В загальному вигляді можна визначити такі напрями демократизації політичної системи суспільства:

- Представницький характер державної влади. Громадяни делегують свої владні повноваження обраній ними особі чи політичному об'єднанню.

- Легітимність та законність, що включає підтвердження владних повноважень народом у вигляді рівних періодичних виборів, прийнятті державних рішень за активною участю громадян та їх об'єднань.

- Правова система підтримує та гарантує демократичні інституції.

- Плюралізм і конкурентність. Конкурентне, але не конфліктне співіснування в суспільстві різних політичних сил, котрі репрезентують інтереси соціальних груп та верств населення.

- Громадянські, політичні і соціальні права. Демократичний режим володіє правовими механізмами, які гарантують дотримання і захист природних та громадянських прав людини будь-якого соціального статусу.

- Усвідомлення і підтримка більшістю громадян демократичних правил і норм, почуття відповідальності та самоконтролю.

Отже, якщо Україна дійсно продовжуватиме вести проєвропейську політику, розвиватиметься та дбатиме як про внутрішню, так і зовнішню ситуацію, орієнтуватиметься на власні інтереси, а не на інтереси сусідів, то в майбутньому це піднесе її на дуже високий та гідний рівень у геополітичному просторі світу.

Список використаної літератури

1. Руденко Ю.Ю. *Концептуалізація теорії модернізації у сучасних політологічних дослідженнях. Науковий вісник*. Харків. 2020. С. 26.
2. Дем'яненко, О. О. Громадянське суспільство та політична модернізація: основні аспекти кореляції. *Політикус* : наук. журнал (№ 3). pp. 20–26. <http://eprints.cdu.edu.ua/id/eprint/4298>
3. Ключко А.А. Розвиток механізму взаємодії політико-управлінської еліти і громадянського суспільства в процесі модернізації публічного управління в Україні. *Електронний журнал «Державне управління: удосконалення та розвиток»*. 2021. № 1643. С. 96–99. DOI: 10.32702/2307-2156-2021.2.100
4. Крупник А. С. Громадські ради в Україні: пошук найкращого формату діяльності. URL: Режим доступу: <https://samoorg.com.ua/blog/2018/09/03/gromadski-radi-v-ukrayini-poshuk-naykrashhogo-formatu-diyalnosti/>
5. Шевел І. Політична модернізація: сутність, теорії, розвиток, порівняльно-соціологічний аналіз. *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*, (2), 236–242. <https://doi.org/10.31866/2616-745x.2.2018.133358>
6. Михайлов, В., Андрієнко, М., & Гаман, П. (2021). Світові тенденції модернізації державного управління: досвід для України. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 2021, № 1 (61), 95–101. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-61-95-101>
7. Хорішко Л. С. Перспектив інституціоналізації еліти в процесах модернізації політичної системи України. *Політичне життя* : електронний журнал. 2019 р. № 2957. С. 130–136 DOI: <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2019.3.20>

POLITICAL MODERNIZATION AS A MECHANISM OF TRANSFORMATION OF UKRAINIAN SOCIETY

Tatiana Baluta

*Odessa National Economic University,
Departments of Philosophy, History and Political Science
Preobrazhenska str., 8, 65000, Odesa, Ukraine*

The processes of political modernization act as an effective mechanism for the practical implementation of qualitatively new changes associated with the structural and substantive renewal of political systems, the creation of opportunities for the development of the social and legal state and civil society.

At every historical stage of its development, every society strives to modernize. For the countries of the post-communist society, this means a rapid movement towards modern civilized structures and a high standard of living. And this can be achieved on the basis of new technologies and mature political relations. A society that is characterized by the process of modernization seeks to reproduce organically, and not through the rupture or destruction of previous organizational structures. It strives for balance, harmony of economic, political, legal and other systems, as well as their internal elements.

Currently, for the development of every society, it is important to choose the right direction precisely in political modernization. This process is important for societies at the transitional stage of its development. Thus, during this process, new political institutions are created that can influence each member of society when making specific political decisions.

This article studies and analyzes the development of the process of political modernization in societies and socio-political development. The methodological basis of the research is determined by the purpose and tasks of the work and is characterized by the application of theoretical exposition, analysis and synthesis of the problem, examples of developed European countries, experience and analogies, as well as the model of the development of society according to the specifics and problems of today.

The basis of the newest paradigm of political modernization of Ukraine should be the conceptual position that socio-political development and modernization in Ukraine take place in the general context of world processes, the essential feature of which is the transformation of non-democratic regimes and the transition to real democracy. It should be noted that the problem is quite relevant both in the theoretical and practical sense.

Key words: society, political modernization, political process, democracy, political transformation.

УДК 327

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.24>

ЯДЕРНИЙ ФАКТОР У АРХІТЕКТУРІ СВІТОВОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА ЯК КАТАЛІЗАТОР ЯДЕРНОЇ ЕСКАЛАЦІЇ

Олексій Буряченко

*Національний авіаційний університет,
кафедра соціології та політології
просп. Любомира Гузара, 1, 03058, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-5308-2570>*

У статті аналізується питання ядерного фактору у архітектурі світової системи безпеки та російсько-українська війна як каталізатор ядерної ескалації. Проведене дослідження із зауваженого питання є складовою наукового дослідження «Формування нової глобальної системи безпеки: російсько-українська війна як фактор еволюції світової політики».

Дослідження наукових позицій, положень, аналіз аналітичних звітів, документів, міжнародних угод, законодавчих актів дало можливість охарактеризувати закономірності та тенденції, що унеможлилювали впровадження ідеї ядерного роззброєння “global zero”, яка на протязі 70-ти років (з моменту винайдення ядерної зброї) підіймалася і дискусії відносно якої виносилася на міжнародний рівень. Дане дослідження дозволяє автору обґрунтовано дійти висновку, що недосконалість архітектури світової системи безпеки і не бажання провідних світових акторів до її зміни призвели, як наслідок у 2022 році, до повномасштабної війни на Європейському континенті. Війна Росії проти України застала країн, які не володіють ядерною зброєю над її розробкою або укладенням договорів із країнами, які нею володіють про розміщення на своїй території. Зазначимо, зауважені тенденції є вкрай небезпечними, Оскільки, як наслідок, це призведе до зростання кількості ядерних держав у світі і не забуваємо про терористичні організації. Тобто, ядерна зброя почне розповзатися планетою, перетворившись на засіб захисту суверенітету, і на атрибут особливого статусу. Вкрай важливо зауважити, такі процеси складно контролювати, сьогодні ніхто не може офіційно підтвердити – скільки фактично країн володіють ядерною зброєю, скільки в розробці і скільки прагне мати. Отже, світова система безпеки виявилася безсилою і не готовою до контролю над зазначеними процесами, а особливо контролю на ядерним компонентом (ядерна зброя, атомна енергія). Постійні загрози, реальні і уявні, тісно вплетені в складну і дуже запутану «ядерну павутину», значно знижують шанси на досягнення в найближчому майбутньому загального ядерного роззброєння. Більше того, навіть у віддаленій перспективі, це дуже небезпечна ідея, якщо тільки світовий порядок, що існує сьогодні, не зазнає радикальних змін.

Автор звертає увагу на те, що повинна бути запропонована зовсім нова конфігурація архітектури світової безпеки, яка б дійсно вирішила такий важливий безпековий аспект як розповсюдження ядерної зброї у світі. На думку автора, саме Україна, яка опинилася в епіцентрі нападу РФ, як ядерної країни на неядерну країну і у відношенні якої були порушені всі гарантії безпеки надані ключовими геополітичними гравцями, має беззаперечне право запропонувати світовому товариству своє бачення нової архітектури світової системи безпеки, зокрема над створенням нового безпекового сегмента по контролю над ядерною зброєю і іншими загрозами масового враження людей.

Ключові слова: російсько-українська війна, ядерна зброя, світова система безпеки, архітектура світової системи безпеки, міжнародна безпека, світова безпекова рівновага, Організація Об'єднаних Націй, Україна, Росія, “global zero”, ядерне роззброєння.

Вступ. «Світ стикається з безпрецедентними і взаємопов'язаними кризами. Напруженість у відносинах між великими державами сьогодні досягла історичного максимуму», такими словами відкрив засідання РБ ООН Генеральний секретар ООН Антоніо Гуттереш 24 квітня 2023 року. Така констатація питання Генеральним секретарем ООН викликана ситуацією, яка склалася на світовій геополітичній карті внаслідок російсько-української війни, яку розпочала Росія проти України у 2014 році, активна повномасштабна фаза якої відбулася 24 лютого 2022 року. Об'єктивно ми можемо стверджувати, що ця війна стала катализатором та сколихнула доленосні глобальні безпекові процеси, зумовила зростання невизначеності, непередбачуваності та, відповідно, нервозності поведінки окремих акторів на світовій сцені, що вплинуло на світову безпекову рівновагу. Зауважимо, після Другої світової війни це перша велика континентальна війна на карті географічної Європи. Російсько-українська війна оголила, як відкритий нерв, одне із надважливих питань архітектури світової системи безпеки – застосування ядерної зброї. Питання відносно якого від початку винайдення ядерної зброї багатьма дослідниками, політиками, провідними демократичними країнами – формувалося табу на його застосування.

Тому **метою цієї статті** є спроба дослідити та проаналізувати питання ядерного фактору архітектури світової системи безпеки та російсько-української війни як катализатору ядерної ескалації.

Виклад основного матеріалу. Історія ядерної ери свідчить, що держави час від часу змінюють свої доктринні підходи до ядерного стримування і способу поведіння «з абсолютною зброєю». З цього спостереження випливає, що перспективи існування світу без ядерної зброї, що вже звучить як щось неймовірне, залежать від військово-технічних поглядів, які формуються у процесі знищення боєголовок і ракет, не менш ніж від зміни політичних поглядів. «Міркування про неймовірне» за часів Г. Кана будувалися на аналізі ядерної війни [1]. Нині «неймовірне» для деяких дослідників означає світ без ядерної зброї, але думки про таку амбітну мету, зараз, на тлі російсько-української війни набувають нових викликів. Ключова відмінність ядерної зброї від інших видів озброєння полягає у його величезній руйнівній силі. Жоден із видів озброєння не може зрівнятися з ним у розмірах шкоди, який міг би бути завданий гіпотетичному супротивнику. Більше того, певна кількість зарядів може призвести до незворотних екологічних наслідків та навіть повного знищення життя на Землі.

Зазначимо, поява ядерної зброї багато в чому визначила історію другої половини ХХ століття. Хоча, А. Ейнштейн, Р. Опенгеймер та багато причетних до винайдення ядерної зброї їх однодумців вважали, що застосування ядерної зброї хоча б раз відкриє «скриню Пандори», призведе до ескалації подальшого її використання. Про що вони наголосили і попередили людство (Маніфест Ейнштейна – Рассела). В маніфесті було заявлено про загрозу для життя людства ядерної зброї та поставлена проблема: «Чи покінчимо ми з людською расою, чи людство відмовиться від війни» [2]. Також, щодо небезпеки ядерної зброї висловлювався учений, один із винахідників термоядерної бомби А. Сахаров (активний учасник дисидентського руху), який виробив навіть власну філософію щодо ядерної зброї. «Ядерна війна може виникнути зі звичайної, а звичайна війна, як відомо, виникає з політики», зауважував Сахаров. Усвідомлюючи величезну міць створеної ним зброї, він підкреслював, що ще ніколи людство не стикалося ні з чим подібним. У своїх роботах, присвячених висвітленню можливих наслідків ядерного і термоядерного вибуху, він дуже докладно описує всі його потенційні фактори. Він застерігав політичних лідерів до обмеженого застосування ядерної зброї у збройному конфлікті, «Оскільки наслідки переходу «ядерного порогу» будуть непередбачуваними. Швидше за все, за ним піде ескалація конфлікту та перехід до повномасштабної ядерної чи термоядерної війни» [3].

Сьогодні у світі існує 195 країн із них ядерною зброєю володіють менше 5%. Ці країни неофіційно прийнято називати «ядерним клубом». До якого входять: США (1945 р.), Росія (раніше – СРСР, 1949 р.), Великобританія (1952 р.), Франція (1960 р.), КНР (1964 р.), Індія (1974 р.), Пакистан (1998 р.) та КНДР (2006 р.). Слід зазначити, однією з головних опор нинішньої системи міжнародної безпеки, є Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, в основу якого закладені три фундаментальні принципи: нерозповсюдження, роззброєння та мирне використання ядерних технологій та матеріалів [4]. У 1995 р. на Конференції з розгляду дії ДНЯЗ було ухвалено рішення про безстрокове продовження Договору, що стало значним кроком на шляху до ядерного роззброєння.

Слід зауважити, у 90-ті роки минулого сторіччя ідея ядерного роззброєння (global zero) набула активного звучання. Так, 1996 р. колишній командувач стратегічними ядерними силами США генерал Лі Батлер заявив, що він вперше бачить «перспективу відновлення миру, вільного від апокаліптичної загрози ядерної зброї <...>. Світ, вільний від ядерної загрози, – це без ядерної зброї» [5]. У 1998 р. було оприлюднено спільне звернення 63 колишніх військових з Індії, Пакистану та Бангладеш, в якому було зазначено: «Ми переконані, що ядерна зброя має бути виведена з регіону Південної Азії і, більше того, з усієї земної кулі».

У 2000-х роках ідея “global zero” у політичній риторичі лише посилилася. Новим поштовхом на шляху до побудови без’ядерного світу стала публікація у *The Wall Street Journal* «Світ без ядерної зброї». Авторами якої були – держсекретарі США Г. Кіссінджер (1973–1977рр.), Дж. Шульц (1982–1989рр.), В. Пері, міністр оборони США (1994–1997рр.) та С. Нанн, голова сенатського Комітету зі збройних сил (1987–1998 рр.). Вони виступили із закликом до великих держав розпочати загальну та повну ліквідацію ядерних арсеналів. Необхідність таких радикальних заходів, на думку авторів, зумовлена наступними причинами: виникнення нових загроз поширення ядерних технологій, використання цього виду зброї під час військових конфліктів, загроза потрапляння ядерних боезарядів до рук терористів [6]. На їхню думку, із закінченням холодної війни пішла в минуле доктрина взаємного гарантованого знищення, характерна для радянсько-американського протистояння, а отже, і ядерна зброя втратила свою актуальність для підтримки міжнародної стабільності за рахунок стримування противника. Обґрунтовуючи своє бачення світу без ядерної зброї Г. Кіссінджер, Дж. Шульц, У. Пері, С. Нанн запропонували низку практичних кроків для досягнення повної ліквідації ядерної зброї: продовження скорочення розмірів ядерних сил у офіційно визнаних ядерних державах; зміна параметрів бойового чергування ядерних сил, прийнятих за часів «холодної війни», з метою зменшення небезпеки помилкового чи несанкціонованого запуску; знищення тактичної ядерної зброї; ратифікація всіма країнами Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань, підписаного у 1996 р. [7]; підвищення рівня безпеки систем зберігання запасів зброї та матеріалів, що розщеплюються (передусім збройового плутонію та високозбагаченого урану); встановлення міжнародного контролю над закритим ядерно-паливним циклом; припинення виробництва збройових матеріалів, що розщеплюються, виключення використання високозбагаченого урану в цивільному обігу, а також про вилучення збройового урану з усіх без винятку дослідницьких реакторів та його безпечне зберігання; вжиття додаткових заходів для вирішення регіональних конфліктів та протиріч, які створюють передумови виникнення нових ядерних держав.

Зазначимо, окреслені Г. Кіссінджером, Дж. Шульцом, У. Пері, С. Нанном кроки, були зустрінуті досить позитивно серед акторів світової політики. Так, влітку 2006 р. Комітет із оборони Палати громад Великобританії опублікував доповідь «Майбутнє британської стратегії ядерного стримування». «Великобританія повинна буде розглянути питання, чи залишається ядерне стримування необхідним у поточній стратегічній обстановці» [8], – наголошувалося

у доповіді. На користь відмови від ядерної зброї Комітет висував низку аргументів: наявність ядерних гарантій з боку США, відсутність британських ядерних гарантій союзникам, невикористання ядерних боезарядів у війнах та небезпека нападів терористів на ядерні об'єкти. У червні 2007 р. міністр закордонних справ Великобританії Маргарет Беккетт (2006–2007 рр.) підтримала ідею “global zero” і заявила, що її країна може стати «лабораторією роззброєння» [9]. На підтримку цієї ідеї у червні 2008 р. виступили британські експерти: М. Ріфкінд, Д. Оуен, Д. Хард і Дж. Робертсон (четверо колишніх британських міністрів, які представляють партії консерваторів та лейбористів) із закликами стати на шлях відмовитися від ядерної зброї [10].

Наступним кроком, стала установча конференція міжнародної ініціативи “Global Zero”, яка відбулася у грудні 2008 р., у Парижі, на чолі з колишнім віце-головою Об'єднаного комітету начальників штабів США Дж. Картрайтом та видатним американським дипломатом Т. Пікерінгом. Ініціативу підтримали більше сотні найвпливовіших політичних, військових та цивільних діячів. Основною метою ініціативи “Global Zero” було поетапне вилучення та арсеналів та згодом знищення ядерної зброї, яку мають офіційні та неофіційні члени «ядерного клубу» [11]. Слід зауважити, авторами цієї ініціативи було запропоновано чотириступінчастий План дій (Action Plan), кінцеве завдання якого – повне знищення ядерної зброї до 2030 р. *Перша фаза* цього плану передбачала продовження переговорів між Росією та США, як країнами, які володіють найбільшим ядерним арсеналом у світі, щодо скорочення наступальних озброєнь та укладання двостороннього договору про скорочення до 2018 р. арсеналів кожної із сторін до 1 тис. ядерних боеголовок. *На другій* стадії Росія та США мають знизити свої запаси до 500 одиниць до 2021 р., тоді як решта ядерних держав (як визнані, так і не визнані) мають заморозити свої арсенали на рівні 2018 р. і згодом розпочати пропорційне їх скорочення. *На третій* стадії передбачалося проведення переговорів з подальшим підписанням міжнародної угоди про “Global Zero”, що передбачає поетапне, пропорційне скорочення ядерних запасів, який буде верифіковано, до нульового рівня, до 2030 р. І, нарешті, *на заключному етапі*, після знищення всієї ядерної зброї, в роботу має вступити система верифікації та контролю для недопущення виникнення нової ядерної загрози.

Зауважимо, спочатку ідея повної відмови від ядерної зброї була сприйнята дуже позитивно багатьма країнами. На тлі позитивної динаміки у взаємовідносинах Росії та США, на той час, заява про перспективи виключення загрози світові, що походить від ядерної зброї, опинилася в центрі уваги світової громадськості – від лідерів провідних світових держав до представників недержавних організацій. Для об'єктивності зазначимо, деякі країни висказали ряд застережень відносно запропонованої ініціативи “Global Zero”. Так, міністр оборони Франції (2012–2017 рр.) Жан-Ів Ле Дріан у своєму інтерв'ю радіостанції “France Info” у червні 2013 р. наголосив: «Ми забуваємо про рівновагу між двома державами, які мають значний ядерний арсенал, тисячі боеголовок. Барак Обама пропонує Росії скоротити арсенал дуже добре. Але щодо нас, то у нас трохи менше 300 ядерних боеголовок, які забезпечують нашу власну безпеку, і ми вже багато зробили для скорочення нашого ядерного арсеналу» [12]. Роком раніше інший видатний французький політичний діяч Поль Кілес висловився про транспарентність як про «ключовий принцип будь-яких договорів». На його думку, у міжнародній роботі зі скорочення озброєнь досі не вистачає належного рівня контролю на об'єктах, а офіційні документи містять недостатньо конкретики щодо методів здійснення взаємного контролю та спостереження, що лише ускладнює цю роботу.

Слід зазначити, у 2009 р. адміністрація президента США спробувала вивести дискусії щодо проблем ядерного роззброєння на міжнародний рівень. Б. Обама в своїй Празькій промові 5 квітня 2009 р., про перспективи ядерних перегонів підкреслив: «Сполучені Штати

мають намір зробити конкретні кроки на шляху до миру без ядерної зброї <...> і закликають інші країни зробити те ж саме» [13]. Практичним вираженням ідей та настроїв, характерних для руху за без'ядерний світ, стали підсумки візиту Б. Обама, який відбувся на початку липня 2009 р. до Москви. Цей візит дав новий імпульс процесу подальшого скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь Росії та США. За підсумками переговорів було підписано документ під назвою «Спільне розуміння з питання про подальші скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь» [14], що позначив загальні параметри нових домовленостей, які як заявлялося повинні були прийти на зміну Договору про СНО-1, що закінчувався в грудні 2009 р. Нова угода закріплювала граничні рівні стратегічних наступальних озброєнь сторін: для стратегічних носіїв – 500–1100 одиниць та пов'язаних із ними босзарядів – 1500–1675 одиниць. Передбачалося, що цей документ діятиме наступні 10 років.

На той час прихильники нульової стратегії покладали найбільші надії саме на США та Росію. На їхню думку, роззброєння країн, які мають найзначніші ядерні арсенали, спонукає інші держави «ядерного клубу» наслідувати їхній приклад. Запропонований у 2010 р. план побудови без'ядерного світу на початковому етапі передбачав: ратифікацію США ДВЗЯВ; домовленості щодо нових заходів, що застосовуються до порушників ДНЯЗ; продовження переговорів із РФ щодо скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО); створення нового порядку співробітництва у сфері мирного використання атома; переговори про контрольовану заборону виробництва матеріалу, що розщеплюється, для військових цілей; початок чотирирічної програми щодо забезпечення збереження недостатньо захищених ядерних матеріалів у всьому світі [15].

Втім, з часом, в риторичі провідних світових держав відбулися певні зміни. Так, відаючи належне концепції світу, вільної від ядерної зброї, політики та експерти все частіше стали підкреслювати, що ядерний потенціал має величезне значення для оборони, безпеки, а також для зовнішньої і навіть внутрішньої політики. Така зміна риторики була спричинена певними факторами: крім загрози, які інші держави бачили в особі двох провідних ядерних держав (США, Росія) не варто забувати про конфліктогенний регіональний чинник, який змушує країни «тримати гармати напоготові». Так, Пакистан потребує ядерних озброєнь через постійні ризики ведення війни зі своїм сусідом – Індією. З позиції Ісламабаду ядерний арсенал є найважливішим стримуючим фактором при захисті державних кордонів. Індія у свою чергу розцінює ядерну зброю як противагу Пакистану та КНР. Китай, який фактично залишився осторонь закликів до ядерного роззброєння, підтримує і зміцнює свої ядерні запаси для того, щоб стримувати Індію і мати статус світової держави. КНДР нарощує свій ядерний потенціал, змушуючи Південну Корею і Японію замислюватися про створення власних ядерних озброєнь або звертатися за допомогою до США.

Так, за оцінкою Федерації американських учених (дослідники зазначають наведені цифри є приблизні) станом на початок 2022 року у світі налічується сумарно 12,7 тисяч ядерних боєголовок: Росія – 5977 ядерних боєголовок; США – 5428 ядерних боєголовок; Китай – 350 ядерних боєголовок; Франція – 290 ядерних боєголовок; Великобританія – 225 ядерних боєголовок; Пакистан – 165 ядерних боєголовок; Індія – 160 ядерних боєголовок; КНДР – 20 ядерних боєголовок. Також у Федерації зазначають, що Ізраїль має у своєму арсеналі 90 боєголовок [16]. Втім, слід зауважити щодо оцінки ядерного арсеналу Ізраїлю експерта спільноти веде дискусії.

Отже, ми можемо зробити певні висновки – постійні загрози, реальні і уявні, тісно вплетені в складну і дуже заплутану «ядерну павутину», значно знижують шанси на досягнення в найближчому майбутньому загального ядерного роззброєння. Більше того, деякі

дослідники вважають, що “global zero”, навіть у віддаленій перспективі, – дуже небезпечна ідея, якщо тільки світовий порядок, що існує сьогодні, не зазнає радикальних змін. У своїй статті американський учений А. Етціоні «Нуль – це неправильне число» припускає, якщо Росії або США вдасться приховати наявність у них кількох боеголовок, що перевищують встановлений договірний ліміт, це не призведе до кардинального перегрупування сил. Однак якщо одна з держав повністю ліквідує свій ядерний арсенал, а інша приховає в себе десяток боеголовок, буде актуальною проблемою сучасних міжнародних відносин створена серйозна загроза міжнародній безпеці. У такій ситуації концепція «гарантованого взаємного знищення», що забезпечувала відносну стабільність у роки холодної війни та продовжує, хоч і дещо у видозміненій формі, залишатися гарантом безпеки, втратить сенс [17]. Ми тут погоджуємося з думкою А. Етціоні, оскільки, якщо навіть допустити, що США, Китай і Росія все ж таки ліквідують свою ядерну зброю, у ролі «порушника спокою» може виступити будь-яка інша держава. Можна тільки здогадуватися, що буде, якщо, наприклад, Північна Корея залишиться єдиною ядерною державою на світовій арені. Звичайно, такий розвиток подій мало ймовірний, проте подібні сценарії добре ілюструють, що на шляху до “global zero” неможливо обходитися зусиллями лише декількох держав. І очевидним залишається той факт, що країни не збираються відмовлятися від ядерної зброї.

На підтвердження зазначеного, у квітні 2010 року адміністрацією Б. Обама була проголошена стратегія “minimal deterrence” (мінімального стримування) [18], яка була закріплена у програмному документі “Nuclear Posture Review Report” (квітень 2010 р.) [19]. У ньому було зафіксовано низку пріоритетних напрямів розвитку американської ядерної стратегії: перехід до стримування на основі нижчих стель; розвиток протиракетних технологій; розвиток високоточної зброї у неядерному оснащенні; збереження принципу «поворотного потенціалу», який передбачає скорочення сил ядерного стримування за допомогою складування, а не ліквідації ядерних боезарядів; скорочення тактичної ядерної зброї за одночасним збереженням американської ядерної присутності на території союзних країн [20]. Як ми бачимо ні про які ідеї “global zero” у стратегії “minimal deterrence” уже не зазначено. В цьому контексті ми не можемо не звернути увагу на другу статтю Г. Кіссінджера, С. Нанна, Д. Шульца, У. Перрі («На шляху до без’ядерного світу», 2008р.) в якій було акцентовано вже не стільки на знищенні ядерної зброї “global zero”, скільки про її значне скорочення [21], а в наступних публікаціях («Як захистити наш ядерний стримуючий фактор», 2010 р., «Стимування в епоху ядерної зброї», 2011 р. «Наступні кроки щодо зменшення ядерних ризиків: Темпи роботи з нерозповсюдження не відповідають актуальним загрозам», 2013 р.) автори взагалі стали підкреслювати необхідність зміцнення та підвищення ефективності існуючого ядерного потенціалу США як гаранта стабільності у всьому світі [22; 23]. Об’єктивно, ми можемо констатувати, що ідея ядерного роззброєння “global zero” зазнала краху. Країни, які володіють ядерною зброєю, не відмовилися від неї, а навпаки, кількість ядерних держав зростає за рахунок Індії та Пакистану, які досі не є сторонами ДНЯЗ.

Зазначимо, враховуючи чинник російсько-української війни ми можемо припустити, що ХХІ сторіччя може виявитись більш ядерним, ніж очікувалося. Оскільки, саме ця війна, висвітлила серйозні проблеми в системах глобальної і регіональної безпеки. Але, на нашу думку, вона стала наслідком більш масштабного процесу, що розпочався в кінці ХХ ст., після розпаду СРСР. А саме, коли світова система безпеки не була скоригована враховуючи зникнення такого великого геополітичного гравця на світовій сцені, як СРСР, який до того ж був однією із двох країн біполярної Ялтинсько-Потсдамської системи. Замість якого просто, та більше того незаконно, із мовчазної згоди провідних світових акторів була змінена табличка із СРСР на Росію. А весь ядерний арсенал СРСР, який розміщувався на

території України, Білорусі, Росії, Казахстану за лобіювання США було передано до Росії. Білл Клінтон, президент США (1993–2001 рр.), в інтерв'ю RTÉ, 4.04.2023 р., зауважив, що він шкодує про таке рішення «відчуваю особисту причетність, тому що я змусив Україну погодитися на відмову від ядерної зброї. І ніхто з них не вірить, що Росія пішла б на це вторгнення, якби Україна все ще мала свою зброю. Українці боялися віддати її ядерну зброю, бо думали, що це єдине, що захищало їх від експансіоністської Росії. Путін, коли побачив нагоду, порушив угоду і спочатку захопив Крим. І я через це почуваюсь жахливо, тому що Україна є дуже важливою країною».

Треба розуміти, що наявна архітектура світової системи безпеки, зокрема система ядерного стримування була «заточена» виключно під двополярний світ. Її основною метою було не допустити ядерного конфлікту між США та СРСР. При цьому вона навіть не була спрямована на зупинення гонки озброєнь, а лише на зниження її темпів. Хоча з моменту застосування першої ядерної бомби «країни ядерного клубу» і намагалися зменшити ядерний арсенал, але зменшення до нуля – до нуля не приводило. «Проста стратегія» одночасної відмови ключових гравців від ядерної зброї спочатку СРСР і США, а потім США і Росії, не спрацювала. А після того, як Росія напала на Україну при тому будучи одним із гарантів Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум) [24] і дозволила собі вдатися до політики ядерного шантажу, говорити про рух до без'ядерного світу стає вкрай складно, якщо не сказати неможливо. Адже, зараз ніхто не зможе вже спрогнозувати, у якій частині світу завтра виникне нова больова точка. А таких точок може виникнути багато, і вони можуть йти каскадом. Отже, наслідки які зараз переживає світова система безпеки, а точніше фактична її відсутність – це те, що не було унормовано і проведено реформування архітектури світової системи безпеки враховуючи зауважений чинник – розпад СРСР [25; 26].

9 серпня 2021 року Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерреш у посланні присвяченому 76-м роковинам трагедії в Хіросімі заявив, що він «глибоко стурбований» відсутністю прогресу у боротьбі за мир без ядерної зброї: держави вдосконалюють та нарощують свої ядерні арсенали та провокують нову гонку озброєння. В ООН, за словами Генсека, поділяють погляди і готові боротися за мир без ядерної зброї. «Я закликаю всі країни, які володіють ядерною зброєю, кожній окремо і всім разом розробити та вжити заходів щодо зниження ризику ядерної катастрофи. Ми в жодному разі не повинні приймати за належне існуючі норми щодо незастосування ядерної зброї. Я також закликаю уряди скористатися Десятим оглядом Конференції договору щодо нерозповсюдження, щоб підтвердити свою відданість миру без ядерної зброї». Враховуючи, мету щодо дотримання та забезпечення миру та безпеки у світі, з якою Було створено Організацію Об'єднаних Націй після Другої світової війни, логічно, що ООН заявляє про такі ініціативи. Але, сучасну ООН, зараз цілком можна порівняти з Лігою Націй кінця 1920-х років: претензії на роль світового арбітра не підкріплюються реальними повноваженнями впливу.

До такого висновку ми приходимо, враховуючи той факт, що коли Росія, цинічно, напала на Україну, окупувавши частину її територій, при тому, що Україна мала безпекові гарантії (Будапештський меморандум), світова система безпеки, ООН не продемонстрували достатньої політичної волі та ефективності механізмів примушення до розв'язання конфлікту, дотримання міжнародних норм і взятих зобов'язань. Із арсеналу РБ ООН практично зникли передбачені Статутом ООН операції з примушення до миру, які, до прикладу були застосовані до Іраку у 1990 р. під час кризи Ірак-Кувейт. Замість цього пропонуються м'які засоби операції з підтримання миру (Розділ VI. Мирне Розв'язання Спорів, Розділ VII. Дії щодо загрози миру, порушень миру та актів агресії) [27, розділ VI, стаття 33–38; розділ VII, стаття 39–51].

Отже, недосконалість світової системи безпеки і не бажання провідних світових акторів до її зміни призвели як наслідок у 2022 році до повномасштабної війни на Європейському континенті. Війна Росії проти України застала країн, які не володіють ядерною зброєю над її розробкою або укладення договорів із країнами, які нею володіють про розміщення на своїй території. Так, 3 квітня 2023 року віце-прем'єр-міністр Польщі Ярослав Качинський, в інтерв'ю німецькій газеті "Welt am Sonntag", заявив, що Польща не проти розміщення на її території американської ядерної зброї, «Якби американці попросили нас зберігати ядерну зброю США в Польщі, ми були б відкриті для цього. Це значно зміцнило б стримування Москви». Північна Корея розгорнула і розвинула свій ракетно-ядерний потенціал, також практично зробив Іран, погрожуючи підштовхнути Близький Схід до регіональних «перегонів ядерних озброєнь». У такій атмосфері Японія теж відчуває необхідність корекції своєї політики. У 2020 році японський уряд повідомив, що має близько 45 тон плутонію, понад 30 з яких придатні для використання в ядерних зарядах. Солідний запас плутонію накопичився в Японії внаслідок багаторічної переробки відходів діяльності місцевих АЕС. До аварії на АЕС «Фукусіма-1» у 2011 році, на території країни працювало понад 50 енергетичних атомних реакторів, які природно постійно видавали відходи своєї діяльності. Цей плутоній планувалося використовувати як нове МОХ-паливо (mixed-oxide fuel – ядерне паливо, що містить кілька видів оксидів матеріалів, що діляться: суміш оксидів плутонію і природного/збагаченого/збідненого урану), тобто змішувати його з ураном і спалювати в реакторах, які б давали новий плутоній. Чисто гіпотетично для створення ядерної зброї у разі прийняття відповідного політичного рішення, оцінюється в строк від півроку до року [28].

Зазначені тенденції є вкрай небезпечними, Оскільки, як наслідок, це призведе до зростання кількості ядерних держав у світі і не забуваємо про терористичні організації. Тобто, ядерна зброя почне розповзатися планетою, перетворившись на засіб захисту суверенітету, і на атрибут особливого статусу. Вкрай важливо зауважити, такі процеси складно контролювати, сьогодні ніхто не може офіційно підтвердити – скільки фактично країн володіють ядерною зброєю, скільки в розробці і скільки прагне мати. Світова система безпеки виявилася безсилою і не готовою до контролю над зауваженими процесами, а особливо контролю на ядерним компонентом (ядерна зброя, атомна енергія).

Також, слід розуміти, ще один аспект, з часу застосування перших атомних бомб (Хіросіма, Нагасакі 1945р.) ядерні технології значно змінилися, ставши більш складними. Крім того, різноманітність боєприпасів дозволяє проводити як великомасштабні, так і точкові атаки з більшою дальністю та значно більшою руйнівною силою. За допомогою сучасних технологій ядерного знищення, як зауважує Стівен Херцог (Центр досліджень з безпеки федерального технологічного інституту ETH Zurich), можна «усувати» цілі мегаполіси та «зачищати» величезні території навіть на великій відстані. «Кожне велике місто в США потенційно знаходиться в півгодини від тотальної руйнації, кожне велике місто країни НАТО в Європі може бути знищене балістичною ракетою приблизно через двадцять хвилин після пуску» [29].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Ми обґрунтовано можемо зазначити, що нинішня архітектура світової системи безпеки потребує кардинальних змін. На нашу думку, це повинна бути нова система, яка буде відповідати на безпекові виклики XXI ст. Зауважимо, ідеї "global zero", які в черговий раз, підіймаються і заявляються на політичних майданчиках, з великою вірогідністю не приведуть до вирішення питання знищення ядерної зброї, так само як це відбувалося на протязі більше 70-ти років. Ідея "global zero" її ініціативи апріорі не могли бути впроваджені, оскільки вона не запропонувала

прозорий інструмент якому б могли довіряти сторони ключових гравців. Зауважимо, для того щоб нарешті вирішити питання ядерної зброї у світі, мало політичних рішень. Гравці на світовій політичній сцені повинні мати довіру до світової системи безпеки. Також вони бажають паритетних правил гри. Потрібно розуміти, що знищити всю ядерну зброю, дійти до «глобального нуля», особливо зараз, коли світова система безпеки знаходиться в такому турбулентному стані і те що до цього питання доєдналася проблема терористичних організацій – малоймовірно, якщо не сказати, не можливо.

Отже, повинна бути запропонована зовсім нова конфігурація архітектури світової безпеки, яка б дійсно вирішила такий важливий безпековий аспект як розповсюдження та взяття під контроль ядерної зброї у світі. Зазначимо, на нашу думку, саме Україна, яка опинилася в епіцентрі нападу РФ, як ядерної країни на неядерну країну і у відношенні якої були порушені всі гарантії безпеки надані ключовими геополітичними гравцями, має беззаперечне право на пропозиції світовому товариству свого бачення нової архітектури світової системи безпеки, зокрема над створенням нового безпекового сегмента по контролю над ядерною зброєю та іншими загрозами масового враження. Це може бути створена окрема наддержавна організація, яка не просто візьме під контроль ядерний компонент (ядерну зброю, атомну енергію), який є у світі, а який буде передано ядерне озброєння країнами в обмін на гарантії захисту і безпеки. Ядерні країни можуть відмовитися від ядерної зброї на користь створення «всесвітньої ядерної парасольки» для того щоб забезпечити ядерну стабільність і світову безпекову рівновагу. Зазначимо, світовий політикум не може більше тішити себе ілюзіями, що нинішня світова безпекова архітектура може забезпечити рівновагу у світі. І допоки не буде вирішена проблема відповідності архітектури світової системи безпеки складним безпековим викликам ХХІ ст., безпекова складова світового політичного процесу буде перебувати у розбалансованому стані. Світові процеси будуть протікати від однієї кризи до іншої. Тому, дуже важливо, на нашу думку, проведення наукових досліджень та напрацювання нових концептуальних моделей, які змогли б дати відповідь на таке важливе питання як формування нової глобальної ефективної системи безпеки і наблизити країни до її реалізації.

Список використаної літератури

1. Kahn H. Thinking about the Unthinkable (Horizon Press: New York, 1962); Kahn, H., Thinking about the Unthinkable in the 1980s (Simon & Schuster: New York, 1984).
2. Russell-Einstein Manifesto. URL: <https://ahf.nuclearmuseum.org/ahf/key-documents/russell-einstein-manifesto/>.
3. Sakharov A. Anxiety and hope. articles, letters, speeches, interviews. 1958–1986. URL: <https://library.khpg.org/files/docs/1433875215.pdf>.
4. Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_098#Text.
5. General Lee Butler, USAF (Retired). National Press club remarks. 04.12.1996. URL: <http://nuclearweaponarchive.org/News/Butlpress.txt>.
6. Schultz G.P., Perry W.J., Kissinger H.A., Nunn S. A world free of nuclear weapons. *The Wall Street Journal*. 04.01.2007. URL: <http://www.wsj.com/articles/SB116787515251566636>.
7. The Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty. URL: <https://www.ctbto.org/our-mission/the-treaty>.
8. The Future of the United Kingdom's Nuclear Deterrent. Presented to Parliament by Secretary of State for Defence and the Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs by Command for Her Majesty. December 2006. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/272429/6994.pdf

9. Remarks by Margaret Beckett, Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs. United Kingdom Carnegie International Nonproliferation Conference. 25.06.2007. URL: <http://carnegieendowment.org/2007/06/25/keynote-address-world-free-of-nuclear-weapons-event-1004>.
10. Hurd D., Rifking M., Owen D., Robertson G. Start worrying and learn to ditch the bomb. *The Times*. 30.06.2008. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/start-worrying-and-learn-to-ditch-the-bomb-cmhrs59gjw>.
11. The Global Zero Action Plan. URL: <https://www.globalzero.org/>.
12. France to maintain nuclear arsenal after Obama call. Reuters. 20.06.2013. URL: <https://www.reuters.com/article/us-obama-berlin-france-idUKBRE95J0BC20130620>.
13. Remarks by President Barack Obama. Prague, 05.04.2009. *The White House*. URL: http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Remarks-By-President-Barack-Obama-In-Prague-As-Delivered.
14. Treaty between the united states of America and the Russian federation on measures for the further reduction and limitation of strategic offensive arms. URL: <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/140035.pdf>.
15. SIPRI Yearbook 2010 Armaments, Disarmament and International Security. URL: <https://www.sipri.org/sites/default/files/SIPRIYB10UKR.pdf>.
16. Federation of American Scientists. URL: <https://fas.org/pub-reports/an-integrated-approach-to-deterrence-posture/>.
17. Etzioni A. Zero is the Wrong Number. URL: https://www.researchgate.net/profile/Amitai-Etzioni/publication/240678408_Zero_is_the_Wrong_Number/links/596369e50f7e9b81948e5166/Zero-Is-the-Wrong-Number.pdf.
18. From counterforce to minimal deterrence – a new nuclear policy on the path toward eliminating nuclear weapons. *Federation of American Scientists*. URL: https://pubs.fas.org/_docs/occasionalpaper7.pdf.
19. Nuclear Posture Review Report. April 2010. U.S. Department of Defense. URL: <http://www.defense.gov/News/Special-Reports/NPR/>.
20. Gard R., Terryn G. American nuclear strategy: The case for a minimal-deterrence policy. *The National Interest*. 01.12.2014. URL: <http://nationalinterest.org/feature/american-nuclear-strategy-the-case-minimal-deterrence-policy-11755>.
21. Schultz G.P., Perry W.J., Kissinger H.A., Nunn S. Toward a nuclear-free world. *The Wall Street Journal*. 15.01.2008. URL: <https://www.wsj.com/articles/SB120036422673589947>.
22. Toward a World without Nuclear Weapons. Schultz G.P., Perry W.J., Kissinger H.A., Nunn S. URL: https://media.nti.org/pdfs/NSP_op-eds_final_.pdf.
23. Schultz G.P., Perry W.J., Kissinger H.A., Nunn S. Next Steps in Reducing Nuclear Risks: The Pace of Nonproliferation Work Today Doesn't Match the Urgency of the Threat. URL: <https://www.nti.org/analysis/articles/next-steps-reducing-nuclear-risks-pace-nonproliferation-work-today-doesnt-match-urgency-threat/>.
24. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text.
25. Буряченко О. Мавпа з ядерною гранатою: чому ООН виявилася беззахисною перед шантажем путіна і що тепер з цим робити. *Новини LIVE*. 26 жовтня 2022 р. URL: <https://safe.novyny.live/obeziana-s-iadernoi-granatoi-smozhet-li-oon-sderzhat-rossiui-60686.html>.
26. Буряченко О. «Ядерна парасолька» для всіх: як світ може захиститися від російського шантажу. *Новини LIVE*. 7 листопада 2022 р. URL: <https://safe.novyny.live/iaderny-i-zontik-dlia-vsekh-kak-mir-mozhet-zashchititsia-ot-rossiiskogo-shantzaha-62772.html>.
27. United Nations Charter. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter>.

28. «Ядерне доміно»: хтось у черзі за ядерною зброєю-2. Японія. URL: <https://hvylyya.net/uk/analytics/263706-yadernoe-domino-kto-v-ocheredi-za-yadernym-oruzhiem-2-yaponiya>
29. Explainer: What would a nuclear war look like? URL: <https://www.swissinfo.ch/eng/explainer--what-would-a-nuclear-war-look-like-/47409712>

THE NUCLEAR FACTOR IN THE ARCHITECTURE OF THE WORLD SECURITY SYSTEM. THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AS A CATALYST FOR NUCLEAR ESCALATION

Oleksiy Buryachenko

*National Aviation University,
Department of Sociology and Political Science
Liubomyra Huzara Ave., 1, 03058, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-5308-2570>*

The article analyzes the issue of the nuclear factor in the architecture of the world security system and the Russian-Ukrainian war as a catalyst for nuclear escalation. The study of the mentioned issue is a component of the scientific research “Formation of a new global security system: the Russian-Ukrainian war as a factor in the evolution of world politics”.

The research of scientific positions, provisions, analysis of analytical reports, documents, international agreements, legislative acts made it possible to characterize the patterns and trends that prevented the implementation of the idea of nuclear disarmament “global zero”, which was raised and discussed at the international level for 70 years (since the invention of nuclear weapons). This study allows the author to conclude that the imperfection of the architecture of the world security system and the unwillingness of leading world actors to change it led, as a result, to a full-scale war in Europe in 2022. Russia’s war against Ukraine made countries that do not possess nuclear weapons think about their development or conclusion of agreements with countries that possess them on their placement on their territory. It should be noted that the mentioned trends are extremely dangerous, as a result, it will lead to an increase in the number of nuclear states in the world, and let us not forget about terrorist organizations. In other words, nuclear weapons will begin to spread around the planet, turning into a means of protecting sovereignty and an attribute of special status. It is crucial to note that such processes are difficult to control, and today no one can officially confirm how many countries possess nuclear weapons, how many are in development, and how many aspire to have them. Therefore, the global security system has proved powerless and unprepared to control these processes, especially concerning the nuclear component (nuclear weapons, atomic energy). Persistent real and imaginary threats are closely intertwined in a complex and convoluted “nuclear web”, significantly reducing the chances of achieving general nuclear disarmament in the near future. Furthermore, even in the distant perspective, this is a highly dangerous idea unless the current world order undergoes radical changes.

The author emphasizes the need for a completely new configuration of the architecture of global security that would effectively address the important security aspect of nuclear weapon proliferation around the world. According to the author, Ukraine, which found itself at the epicenter of the Russian attack, when one nuclear country attacked another non-nuclear country and all security guarantees provided by key geopolitical players were violated, has an undisputed right to propose to the world community its vision of a new architecture of the global security system, in particular, the creation of a new security segment for controlling nuclear weapons and other threats of mass destruction.

Key words: Russian-Ukrainian war, nuclear weapons, world security system, architecture of the world security system, international security, global security balance, United Nations, Ukraine, Russia, “global zero”, nuclear disarmament.

УДК 32.019.51

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.25>

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОСТПРАВДИ

Альона Гурківська

*Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені
І. Ф. Кураса Національної академії наук України,
відділ політичної культури та ідеології
бул. Генерала Алмазова, 8, 01011, м. Київ, Україна*

Академічна дискусія щодо феномену «постправди» зокрема порушує актуальні питання щодо її виникнення, кореляції з поточними глобальними та демократичними зсувами та кризами, а також роль *правди* і *фактів* у політичному процесі та розробці державної політики. Розглядаючи постправду в контексті сучасних викликів, а саме ескалації (24 лютого 2022 р.) війни (2014 – по сьогодні) Росії проти України, кризи ліберальної демократії та поширення популізму, метою даної статті є комплексне окреслення проблеми постправди як з призми політичного процесу, так і в контексті антропологічних особливостей. Пропонована у статті концепція аргументує розгляд постправди як спекулятивної форми споживання та сприйняття інформації, що зміщує вимір проблеми з лінійних дій суб'єктів продукування постправди до взаємопов'язаних взаємодій. У статті запропоновано основні атрибутивні ознаки постправди, а саме: взаємозалежність агентів, хаотичність взаємодії, алгоритмічність вибору позиції, технологічне підкріплення, фреймінг (framing) фактів та аргументів, відсутність лінійної суб'єктності, емоційний детермінізм, переважно тактична спрямованість. Якщо іманентна зумовленість дії постправди розглядається через наявність когнітивних викривлень (Д. Канеман) в процесі мислення, й відповідно – споживання інформації, тоді наслідки описуються відповідно до роботи психологічних ефектів, які впливають вже на дії. В розрізі політичних процесів аргументовано кореляцію постправди з проблемами важливості інституту репутації, спроможністю суспільства пробачити, та впливу постправди на формування громадської думки.

Ключові слова: постправда, громадська думка, інформаційна війна, маніпулятивні техніки, факт, когнітивні викривлення, суспільна згода.

Змістовні особливості концепту постправди

Дослідження феномену постправди напряму пов'язане з викликами пост-, пост-пост- або вже мета-модерної епохи, описаної Тімотеусом Вермеуленом і Робіном ван ден Аккером (2010 р.) в «Нотатках про метамодернізм». З перелічених в есе особливостей метамодерної епохи, що мають значення для постправдивого варто виділити, те, що дана епоха збирає надлишок пізнього капіталізму, ліберальної демократії, інформаційно-комунікаційних технологій, міжтекстуальну гібридність, споживацьку ідентичність та гедонізм. Не важливо, як ми будемо це називати – дігімодернізм, псевдомодернізм, метамодернізм, або навіть ще постмодернізм – виникає потреба провести демаркаційну лінію, що стане аргументаційною відповіддю на розмежування – «до» та «після»; водночас, як і опис постправдивого змушує повертатися до питання критеріальної визначеності, що буде запропоновано у цій статті. При цьому сутнісно не важливо, чи відбувається радикалізація або посилення рис пост-модерну, чи формування нової епохи, якщо можна ідентифікувати правила гри, які формують політичну та соціальну дійсність.

Характерно для сучасної епохи є отожднення політичного – колективного з індивідуальним, «так само криза ліберальної демократії розгортається не в парламентах і виборчих дільницях, а у нейронах і синапсах» [1, с. 12], що описує у своїй книзі Ювал Ной Харарі

(2018 р.). Виділяючи основні виклики для ліберальної демократії, з якими вона поки що немає потенціалу впоратися (виникнення у майбутньому класу непотрібних людей, екологічна криза та стрімкий технологічний прогрес), він також зазначає про спроби експериментів з її формами, а саме викривлення демократичної моделі Росією та Туреччиною, що ведуть до домінування диктатури.

Попри універсальність лібералізму, найбільшу стійкість до змін та ліпші результати, ніж його альтернативи, він не має відповіді на «найбільші проблеми, з якими ми стикаємося: екологічний колапс і технологічний прорив» [1, 35]. З одного боку технології, розроблені моделі урядування дають можливість проводити аналіз ризиків на багато кроків вперед, а також пропонувати всебічні комплексні варіанти вирішення проблем. Водночас технологічні рішення щодо будь-яких урядових питань (передусім фінансових), які можуть запропонувати політики, не обов'язково знаходять підтримку у суспільствах – технократичний уряд в Україні (2019 р.) не спрацював зокрема через наявність індивідуальних економічних та політичних інтересів, та не здатність уряду «продати» свій імідж та політичний порядок денний українським виборцям. Якщо раніше наука та філософія намагалися проаналізувати наявні суспільні феномени для надання прогнозу, то зараз розвивається тенденція дослідження управління невизначеністю, що стане основним викликом для сучасної людини, від фундаментальних потрясінь «чорних лебедів», які ми сприймаємо як наперед визначеними та зрозумілими через своєрідну когнітивну пастку раціоналізації, до сучасних точкових змін, що відбуваються зі стрімкою швидкістю.

Нова технологічна революція та індивідуалізований рівень політики відводить людство від наративів ліберальної демократії. Також на неї вплинула невваженість та відсутність міри, яка спричинила культуру «скасування» (cancel culture) та своєрідний диктат прийнятих норм, таким чином фабрикуючи свободу слова, коли кожен може нібито висловлюватися вільно, але якщо це висловлювання йде всупереч загальноприйнятим стандартам, людина втрачає шанс на успіх у цьому суспільстві. Медаль має і зворотню сторону, коли суб'єкт, який має ресурси, може нав'язувати популістичні лозунги, аргументуючи брехнею використовуючи практики постправдивого.

Деяко гротескним в метамодернізмі виглядає прагнення до формування романтичних, універсальних істин (універсальних правд) в поєднанні з напівреальною постправдивою картиною світу. Декларативно культивована у метамодернізмі щирість [2], та інститут репутації як основа політичної діяльності зазнає впливу постправдивих практик задля реалізації політичної мети. Таким чином **постправда як спекулятивний спосіб мислення**, а також рамка (frame) здійснення комунікації характеризується циркуляцією наративів, що хаотично взаємодіють між собою формуючи варіативні картини дійсності, які знаходять своє відображення у політичній та суспільній реальності. В постправдиву гру у споживанні інформації вступає *parataxis* – спрощення та редукціонізм, – оперування короткими та простими реченнями, які легко споживати. Водночас і у мистецтві спостерігається модифікація до реконструкції, міфу та метаксису (звернення до Платонівського середовища «між рядками» – «*in-betweenness*», що є одною з характеристик людського буття).

У домінуванні постмодерністських наративів, об'єднаних з наївністю та запитамі метамодернізму, збільшення ваги слів, впливу репутації на фінансовий ринок, загрози перед кредитними кризами, ми пропонуємо розглядати постправду як чинник формування реальності – насамперед політичної і економічної. Вона вступає в певну конфронтацію з загальними тенденціями, жорсткими вимогами світу ліберальної демократії в першу чергу, що призводить до її спотворення та деградації (наприклад культура скасування – *cancellation culture*, відповідно до якої завдяки певним технікам об'єкт може бути усунений з соціально значущих відносин).

Водночас світ переживає нові кризи, які прямо впливають на геополітичних розподіл інтересів, й зокрема на баланс світової економіки, де постправа, пропаганда, інформаційно-психологічні операції та інші маніпулятивні технології грають значну роль, – мова йде про війну. Дискусія щодо домінування засобів масової інформації для впливу на ворогів бере свій початок від Г. Лассвела та У. Липмана, й поглиблюється в 80-х роках ХХ сторіччя. У 1989 році американські військові аналітики публікують статтю, ініціюючи обговорення про зміну покоління війн, де пропонують градацію концепту війни на 4 покоління [3]. Відповідно до їх концепції війна четвертого покоління націлена на знищення всього суспільства ворога зсередини (розгром ворога, а не просто його фізичне знищення), маневрування, гнучкість, розпорошеність децентралізованість, залежність успіху від спеціальних операцій. Дії відбуватиметься одночасно щодо всіх учасників війни, включаючи суспільство ворога як **культурну**, а не лише фізичну сутність. Ціллю війни стає забезпечення **підтримки населення війни та знищення культури ворога**, де важливим стає ідентифікація стратегічних наративів противника та його вразливих місць. *«Різниця між війною та миром буде розмита до точки зникнення», «розрізнення між цивільними та військовими може зникнути»* [3, с. 23], політична та цивільна інфраструктура супротивника стають цілями на полі бою, водночас вибір командирами даних цілей стає політичним, а не тільки військовим рішенням.

Важливим у війні четвертого покоління є психологічні операції проти супротивника, коли ЗМІ стають основним ресурсом інтервенції, що може завдати шкоди більше, ніж військові дії. Навчившись маніпулювати медіа, противник використовує цінності та сильні сторони демократичних суспільств (свободу слова та верховенства права) проти них самих. Так само, як зараз Росія використовує свободу, демократію, відкритість західних суспільств, провокуючи і підтримуючи ідеологічні радикалізаційні рухи, водночас проводячи спеціальні інформаційні операції для створення образу росіян-жертв (випадок М. Овсяннікової). Як прогнозували військові аналітики у 80-х рр., психологічні операції стали домінувати не лише оперативно, а і *стратегічно*. Водночас, правова системи брутально використовується Росією для легітимації першого та другого вторгнення в Україну, а також створюється парадокс, коли Україна вимушена додержуватися конвенціональних засобів ведення війни і забезпечення прав військовополонених, попри етично-моральний конфлікт, коли військовополонені є окупантами – ще один приклад того як закон і цінності демократичного суспільства працюють на агресора.

Якщо **ідеї** є основною рушійною силою війни третього покоління, а технології мають стати основним засобом війни четвертого покоління, країни, які є відсталими з точки зору технологій, використовують **ідеї** як засіб розвитку війни. Так само, як і відстала у технологічному прогресі Росія, зосередила свою увагу також й на ідеологічному компоненті війни, що реалізується всередині суспільства для забезпечення підтримки так-званої «спеціальної військової операції», поляризації українського суспільства та спільнот союзників України, водночас продукуючи наративи миру та захисту своїх геополітичних кордонів для виправдання агресії на міжнародній арені. Хоча американські аналітики, говорячи про ідеологічний компонент війни четвертого покоління в розрізі недостатнього технологічного прогресу описували тероризм та війну з боку незахідних культур (передусім ісламський світ), Росія, яка є азійською культурою, розвиває **ідеї** як спосіб ведення та війни, комбінуючи це з терористичними методами боротьби.

У статті проаналізовані основні підходи до визначення постправа, запропоновані критерії для її ідентифікації, описано чинники, що її детермінують. Сама проблематика постправа в розглянута у розрізі сучасних питань, що постають на стратегічному порядку

денному існування демократії, а саме: постправа як домінування комунікаційних прийомів для досягнення швидкого, та інколи елегантного політичного результату, що дозволить забезпечити утримання та концентрацію влади; чи є інститут репутації, що має пряму залежність з політичною культурою простору його реалізації, вирішальним критерієм долі політика чи організації; або застосування маніпулятивних практик управління репутацією на фоні постправдивої реальності призводить до його нівелювання?

Формування політиками засобами постправа

Критичність щодо суспільної згоди та громадської думки, її валідності, починає обговорюватися у ХХ сторіччі. Після першої світової війни практик комунікацій з громадськістю У. Ліпман пише книгу «Громадська думка» [4], де наголошує на інформативному характері медіа, та їх недоліків у недостатності продукуванні істин, замість чого відбувається просте викладення фактів. У 2018 р. Лі Макінтайр, вже у книзі «Постправа», аналізуючи роль ЗМІ у впливі на суспільство, описує динаміку, при якій медіа трансформувалися з описових інституцій, до інституту, що продукує певну «правду» [5], а потім внаслідок тиску певних груп, своєрідного «ризик-менеджменту» медіа для уникнення прямих конфронтацій та бажання зняття з себе відповідальності, ЗМІ висвітлюють те, що наразі прийнято вважати «об'єктивним», тобто показують певний варіант інтерпретації подій, а потім висвітлюють «альтернативні позиції». Таким чином відповідальність переходить до споживача, що діє відповідно до вже заданих алгоритмів та свого смаку споживання інформації. Водночас недостатність ферментованого цементуючого начала індивіда, його гнучкість та потенціал до трансформацій – потік думок, завдяки яким люди себе ідентифікують та створюють уявлення про себе, картину світу, підвладне хвилям інформаційного впливу, створюючи широке поле для маніпуляцій.

Схильність підтверджувати свої упередження, послаблення ролі інститутів формування права або істини, проста наявність широкої кількості істин або позицій (підсиленою доступністю соціальних мереж) може призводити до ситуації розмивання права та брехні, зокрема і у публічному політичному просторі. Наприклад у питанні виборів та політичної кар'єри індивіда, коли для суб'єкта, що хоче проводити політичну діяльність, важливим є розуміння «що здатне **пробачити** суспільство політику»?

Порівняємо наступні ситуації: секс-скандал 42-го Президента США Б. Клінтона став яскравим прикладом політичної смерті через брехню суспільству, коли сформована громадська думка забила останній цвях у труну його політичної кар'єри, одночасно відкривши нові перспективи для іншого політика – Хіларі Клінтон, яка завдяки загальній емоції співчуття з поєднанням стриманості, холодності та виваженості, чого очікує суспільство від політичного суб'єкта, змогла продовжити свій політичний шлях. Водночас постправа вступає в популістичну гру щодо обрання Д. Трампа, який попри значну кількість скандалів (в тому числі і секс-скандалів), що ставлять під сумнів його етичність та відповідність сучасним тенденціям розвитку суспільства (наприклад гендерна рівність, толерантність та боротьба з дискримінацією), не призводять до його остаточної політичної смерті, що можна проілюструвати наявністю його стабільних прихильників [6], яких називають трамперами (Trumpers). Водночас дослідження брехні Д. Трампа [7], фреймінгу та використаних маніпуляцій не впливають на його здатність бути почутим, і не викидають його з інформаційного простору, навіть попри історії з закриттям та відкриттям його профілю на Твіттері.

Перманентна брехня своєму суспільству В. Путіна постійно пробачається через бажання уникнення когнітивного дисонансу, а також підтримки та толерування імперіалістичної ідеології російським народом, що забезпечує почуття національної єдності та

гордості. Ми не будемо порівнювати політичні культури американського та російського суспільств, хоча їх розуміння є необхідним при продукуванні пропаганди та аналізу постправди. Дані аргументи наведені для **ілюстрації послаблення інституту репутації як стримуючого фактору постправди**. В будь-якому разі у кожній нації присутній бар'єр, коли вона не готова пробачати брехню, що залежить від її політичної культури та напруження у конкретний момент, коли ситуація потрапляє в публічне обговорення.

Високий бар'єр терпимості до брехні є серйозною проблемою пост-радянських країн, що зазнали психологічної травми та депривації внаслідок радянської окупації та життя у тоталітарному режимі. Українське суспільство також має своєрідний бар'єр терпимості до не додержання суспільних норм та відносно коротку політичну пам'ять, внаслідок чого політики, які були аргументовано звинувачені в безкарних порушеннях суспільних та правових норм ще мають свої фракції в парламенті. Високий рівень толерантності був використаний російською пропагандою і в гібридній війні. В контексті України була здійснена інформаційна агресія, що використовувала наратив під назвою «не все так однозначно» щодо війни з 2014 року; також спроба розпочати шкідливу для української державності дискусію, ініціюючи питання, наприклад: Крим віддали чи Крим анексували? Хто воює з Україною – Росія, чи це громадянська війна? Чому закон про мову утискає російську мову? Такі агресивні наративи, поширені у постправдивому середовищі, підживлюються одночасно порціями пропаганди з держави-агресора, розповсюдженими через багатоканальну мережу – матеріально та/або ідеологічно зацікавленими диверсантами (проросійськими журналістами, політиками, лідерами суспільної думки, «активістами», так-званими «політичними експертами»), та підхоплюється потенційно лояльною або невизначеною частиною суспільства. Таким чином постправда працює на спробу позбавлення незалежної держави суверенітету, що має зараз видимі та трагічні наслідки для України.

Сучасний дискурс схиляється до проведення демаркаційної лінії між «золотою добою» ліберальної демократії та певною новою реальністю, яка позбавлена критеріїв істини та раціональності. Автор цієї статті пропонує розглядати постправду не як випадкове явище, що виникло після обрання Д. Трампа та результатів голосування за Брекзит, а скоріше як **перманентний стан апеляції до емоційної складової (та ігнорування правди) задля досягнення політичного результату**. Однак, при посиленні технологічної складової отримання інформації, підкріпленого антропологічними особливостями людського мислення, ми отримуємо сприятливе середовище: доступність до інтерпретацій фактів, а також бажання обирати ті факти й позиції, в які хочемо більше вірити. Таким чином відкриваються нові горизонти маніпулювання громадською думкою, що спричиняє кризи в найбільш здатній до виживання і адаптації моделі – ліберальній демократії. Постправда, підкріплена технологічним розвитком, створює ризик набуття ліберальної демократією рис авторитарної. Професор соціальної та політичної філософії Д. Оуен визначає авторитарну демократію, яка «зберігає формальні атрибути конституційної демократичної держави, але сутність політичного правління стає авторитарним, закріпленою у фігурі лідера як уособлення інтересів народу» [8]. Тоді питання, чи *зможеться вистояти ліберальна демократія* полягає у проблемі – *чи зможуть вистояти її інститути?* Зокрема ця відповідь на нього пов'язана з питанням – *чи буде у суспільства довіра до інститутів?* В контексті постправдивого Ф. Фукуяма (2016 р.) ставить проблему зменшення довіри до інститутів, що зокрема пояснюється сучасними інформаційними технологіями, які дозволяють прослідкувати роботу інституцій в режимі реального часу [9], швидко формувати невдоволення та висловлювати свій зворотній зв'язок.

Коли ми говоримо про риси автократичної демократії і постправду, виникає питання – чи політик, який отримав свою владу шляхом відвертого маніпулювання суспільним дискурсом має достатньо інституційного опору для його стримування? Або нелегітимні призначення на судові посади, контроль адвокатури та судової гілки влади також лелітимуються в суспільстві постправдивими наративами? Як і на прикладі США, так і на прикладі України, ми можемо сказати, що в демократії все ще є шанс, оскільки опір (передусім інститутів громадянського суспільства ще поки існує), але це не забезпечує ці країни від потенційно шкідливих кон'юнктурних рішень, коли ми знову повертаємося у виборчий процес.

До ліберальної демократії Д. Оуен ставить питання «якою мірою фонові структури соціального і політичного суспільства уможливають, перешкоджають або підривають умови колективних дій тих, хто перебуває під владою» [8]? Говорячи про постправду і демократію, ми пропонуємо поставити питання наступним чином: які маніпулятивні інструменти використовують умовні елітарні групи для уможливлення (стимулу до дії), перешкоджання (збереження статусу-кво) колективним діям тих, хто перебуває під владою, і як індивіди можуть себе захистити? Якщо ліберальна демократія будується зокрема на засадах обмежених можливостей для «лібералізації» та «демократизації» на основі суспільних запитів, виражених у соціальних та політичних рухах [8], тоді питання маніпулювання суспільними запитамі відповідно ставить її під загрозу. Поширення ідеологічних наративів (стратегічно), та технічні маніпуляції з фактами (тактично) можуть сформулювати те, що прийнято вважати «суспільними згодами» щодо потрібних питань, які індивіди готові продукувати. Водночас проблема захисту суспільства від постправди залежить від інституційної стійкості держави та медіа, довіри до них та водночас від індивідуального прагнення усвідомлення індивідів можливості наявності своїх когнітивних упереджень.

Якщо маніпулювання суспільними настроями та позиціями щодо певних питань спонукало Бурдь'є до заяви, що «громадської думки не існує», таким чином воно посягає на позбавлення колективного рівня продукування думок (opinion), **постправда посягає на позбавлення продукування думки людиною на також й на індивідуальному рівні**, що є одним з головних викликів сучасної політики.

Концептуалізація постправди

Епістемологічна проблематика постправдивого полягає у постановці проблем визначення «правдивого» та «фактичного», співвідношення «фактичного» та «емоційного» в споживанні інформації, розуміння префіксу «*пост*». Особливо останнє питання може мати значну варіативність: відношення до постмодерну, розуміння «пост» як «позаду правди» (те, що стоїть за суб'єктом та змістом повідомлення), або це ситуація, що складається «після правди», або постправда означає відсутність цінностей та значення самої правди для політичного та соціального.

Для продовження дискусії щодо концептуалізації доцільно розглянути наступні питання:

- коли виникає постправда?
- чи є постправда атрибутивною сферою політики?
- які ознаки властиві постправді?
- чим детерміноване дане явище?

Після публікації есе С. Тесіча слово постправда набуває більш широкого вжитку, воно надалі стає популярною не тільки в науковому, а й масовому обговоренні. Зокрема це проілюстрував М. Джибароглу [10], навівши гугл-аналітику пошуків поняття постправди

у період 2004–2018 рр. Чисельні роботи з опису, концептуалізації, визначення особливостей постправди стали своєрідними спробами дати відповідь на питання, чому цивілізації, які мають необмежений доступ до інформації, не спроможні зробити раціональний вибір, покладаючись на факти? Що формує віру людей до політиків, які не несуть відповідальність за свої висловлювання та дії, та у явища, які підривають всі моральні засади демократичного суспільства; чому вже не працюють, встановлені протягом не однієї сотні років «правила гри» (відносини) у демократичних суспільствах? Ми фокусуємося саме на демократичних суспільствах, оскільки саме постправда стимулює інволюцію демократії в охлократію у них. Основними рушіями отримання-збереження влади в авторитарних політичних режимах більше є пропаганда та засоби примусу, ніж постправда.

Дж. Корнером постправда визначена як самоусвідомлений грандіозний термін епохального зсуву (що має потужну залежність з припущенням про «еру правди», якою ми імовірно насолоджувалися) [11]. Питання приналежності до епохи відповідно має корелювати з аргументаціями виникнення постправди – чи дійсно це нове явище, або воно існувало завжди? Аналізуючи деякі розміркування представників академічної та публіцистичної сфер, можна виокремити наступні підходи до відповідей на дане питання: постправда існувала завжди (Ю. Н. Харарі [1], С. Фуллер [12] аргументує, що феномен постправди існував, як мінімум, з часів Платона); постправда є новим явищем (Б. Макоміскі [13]); постправда як «пост-реальність» – відхід від правди та звернення до поняття реальності (Г. Гарман); постправда існувала завжди, але лише 5 років назад вона набула широкого поширення (С. Левандовські, У. К.Г. Еккер [14], зокрема – виділяють терміни “post-truth” та “post-fact”); недоречно взагалі говорити про пост-правду взагалі.

Найбільш поширеною є використання визначення Оксфордського словника, коли постправда «пов'язана з обставинами, за яких люди більше реагують на почуття та переконання, ніж на факти» [15]. Навколо даного визначення академічний дискурс порушує багато проблем, передусім ставлячи під сумнів тотожність «факту» та «правди» [16], з посиланнями на відому концепцію раціональної правди (виходячи з негативного визначення, протилежність до раціональних правди є ілюзії та думки (opinion) – філософські істини або помилка або ігнорування знання/наукових істин) та фактичної правди (корелюють з фактами – подіями, вчинками, тобто тим, що сталося) Х. Арендт, а також доволі аргументованих заперечень, що *політичні дебати не визначалися лише фактами, та діяльність владних суб'єктів не базується виключно на правді, або оцінюється суспільством лише на основі об'єктивних фактів* [17].

Одна з перших спроб визначення постправдивого здійснена Д. Робертсом (2010 р.), він пише про розбіжності між реальним політичним процесом та його символічним відображенням, таким чином акцентуючи на **нерациональному** аспекті ухвалення рішень [18]. А. Е. Хівьонен у праці «Недбала мова: Концептуалізації пост-правди» (2018 р.) пише, що «поточна ситуація може бути описана як продовження довготривалого процесу **девальвації (знецінення) правди** в політичній дискусії» [19]. Він пропонує підійти до пост-правди як до кристалізації феномену, який існував довгий час, але раніше на нього не так звертали увагу.

Концептуалізація постправди також вимагає передусім опис природи її функціонування та аргументаційного роз'яснення її вираження, що буде наведено нижче. Але першочергово ми пропонуємо ідентифікувати її основні атрибутивні ознаки.

Пропоновані виміри, чи ознаки, властиві постправді вимагають деталізації для пояснення її основних концептуальних атрибутів та їх взаємодії.

	Вимір (Dimension)	Індикатор
Постсправда	Взаємозалежність агентів	Обмін між агентами формує сприйняття ($S \leftrightarrow S$, $S \leftrightarrow O$, $O \leftrightarrow O$)
		Стираються межі суб'єктності
	Хаотичність взаємодії	Неможливість контролювати потік інформації
	Алгоритмічність вибору позиції	Вибір інформації відповідно до раніше виражених вподобань
	Технологічне підкріплення	Розповсюдження інформації диверсифікованими каналами
		Швидка доступність інформації
		Мінімальний час обміну інформацією
	Фреймінг (framing) фактів та аргументів	Використання прийомів маніпуляцій інформації, напівправди, брехні
	Відсутність лінійної суб'єктності	Хаотичне поширення повідомлень
		Труднощі контролю
	Емоційний детермінізм	Когнітивні викривлення
		Ефект раціоналізації
		Бажання уникнення когнітивного дисонансу
		Самоідентифікація індивіда через позицію
		Довіра вподобанням
Переважно тактична спрямованість	Орієнтація на швидкий результат	
	Ситуативність та контексткуальність застосування	

Взаємозалежність агентів передбачає стирання меж між суб'єктами донесення та об'єктами споживання інформації. При переданні повідомлень в соціальних мережах, коли кожен реальний або фейковий користувач може стати суб'єктом поширення інформації, джерело даного повідомлення може бути не встановлене або бути сумнівним (замовлена стаття, матеріально заохочений допис, пост бота у соціальних мережах, тощо). Водночас в політичному дискурсі політтехнологічні практики, орієнтовані на задоволення суспільних запитів, сформовані у постсправдивому середовищі можуть обумовлювати появу все інших запитів та рамок політичного споживання наративів, таким чином процес набуває хаотично-взаємозалежного характеру. Нескінченна кількість суб'єктів поширення інформації може спричинити ситуацію, коли суб'єкт може перетворитися на об'єкт щодо широкого спектру питань, що є нормальним у будь-якій багатосторонній комунікації, метою якого є вплив. Медіа, які мають стандарти щодо джерел інформації, також беруть участь у цьому обміні, публікуючи сумнівні матеріали в якості жертв поширення неправдивої інформації (misinformation), fake news, або є тим чи іншим чином зацікавленою стороною у процесі, залежно від рівня добросовісності. У даній статті не пропонується шукати відповідь на питання «хто є винним у постсправді», покладаючи відповідальність лише на суб'єкта або розповсюджувача викривленої інформації. Хоча певні дослідники зауважують, що «розумілим є, вина має покладатися на людей, які брешуть, таким чином спотворюючи правдиві факти» [20], споживач інформації, який попередньо схильний покладатися на більш потенційно привабливий варіант трактування подій, є активним учасником даного процесу.

Інформаційне середовище в цілому та постсправдиве середовище зокрема характеризується **хаотичністю взаємодії** в комунікаційному процесі. В демократичному політичному режимі за відсутністю тотального контролю часто неможливо прослідкувати всі

канали поширення інформації, внаслідок чого важко встановити джерело повідомлення, що включає не тільки комунікацію через технології, а й індивідуальну взаємодію. Це має важливе значення для постправди, де ми перебуваємо перманентному потоці (flow) інформації, з якої об'єкт обирає ту, яка є йому найбільш цікавою та відповідає його переконанням.

Водночас алгоритми споживання інформації у соціальних мережах пропонують вже очікувані варіанти того, що ми хочемо побачити. Алгоритм, визначаючи наші переваги – політичні та економічні, зокрема на основі затраченого часу концентрації на певному повідомленні та вподобань, буде пропонувати товар, який людина схильна придбати. Цим пояснюється **алгоритмічність вибору позиції** об'єктом. Товаром може бути певна річ, політик або пропонований варіант державної політики. Зокрема професор М. Камачо (2019) зазначає: «схоже, що сьогодні стратегія, що застосовується для продажу продуктів в інтернеті також використовується у випадку новин, які ми хочемо споживати» [20]. Саме тому прихильники П. Порошенка у 2019 р. під час виборчого процесу не могли бачити в своїй стрічці таргетинг, який робила команда В. Зеленського, і навпаки. У такому випадку єдиною присутньою інформацією щодо конкурента були повідомлення в рамках дискредитаційної кампанії щодо особи опонента. Для маркетингу у постправді не важливо, що пропонувати споживачу – висловлення політичного актора чи стайлер для волосся Дайсон.

Таким чином саме через стрімкий **технологічний розвиток** у постправдивому розширює інструментарій для його поширення. Він виступає тим каталізатором, що є спонукає публічне середовище обговорення даної проблеми як кризової (наприклад у бестселерах Ю. Н. Харарі), а також масу досліджень у на тему цифрової диктатури. Таким чином широке використання технологій в основному слугує аргументом дослідникам, які виділяють постправду як нову епоху.

Дискутуючи елемент знецінення правди, постає питання, яким шляхом у постправді це відбувається: розповсюдження брехні, або уникнення фактів взагалі, або замовчування інформації, або викривлення позицій, явищ – простими словами елементи маніпулювання? Якщо постправда становить сукупність емоційних хаотичних маніпуляцій для досягнення точкових політичних цілей, то необхідно розглядати це питання від суб'єкта поширення. Залежно від контексту певної ситуації політичним суб'єктом може бути обрана будь-яка маніпулятивна технологія, що буде слугувати меті повідомлення. Все з вищеперахованого може бути використано для досягнення цілі. В будь-якому разі, для впливу на людське сприйняття, інформація має бути подана у відповідній формі. Мова йде не лише про зображення, відео, суб'єкта, його імідж або умови донесення інформації, а передусім про певне обрамлення, як це повідомлення складено, у яку форму воно «запаковано» для подальшої інтерпретації, щоби спрацювало одне з когнітивних викривлень, ефект якого був описаний Д. Канеманом та А. Тверські [21] (1981 р.) – **фреймінг (framing)**. Наприклад, будь-які статистичні дані можуть бути підготовлені для бажаної інтерпретації щоби вплинути на аудиторію, про що зокрема говорив П. Бурд'є 50 р. назад у відомому есе. Хоча критики концепції використання фреймінгу у контексті прийняття рішень спростовували його вплив через роз'яснення та надання достовірної інформації [23], важливим є для постправдивого є питання – чи достатньо мотивована сучасна людина отримувати, і витратити час та зусилля для отримання точної, правдивої, обґрунтованої інформації щодо всіх питань? Вірогідно відповідь на нього треба шукати у кількості прихильників руху проти вакцинації під час пандемії COVID-19 та прихожан московського патріархату.

Щодо останнього прикладу не можна не зазначити про вплив пропаганди на формування суспільної свідомості, що може і підживлювати вже сформовану картину світу людини, й формувати поруч нову, м'яко проводячи паралелі до існуючих цінностей

суспільства. Якщо пропаганда характеризується лінійною, ієрархічною, стратегічною діяльністю з *відносно* контрольованою мережею розповсюдження (акторами, які можуть включати і людей, і установи), постправа **не має лінійної суб'єктності**. Таким чином інформаційний простір охоплюють хаотичні постправдиві наративи, розповсюдження, взаємовплив, обмін яких технологічно (принаймні поки що) у демократичних суспільствах неможливо контролювати. Фейсбук, звичайно, може визначити політичні та економічні вподобання індивіда, заблокувати аккаунт, аргументуючи використання мови ненависті або іншими причинами, але не здатен централізовано впливати на циркуляцію наративів щодо всіх соціальних питань.

Основним моментом, який забезпечує ефективність, і взагалі існування постправди є її **емоційний або навіть когнітивний детермінізм**. Повертаючись до на сьогодні фундаментальних досліджень в сфері поведінкової економіки Д. Канемана та А. Тверські, описуючи причини і суть ефективності постправди, не можна не зазначити про когнітивні викривлення як особливість людського мислення. Дещо спрощуючи, можна сказати, що при мисленневих процесах людина потрапляє у пастки когнітивних упереджень, що впливає на її здатність формувати висновки та ухвалювати рішення. Одними з ключових принципів когнітивних викривлень є легкість сприйняття (прийняття) та ілюзія контролю. Це зумовлює ефективність евристичних прийомів – спрощене сприйняття подій, якими послуговується людина для формування суджень та ухвалення рішень, що потребують більш складних рішень, що вимагають врахування багатьох факторів. Також існує «ефект прив'язки» в аналізі цифр та показників. Проілюструємо на прикладі політичної дискусії в Україні щодо скасування мораторію на продаж землі. Поширені аргументи зі сторони прихильників про: можливість українців заробити кошти (від продажу землі в порівнянні з низькими ставками на оренду паїв), зробити Україну більш інвестиційно привабливою середовищем, виконання вимог міжнародних партнерів, що надають фінансову допомогу Україні, тощо. З іншого боку наративи про розпродаж останнього національного багатства, обману влади своїх виборців. Далі використовувалися прийоми пропаганди (залякування), що українську землю будуть відбирати у громадян та продавати її іноземцям. Для постправди в даному контексті важливе питання – якби був референдум щодо зняття мораторію, на основі чого б суспільство робило свій вибір – емоційного стану, викривлень сприйняття, переконань та ціннісних орієнтирів або всі громадяни би читали записку з фінансово-економічним обґрунтуванням до законопроекту (при чому б проводили верифікацію її коректності)? Автор статті не є апологетом «відкритого» ринку землі, чи мораторію на її продаж, даний приклад ілюструє спрощену модель сприйняття складної та неоднозначної, насамперед фахової економічної проблеми, які опосередковано або прямо вирішує суспільство. Наприклад ефект ореолу можна проілюструвати, коли певній групі подобається політик, і вона наділяє його певними позитивними якостями без відносно до того, чи вони у ньому/ній присутні, чи ні. Постправа не працює з методологічним, раціональним аналізом набору фактів (хіба що акцентує увагу на його проведенні при здійсненні маніпуляцій), вона працює з емоційною складовою, упередженнями, цінностями, вподобаннями та легкістю споживання та готовністю прийняття позиції.

Важливими з точки зору постправди (і пропаганди також) є бажання виправдати (раціоналізувати) свої переконання та дії – таким чином спрацьовує ефект раціоналізації. Таким чином будь-яке емоційно вподобане повідомлення або свою інтерпретацію даного повідомлення можна раціоналізувати та знайти відповідні аргументи для його підкріплення. Так само працює бажання уникнення когнітивного дисонансу, що може виникнути при зіткненні картини світу споживача інформації з заявою, що їй суперечить. Це все

тільки посилює постправдиве середовище, де людина готова сприймати здебільшого не суперечливу інформацію, що корелює з її уявленням про правдиве, безвідносно до раціональної аргументації.

Проте будь-яка політична аргументація вимагає її публічного захисту або адвокації. Часто політики та публічні особи діють у стресових обставинах, коли їх відповідь потребує швидкого реагування. Постправдиві повідомлення можна порівняти з «вкидами» в інформаційний простір, здатними швидко викликати емоцію у споживача. Вони є **здебільшого тактичним**, ніж стратегічним засобом політичної боротьби. Так само і у об'єкта повідомлення, в момент, коли він стає суб'єктом його поширення (або продукування його нової варіації) це може трансформуватися в емоційно забарвлений коментар для медіа, або пост або коментар на пост щодо тематики, яка може викликати увагу у інших учасників комунікації. Таким чином забезпечується швидкий результат за достатньо коротких проміжків часу мобілізації прихильників у соціально активному середовищі.

У даній статті надана пропозиція позитивної концептуалізації (тобто визначення, **що** можна визначати як постправдиве, основні критеріальні виміри, що дозволять віднести явища до категорії «постправдивого»). Відповідно академічна дискусія з концептуалізації даного феномену та дослідження її функціонування у політичному середовищі (передусім використовуючи кількісні методи дослідження) вимагає продовження з огляду його актуальності та надасть змогу глибше зрозуміти сучасні політичні процеси.

Список використаної літератури

1. Харарі Ю.Н. 21 урок для 21 століття / пер. з англ. О. Дем'янчука, Київ, 2019. 416 с.
2. Turner L. Metamodernism: A Brief Introduction. In the press, 2015. URL: <https://www.metamodernism.com/2015/01/12/metamodernism-a-brief-introduction/>
3. Lind W.S., Nightingale C.K., John S.F., Sutton J.W., Wilso G. I. The changing face of war: into the fourth generation, Global Insurgency and the Future of Armed Conflict, 2010, 23–30. doi:10.4324/9780203089279-8.
4. Lippmann W. Public opinion, New York :Free Press, New York, 1965. 272 p.
5. Макінтайр Л., Постправда / пер. з англ. Р. Свято, Київ, 2021. 208 с.
6. Trump Supporters Respond to His Call for “Death and Destruction”, The Circus, SHOWTIME, YouTube channel. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Qk7e_wdIUXE&t=3s
7. Kessler G. Trump Made 30,573 False or Misleading Claims as President. Nearly Half Came in His Final Year. Washington Post, 2021. URL: https://www.washingtonpost.com/politics/how-fact-checker-tracked-trump-claims/2021/01/23/ad04b69a-5c1d-11eb-a976-bad6431e03e2_story.html
8. Owen D. A Global Crisis of Liberal Democracy?: On Autocratic Democracy, Populism and Post-Truth Politics. Journal of Social and Political Philosophy, 2022, 30-46. (doi:10.3366/jssp.2022.0005)
9. Francis Fukuyama: The Post-Truth Society, Stanford University Portal, FSI, 2016. URL: <https://fsi.stanford.edu/news/post-truth-society>
10. Cibaroğlu M, Post-Truth in Social Media. Vol. 6. 87-99, 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/338281961_Post-Truth_in_Social_Media
11. Corner, J. Fake news, post-truth and media-political change. Media, Culture & Society, 39(7), 1100–1107. 2017 <https://doi.org/10.1177/0163443717726743>
12. Fuller, S. Post-Truth: Knowledge As A Power Game. Anthem Press, 2018. <https://doi.org/10.2307/j.ctvgd30v>
13. McComiskey B., Post-Truth Rhetoric and Composition. 2017. URL: <https://upcolorado.com/utah-state-university-press/item/3245-post-truth-rhetoric-and-composition#:~:text=Post%2DTruth%20Rhetoric%20and%20Composition%20is%20a%20timely%20exploration%20of,discourse%20in%20the%20United%20States.>

14. Lewandowsky, S. , Ecker, U. K. H., & Cook, J. Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the “Post-Truth” Era. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 6(4), 353-369. 2017. <https://doi.org/10.1016/j.jarmac.2017.07.008>
15. Post-Truth Adjective – Definition, Pictures, Pronunciation and Usage Notes. *Oxford Advanced Learner’s Dictionary* URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/post-truth?q=post-truth>.
16. Hyvönen, A-E. Defining Post-Truth: Structures, Agents, and Styles. *E-International Relations*, November 1, 2018. URL: <https://www.e-ir.info/2018/10/22/defining-post-truth-structures-agents-and-styles/>
17. Bernatchez, J. A. “Manuel Cervera-Marzal, Post-Vérité. Pourquoi Il Faut s’en Réjouir.” *Lectures*, February 18, 2019. <https://doi.org/10.4000/lectures.31446>
18. David Roberts. Post-truth politics. *Grist*. URL: <https://grist.org/article/2010-03-30-post-truth-politics/>
19. Hyvönen A-E. Careless Speech: Conceptualizing Post-Truth Politics I. *New Perspectives*. Vol. 26(3), 2018. 31-55.
20. Camacho M. The era of post-truth, post-veracity and charlatanism. *Web-page of the Universidad de Navarra*. URL: <https://www.unav.edu/web/ciencia-razon-y-fe/the-era-of-post-truth-post-veracity-and-charlatanism>
21. Tversky A., Kahneman D. The Framing of Decisions and the Psychology of Choice. *Science* 211, no. 4481 (January 30, 1981): 453–58. <https://doi.org/10.1126/science.7455683>.
22. Druckman, J. N. Using Credible Advice to Overcome Framing Effects. *The Journal of Law, Economics, & Organization* 17, no. 1 (April 1, 2001): 62–82. <https://doi.org/10.1093/jleo/17.1.62>

THE CONCEPTUALISATION OF THE POST-TRUTH

Alyona Hurkivska

*Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Political Culture and Ideology
General Almazov str., 8, 01011, Kyiv, Ukraine*

The academic discussion of the “post-truth” phenomena is provided particularly in line with research questions as post-truth evoking, its correlation with ongoing global and democracy shifts and crises, the role of *truth* and *facts* of politics and policy development process. Considering the post-truth within the context of most challenges as the escalation (24 of February 2022) of the Russian war (2014 – ongoing) against Ukraine, and crises of liberal democracy and spreading populism, the article aims at defining the post-truth problem in a comprehensive way from both ongoing political and anthropological perspective. The proposed concept argues the consideration of post-truth as a speculative form of information consumption and perception, which shifts the problem dimension from linear PT subjects' action to interconnected interactions. The article proposed PT's attributive traits -to be considered including interdependency of actors, the chaotic character of the interaction, algorithmic alignment of position selection, technological reinforcement, framing of facts and arguments, the absence of linear subjectivity, and predominantly tactical orientation. The PT's immanent predetermination and operation is considered by the prevalence of cognitive distortions (D. Kahneman) in thinking and thus in information consumption activities, as well as the consequences are presented in line with the psychological mechanism leading to the “action part” affected. From the political perspective PT's correlation with the “importance of the institute of reputation”, and the “ability of the society to forgive”, the influence of PT on public opinion formation are argued.

Key words: post-truth, public opinion, informational warfare, manipulative techniques, fact, cognitive distortions, public consent.

УДК 327.5

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.26>

QUAD – ЧОТИРИСТОРОННІЙ БЕЗПЕКОВИЙ ДІАЛОГ

Ірина Дужа, Людмила Мельник

*Білоцерківський національний університет,
соціально-гуманітарний факультет,
кафедра філософських та політичних дисциплін
бульвар 50 річчя Перемоги, 96, 09100, м. Біла Церква, Україна*

Лариса Самойленко

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
Навчально-науковий інститут економіки і права,
кафедра державної служби, публічного адміністрування та політології
бульвар Шевченка, 81, 18000, м. Черкаси, Україна*

Коаліція чотирьох держав, що складається зі Сполучених Штатів, Австралії, Індії та Японії утворили неформальний формат співпраці «Quad» (Quadrilateral Security Dialogue), «Чотиристоронній Безпековий Діалог», що став на захист свободи, просування демократичних цінностей та стримування зростаючої могутності Китаю в Індо-Тихоокеанському регіоні. В міру зростання напруженості з Китаєм «Quad» посилює свої безпекові та економічні зв'язки. З роками дипломатія держав членів то зростала, то слабшала.

Тісна співпраця з державами членами є природною для Сполучених Штатів. Австралія та Японія є союзниками США за договором, а Індія є важливим стратегічним партнером. Адміністрація Дональда Трампа тісно співпрацювала з цими країнами, а адміністрація Байдена розширює співпрацю «четвірки».

Оскільки Індо-Тихий океан охоплює два океани та кілька континентів, це робить його важливим для морських інтересів США.

Зростаюча готовність Китаю кинути виклик регіональному статусу-кво непокоїть Вашингтон, а заперечення Пекіном демократичних цінностей за останній роки поглибило занепокоєння партнерів Четвірки. Переслідування Китаєм своїх регіональних інтересів, включно з придушенням свобод Гонконгу та критикою націй, не сповільнилося. Що є однією з причин створення «Quad». Лідери чотирьох країн також вбачають за необхідність більш активний підхід до вирішення гуманітарних та економічних проблем.

Індія та Японія приєдналася до четвірки за рахунок її занепокоєння щодо зростаючої влади, впливу та самовпевненості Китаю в Індо-Тихоокеанському регіоні, а також її власними територіальними суперечками. Посол Китаю в Токіо публічно розкритикував прем'єр-міністра Суґу, стверджуючи, що нова дипломатія Четвірки відображає «менталітет холодної війни» і, що вона «на 100 відсотків застаріла» [8].

Між США та Китаєм напруженість залишається високою. Австралія продовжує нести економічні санкції Китаю після того, як запропонувала Всесвітній організації охорони здоров'я провести розслідування походження COVID-19.

Тим не менш, небагато політиків у країнах «четвірки» бачать перевагу в спробі стримати вплив Китаю військовим шляхом. Натомість лідери «Quad» наголосили на співпраці у сфер спільного інтересу, щоб зміцнити впевненість у здатності демократії протистояти заявам Китаю про регіональний вплив. Поки зберігається напруженість у відносинах з Китаєм, порядок денний «четвірки», ймовірно, буде розширюватися, оскільки демократії Індо-Тихоокеанського регіону намагатимуться рівноважити зростаючу могутність Китаю.

Успіх будь-якої комплексної регіональної стратегії залежатиме від здатності «Quad» об'єднати країни навколо спільного шляху до більшої регіональної стабільності. Це також вимагатиме від Четвірки взяти на себе зобов'язання щодо постійних економічних і дипломатичних інвестицій у своїх партнерів.

Ключові слова: «Quad», Китай, США, Індо-Тихоокеанський регіон, Індія, Японія, Австралія, безпека, співпраця, стримування, стратегічне партнерство.

Постановка проблеми. У вересні 2021 року на безпековому саміті «Quad» лідери окреслили головні напрями співпраці: охорона здоров'я – виробництво та розповсюдження вакцин; клімат – об'єднання зусиль щодо зміни клімату та розвиток чистої енергії; сприяння в сфері розвитку новітніх технологій та кібербезпеки; розвиток регіонального інфраструктурного партнерства. З того часу як Дж. Байден ступив на посаду президента США стратегічна Четвірка зосередилася на питаннях безпеки та мирного стримування зростаючої ролі Китаю, як в економічному так і у військовому спектрі.

В опублікованій заяві «Quad» від травня 2022 року напряму не згадується Пекін але в ній повторюється зобов'язання країн членів «захистити міжнародний порядок, заснований на правилах, де країни вільні від усіх форм військового, економічного та політичного примусу» [7] також у супровідному документі зазначено про встановлення нового індійсько-тихоокеанського партнерства для морського простору.

Над даною тематикою працює велика кількість вчених, науковців, котрі мають у своєму доробку чимало статей присвячених даній тематиці, деякі з них це: Федорів І. О. «Регіональна геополітика азійсько-тихоокеанського регіону: сучасна конфігурація» [5]; Poshedin, O. A New Enhanced Trilateral Security Partnership between Australia, the United Kingdom, and the USA (AUKUS): Reasons for Creation, Consequences for International Security [1]; «Глобальне лідерство США в розмінуванні та знищенні озброєнь» [4].

Для розвитку регіону та популяризації свого впливу адміністрація Дж.Байдена запустила нову Індо-Тихоокеанську економічну Рамкову угоду у складі якої стратегічний альянс чотирьох демократичних держав і дев'яти регіональних держав [7].

У 2007 році коли був створений «Quad» було проведено серію зустрічей з країнами членами і Китай різко засудив їх, як спробу оточити та заблокувати Пекін в регіоні, не давши змоги розширити вплив.

Морська співпраця між Чотирма демократичними державами почалася після цунамі в Індійському океані 2004 року. Але сьогодні країни члени це демократичні держави з динамічною економікою, котрі працюють над вирішення питань безпеки, економіки та охорони здоров'я [8].

У 2020 році відбулося стали явними геополітичні та економічні ризики для членів Четвірки з боку Пекіну, адже Китай входить до трійки найбільших торговельних партнерів для Індії, Австралії, Японії та Америки, і кожна з них залежить від китайських ланцюжків поставок.

Японія, Австралія та Індія занепокоєні тим, що вплив США в регіоні слабшає. Тому Токіо, Канберра та Нью-Делі просувають «Quad» як спосіб підтримувати участь Америки в регіоні [7].

Це вільне угруповання, а не формальний альянс. Японія спочатку наголошувала на демократичній ідентичності чотирьох націй, тоді як Індії було зручніше наголошувати на функціональній співпраці. Австралійські лідери не бажали створювати бачення, що група є офіційним альянсом [8].

Станом на 2021 рік лідери всіх чотирьох країн стали більш узгодженими у своїх спільних занепокоєннях щодо напористої політики Китаю в регіоні, і як наслідок визначили

конструктивну співпрацю в багатьох галузях, перш за все у безпековій сфері. У листопаді 2020 року всі чотири військово-морські сили чотирьох країн учасниць взяли участь у своїх перших спільних навчаннях. А вже у березні 2021 року президент США Джо Байден скликав віртуальну зустріч «Quad», на якій були присутні прем'єр-міністр Австралії Скотт Моррісон, прем'єр-міністр Індії Нарендра Моді та прем'єр-міністр Японії Йосіхіде Суга [8]. Вони сформували робочі групи з питань розробки вакцин проти COVID-19, зміни клімату, технологічних інновацій і стійкості ланцюга поставок.

Лишається відкритими питання стосовно членства інших країн ІТР у альянсі, чи зможе він конкурувати, чи можливо доповнювати регіональні організації? І основне питання чи буде «Quad» ефективним якщо не матиме сильного економічного підґрунтя для того, щоб реально протидіяти домінуванню Китаю в регіональних торгових угодах?

Інтерес до альянсів безпеки постійно зростає так само, як і зростає занепокоєння до влади Китаю в Індо-Тихоокеанській регіоні. Тому щорічно проводяться спільні військово-морські навчання «Малабар», що демонструють співпрацю «Quad» у сфері безпеки. В основі були двосторонні навчання між Сполученими Штатами та Індією. У 2015 році приєдналася Японія, як постійний член, а з 2020 року включили Австралію. Представники оборонного відомства США кажуть, що «Малабар» може стати потужним військовим навчанням, яке поглибить довіру та оперативну сумісність між чотирма арміями в повітряних і морських областях. Усі чотири війська використовують сумісні системи протичовнової боротьби, що робить цю сферу співпраці особливо перспективною.

Окрім «Малабару», країни четвірки збільшують двосторонні, тресторонні та багатосторонні навчання одна з одною, які можуть прискорити здатність чотирьох країн створювати інтегровані можливості. Приклади таких навчань включають індійсько-австралійські військово-морські навчання AUSINDEX, що проводяться раз на два роки, японсько-індійські навчання JIMEX у Північному Аравійському морі та великі багатосторонні дворічні навчання RIMPAC морські навчання, в яких беруть участь усі чотири країни. Як союзники США за договором, Австралія та Японія регулярно проводять широкомасштабні навчання з американськими військовими.

Розробка Президентом США Байденом Індо-Тихоокеанської економічної основи процвітання є свідченням того, що Сполучені Штати інвестують в розвиток регіону. Рамкова угода, сформована між 12 країнами регіону, виражає бачення посилення впливу США в Індо-Тихоокеанському регіоні. Білий дім сформулював, що угода «має на меті сприяти стійкості, стійкості, інклюзивності, економічному зростанню, справедливості та конкурентоспроможності наших економік. За допомогою цієї ініціативи ми прагнемо сприяти співпраці, стабільності, процвітання, розвитку та миру в регіоні» [9].

У той же час США також підтвердили свою прихильність тихоокеанському регіону, а віце-президент Камала Гарріс оголосила про нове фінансування та «Національну стратегію щодо тихоокеанських островів» у липні 2022 року.

Однак такі зобов'язання не всеосяжні, і вони залишають проблеми для формування дипломатичної коаліції в регіоні. Наприклад, у звіті Азіатський банк розвитку зауважив, що «як звичайне, так і нетрадиційне посилення монетарної політики з боку Федерального резерву Сполучених Штатів послаблює фінансові умови в Азії» [9]. Отже, збалансувати внутрішній тиск і міжнародні зобов'язання не завжди можливо. Поточна фіскальна політика США гальмувала зростання в Індо-Тихоокеанському регіоні, що призвело до ненавмишних наслідків погіршення бідності та обмеження можливостей для справжнього розвитку.

На думку Джошуа Курланцік у Japan Times, «Індо-Тихоокеанська економічна структура не відповідає багатьом пунктам і загалом свідчить про ширші виклики Сполучених Штатів в Азії... незважаючи на всі формулювання та обіцяні цілі, включені

в Індо-Тихоокеанську економічну програму Рамки, він не містить конкретних зобов'язань Сполучених Штатів щодо надання учасникам більшого доступу до ринку США та не має механізмів примусу» [9].

«Quad» продовжує демонструвати, що він може досягти значного прогресу в регіоні. Наприклад, на останньому саміті їхніх лідерів у Токіо було оголошено про «Індо-Тихоокеанське партнерство для підвищення рівня обізнаності про морські зони» з баченням боротьби з незаконними морськими операціями, що відбуваються в усьому регіоні. І це є свідченням здатності організації вирішувати питання, які мають найбільше значення для країн Індо-Тихоокеанського регіону.

Японія є провідним прихильником альянсу Чотирьох і колишній прем'єр-міністр Сіндзо Абе, якого було вбито у 2022 році, виступав за активне співробітництво між країнами, особливо у безпековому векторі [7]. Він твердо вірив у силу Четверки забезпечити «вільний і відкритий Індо-Тихоокеанський регіон» [8]. Абе працював над тим, щоб переконати адміністрацію Трампа в цінності цього коаліційного підходу в Індо-Тихоокеанському регіоні.

Торгівля Японії зі світом значною мірою залежить від відкритих морських шляхів. Збройні сили США та Японії вже тісно співпрацюють у всьому регіоні, а Сили самооборони Японії повільно налагоджують стосунки [8] зі своїми австралійськими та індійськими колегами. Так само Японія відіграє важливу роль у підтримці інвестицій [8] у виробництво, торгівлю та розвиток інфраструктури в регіоні.

Японія та її партнери з Четверки поділяють занепокоєння щодо ролі Китаю в регіоні та викликів Пекіна верховенству права. Затвердження Пекіном свого суверенітету в Південно-Китайському морі, а також провокації Китаю щодо островів, на які претендують Китай і Японія в Східно-Китайському морі, змусили Токіо насторожено ставитися до нарощування військової сили Китаю. Стратегічні консультації з іншими партнерами «Quad» є життєво важливими.

Так само Японія уважно спостерігає за тим, як Китай висуває економічні умови для країн Індо-Тихоокеанського регіону, і хоче запропонувати країнам Південно-Східної Азії альтернативні джерела допомоги та торгівлі, щоб компенсувати зростаючий вплив Китаю. Токіо об'єднався з Вашингтоном і Канберрою, щоб збільшити кошти, доступні для інфраструктури якості. Підвищення стійкості країн четвірки, особливо для критично важливих ланцюгів постачання товарів, таких як напівпровідники, також буде пріоритетом Японії.

Альянс із США залишається основоположним для безпеки Токіо, Японія наполегливо працює над налагодженням тісніших зв'язків у сфері безпеки як з Австралією, так і з Індією. За останнє десятиліття Японія поглибила оборонні відносини з Австралією, і обидві сторони уклали угоду про взаємний доступ (подібну до угоди про статус збройних сил), щоб визначити правила та процедури для військ.

Японія підписала Угоду про придбання та перехресне обслуговування з Індією, а також угоди щодо захисту секретної військової інформації та передачі оборонного обладнання та технологій [7]. Двосторонні навчання з обома країнами зросли за кількістю та складністю.

Австралія розглядає Четвірку як основу свого Індо-Тихоокеанського порядку денного та ключову дипломатичну мережу, яка доповнює її інші двосторонні, регіональні та багатосторонні відносини. Деяким австралійцям здається, що контекст Четвірки стосується «цінностей, норм, правил і стандартів, які повинні формувати майбутнє», а також про забезпечення економічних, військових і технологічних переваг.

Австралія та Сполучені Штати співпрацюють через розвідувальну групу Five Eyes, до якої входять Канада, Нова Зеландія та Велика Британія. Пакт Австралії, Сполученого Королівства та Сполучених Штатів (AUKUS) 2021 року надасть Австралії доступ до

ядерних силових технологій США та Великобританії для її нового флоту підводних човнів, а також доступ до інших систем озброєння та військового потенціалу.

В свою чергу Австралія оновлює систему національної безпеки, в тому числі її відносини з союзниками та партнерами, значною мірою через те, що відносини з Пекіном продовжують погіршуватися через використання Китаєм примусової державної влади в спробі розширити свій вплив в Австралії. Австралія стурбована нещодавнім пактом безпеки Китаю з Соломоновими Островами, який, може відкрити шлях для військової присутності КНР у південній частині Тихого океану. Австралія відреагувала на зростаючу геополітичну невизначеність, ухваливши закон про іноземне втручання, розширення дипломатичних зв'язків і збільшення оборонного бюджету з планами збільшення чисельності військових.

Також Австралія та Японія зміцнили безпекові та економічні зв'язки завдяки низці двосторонніх угод. У червні 2020 року прем'єр-міністр Індії Скотт Моррісон і прем'єр-міністр Нарендра Моді підписали угоду про взаємний розподіл матеріально-технічного забезпечення та оголосили про підвищення рівня їхніх двосторонніх зв'язків до Всеосяжного стратегічного партнерства.

В свою чергу Делі прагне до «стратегічної автономії» у зовнішніх справах, що призвело до неприйняття міжнародних альянсів і настороженості до формалізованих багатосторонніх зобов'язань [10]. Індія є єдиним членом Четвірки, котра працює поза системою альянсу безпеки під проводом США, і єдиною, хто має сухопутний кордон з Китаєм, хоча обидва не мають прямих морських суперечок.

Скептицизм Делі щодо стратегічних намірів США в Азії залишається, і багато аналітиків ставлять під сумнів здатність Індії бути мережевим постачальником безпеки в широкому Індо-Тихоокеанському регіоні. Нейтралітет Індії у війні в Україні (Росія є «стратегічним партнером» Індії протягом десятиліть) робить її винятком серед членів Четвірки, що ставить питання про відданість Делі основним цінностям «Quad» [10]. Ці фактори змушують деяких оглядачів називати Індію «слабкою ланкою» Четвірки.

Тим не менш, індійські лідери вважають Китай своїм головним викликом безпеці, і відносини загострилися після того, як індійські та китайські війська зіткнулися вздовж спірного кордону в 2020 році. Це військово-протистояння триває вже два роки, і Делі з більшим ентузіазмом приєднується до зовнішніх гравців щоб балансувати проти Пекіну.

Постійна економічна та військова підтримка Китаєм традиційного суперника Індії, Пакистану, посилення розгортання китайських військово-морських сил у регіоні Індії та великі китайські інвестиції в інфраструктуру на периферії Індії підкріплюють занепокоєння Делі. Індія відмовилася від участі як у пекінській ініціативі «Один пояс, один шлях», так і в Регіональному всеосяжному економічному партнерстві очолюваному Китаєм в Азії.

Вже за останні роки стратегічне партнерство Індії з іншими членами «четвірки» значно поглиблюється. Основні оборонні закупівлі Сполучених Штатів включають важку авіацію та протичовнові бойові платформи, а у 2020 році було укладено четвертий і останній «основоположний» пакт між США та Індією щодо поглиблення відносин у сфері безпеки та сприяння торгівлі оборонними засобами. Індія також підписала угоди про матеріально-технічну підтримку та доступ до бази як з Японією, так і з Австралією. Однак багато індійців невпевнені в тому, чи впишеться механізм «Quad» в регіональну стратегію Індії. Індія, швидше за все, продовжуватиме сповільнювати темпи, з якими угруповання втілює в життя свої ініціативи, особливо щодо цілей безпеки.

Індо-Тихоокеанський регіон стикається з періодом унікальної напруженості, починаючи від конкуруючих альянсів у сфері безпеки та непохитного інфляційного тиску до занепаду демократичних інститутів у всьому регіоні. Це реальність, яку посилює політика

епохи COVID, яка надає перевагу протекціонізму та надає перевагу політичній доцільності над спільною відповідальністю.

Отже, чотиристоронній безпековий діалог, що був заснований у 2007 році за розпорядженням тодішнього прем'єр-міністра Японії Сіндзо Абе [9], став однією з найважливіших політичних організацій в Індо-Тихоокеанському регіоні. Її члени представляють потужну політичну волю та спільну відданість демократії та верховенству права. Масштаб існуючих проблем в Індо-Тихоокеанському регіоні вимагає міжнародного співробітництва; і потрібні унікальні можливості та вплив QUAD.

У той же час зростає занепокоєння щодо відродження антагоністичних авторитарних режимів і відповідного зниження громадянських свобод. Повернення військової хунти в М'янмі, уряд якої нещодавно дозволив стратити чотирьох продемократичних активістів [9], підкреслило, що відсутність лідерства є загрозою для миру та стабільності.

Світ стикається з реальністю російської війни в Україні та відновленням напруженості в районі Тайванської протоки, впевненість у міжнародній відданості миру втрачається.

Усі ці різні проблеми відображають потребу у більшому регіональному лідерстві. Індо-Тихоокеанський регіон переживає переломний момент у своєму розвитку, ризикуючи десятиліттям політичної нестабільності, економічної стагнації та ще більшого погіршення прав людини.

Саме в цьому контексті «Quad» (Чотиристоронній діалог з питань безпеки) має стати єдиним голосом дипломатії.

В основі Чотиристороннього діалогу лежить здатність вести регіон до довготривалого періоду миру. Будь-яке бачення співпраці для регіону має передбачати постійні та цілеспрямовані зусилля для вирішення тих проблем, які є найбільш актуальними для членів регіону. У багатьох випадках це потребуватиме переналаштування фокусу «Quad» – від гарантування безпеки до сприяння економічному розвитку [10].

Кожен із членів «Quad» має значний вплив на м'яку силу в регіоні. США в основному вважаються центром поточних зусиль, щодо підтримки регіональної стабільності, тоді як Японія дотримується Всеосяжної та прогресивної угоди про Транстихоокеанське партнерство, незважаючи на те, що тодішній президент Трамп вийшов з її попередника, Транстихоокеанського партнерства.

«Quad» відкриває можливість для створення цілісної регіональної дорожньої карти, що ґрунтується на економічних зобов'язаннях, дипломатичній присутності та спільному баченні більш мирного Індо-Тихоокеанського регіону.

Четвірка має діяти як щось більше, ніж економічна чи військова інституція. Він має втілювати ідеологію взаємної підтримки, регіональної поваги та спільного зростання. Лідерство зі спільним баченням і відданістю зміцненню всього регіону – навіть за особисту ціну – є найефективнішою політикою розвитку Індо-Тихоокеанського регіону. Якщо «Quad» зможе прийняти таке бачення, виграє весь Індо-Тихоокеанський регіон.

Список використаної літератури

1. Дужа І.А. Тихоокеанська стратегія США: інтеграційний та безпековий вимір : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04. Київ, 2016. 222 с.
2. Дужа І. А. Стратегія відновлення регіонального лідерства США в АТР адміністрацією Б. Обами. *Гілея* : науковий вісник. Київ, 2015. Вип. 92. С. 346–349.
3. Дужа І. А. Стратегічна політика США щодо протидії корупції / І. А. Дужа, Л. М. Мельник, І. М. Грек. *Вісник Львівського університету. Сер. філос.-політолог. студії*. Львів, 2022. Вип. 41. С. 122–129.

4. Дужа І. А. Стратегічна політика США щодо протидії корупції / І. А. Дужа, Л. М. Мельник, І. М. Грек. *Вісник Львівського університету. Сер. філос.-політолог. студії*. Львів, 2022. Вип. 41. С. 122–129.
5. Федорів, І. О. Регіональна геополітика зійсько-тихоокеанського регіону: сучасна конфігурація. URL: <http://confuf.wunu.edu.ua/index.php/confuf/article/view/968>
6. Poshedin O. A New Enhanced Trilateral Security Partnership between Australia, the United Kingdom, and the USA (AUKUS): Reasons for Creation, Consequences for International Security // *Problems of World History – Kiev*, 2022. p. 123–142.
7. Chanlett-Avery E. The «Quad»: Security Cooperation Among the United States, Japan, India, and Australia. URL: <https://sgp.fas.org/crs/row/IF11678.pdf>
8. Smith S. A. The Quad in the Indo-Pacific: What to Know. URL: <https://www.cfr.org/in-brief/quad-indo-pacific-what-know>
9. Brake J. The Quadrilateral Security Dialogue (QUAD) Can Lead The Way To Peace In The Indo-Pacific. URL: <https://theowp.org/reports/the-quadrilateral-security-dialogue-quad-can-lead-the-way-to-peace-in-the-indo-pacific/>
10. Hoffman J. Quad Alliance Clear: No Aggressive Expansion In The Pacific. URL: <https://theowp.org/quad-alliance-clear-no-aggressive-expansion-in-the-pacific/>

QUAD – FOUR-WAY SECURITY DIALOGUE

Iryna Duzha, Lyudmila Melnyk

Bila Tserkva National Agrarian University,

Faculty of Social Sciences and Humanities,

Department of Philosophical and Political Disciplines

Soborna square, 8/1, 09117, Bila Tserkva, Ukraine

Larysa Samoilenko

Cherkasy National University named after Bohdan Khmelnytsky,

Educational and Scientific Institute of Economics and Law,

Department of Civil Service, Public Administration and Political Science

Shevchenko Boulevard, 81, 18000, Cherkasy, Ukraine

A coalition of four countries, consisting of the United States, Australia, India and Japan, formed an informal format of cooperation "Quad" (Quadrilateral Security Dialogue), "Four-way Security Dialogue", which stood to protect freedom, promote democratic values and contain the growing power of China in Indo – the Pacific region. As tensions with China have grown, the Quad has strengthened its security and economic ties. Over the years, the diplomacy of the member states sometimes grew, then weakened.

Working closely with member states is natural for the United States. Australia and Japan are treaty allies of the US, and India is an important strategic partner. The administration of Donald Trump has worked closely with these countries, and the administration of Biden is expanding the cooperation of the "quartet".

Because the Indo-Pacific spans two oceans and several continents, it is important to US maritime interests.

China's growing willingness to challenge the regional status quo worries Washington, and Beijing's denial of democratic values in recent years has deepened the concerns of the Four's partners. China's pursuit of its regional interests, including the suppression of Hong Kong's freedoms and criticism of nations, has not stopped. Which is one of the reasons for creating the Quad. The leaders of the four countries also see the need for a more active approach to solving humanitarian and economic problems.

India and Japan joined the quartet due to its concerns about China's growing power, influence and assertiveness in the Indo-Pacific region, as well as its own territorial disputes. China's ambassador to

Tokyo publicly criticized Prime Minister Sugu, claiming that the Quartet's new diplomacy reflected a "Cold War mentality" and that it was "100 percent outdated".[2]

Tensions remain high between the US and China. Australia continues to impose economic sanctions on China after inviting the World Health Organization to investigate the origins of COVID-19.

Still, few policymakers in the G4 countries see an advantage in trying to contain China's influence militarily. Instead, the Quartet leaders emphasized cooperation in areas of common interest to build confidence in democracies' ability to counter China's assertions of regional influence. As tensions with China persist, the Quartet's agenda is likely to expand as Indo-Pacific democracies seek to balance China's growing power.

The success of any comprehensive regional strategy will depend on the Quad's ability to unite countries around a common path to greater regional stability. It would also require the Quad to commit to continued economic and diplomatic investment in its partners.

Key words: "Quad", China, USA, Indo-Pacific region, India, Japan, Australia, security, cooperation, deterrence, strategic partnership.

УДК 327.5

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.27>

НАПРЯМКИ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ

Ірина Єремєєва

*Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ,
кафедра міжнародних відносин та соціально-гуманітарних дисциплін
пр. Гагаріна, 26, 49005, м. Дніпро, Україна*

У статті автор аналізує структурно-функціональні трансформації сучасних міжнародних конфліктів за такими параметрами, як характер взаємодії акторів та функції конфліктів. Одним із ключових чинників низької керованості конфліктів з боку традиційних міжнародних акторів є високий ступінь гетерогенності сучасної міжнародної системи, що має дестабілізуючий вплив на світову політику в цілому. Зазначається, що сучасні міжнародні конфлікти мають стійку тенденцію до зростання масштабів, через залучення більшого числа учасників та інтернаціоналізацію, що погіршує безпекову ситуацію на національному та міжнародному рівнях. Одним із методів вивчення суб'єктного складу міжнародного конфлікту є структурно-функціональний аналіз, який дозволяє виявити внутрішні структури і функції учасників конфлікту і виявити залежності між ними. У визначенні мотивації сторін конфлікту акцент зроблений на ступені залучення міжнародного актора до конфлікту, що визначається через інтегральний показник суб'єкта конфлікту, який залежить від його політичних, економічних та військових інтересів, ресурсного потенціалу, загальної міжнародної обстановки і ставлення інших акторів до даного конфлікту. Аналіз конфліктів постбіполярної міжнародної системи показує тенденцію до утримання провідних держав від прямої участі у міжнародних конфліктах, вони ризикують своєю репутацією та потенціалом тільки за умов безпосередньої загрози їх національним інтересам. Зростання кількості інтернаціоналізованих та асиметричних конфліктів, послаблення контрольних функцій держави та посилення субдержавних акторів дозволяє говорити про часткову десателізацію міжнародних відносин. В статті наведені результати функціонального аналізу постбіполярних міжнародних конфліктів, який демонструє послаблення стабілізаційних та посилення деструктивних функцій конфлікту, що є наслідком трансформаційних процесів міжнародної системи в цілому. Враховуючи значну кількість акторів, сторонам міжнародного конфлікту складно досягти компромісу, що обумовлює зростання конфліктного потенціалу міжнародного середовища.

Ключові слова: міжнародний конфлікт, міжнародна система, збройний конфлікт, міжнародний актор, міжнародна безпека.

Постановка проблеми. Загарбницька війна РФ проти України та певна «розгубленість» традиційних міжнародних інститутів щодо оперативного вирішення цієї проблеми та притягнення РФ до відповідальності підтверджують, що одним із трендів сучасного світу є турбулентність системи міжнародних відносин, що підриває традиційний порядок та структури світової політики, спричиняє хаотичність та непередбачуваність глобальних політичних процесів та дій міжнародних акторів. Найважливішим показником міжнародної турбулентності є зростання числа конфліктів, які мають низьку керованість, тенденцію до ескалації за рахунок збройної боротьби та збільшення числа учасників, що ставить під загрозу регіональну та міжнародну стабільність в цілому. Загрози національній та міжнародній безпеці вимагають розробки механізмів урегулювання конфліктів в межах зовнішньої політики держав та рішень міжнародних організацій. Існування значної кількості інтерпретацій, оцінок конфліктів як явища світової політики ускладнює вибір методів

вирішення міжнародних конфліктів як його безпосередніми учасниками, так і експертним середовищем. З метою розробки ефективних підходів до врегулювання міжнародних конфліктів та розробки методів запобігання їх глобальному дестабілізуючому впливу в сучасній політології актуалізується необхідність всебічного вивчення міжнародних конфліктів за допомогою методів структурно-функціонального аналізу, що надає можливість системно дослідити міжнародні конфлікти, як процес в якому кожен елемент структури має певне функціональне призначення. При використанні структурно-функціонального аналізу розуміння специфіки функціонування компонентів міжнародних конфліктів формується за рахунок аналізу функціональної взаємодії між їх складовими, що дозволяє виявити найгостріші проблеми міжнародного середовища та визначити можливості для покращення його ефективності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зважаючи на увагу світового та українського експертного середовища до російсько-української війни, значна кількість останніх наукових публікацій з проблематики міжнародних конфліктів висвітлюють причини та наслідки війни в Україні [2; 6], роль міжнародних інституцій у вирішенні міжнародних конфліктів [8], досліджують структурні, функціональні та динамічні характеристики міжнародних конфліктів, включаючи їх вплив на безпеку та стабільність різних регіонів світу [1; 5; 11]. Враховуючи вище зазначене, **метою статті** є визначення сутності змін структурно-функціональних параметрів міжнародних конфліктів на сучасному етапі існування міжнародної системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зважаючи на складність поняття міжнародного конфлікту, аналізуючи його структуру доцільним є виділення його структурних та динамічних елементів. До основних структурних елементів належать: суб'єкти конфлікту та характер їх взаємодії; предмет конфлікту, що визначається на основі оцінки ресурсів, статусів та цінностей суб'єктів; зовнішнє соціально-політичне середовище. Динамічні показники конфлікту включають фази розвитку конфліктних відносин. Аналіз конфлікту за його структурними компонентами дозволяє зрозуміти його особливості як системи взаємозв'язків та відносин акторів міжнародних відносин.

Розглядаючи будь-яку конфліктну ситуацію важливо зрозуміти мотивацію його сторін, що обумовлює доцільність включення в алгоритм структурно-функціонального дослідження міжнародного конфлікту визначення його суб'єктів (акторів). За ступенем залучення виділяють три типи суб'єктів конфлікту: прямі учасники; непрямі учасники; треті сили – ті, що зацікавлені в конфлікті, спрямовують ззовні його розвиток або виступають посередниками. При виявленні характеристик учасників конфлікту необхідно співставити їх за рівнем потенціалу: по-перше, визначити до якого рангу міжнародно-політичної ієрархії належать учасники (наприклад, макродержава, мікродержава, національно-визвольний рух і т. д.); по-друге, порівняти їх за ступенем економічного, воєнного та соціокультурного розвитку; по-третє, встановити відмінності в історичному досвіді та у способах використання сучасних міжнародно-правових та міжнародно-політичних механізмів та інструментів.

Для диференціації ступеня залучення акторів до міжнародного конфлікту доцільним вважаємо використання інтегрального показника суб'єкта конфлікту, який складається із сукупної сили актора міжнародних відносин (агрегований показник сили військової, економічної, науково-технічної та ін.) та рівнем безпосереднього залучення актора до конфлікту, який визначається через інструменти, що використовують міжнародні актори у конфлікті та їх національні інтереси. Традиційно актори беруть участь у конфліктах на декількох рівнях залучення: політичний (дипломатичні методи), економічний (санкції), військовий (використання збройних сил для безпосередньої участі у конфлікті).

Рівень залучення актора до міжнародного конфлікту залежить від ряду чинників, включно із зовнішньополітичним курсом, який може коливатися від практично ізоляціоністського до збалансованого (оборонний реалізм за визначенням К. Уолтса [4]) та агресивного (наступальний реалізм). За умов оборонного реалізму стратегічним пріоритетом держави є збереження власної безпеки та захисту від загроз зовнішнього світу, що мінімізує прагнення до експансії чи домінування на міжнародній арені. Тобто держави, що дотримуються стратегії оборонного реалізму діють на міжнародній арені, спираючись на власні національні інтереси та прагнуть зберегти статус-кво, який гарантує їхню безпеку. На відміну від оборонного реалізму стратегія наступального реалізму передбачає досягнення домінування держави на міжнародній арені шляхом використання сили, що включає не тільки воєнну потужність, але і дипломатичний та економічний потенціал.

Стратегії міжнародної безпеки сучасних держав спрямовані на вирішення взаємовиключних задач. Першим завданням є збереження суверенітету держави та забезпечення її права та можливості поводитися в міжнародній системі, керуючись передусім власними національними інтересами, що часто призводить до порушення міжнародної безпеки з боку держав. Другим завданням є гарантування мирних міждержавних відносин в межах певного політичного простору. Реалізація останнього завдання вимагає перш за все визначення об'єктивних, визнаних провідними акторами критеріїв дотримання миру, але в умовах загострення міжнародної конкуренції подібні компроміси виявляються неможливими, а держави часто формують безпекові моделі, що спираються виключно на суб'єктивні уявлення про конфігурацію міжнародної системи та своє місце у світові ієрархії.

Аналіз сучасних міжнародних відносин демонструє певну поміркованість великих держав у міжнародних конфліктах – приймаючи безпосередню участь у значній кількості конфліктів ризикують часткою свого потенціалу для себе вирішення ситуації тільки в тих конфліктах, які безпосередньо стосуються їх національних інтересів. Подібна тенденція досить чітко простежується в ступені залученості держав Заходу до російсько-української війни – незважаючи на прийняття антиросійських санкцій, беспрецедентно значну військову та гуманітарну допомогу Україні, європейські держави дистанціюються від участі своїх збройних формувань у воєнній боротьбі проти РФ в якості союзників України, а їх реакція на агресивні провокативні заяви та дії РФ в прикордонних з країнами Європи регіонах має більше дипломатичний характер.

В ході міжнародного конфлікту утворюються коаліції учасників, у цьому випадку потенціал декількох акторів об'єднується і відповідно оцінюється потенційний вигравш учасників коаліції. Але кожен учасник такої коаліції діє засновуючись на власному національному інтересі, що призводить до змін у складі коаліцій (стійкі коаліції зустрічаються нечасто), якщо інша сторона може запропонувати вигідніші умови у випадку переходу в її коаліцію. Наприклад, ділові та урядові кола Німеччини застосовуючи санкції проти Росії після початку її агресії щодо України в 2014 року, з іншого боку лобювали будівництво «Північного потоку-2», який для Німеччини був вибором стратегічного партнерства між США та РФ. За твердженням В. Горбуліна 2018 року «для Німеччини це означає майже тотальне домінування в Європі, при одночасному посиленні стратегічного протистояння зі США ...Німеччина хоче й готова бути ключовим партнером РФ в Європі, конвертуючи свій особливий статус у частині контролю над європейськими енергопотокami в політичний вплив...» [9], незважаючи на заяви лідерів ЄС про неможливість використання енергоносіїв, як засобу політичного тиску.

Крім реальних доцільно виділяти евентуальних (можливих за певних обставин) акторів для аналізу латентних конфліктів. Виникнення міжнародних організацій та набрання

ними статусу акторів світової політики змінили характер конфліктних ситуацій в міжнародних відносинах. У більшості випадків міжнародні організації відіграють роль третьої сторони в конфлікті, виконуючи посередницькі функції, гуманітарні місії або здійснюючи миротворчі операції. Однак за певних обставин міжнародні організації можуть виступати в якості воюючої сторони збройного конфлікту. Прикладом може слугувати участь ООН у корейській війні 1950–53 рр.

В сучасних умовах інтернаціоналізації внутрішніх конфліктів учасниками конфліктів стають невизнані державні утворення, політичні рухи, терористичні організації. Глобалізація збільшує міжнародну активність терористичних організацій, перетворюючи їх на актора, який часто є однією із сторін збройного конфлікту, як у контртерористичній операції в Афганістані 2001–2021 рр., де збройними силами США та їх союзникам протистояли бойовики ісламського фундаменталістського руху «Талібан».

Структура міжнародного конфлікту може мати різну конфігурацію та властивості динамічних змін: розширення або звуження відповідно до збільшення або зменшення кількості учасників конфлікту. При цьому можуть змінюватися і ролі суб'єктів – безпосередній учасник стає другорядним або відіграє роль третьої сторони. В міжнародних відносинах існує безліч ситуацій, коли міжнародний актор змінював своє ставлення до проблеми, що була центром конфлікту та починав надавати підтримку протилежній стороні. Яскравим прикладом змін у структурі міжнародного конфлікту є еволюція найтривалішого конфлікту в сучасній світовій політиці – Близькосхідного – що виник як протистояння єврейської та арабської общин в Палестині та мав виключно внутрішній характер, але в процесі його розвитку відбулося ускладнення структури, до конфлікту були залучені треті сторони, які виступали на підтримку когось із основних учасників, зацікавлених сторін або в якості посередників. Крім того, Близькосхідний конфлікт вже багато років виступає чинником загострення ситуації в регіоні в цілому. Звичайно не всі конфлікти характеризуються такою складною структурою та динамікою, як близькосхідний, але перспективи мирного урегулювання будь-якого конфлікту серед інших чинників обумовлені його конфігурацією.

Із вищенаведеного впливає проблема відповідності національних систем влади особливостям та викликам сучасних міжнародних відносин. Зокрема, можна констатувати скорочення функцій управлінських структур окремих держав та міждержавних організацій щодо управління потоками інформації, боротьби із транснаціональною злочинністю, контролю над міграційними потоками. Послаблення держави відбувається внаслідок зменшення кількості доступних урядам ресурсів, що необхідні для реалізації владних повноважень. Ускладненню ситуації сприяють міжнародні фінансові актори з їх акцентом на бідні, а значить, поступливі уряди (особливо із врахуванням корупції еліт). Таким чином, держава не є головним джерелом загрози стабільності міжнародної системи та втрачає монополію на застосування сили, «поділяючи» її із субдержавними акторами.

Функціональний аналіз міжнародних конфліктів акцентує увагу на причинно-наслідкових зв'язках, демонструє зміст конфлікту, надає можливість оцінити їх наслідки для системи міжнародних відносин в цілому, обмежити суб'єктивний характер оцінок сучасного світового порядку. Функції міжнародних конфліктів досить багатопланові та відображають різні сторони впливу конфліктних дій на учасників та середовище системи міжнародних відносин. До класичних функцій міжнародного конфлікту належать: утворення або руйнування системи міжнародних відносин; формування або консолідація існуючих воєнно-політичних та інших об'єднань; вплив на організацію регіональних підсистем в міжнародних відносинах; зміна внутрішньої природи міжнародних акторів, що є учасниками конфлікту; конфлікт всередині країни здатен виконувати інтегруючу функцію для

суспільства; конфлікт диференціює суспільство на різні групи; конфлікт може стабілізувати систему міжнародних відносин [3]. Більшість цих функцій мали місце в конфліктах «холодної війни» періоду біполярної міжнародної системи. В межах даної статті здійснений аналіз проявів перелічених функцій у трьох масштабних міжнародних конфліктах, що характеризують проблеми постбіполярної системи міжнародних відносин:

Таблиця 1

Прояви функцій конфліктів постбіполярної міжнародної системи*

Функція	Югославські війни, 1991–2001	Ірак, 200–2006	Сирія, 2011–2018
Створення/руйнування системи міжнародних відносин	Порушення принципу суверенітету, послаблення системи +	Посилення протистояння ісламського та західного світу -	Конфронтація між провідними країнами світу -
Створення/консолідація військово-політичних та інших об'єднань	Консолідація військових сил європейських держав навколо миротворчих місій НАТО, ООН +	Коаліція навколо США/розкол позиції США, ФРН, Франції щодо операції в Іраку +/-	Консолідація країн НАТО +
Вплив на організацію регіональних підсистем	Імпульс до розширення НАТО та ЄС +	Дестабілізація регіону -	Дестабілізація регіону -
Зміна внутрішньої природи учасників	Ідея національної держави, зростання націоналізму +	Посилення внутрішнього поділу країни -	Посилення внутрішнього поділу країни, активізація ІДІЛ -
Інтегруюча функція для суспільства	Дезінтеграція народів держава Югославія/інтеграція окремих народів навколо ідеї суверенітету +/-	Посилення ідентифікації курдів, шіїтів, сунітів -	Політичний розкол в Сирії/Протиріччя в ЄС навколо міграції -
Стабілізація системи міжнародних відносин	Дестабілізація -	Зростання тероризму -	Дестабілізація -

* позначки: «+» – наявність функції; «-» – функція відсутня

Наведені в таблиці результати аналізу дозволяють констатувати відносно послаблення проявів традиційних функцій міжнародних конфліктів в постбіполярній системі міжнародних відносин. Найбільш небезпечним, на наш погляд, є повна відсутність стабілізуючої функції, що підкреслює хаотичність сучасних міжнародних відносин. Воєнно-політичні та дипломатичні події російсько-української війни та її вплив на систему міжнародних відносин в цілому підтверджують тезу про наявність змін у функціональному середовищі сучасних міжнародних конфліктів. Консолідоване протистояння українського суспільства військовій агресії та об'єднання навколо військово-політичної допомоги Україні західного демократичного світу з одного боку засвідчує наявність інтеграційної функції конфлікту, але в той же час виокремлює проблему критичної дестабілізації сучасної міжнародної системи в умовах неможливості традиційних дипломатичних інститутів та правових інструментів зупинити війну.

Висновки. Незважаючи на набуття міжнародним конфліктом нових рис в умовах трансформації світової політики, його сутнісні характеристики в основному залишаються стійкими. При вивченні міжнародного політичного конфлікту та визначенні способів його розв'язання основними складовими, що аналізуються є: функції, масштаб конфлікту, його інтенсивність та структура, мотивація сторін, ситуаційний контекст. Аналіз зазначених параметрів надає можливість виявити внутрішні закономірності та тенденції розвитку конфліктних процесів та кваліфікувати позиції його учасників в динаміці в межах проблемних моделей. Тенденціями постбіполярних міжнародних відносин є: набуття недержавними акторами можливостей політичного впливу, що раніше характеризувало тільки держави; домінування нетрадиційних сценаріїв розвитку політичних конфліктів над традиційними та втраті монополії держави на воєнні дії. Функції міжнародних політичних конфліктів умовно можна поділити на конструктивні та деструктивні. В постбіполярній системі переважають саме деструктивні функції, що підкреслює турбулентність сучасної міжнародної політики. Таким чином, в теперішній час до перелічених функцій доцільно додати функціональність міжнародного політичного конфлікту в перерозподілі сфер впливу, формуванні та трансформації напрямків співробітництва або функцію відчуження в системі міжнародних відносин.

Список використаної літератури

1. David Lewis, Author Notes. Contesting liberal peace: Russia's emerging model of conflict management. *International Affairs*, Volume 98, Issue 2, March 2022, Pages 653–673. URL: <https://doi.org/10.1093/ia/iiaab221> (дата звернення: 06.4.2023).
2. Masters, Jonathan. "Ukraine: Conflict at the crossroads of Europe and Russia". *Council on Foreign Relations* 1 (2022). URL: <https://www.cfr.org/background/ukraine-conflict-crossroads-europe-and-russia> (дата звернення – 04.04.2023).
3. Wallensteen Peter, Sollenberg Margareta. Armed Conflict, 1989-2000. *Journal of Peace Research*. 2001. No 38. P. 633–634. URL: https://www.researchgate.net/publication/245491176_Armed_Conflict_1946-2001_A_New_Dataset.
4. Waltz K. *Theory of International Politics*. London: Waveland Pr Inc., 2010, 251 p.
5. Zartman, I. William, and I. William Zartman. "Dynamics and constraints in negotiating internal conflicts". *I. William Zartman: Pioneer in Conflict Management and Area Studies: Essays on Contention and Governance*. 2019. P. 161–172.
6. Арабаджиев, Д. Ю., Сергієнко Т.І.. Маніпулювання свідомістю суспільства в умовах інформаційної та гібридної війни в Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2019. № 146. С. 12-15.
7. Бондаренко О. Г., Бондаренко Я. О. Динаміка міжнародних конфліктів та роль стратегічних комунікацій у їх врегулюванні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1793> (дата звернення: 27.03. 2023).
8. Герасимчук Т.Ф. Солідарність Європейського Союзу з Україною у протидії російській збройній агресії: безпековий чинник. *Регіональні студії*. 2023. № 32. С. 91–102.
9. Горбулін В. Вулканічний синдром/В. Горбулін. *Дзеркало тижня*. 2018. Вип. 23. URL: https://dt.ua/internal/vulkanichniy-sindrom-280772_.html. (39)
10. Єремєєва І.А. Передумови трансформації та якісні зміни суб'єктного складу міжнародних політичних конфліктів. *Регіональні студії*. 2020. № 21. С. 109–114.
11. Шевель, Інна Петрівна, and Катерина Анатоліївна Важна. "«Конфлікти нового покоління»: транскультурний стан та соціоемпіричний аналіз". *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти* 9 (2022): 255–263.

DIRECTIONS OF STRUCTURAL AND FUNCTIONAL TRANSFORMATIONS OF INTERNATIONAL CONFLICTS

Iryna Yeremieieva

Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs,

Department of International Relations

Gagarina Ave., 26, 49005, Dnipro, Ukraine

In the article, the author analyzes the structural and functional transformations of modern international conflicts according to the following parameters: the nature of the interaction of actors and the functions of conflicts. One of the key factors in the low manageability of conflicts by traditional international actors is the high degree of heterogeneity of the modern international system, which has a destabilizing effect on world politics as a whole. It is noted that modern international conflicts have a steady tendency to increase in scale, due to the involvement of a larger number of participants and internationalization. This circumstance worsens the security situation at the national and international levels. One of the methods of studying the subject composition of an international conflict is a structural-functional analysis, which allows you to reveal the internal structures and functions of the participants in the conflict and reveal the dependencies between them. In determining the motivation of the parties to the conflict, emphasis is placed on the degree of involvement of the international actor in the conflict, which is determined through the integral indicator of the subject of the conflict. It depends on its political, economic and military interests, resource potential, the international situation and the attitude of other actors to the conflict. Analysis of the conflicts of the post-bipolar international system shows a tendency for the leading states to refrain from direct participation in international conflicts, they risk their reputation and potential only under conditions of direct threat to their national interests. The increase in the number of internationalized and asymmetric conflicts, the weakening of the control functions of the state and the strengthening of sub-state actors allows us to talk about the partial destatization of international relations. The article presents the results of the functional analysis of post-bipolar international conflicts, which demonstrates the weakening of the stabilizing and strengthening of the destructive functions of the conflict, which is a consequence of the transformation processes of the international system as a whole. Given the large number of actors, it is difficult for the parties to an international conflict to reach a compromise, which causes the conflict potential of the international environment to grow.

Key words: international conflict, international system, armed conflict, international actor, international security.

УДК 32:327

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.28>

ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Ольга Івасечко, Дар'я Хівренко

Національний університет «Львівська політехніка»,

*Інститут гуманітарних і соціальних наук, кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Митрополита Андрея, 5, 79013, м. Львів, Україна*

В роботі здійснено аналіз доктринального забезпечення турецького посередництва як одного з основних напрямків сучасної зовнішньополітичної діяльності Туреччини. Проаналізовано погляди видатних турецьких державних діячів М. Ататюрка й А. Давутоглу щодо особливості ролі держави в регіоні, а також принципи здійснення внутрішньої й зовнішньої політики; особливу увагу приділено принципу «нуль проблем з сусідами». Зокрема висвітлено динаміку й особливості турецько-українських й турецько-російських відносин до і після початку повномасштабного вторгнення Росії на територію України. Встановлено, що Туреччина намагається відігравати роль як союзника, так і медіатора між сторонами конфлікту. Детально окреслено основні форми участі Турецької Республіки у врегулюванні викликів, пов'язаних з російською агресією, а саме: організація та координування переговорного процесу й медіаторство, участь у врегулюванні «зернової угоди», допомога в організації обміну військовополоненими, закриття Босфорської протоки на початку повномасштабного російського вторгнення, військова допомога Україні. Також наголошено на інтересах турецької влади у врегулюванні конфлікту. Відзначено, що активна роль турецького президента Реджепа Ердогана сприяла підвищенню позитивного сприйняття Туреччини як ефективного посередника у світі. Окрім цього, виокремлено ключові проблемні питання й виклики, які перешкоджають більш ефективному залученню Туреччини до допомоги Україні, а саме: тенденція до зростання співпраці Туреччини й РФ в галузі торгівлі й фінансів, допомога з обходом санкційного режиму, ігнорування факту викрадення українського зерна, збільшення антизахідних настроїв в турецькому суспільстві. Резюмовано, що майбутні президентські вибори в Туреччині можуть сприяти трансформації підходу до російсько-української війни, а також на основі цього виокремлено низку можливих сценаріїв розвитку подій.

Ключові слова: посередництво, переговори, російсько-українська війна, Росія, Туреччина, Україна.

Повномасштабне російське вторгнення в Україну, яке становить загрозу для архітектури безпеки як регіону, так і всього світу, надало можливість Турецькій Республіці заявити про себе як про впливового геополітичного гравця. Так, Президент Туреччини Реджеп Ердоган є залученим до переговорного процесу між Росією та Україною, було налагоджено роботу «зернової угоди» й організовано обмін військовополоненими. Попри це, політика турецької влади щодо держави-агресора викликає непорозуміння серед українського суспільства, яке очікує від Анкари більш твердої й однозначної позиції. Таким чином, вважаємо дослідження ролі та особливостей турецької зовнішньої політики в контексті російсько-української війни актуальним.

Перш за все, варто згадати про роль **Мустафи Кемаля Ататюрка** – «батька-засновника» й першого президента Туреччини, здійснившого низку важливих реформ, які заклали підвалини нової внутрішньої та зовнішньої політики держави. Після Лозаннського договору 1923 року новоутворена Турецька Республіка не бажала себе проявляти як

держава-ревізіоніст й підкреслено дотримувалась ненасильницького підходу в будь-яких зовнішньополітичних питаннях, які не стосуються безпосередньо її національних кордонів і безпеки, керуючись дипломатією як ключовим інструментом для гарантування безпеки держави [16]. Також керівний принцип Ататюрка «*мир у державі – мир у всьому світі*», який став наріжним каменем сучасної турецької зовнішньої політики, підкреслював її миролюбний характер, пропагував налагодження відносин з усіма державами-сусідами і проголошував, що основним гарантом незалежності та добробуту в державі є мир, а не війна [32].

Великий вклад було зроблено й колишнім міністром закордонних справ і прем'єр-міністром **Ахметом Давутоглу**, якого називають архітектором сучасного зовнішньополітичного курсу Туреччини. Написана ним монографія «*Стратегічна глибина*» по суті є новою зовнішньополітичною доктриною Туреччини. За словами автора, Туреччина володіє «стратегічною глибиною», завдяки якій вона має можливість реалізовувати багатовимірну зовнішню політику й претендувати на центральну роль у глобальній політиці, а завдяки значним історичним і культурним надбанням держава претендує на провідну роль в міжцивілізаційному діалозі, а сприятливою умовою для глобального акторства є вирішення незавершених конфліктів із сусідніми країнами [29].

Окрім цього, в монографії було сформульовано концепцію «*нуль проблем з сусідами*», яка ознаменувала початок миротворчої турецької політики. Цей принцип закріплює орієнтацію на розбудові дружніх і взаємовигідних відносин з усіма державами світу й максимальне політичне і економічне співробітництво з державами-сусідами. Гарантування безпеки відбуватиметься завдяки мирному врегулюванню суперечок й відмові сприймати конфлікти інших держав як такі, що становлять критичну загрозу для Турецької держави. Ключовими інструментами для реалізації цієї політики мають стати дипломатичне співробітництво й перемовини. Для подолання кризових ситуацій у сфері безпеки з найближчими сусідами необхідно насамперед розвивати економічні і культурні зв'язки [33]. Метою цього принципу є максимізація співпраці з сусідніми державами при мінімізації проблем в сусідніх регіонах, виступаючи при цьому в якості регіонального лідера, який буде «посередником» у нормалізації відносин між державами [20].

Також у праці було представлено такі методологічні *підходи до зовнішньої політики держави*: «далекоглядний» підхід до вирішення проблем замість «орієнтованого на кризу»; розвиток зовнішньої політики Туреччини в «попередних і систематичних» рамках в усьому світі; прийняття нового дискурсу та дипломатичного стилю, поширення турецької «м'якої сили» в регіоні. Серед *операційних принципів* Давутоглу виокремлює наступні: баланс між безпекою та демократією; принцип «нульових проблем із сусідами»; проактивна та превентивна мирна дипломатія, яка спрямована на запобігання кризам; дотримання багатовимірної зовнішньої політики; «ритмічна дипломатія» [19].

Давутоглу вважає, що саме Туреччина може стати ідеальним посередником у вирішенні конфліктів з сусідами й пропонує власну концепцію турецького посередництва як зразкової моделі для ефективної медіації конфліктів. Він підкреслює, що Туреччина – це держава, яка має довготривалі партнерські відносини з Заходом, а також культурну й цивілізаційну близькість з багатьма іншими державами й регіонами світу. У баченні А. Давутоглу, саме поєднання матеріальних можливостей й широкої точки зору, які стали результатом історичного досвіду й багатого цивілізаційного і культурного середовища, робить турецьке посередництво унікальним [18].

Анкара може похвалитися різноманітною архітектурою ініціатив, включаючи посередницькі зусилля на місцях й співголювання в групах друзів в ООН, ОБСЄ, організаціях міжнародних конференцій з медіації та програми «Медіація заради миру». Окрім цього,

Туреччина набувала досвід посередництва у військових конфліктах, що включає в себе примирення в Іраку, Киргизстані, Лівані; сприяння переговорам між Сомалі та Сомалілендом; підтримка мирного процесу на півдні Філіппін; посередництво між Ізраїлем та Сирією (2008), Афганістаном і Пакистаном (2011) [34].

Щодо *українсько-турецьких відносин*, то до 2014 року вони здебільшого базувалися на співпраці в торгівельній та туристичній площині. Однак динаміка двосторонніх відносин змінилась з низки причин: початок російської агресії в Україні й анексії Криму, погіршення російсько-турецьких відносин й посилення протистояння в Сирії. Україна відносить партнерство з Туреччиною до «стратегічного», що відображається у підтримці політичного діалогу на вищому політичному рівні в форматі «Квадрига» (механізм політико-безпекових консультацій) й у Стратегічній раді високого рівня між державами [15].

Туреччина проводить послідовну політику щодо засудження російської агресії в Україні ще з 2014 року, підтримавши відповідні резолюції Генеральної асамблеї ООН й заявивши про підтримку територіальної цілісності і суверенітету України. Варто наголосити й на питанні *захисту кримських татар*, які належать до тюркського етносу. Ердоган наголошував, що не визнає анексію Криму й стежить за долею ув'язнених кримських татар. Туреччина також бере участь у самітах «Кримської платформи», наголошуючи, що звільнення Криму є важливим елементом глобальної безпеки [7].

Відносини з Російською Федерацією відіграють важливу роль в турецькій зовнішній політиці, хоч вони й не позбавлені протиріч. Як відомо, Путін й Ердоган де-факто ведуть проксі війни в Сирії і Лівії; попри це, вони часто проводять перемовини й зустрічі, оскільки вважають одне одного важливими гравцями. Значне погіршення відносин між країнами відбулось у 2015 році, коли російський винищувач був збитий турецькими силами. Попри це, відносини були нормалізовані у 2016 році, зокрема на тлі загострення протиріч між Анкарою та НАТО. Так, Туреччина підкреслено намагається проводити незалежну від Заходу зовнішню політику й у 2020 році купила російські ракетні системи С-400 всупереч позиції США та НАТО [27].

Росія є одним з найважливіших торговельних партнерів Туреччини – товарообіг між країнами в 2021 році склав близько 33–35 млрд. доларів. Водночас експерти наголошують й на енергетичній залежності Туреччини, яка імпортує 40% газу й 25% нафти з Росії. Росія та Україна є важливими постачальниками пшениці для Туреччини (близько 3/4 її споживання) й соняшникової олії. Туреччина є також популярним місцем серед українських й російських туристів. У 2021 році близько п'яти млн. російських й двох млн. українських туристів відвідали Туреччину. Російсько-турецькі відносини активно розвивалися протягом останніх років й у сфері енергетики. В січні 2020 року було відкрито газопровід «Турецький потік», який оминає українську територію і спрямовує російський газ до Європи; компанія «Росатом» будує в Туреччині АЕС «Аккую», відкриття якої планують вже в 2023 році [26]. Окрім того, в новій Концепції зовнішньої політики Росії від березня 2023 року Туреччину було віднесено до переліку дружніх до РФ держав, з якою російська сторона бажає «поглиблювати багатопланове і взаємовигідне партнерство» [14].

Отже, на початку війни Турецька Республіка стала по суті єдиною державою, яка підтримувала дружні стосунки як з Росією, так і з Україною. Відомо, що ще перед початком російського вторгнення Ердоган неодноразово запрошував лідерів України та РФ зустрітися в Туреччині. Анкара організувала спільну зустріч міністрів закордонних справ Росії та України 10 березня 2022 р., а 29 березня сторони зустрілися в Стамбулі для початку мирних переговорів [7].

В перший день військового вторгнення РФ постала гостра необхідність сповільнити й затримати просування російської військової техніки та морського флоту. 24 лютого 2022 року український посол звернувся до турецької влади з проханням закрити морські протоки для російських суден й повітряний простір, і вже через два дні Реджеп Ердоган під час телефонної розмови з Володимиром Зеленським підтвердив закриття протоки Босфор і Дарданелли для російських кораблів, які поєднують Середземноморське і Чорне море [9]. Фактично Туреччина скористувалась статтею 19 Конвенції Монтре, яка регулює режим судноплавства в Чорному морі та його протоках. Згідно з документом, якщо Туреччина не є стороною конфлікту, за умов війни, військові судна конфліктуючих сторін не мають права проходити протоками [5]. Окрім цього, турецька сторона отримала й певну вигоду для себе: закриття протоків допомогло уникнути подальшої можливої ескалації в Сирії, оскільки Росія через Крим мала можливість переправляти судна до сирійського порту Тартус [8].

Ще одним викликом, з яким стикнулася Україна і вся світова спільнота, стало вивезення українського зерна, яке перестало бути можливим через блокування чорноморських портів зі сторони РФ, й спричинило різке зростання цін на пшеницю. Укладання так званої «зернової угоди» розглядають як основу для подальшого відновлення переговорного процесу. До вирішення проблеми долучились Туреччина та ООН, і вже 13 липня у Стамбулі відбулись перші перемовини між сторонами, а 22 липня було підписано «зернову угоду» про безпечний експорт українського зерна, згідно з якою було розблоковано три чорноморських порти. В Стамбулі було засновано Спільний координаційний центр для гарантування безпеки перевезення зерна з українських портів. Угода була підписана на 120 днів з можливістю продовження [10] що і відбулось 18 березня чинного року [11].

18 серпня 2022 року відбувся тресторонній саміт у Львові за участі Реджепа Ердогана, Володимира Зеленського й генерального секретаря ООН Антонію Гуттереша, в рамках якого були обговорені питання про реалізацію зернової угоди й подолання глобальної продовольчої кризи, обмін військовополоненими, гарантування безпеки на Запорізькій АЕС й протидія російському ядерному шантажу. В рамках візиту також відбулась зустріч Міністрів оборони України й Туреччини [1].

Також варто виокремити важливість ролі Туреччина щодо організації обміну військовополоненими. Так, 21 вересня 2022 року було повернуто з полону понад 200 українських захисників. Туреччина продемонструвала себе не лише як ефективний посередник, але й як організатор процесу. Турецька сторона також виступила гарантом того, що п'ятеро звільнених командирів «Азовсталі» будуть перебувати під захистом Туреччини, а також не прийматимуть участі у бойових діях. Завдяки угоді також вдалось звільнити 10 громадян США та Великобританії, що було високо оцінено міжнародною спільнотою [6].

Дослідники з Європейського центру безпекових досліджень імені Дж. Маршалла вважають, що Туреччина від початку російсько-української війни обрала тактику виваженого балансування між Росією та Заходом, а також намагається відігравати як *роль посередника*, так і *союзника*. Так, якщо говорити про союзництво, то з березня Туреччина надала Україні 32 безпілотники від компанії Baykar Tech; 15 були продані за ціною на 30–50% дешевше від початкової. Ще 5 безпілотників було подаровано Україні після краудфандингових компаній від українських, польських та литовських громадян. Однією з найбільших поставок стали і 200 бронетранспортерів Kіrpi MRAP турецького виробництва на додаток до безпілотників. Щодо турецького медіаторства, то саме завдяки балансованому підходу Ердогану вдалося налагодити відносини як з українською, так і російською стороною й опосередковано долучити їх до дипломатичних спроб досягнути домовленостей насамперед в гуманітарній площині, що, у свою чергу, принесло деякі результати, зокрема успішну реалізацію в перші місяці зернової угоди й обмін військовополоненими [22].

Також варто наголосити й на тому, якими інтересами керується турецька сторона. По-перше, з огляду на питання національної безпеки, Туреччина зацікавлена в безпеці Чорного моря й безпеці регіону: «Сильна, стабільна, незалежна й суверенна Україна є важливою для безпеки Чорного моря, чому Туреччина приділяє велику увагу» – відзначає турецький експерт Т. К. Тунджель [3]. По-друге, Туреччина перебуває під впливом російської присутності в Сирії: Росія підтримує добрі стосунки з курдським підпіллям й може розпочати військову операцію, яка завдасть шкоди турецькій армії й призведе до хвилі біженців, що додасть Туреччині внутрішньополітичних проблем. Закриття чорноморських проток перекидає логістичний шлях (так званий «Сирійський експрес») для перекидання російських кораблів з Криму до Сирії. Отже, допомагаючи Україні стримувати російську військову експансію, Туреччина де-факто зміцнює свою позицію в регіоні. По-третє, Реджеп Ердоган і його оточення розглядають допомогу в російсько-українській війні як можливість відновити співпрацю із США й НАТО у сфері оборони та безпеки, а також просунути її вперед у процесі членства в ЄС. Окрім цього, мирні переговори і продовольча дипломатія Ердогана, які вважаються безумовним успіхом турецької сторони, зміцнили позиції Туреччини в регіоні і далеко за його межами. Зокрема кандидатуру Реджепа Ердогана було висунуто на Нобелівську премію миру «за зусилля щодо встановлення миру між Росією та Україною» [4].

Тим не менш, існує низка факторів, які гальмують налагодження більш продуктивного діалогу між Україною й Туреччиною. По-перше, Україна й Захід можуть дорікнути Туреччині за **поглиблення економічних і торговельних відносин з РФ**, а також **неприєднання до режиму санкцій**. У свою чергу, Туреччина також тривалий час перебуває під західними санкціями, відповідно, це питання є дуже чутливим для неї. Так, на Туреччину були накладені санкції США за покупку російських систем ППО С-400; зі сторони ЄС було накладено санкції через порушення прав людини й постачання турецькою владою озброєння для проведення військових операцій проти курдів в Сирії та Іраку [2]. Окрім цього, певні турецькі компанії **сприяють обходу РФ американських санкцій**. Відомо, що принаймні 13 турецьких фірм продавали електроніку, запчастини, транспортні засоби й інші товари з США російським компаніям, які перебувають під санкціями за причетність до військової агресії в Україні. Товар було експортовано в обхід контролю США, а сума прибутку склала близько 18,5 млн доларів [13].

Також в турецько-російських відносинах простежується тенденція до **поглиблення співпраці в галузі торгівлі**. Статистичні дані демонструють, що після початку війни обсяги торгівлі між РФ та Туреччиною значно зросли – якщо у 2021 р. обсяг складав близько 35 млрд. дол., то в 2022 він подвоївся і вже склав майже 69 млрд. дол., причому значна частина приросту припадає на імпорт з Росії. В 2022 році Росія стала найбільшим торговим партнером Туреччини, обігнавши Китай. Після накладення санкцій Росія пропонує нафту за нижчою ціною, чим, власне, і скористалась Туреччина – імпорт з 1,1 млн тонн у 2021 році зріс до 2,2 млн тонн у жовтні 2022 році [23].

Туреччина стала такою собі **«безпечною гаванню» для російських олігархів і їхніх бізнесів**. У 2022 році росіяни були найбільшою групою іноземців, які проживали в Туреччині з посвідками на проживання, а російські бізнесмени посіли перше місце за кількістю іноземних спільних підприємств, створених у Туреччині у 2022 році. Велика кількість російських інвесторів і туристів емігрували до Туреччини, витрачаючи значні кошти на купівлю й оренду нерухомості й відкриття власних підприємств. Тільки в березні 2022 року в Туреччині було відкрито більше тисячі російських компаній. Багато західних компаній відкрили власні офіси в турецьких містах для того, щоб обходити санкцій й продовжувати торгувати з РФ [23].

Не припинилась **співпраця в сфері туризму** – згідно повідомлень турецьких ЗМІ, авіакомпанії Туреччини виконували понад 400 рейсів на тиждень до Росії протягом літа, а компанія Turkish Airlines підписала угоду про перевезення 1,5 мільйона російських туристів у 2022 році; було заявлено про надання кредитної підтримки для турецьких компаній, які займаються перевезенням російських туристів [28].

Окрім цього, Туреччина виступила **проти відключення Росії від SWIFT**. В серпні 2022 року п'ять турецьких банків заявили про перехід на російську платіжну систему «Мир». Під час зустрічі в Сочі Ердоган заявив, що «платежі в рублях стануть джерелом фінансової підтримки як для Росії, так і для Туреччини» [25]. Таким чином, через бажання підтримувати співпрацю з РФ попри санкції, в липні 2022 року американське Агентство з боротьби з фінансовими злочинами (FinCEN) включило Туреччину до списку 18 держав, які допомагають обходити санкції на експорт до Білорусі й Росії [21].

Відомо й про те, що турецька влада не застосовує ефективних заходів задля протидії **розкраданню українського зерна**. Завдяки розслідуванню й супутниковим знімкам вдалося виявити, що російські кораблі, вимикаючи геолокаційні радары, доставляють викрадено зерно в турецькі порти, повертаючись назад порожніми [12]. У свою чергу, турецьке МЗС спростувало заяву про надходження викраденого зерна, посилаючись на те, що Туреччина не зафіксувала таких випадків й «щоразу повідомляє українську сторону про результат» [30]. Однак дійсність свідчить радше про відсутність політичної волі для проведення розслідування, а не про відсутність зафіксованих випадків російських злочинів.

Варто взяти до уваги й внутрішньополітичні чинники, адже війна в Україні негативно вплинула на економічне становище Туреччини. **Інфляція** турецької ліри у червні 2022 року сягнула рекордних 80%. При цьому, нагадаємо, Туреччина суттєво залежить від поставок зерна з України й Росії, російських енергоносіїв та туристів, які приносять значний прибуток до бюджету країни [31].

Результати соціологічних опитувань демонструють тенденцію до **посилення антизахідних настроїв і скептицизму щодо США та ЄС** серед турецького суспільства, навіть попри членство держави в НАТО. Причини для цього різні є різні – наприклад, діаметрально протилежне ставлення до курдських організацій, яким США постачали зброю під час війни в Сирії, в той же час як в Туреччині «Робоча партія Курдистану» вважається терористичною і є забороненою на державному рівні. Турецькі експерти підкреслюють, що така політика Заходу підштовхує турецьку владу до пошуку співпраці з іншими регіональними об'єднаннями й державами. У відносинах Туреччина-ЄС також відбувається стагнація: попри те, що Туреччина має статус кандидата ще з 1999 року, якихось особливих зрушень в цьому питанні, навіть після початку війни в Україні, не відбулося. Все це провокує почуття несправедливості й образи серед турків. Згідно опитуванню станом на січень 2022 року, 37,5% громадян Туреччини надають перевагу співпраці з США та ЄС, натомість 39,4% виступають за Китай та Росію [3].

Негативним для України є і той факт, що **Туреччина виступає проти присутності в Чорноморському регіоні кораблів НАТО**. Неоднозначно в цьому контексті звучить заява міністра оборони Туреччини про те, що міни в Чорному морі були закладені навмисно, для того, щоб кораблі НАТО мали привід увійти в ці води [17]. Таким чином, прагнення Туреччини домінувати в Чорному морі на початку війни й страх програти Заходу у своїх амбіціях був більший, ніж реальні безпекові загрози зі сторони Російської Федерації.

Разом з тим, Туреччина **не протистоїть російській пропаганді** – в країні працюють такі російські ЗМІ як «Спутник» й радіостанція «Голос Росії». Активне поширення про-російських наративів сприяють розпалюванню ворожнечі й упередження серед турецьких

громадян до НАТО, ЄС та США, а також схиляють громадську думку до налагодження відносин з альянсами із незахідними країнами, наприклад такими як БРІКС чи ШОС [22].

Отже, хоч Україні доведеться стикнутися з чималою кількістю викликів, сьогодні існує багато свідчень про позитивну динаміку українсько-турецьких відносин. По-перше, перспективним напрямком є **військово-технічне й оборонно-промислове співробітництво**, яке розвинулось між країнами протягом останніх декількох років. В 2019 році компанії Укрспецекспорт й Baykar Defense домовились про створення спільного підприємства з виготовлення високоточної зброї з використанням українських двигунів. Вперше безпілотники Bayraktar TB2 були використані в 2021 році на Донеччині, а на початку повномасштабного вторгнення стали справжнім символом українського опору й незламності. Успіх безпілотників став хорошою рекламою для турецької зброї у всьому світі. Відомо, що керівництво Baykar Makina демонструє чітку проукраїнську позицію, а також домовилось про проєкт побудови заводу з виробництва БПЛА на території України. «Знання та можливості України з технологіями двигунів і перевага Туреччини в безпілотниках є ідеальним поєднанням» – наголошують турецькі експерти [3].

Під час серпневої зустрічі у Львові було підписано **меморандум про післявоєнну відбудову**, в якому турецька сторона зобов'язалась допомогти відновлювати зруйновану українську інфраструктуру [17]. Також позитивною динамікою є **посилення економічної співпраці між країнами** – в 2021 році Туреччина стала одним з найбільших іноземних інвесторів України, а обсяг інвестицій склав близько 4,5 млрд доларів. До початку вторгнення в Україні працювало понад 700 турецьких компаній; було побудовано понад 200 проєктів вартістю понад 8 млрд доларів. Окрім того, в лютому минулого року було підписано українсько-турецьку угоду про вільну торгівлю [38]. Таким чином, передбачається, що саме Україна стане пріоритетною країною для турецьких інвестицій, насамперед в реалізації спільних інфраструктурних проєктів й відбудові мостів, доріг, аеропортів.

Внутрішньополітична ситуація в Туреччині значно загострилась протягом останніх декількох місяців. Внаслідок сильних землетрусів в лютому 2023 року в Туреччині й Сирії загинуло понад 45 тисяч осіб. Окрім того, в травні чинного року відбудуться **президентські вибори**, ключовими гравцями яких є Реджеп Ердоган та Кемаль Кілічдароглу, спільний кандидат від опозиції, який наразі лідирує в соціопитуваннях. Нищівний землетрус підвищив рейтинг політичної опозиції Ердогана. Експерти припускають, що *зміна політичної влади в Туреччині може вплинути на її участь в російсько-українському посередництві*. З огляду на те, що Ердоган має тісні міжособистісні контакти з Путіним, в разі його програшу Туреччина може більше зблизитися із Заходом, але водночас стане менш активним переговорником. Незважаючи на зростаючу роль Туреччини в регіоні, сьогодні зовнішня політика не є ключовим пріоритетом для турецького суспільства. Згідно з опитуваннями громадської думки, виборців більше турбує економіка, яка знаходиться в критичному становищі внаслідок нещодавнього природного лиха. Турецький експерт Берк Есен вважає, що якщо опозиція переможе, Туреччина не буде відігравати важливу роль у переговорах між Росією та Україною. Євгенія Габер припускає, що в разі переобрання Ердогана на пост президента, він пом'якшить свою антизахідну риторику, але продовжить намагатися отримати вигоду від Росії. Експерти підкреслюють, що незалежно від результатів виборів, основоположні принципи турецької зовнішньої політики залишаться незмінними. Безпека Чорноморського регіону є пріоритетом для національної безпеки Туреччини, а отже, малоймовірно, що вона дозволить присутність російських військових кораблів в Чорному морі. Дві з основних опозиційних партій підтримують Україну, виступають за зближення з НАТО і ЄС й зменшення енергетичної і економічної залежності Туреччини від РФ.

В той же час, їхні представники не бажають приєднуватися до антиросійських санкцій і виступають за підтримку контактів з Росією таким чином, щоб не загострювати відносини із західними партнерами [24].

На основі здійсненого нами аналізу, спробуємо виокремити такі можливі сценарії щодо трансформації ролі Туреччини в російсько-українській війні:

- *оптимістичний* (вибори виграє опозиція Ердогана, налагоджує відносини з ЄС, США й НАТО, посилює дипломатичну і військову підтримку України й поступово зменшуючи енергетичну й економічну залежність від Росії);

- *компромісний* (вибори виграє політична опозиція, збільшення прозахідної і проукраїнської риторики, однак відбуватиметься поступове зменшення рівня заангажованості у вирішенні проблем, пов'язаних з війною; акцентування уваги на внутрішньополітичних проблемах держави, а не російсько-українському посередництві);

- *збереження статусу-кво* (президентське крісло очолить Реджеп Ердоган, який надалі намагатиметься балансувати між Росією, Україною та Заходом, підтримуючи Україну на дипломатичних майданчиках, однак зберігаючи теплі відносини з Московією й Путіним);

- *негативний* (вибори виграє Реджеп Ердоган, однак відбуватиметься стагнація відносин з США та Європою; поглиблення відносин між Анкарою та Московією, зокрема у реалізації спільних енергетичних і інфраструктурних проєктів, що в довгостроковій перспективі негативно впливатиме на можливість проведення незалежної зовнішньої політики Туреччини).

Підсумовуючи, можна впевнено стверджувати, що проактивна дипломатія, застосування інструментів «м'якої сили» й посередництва є одним з ключових напрямків зовнішньої політики сучасної Туреччини, а принципи «мир у державі – це мир у всьому світі» й «нульових проблем з сусідами» акцентують увагу на розвитку дружніх відносин з турецькими сусідами. Таким чином, російсько-українська війна, яка перейшла в активну фазу в лютому 2022 року теж не стала винятком, адже турецький президент Реджеп Ердоган заявив про своє бажання виступити посередником між Києвом та Московією. Ми можемо виділити такі форми участі турецької сторони у конфлікті: організація мирних переговорів, використання доктрини Монтре для закриття чорноморських проток, сприяння роботі «зернових коридорів», організація обміну військовополоненими між РФ та Україною. Всі ці кейси були схвалені як українською владою, так і міжнародною спільнотою, підвищуючи водночас авторитет Туреччини. Попри це, було виявлено й низку негативних для України факторів, такі як неприєднання Туреччини до антиросійських санкцій, посилення товарообігу й економічних зв'язків з Московією, надання притулку для російських громадян й відкриття бізнесів на турецькій території, неефективне розслідування випадків викрадення з портів українського зерна. Незважаючи на це, передбачається посилення співпраці Туреччини з Україною в економіці, військовій й оборонній промисловості, заохочується участь турецьких інвесторів до програм відбудови України. Було встановлено, що ключовим фактором наразі, який може вплинути на роль Туреччини в російсько-українській війні, є майбутні президентські вибори.

Список використаної літератури

1. Володимир Зеленський зустрівся з Президентом Туреччини у Львові. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-zustrivsvya-z-prezidentom-turechchini-u-l-77137>

2. Габер Є., Пойта Ю., Васадзе Г. Підтримка санкційного режиму проти РФ Туреччиною та країнами Південного Кавказу, Центральної Азії. *Українська Призма*. URL: <https://prisma.org/sacntions2467/>
3. Ерман Г. Традиції османської дипломатії. Чому Туреччина для України партнер, але не союзник. *BBC News Україна*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-62682378>
4. Ізвоцікова А. Кандидатуру Ердогана висунули на здобуття Нобелівської премії миру. *Суспільне новини*. URL: <https://suspilne.media/347934-kandidaturu-erdogana-visunuli-na-zdobutttanobelivskoi-premii-miru/>
5. Конвенція про режим проток. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_228#Text
6. Леліч М. Поміж всіх вогнів. Як Туреччина намагається примирити Росію з Україною. *РБК-Україна*. URL: <https://daily.rbc.ua/rus/show/sered-usih-vogniv-k-turechchina-pamaagaetsya-1664305032.html>
7. Лісовська Р. Чому Туреччина прагне бути посередником у перемовинах між Росією й Україною. *Суспільне новини*. URL: <https://suspilne.media/274977-comu-tureccina-pragnebuti-poserednikom-u-peremovinah-miz-rosieiu-j-ukrainou/>
8. Назарчук І. Застосування Конвенції Монтре за умов російсько-української війни. *Юридична газета*. URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/zastosuvannya-konvenciyi-montre-za-umov-rosiyskoukrayinskoji-viyni.html>
9. Павлюк О., Азарок В. Туреччина закриває Чорне море для російських кораблів. Чим це загрожує РФ. *Суспільне новини*. URL: <https://suspilne.media/211373-tureccina-zakrivaecorne-more-dla-rosijskih-korabliv/>
10. Пиняк Л., Луценко Є. Україна підписала з Туреччиною та ООН угоду про експорт зерна. Що вона передбачає? *Hromadske*. URL: <https://hromadske.ua/posts/ukrayina-pidpisala-z-turechchinoyu-ta-onn-ugodu-pro-eksport-zerna>
11. Прищепя Я. "Зернова угода" продовжена. Україна каже на 120 днів, РФ — на 60. *Суспільне новини*. URL: <https://suspilne.media/418197-zernova-ugoda-prodovzena-na-120-dniv-kubrakov/>
12. Супутникові знімки доводять, що Росія системно вивозить через Крим українське зерно в Туреччину – «Схеми». *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-skhemy-zerno-turechchyna/31928702.html>
13. Турецькі компанії продають росії американські товари, які використовуються для воєнних цілей – WSJ. *Аналітичний портал «Слово і діло»*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/02/05/novyna/bezpeka/tureczki-kompaniyi-prodayut-rosiyi-amerykanski-tovary-yaki-vykorystovuyutsya-voeynykh-czilej-wsj>
14. Указ Президента РФ от 31 марта 2023 г. N 229 "Об утверждении Концепции внешней политики Российской Федерации". *Інформаційно-правовий портал Гарант.ру*. URL: <https://base.garant.ru/406643869/#friends>
15. Указ Президента України №448/2021 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 липня 2021 року "Про Стратегію зовнішньополітичної діяльності України". *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4482021-40017>
16. Юрченко О. Стратегічна культура Туреччини: забуття і відродження. *Аналітичний центр ADASTRA*. URL: <https://adastra.org.ua/blog/strategichna-kultura-turechchini-zabuttya-i-vidrodzhennya>
17. Akar suspects mines in Black Sea released 'intentionally'. *Hurriyet Daily News*. URL: <https://www.hurriyetdailynews.com/defense-minister-suspicious-of-intentionally-leaving-mines-in-black-sea-172888>
18. Aras B. Turkey's Mediation and Friends of Mediation Initiative. *SAM Papers*. URL: http://sam.gov.tr/pdf/sam-papers/SAM_Papers-No.-04.pdf

19. Davutoglu A. Turkey's Zero-Problems Foreign Policy. *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye website*. URL: https://www.mfa.gov.tr/article-by-h_e_-ahmet-davutoglu-published-in-foreign-policy-magazine-_usa_-on-20-may-2010.en.mfa
20. Davutoglu A. Zero Problems in a New Era. *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye website*. URL: https://www.mfa.gov.tr/article-by-h_e_-mr_-ahmet-davutoglu_-minister-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-turkey-published-in-foreign-policy-magazin-2.en.mfa
21. FinCEN and Bis Joint Alert. *FinCEN website*. URL: <https://www.fincen.gov/sites/default/files/2022-06/FinCEN%20and%20Bis%20Joint%20Alert%20FINAL.pdf>
22. Gaber Y., Lewis D., Herd G. Ukraine and Emerging Trends in Russian and Turkish Foreign Policy. *The George C. Marshall European Center for Security Studies*. URL: <https://www.marshallcenter.org/en/publications/clock-tower-security-series/strategic-competition-seminar-series-fy23/ukraine-and-emerging-trends-russian-and-turkish-foreign-policy>
23. Kenez L. Ukraine war anniversary: Turkish-Russian trade skyrocketed despite sanctions. *Nordic Monitor*. URL: <https://nordicmonitor.com/2023/02/ukraine-war-anniversary-turkish-russian-trade-skyrocketed-despite-sanctions/>
24. Khrebet A. Upcoming elections can change where Turkey stands on Russia's war. *The Kyiv Independent*. URL: <https://kyivindependent.com/turkeys-mediator-role-in-russias-war-hinges-on-upcoming-elections>
25. Ozsoy T. Turkish Banks Are Adopting Russian Payments System, Erdogan Says. *Bloomberg*. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-08-06/turkish-banks-are-adopting-russian-payments-system-erdogan-says>
26. Relations between Türkiye and the Russian Federation. *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye website*. URL: <https://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-and-the-russian-federation.en.mfa>
27. Royan E. S. Turkey as an ally and a mediator in the Russia-Ukraine War. What does it want from it? *Modern Diplomacy*. URL: <https://moderndiplomacy.eu/2023/03/10/turkey-as-an-ally-and-a-mediator-in-the-russia-ukraine-war-what-does-it-want-from-it/>
28. Rus turist getirene kredi desteği. *Sabah*. URL: <https://www.sabah.com.tr/ekonomi/rus-turist-getirene-kredi-destegi-5944589?paging=5>
29. Seker N. Turkey's Strategic Depth. *Qantara.de*. URL: <https://en.qantara.de/content/a-shift-in-turkish-foreign-policy-turkeys-strategic-depth>
30. Turkey 'investigating' claims Russia shipping stolen Ukrainian grain. *Daily Sabah*. URL: <https://www.dailysabah.com/business/economy/turkey-investigating-claims-russia-shipping-stolen-ukrainian-grain>
31. Turkey hit with soaring prices as inflation nears 80%. *The Guardian*. URL: <https://www.theguardian.com/business/2022/jul/04/turkey-hit-with-soaring-prices-as-inflation-reaches-24-year-high-erdogan>
32. Turkish Foreign Policy During Ataturk's Era. *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye website*. URL: <https://www.mfa.gov.tr/turkish-foreign-policy-during-ataturks-era.en.mfa>
33. Turkish foreign policy: from status quo to soft power. *European Stability Initiative website*. URL: http://www.esiweb.org/pdf/esi_picture_story_-_turkish_foreign_policy_-_april_2009.pdf#page=5
34. Türkiye emerges as primary mediator in Ukraine-Russia war in 2022. *Daily Sabah*. URL: <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/turkiye-emerges-as-primary-mediator-in-ukraine-russia-war-in-2022>

**PECULIARITIES OF THE FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF TURKEY
IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR****Olha Ivasechko, Daria Khivrenko***Lviv Polytechnic National University,**Institute of Humanities and Social Sciences,**Department of Political Science and International Relations**Metropolitan Andrey str., 5, 79013, Lviv, Ukraine*

The article analyzed the doctrinal basis of Turkish mediation as one of the main directions of modern Turkish foreign policy. The views of prominent Turkish statesmen M. Ataturk and A. Davutoglu on the peculiarities of the role of the state in the region, as well as the principles of internal and foreign policy are analyzed; particular attention was paid to the principle of «zero problems with neighbors». In particular, the dynamics and peculiarities of Turkish-Ukrainian and Turkish-Russian relations before and after the beginning of Russia's full-scale invasion of Ukraine were highlighted. It was established that Turkey is trying to play the role of both an ally and mediator between the parties of the conflict. The main forms of participation of the Republic of Turkey in the settlement of the challenges posed by Russian aggression were considered in detail, namely: organization and coordination of the negotiation process and mediation, participation in the settlement of the «grain agreement», assistance in organizing the exchange of prisoners of war, closing the Bosphorus Strait at the beginning of a full-scale Russian invasion, military assistance to Ukraine. The interests of the Turkish authorities in resolving the conflict were also emphasized. It was pointed that the active role of Turkish President Recep Erdogan contributed to the positive perception of Turkey as an effective mediator in the world. In addition, key problematic issues and challenges that hinder Turkey's more effective involvement in helping Ukraine were analyzed, namely: the tendency of increasing cooperation between Turkey and the Russian Federation in the field of trade and finance, assistance in bypassing the sanctions regime, ignoring the fact of stealing Ukrainian grain, increasing anti-Western sentiments in Turkish society. It was suggested that the upcoming presidential elections in Turkey may contribute to the transformation of the approach to the Russian-Ukrainian war, also a number of possible scenarios were identified.

Key words: mediation, negotiations, Russian-Ukrainian war, Russia, Turkey, Ukraine.

УДК 32:351

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.29>

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ У ПУБЛІЧНІЙ ВЛАДІ УКРАЇНИ

Наталія Лященко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби,
кафедра парламентаризму
вул. Антона Цедіка, 20, 03057, м. Київ, Україна*

Обґрунтовано особливості трансформації інформаційного простору у публічній владі України, пов'язані з повномасштабним вторгненням РФ в Україну та захистом інформаційного простору держави, під яким розуміється різноманітність текстових, аудіо- та відеоматеріалів, які висвітлюються засобами масової комунікації з метою посилення чи зниження довіри суспільства до держави і влади.

Акцентовано увагу на тому, що в останній час в Україні відбувся суттєвий розвиток засобів масової комунікації, які охоплюють засоби передавання, зберігання та відтворення інформації, такі як преса (газети, журнали, книжки), радіо, телебачення, інтернет, кінематограф, звукозаписи та відеозаписи, відеотекст, телетекст, рекламні щити та панелі, мультимедійні центри, які мають дбати не про ситуативну вигоду, а про спільну колективну загальнодержавну вигоду, спрямовану на досягнення спільної мети, якою на сьогодні є перемога України у війні з РФ.

Зазначено, що питання інформатизації політичної сфери, готовності суспільства до застосування інформаційно-комп'ютерних технологій та реалізації чинного законодавства у сфері розвитку цифрового суспільства залишаються перспективними та сприяють захисту власного національного інформаційного простору, забезпеченню інформаційної незалежності та безпеки держави в цілому.

Охарактеризовано основний продукт виробництва інформаційного суспільства – інформаційно-комунікаційний простір, який включає такі структурні компоненти, як інформаційне середовище, інформаційні ресурси, засоби та методи прикладної математики, організаційні заходи, правові методи (норми), ринок інформаційних технологій, які в сучасній системі публічної влади України зазнають якісних змін і тим самим характеризують особливості трансформації інформаційного простору.

Запропоновано розглядати «інформаційний простір політики» як якісно новий стан політичного простору, який сприяє забезпеченню представництва політики в соціальному просторі суспільства і гарантує «зворотний зв'язок» між політичними та іншими складовими соціальної структури та ефективний «комунікативний контроль» як системний моніторинг громадської думки суспільно-політичних обставин і результативності влади.

Ключові слова: політика, інформаційний простір, інформаційно-комунікаційні технології, інформаційне середовище, трансформація інформаційного простору, засоби масової комунікації, публічна влада.

Постановка проблеми. Нині, в період глобальних змін, які відбуваються у світі, і зокрема в Україні, а також у зв'язку з війною з РФ, розпочатим 24 лютого 2022 року повномасштабним вторгненням РФ в Україну, особлива увага приділяється розвитку інформаційного суспільства, інформаційного простору, інформаційних послуг та інформаційно-комунікаційних технологій. Адже наявність власного національного інформаційного простору сприяє забезпеченню інформаційної незалежності та безпеки держави і в наш час, коли

відбувся суттєвий розвиток засобів масової комунікації, «...кожний громадянин держави має справу з гіперреальністю, з якої він виносить свій досвід. Однак останній є не прямим, а опосередкованим, оскільки сьогодні уявлення про соціальний простір цілком залежить від простору інформаційного» [2, с. 15–18].

Тобто, соціальний простір активно насичується різноманітним інформаційним змістом, який формує інформаційний простір і впливає на різні інститути влади та світосприймання, дії та погляди окремих людей й організацій.

Цій проблематиці приділено достатньо уваги у дослідженнях різноманітних сфер – політичній, управлінській, економічній, інформаційній тощо. Однак, і нині вона набуває надзвичайної актуальності у публічній політиці та публічному управлінні у зв'язку з тим, що реалізація інформаційної політики у системі публічної влади на різних рівнях суттєво відрізняється. Помічено, що чим вище рівень сформованості інформаційного простору в системі публічної влади країни, тим вищий рівень використання інформаційних технологій в діяльності органів публічної влади, а також різноманітних засобів комп'ютерних та комунікаційних технологій. Така система є більш відкритою й інформаційно. І, як зазначають науковці, публічна політика все більше переходить у формат електронного урядування [6], що сприяє появі нових форм комунікацій між громадянами, бізнесом і владою, участі громадян у виробленні й упровадженні державної політики.

Більшість науковців наголошують на тому, що на сучасному етапі одним із найбільш потужних інструментів функціонування органів публічної влади є:

- імплементація сучасного інформаційного забезпечення [7];

- відхід від командно-адміністративної системи управління, в якій держава надає послуги як звичайна бізнес-організація, а громадяни у відносинах з органами публічної влади виступають споживачами державних інформаційних послуг та державних інформаційних ресурсів [4].

Науковці доводять, що рівень володіння різноманітними інформаційними технологіями в суспільстві, характеризується низкою критеріїв, таких як існування методів, професійна обізнаність, використання інструментів і приладів числового програмного керування, забезпечення виробничого процесу, бюджет часу, застосування оберненого зв'язку в управлінні тощо. При цьому вони характеризують інформаційні технології, як:

- систему методів, способів і процедур збору, накопичення, реєстрації, передачі, обробки, зберігання, пошуку, модифікації, аналізу, захисту, видачі необхідної інформації в людино-машинній системі, всім зацікавленим підрозділам на основі використання апаратних та програмних засобів, що забезпечує автоматизоване виконання функцій управлінського (облікового) працівника [1];

- «процес, що використовує сукупність засобів і методів збору, обробки та передачі даних (первинної інформації) для одержання інформації нової якості про стан об'єкта, процесу або явища (інформаційного продукту)» [3, с. 197];

- «поєднання процедур, які реалізують функції збору, накопичення, зберігання, обробки і передачі даних на основі застосування вибраного комплексу технічних засобів за участі управлінського персоналу» [11, с. 58].

Отже, «інформаційна технологія» визначається як система логічних дій, основна ідея якої полягає у взаємодії складових технічної, програмної сфер та управлінських і політичних кадрів, із зовнішнім інформаційним середовищем, і, відповідно, з інформаційним простором, який є предметом нашого дослідження, і залишається важливою темою для інформаційного дискурсу багатьох науковців зі сфери політології.

Аналіз останніх наукових досліджень. Дослідженню окремих аспектів трансформації інформаційного простору й інформаційного середовища шляхом застосування різноманітних інформаційно-комунікаційних технологій у системі публічної влади присвячено праці багатьох науковців.

Так, у наукових працях зарубіжних авторів, забезпечення ефективного прийняття управлінських рішень потребує широкого спектру повної, достовірної, об'єктивної та правдивої інформації, що, на думку Tyshchenko et al (2021) [16], можна досягнути шляхом широкого й систематичного використання новітніх цифрових технологій; на використання штучного інтелекту в процесі реалізації публічної політики вказує Ghia et al (2021) [13], досліджуючи проблеми трансформації даних у публічному секторі; на широке застосування інформаційно-комунікаційних технологій нового покоління, зокрема, штучного інтелекту для опрацювання великого масиву інформаційних потоків в діяльності органів публічної влади та їх взаємодію із громадськістю вказує Zhang & Lu (2021) [17] та ін. [14].

Схожої позиції дотримуються й українські вчені, які стверджують, що в сучасному глобалізованому суспільстві виникає необхідність швидкого прийняття ефективних політичних рішень, які мають ґрунтуватися на обробці великого масиву даних за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій на різних рівнях публічної влади з метою зменшення «цифрового розриву» та Глобального індексу кібербезпеки, які вказують на рівень готовності і спроможності країни запобігати та протидіяти кіберзагрозам [14].

Однак, за індексом цифрового розриву та недосконалістю розвинутої інфраструктури ІКТ [12].

Цей показник є доволі низький і пояснюється тим, що постсоціалістичні країни, маючи високий інтелектуальний потенціал, у 80-і роки ХХ століття зіткнулися з проблемою недостатнього рівня інформатизації [8].

Українські реалії свідчать про необхідність гармонізації існуючої інституційної диспропорції між органами публічної влади та громадськістю, які доповнюються незавершеною адміністративно-територіальною реформи та неврегульованістю функцій органів публічної влади й інститутів громадянського суспільства в державі, що зумовлюють невідповідність і недосконалість передавання інформації на різні рівні публічної влади та прийняття відповідних рішень на її основі без достатнього обґрунтування.

Мета дослідження. Розкрити й охарактеризувати теоретичні засади трансформації інформаційного простору у публічній владі України та запропонувати шляхи їх реалізації.

Виклад основного матеріалу. В сучасних умовах розвитку більшість держав прагнуть створити інформаційне суспільство, в якому всі його суб'єкти мають будь-де та в будь-який час можливість отримати за певну оплату або безоплатно на базі автоматизованого доступу та систем зв'язку будь-які відомості й знання, що потрібні для їхньої життєдіяльності та розв'язання власних і соціально важливих завдань.

Основним продуктом виробництва інформаційного суспільства є *інформаційний простір держави*, під яким науковці розуміють «множину текстових, аудіо- чи відеоповідомлень, які були оприлюднені чи плануються до оприлюднення на її території» [5].

Інформаційний простір держави має достатньо розгалужену структуру і включає до свого складу такі компоненти, як:

- інформаційна інфраструктура (інформаційне середовище);
- інформаційні ресурси на машинних носіях, а також розподілені по WEB-сайтах у мережі Internet;
- засоби та методи прикладної математики, які гарантують діяльність апаратних платформ (систем);

- організаційні заходи, які гарантують функціонування складових інформаційного простору;
- правові методи (норми), під якими розуміють інформаційне законодавство, міжнародні угоди й інші національні, а також міжнаціональні правові акти;
- ринок інформаційних технологій, засобів зв'язку, інформатизації та телекомунікації, інформаційних продуктів і послуг.

Кожна складова інформаційного простору характеризується відповідним забезпеченням; має свої структурні елементи та їхні прояви, що виражаються у конкретних діях суб'єктів взаємодії. У нашому дослідженні – суб'єктів публічної влади – органів державного управління, органів місцевого самоврядування, органів самоорганізації населення (див. рис. 1).

Інформаційний простір – складова соціального простору					
<i>складові:</i>					
інформаційна інфраструктура/інформаційне середовище	інформаційні ресурси	засоби та методи прикладної математики	організаційні заходи	правові методи	ринок інформаційних технологій
<i>способи забезпечення:</i>					
технічні і програмні засоби збереження, обробки і передачі інформації	машинні носії, WEB-сайти у мережі Internet	алгоритми і програмні засоби	функціональний підхід	інформаційне законодавство	інформаційні засоби зв'язку
<i>структурні елементи:</i>					
інформаційно-комунікативне середовище	програмні продукти	апаратні платформи	суб'єкти інформаційного простору	національні, міжнародні, міжнаціональні угоди і правові акти	інформаційно-комунікативні послуги
<i>прояв:</i>					
<i>оперативний зворотний зв'язок та ефективний комунікативний контроль</i>					

Рис. 1. Складові інформаційного простору та їх забезпечення

Джерело: авторська розробка

Як видно з рис. 1.1, інформаційний простір є базою для існування її складових і водночас – є складовою соціального простору. Інформаційне середовище серед інших складових інформаційного простору має особливе значення і включає комплекс способів, засобів та правил передачі/обміну інформацією, яка використовується у конкретний момент у конкретній системі конкретними суб'єктами взаємодії і сприяє формуванню «найближчого інформаційного оточення індивіда з метою забезпечення його продуктивної діяльності» [10].

Головною в інформаційному середовищі є його складова – інформаційно-комунікативне середовище, яке пронизане комунікативним (інформацією) та комунікаційним (її носіями) і сприяє не лише налагодженню *результативного зворотного зв'язку* між різними суб'єктами інформаційної взаємодії, а й забезпеченню *комунікативного контролю*, який передбачає проведення системного моніторингу за діяльністю державних органів влади з боку громадянського суспільства.

Інформаційно-комунікативне середовище сприяє проведенню у режимі онлайн обговорення термінових суспільних питань, організації відеоконференцій, відеочатів, швидкому обміну повідомленнями, одержанню відповіді на сайтах, інтернет-порталах, форумах, у соціальних мережах, налагодженню дієвих комунікативних зв'язків між керівниками та працівниками, між певними підрозділами та інше.

Під *інформаційним середовищем* ми розуміємо складову інформаційного простору, що включає комплекс способів, засобів та правил передачі/обміну інформацією, яка використовується у конкретний момент у конкретній системі управлінської діяльності конкретними суб'єктами взаємодії у публічній політиці – органами державної влади, органами місцевого самоврядування, органами самоорганізації населення.

Під *трансформацією інформаційного простору у системі публічної влади* – зміну стану інформаційного простору, що виникає за умов застосування новітніх інформаційних технологій, зокрема персонального комп'ютера, який сприяє утворенню інформаційно-комунікативного середовища, що, у свій час, відповідає наступним категоріям вимог:

- технічні вимоги – мультимедійні комп'ютери;
- програмні вимоги – програмне середовище має розв'язувати питання безпеки (реєстрації, персоніфікації, розмежування прав доступу до ресурсів), повинне стати інтегрованим (всі навчальні складові мусять подаватися в природному виді), зрозумілим для опанування, нескладним для наповнення та модифікації, забезпечувати змоги взаємодії, комунікації, моніторингу, передбачати порядок виходу зі складних обставин (експерт), створювати змоги для дистанційної взаємодії (on- і offline);
- академічні вимоги – методичне наповнення інформаційно-комунікаційного середовища;
- соціальні вимоги – формування відповідного товариства;
- вимоги до людського потенціалу, пов'язані з існуванням спеціалістів-програмістів.

Україна нині все більше набирає обертів у процесах трансформації інформаційного простору у публічній владі України, враховуючи *Індекс мережевої готовності*, який включає чотири субіндекси (оцінка середовища для розвитку ІТ; готовність суспільства до використання ІТ; фактичне використання державою, бізнесом, населенням та наслідки, які ІТ породжують в економіці і суспільстві; технологічна адаптація суспільства країни та ступінь використання ІКТ) та *Індекс цифрового розриву*, який включає вісім субіндексів інституційна спроможність, розвиток інтернету, розвиток ЦНАП, режим «без паперів», цифрова освіта, візитівка території (області, міста, району, громади), проникнення базових електронних послуг, галузева цифрова трансформація).

Як зазначає Міністерство цифрової трансформації України до 2024 року має бути охоплено 6 млн українців навчальним контентом на базі Дія [9].

Висновки і перспективи подальших досліджень. У результаті проведеного дослідження дійшли висновку, що Україна останнім часом досить успішно реалізує інформаційну політику у сфері формування сучасного і змістовно насиченого інформаційного простору, який характеризується трансформацією всіх його складових компонентів і сприяє формуванню умов задля:

- фронтальної інформатизації публічно-політичних процесів у державі;
- соціальної комунікації між суб'єктами публічної політики;
- глобалізації соціально-комунікаційних процесів, за яких сучасні способи і засоби збирання, нагромадження й опрацювання інформації, телекомунікації стають ефективною складовою всіх видів інформаційно-комунікаційних зв'язків без обмежень.

При формуванні концепту «інформаційний простір політики» ми пропонуємо розглядати цей простір як одну з форм соціального простору, котрій притаманні однакові просторові параметри і властивості, яка містить власні своєрідні форми взаємодії, власну будову та дизайн.

Подібний підхід дозволяє визначати такий простір як якісно новий стан (чи «поле», підсистему) політичного простору, який виходить за рамки виключно політичного, продовжуючи залишатися в той же час онтологічно з ним зв'язаним, та виникнення котрого вважається відповіддю на виклики суспільства на сучасному етапі. Іншими словами, простір, що гарантує представництво політики в соціальному просторі суспільства, можна презентувати у виді простору (поля), якому властивий власний своєрідний топос, що почасті перекриває елементи політичного й інформаційного підпросторів суспільства, гарантує «зворотний зв'язок» між політичними (робить його більш «публічним») та іншими складовими соціальної структури, та ефективний «комунікативний контроль», який визначає введення системного моніторингу громадської думки суспільно-політичних обставин і результативності влади.

Список використаної літератури

1. Бенько М.М. Інформаційні системи і технології в бухгалтерському обліку : монографія. К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. 336
2. Бінько І. Інформаційний простір України: стан та тенденції розвитку. *Бібліотечний вісник*. 2001. № 2. С. 15–18.
3. Грицунов О. В. Інформаційні системи та технології: навч. посіб. для студентів за напрямом підготовки «Транспортні технології»; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. Х. : ХНАМГ, 2010. 222 с.
4. Дурман М.О., Тохтарова І.М. Відкриті дані як інструмент інформаційного забезпечення прозорості публічної влади. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування* : електр. наук. фах. вид. / Херсон. нац. техн. ун-т. 2017. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ttpdu_2017_1_15.pdf
5. Інформаційний простір держави. URL: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1180>
6. Клименко І.В. Технології електронного урядування: навчальний посібник (2006). Київ: Вид-во ДУС. 225 с.
7. Клименко А.В., Гбур З.В. Інформаційне забезпечення органів публічної влади України. *Інвестиції: практика та досвід* № 5/2021. С. 80–87. http://www.investplan.com.ua/pdf/5_2021/15.pdf
8. Лященко Наталія. Проблеми політичної трансформації інформаційного простору сучасної України. *Практична політологія: тенденції і перспективи* : зб. матеріалів І-ї Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Київ, 17 березня 2021 р.) / за заг. ред. В.А.Гошовської. Київ.: НАДУ. 2021. С. 45–50. URL: <http://academy.gov.ua/parliaments/?lang=ukr&tip=dop&tipn=Page&page=3>
9. Мінцифри інформує про результати цифрової трансформації в регіонах України. <https://www.kmu.gov.ua/news/mintsyfyry-informuie-pro-rezultaty-tsyfrovoi-transformatsii-v-rehionakh-ukrainy>
10. Москалик Г. Поняття, природа і джерела формування інформаційно-комунікаційного середовища. *Гілея* : науковий вісник. 2013. № 77. С. 149–153. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_77_47
11. Ушакова І.О., Плеханова І.О. Інформаційні системи та технології на підприємстві : конспект лекцій. Харків : Вид. ХНЕУ, 2009. 128 с.
12. Шумаєва М. Індексна модель оцінювання розвитку інформаційного суспільства України на базі ІКТ-індексів. *Економіка*. 7(160). 2014. С. 104–117.

13. Ghia, A., Langstaff, M., Ware, D. & Wavra, R. (2021). Accelerating data and analytics transformations in the public sector. McKinsey & Company. Available at: <https://www.mckinsey.com/industries/public-and-social-sector/our-insights/accelerating-data-and-analytics-transformations-in-the-public-sector>
14. Larysa Komakha, Valentyna Goshovska, Volodymyr Slyshynskyy, Yuriy Lyashchenko, Natalia Lyashchenko. Prospects for the development of information and analytical activities in the system of public authority under the conditions of wartime posture in Ukraine. *Economic Affairs (New Delhi)*, 2022, october, vol. 67(04s), pp. 697–706. (Скопюс). Doi: 10.46852/0424-2513.4s.2022.3 <http://ndpublisher.in/admin/issues/EAv67n4sc.pdf>
15. Net Index Explorer. URL: <http://explorer.netindex.com>
16. Tyshchenko, S., Khrystenko, O. & Tyshchenko, M. (2021). Information and Analytical Support of Local Self-Government in the Context of Automation of Public Administration Services. *Modern Economics*, 29. 188–193. Available at: DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V29\(2021\)-29](https://doi.org/10.31521/modecon.V29(2021)-29)
17. Zhang, C. & Lu, Ya. (2021). Study on artificial intelligence: The State of the Art and future Prospects. *Journal of Industrial Information Integration*, 23. Available at: <https://doi.org/10.1016/j.jii.2021.100224>

THEORETICAL BASIS OF THE TRANSFORMATION OF THE INFORMATION SPACE IN THE PUBLIC AUTHORITY OF UKRAINE

Natalia Lyashchenko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service,
Department of Parliamentarism
Antona Tsedik str., 20, 03057, Kyiv, Ukraine*

The peculiarities of the transformation of the information space in the public authorities of Ukraine, related to the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine and the protection of the information space of the state, are substantiated, which is understood as a variety of text, audio and video materials, which are covered by means of mass communication in order to increase or decrease public trust in the state and authorities.

Attention is focused on the fact that in recent times there has been a significant development of mass communication in Ukraine, which includes the means of transmitting, storing and reproducing information, such as the press (newspapers, magazines, books), radio, television, the Internet, cinema, sound and video recordings, video text, teletext, billboards and panels, multimedia centers, who should care not about situational benefit, but about joint collective national benefit aimed at achieving a common goal, which today is the victory of Ukraine in the war with the Russian Federation.

It is noted that the issues of informatization of the political sphere, society's readiness for the use of information and computer technologies and the implementation of current legislation in the field of digital society development remain promising and contribute to the protection of our own national information space, ensuring information independence and security of the state as a whole.

The main product of the production of the information society is characterized – the information and communication space, which includes such structural components as information environment, information resources, means and methods of applied mathematics, organizational measures, legal methods (norms), the market of information technologies, which in the modern system of public power of Ukraine undergo qualitative changes and thereby characterize the features of the transformation of the information space.

It is proposed to consider the «informational space of politics» as a qualitatively new state of the political space, which contributes to ensuring the representation of politics in the social space of society and guarantees «feedback» between political and other components of the social structure and effective "communicative control" as a systematic monitoring of public opinion, socio-political circumstances and the effectiveness of government.

Key words: politics, information space, information and communication technologies, information environment, transformation of information space, means of mass communication, public power.

УДК 329.1/(477):316.422 «20»
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.30>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ У ПОСТВОЄННИЙ ПЕРІОД

Юрій Остапець, Віктор Петрінко

*ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
факультет суспільних наук, кафедра політології і державного управління
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

У статті охарактеризовано сучасний стан та трансформаційні перспективи партійної системи України у післявоєнні роки. Констатовано, що за результатами великого електорального циклу 2019–2020 рр. (президентські, парламентські вибори 2019 р., місцеві вибори 2020 р.), партійна структура України мала такий акторний склад: загальноукраїнські парламентські партії; загальноукраїнські непарламентські партії; регіональні політичні партії; субрегіональні партії (локальні партійні проєкти, етнічні партії: Демократична партія угорців України, «КМКС»-Партія угорців України).

Досліджено вплив парламентських виборів 2019 р. та місцевих виборів 2020 р. на розвиток вітчизняної партійної системи. Зазначено, що парламентські вибори 2019 р. суттєвим чином змінили конфігурацію партійної системи України як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях. За результатами виборів 5 % бар'єр голосів виборців подолали 4 нові партії з п'яти, які потрапили до парламенту: «Слуга народу», «Опозиційна платформа – За життя», «Європейська Солідарність», «Голос». З попереднього складу Верховної Ради України депутатські мандати здобуло лише ВО «Батьківщина».

Охарактеризовано конфігурацію партійної системи України за результатами вказаного електорального циклу та визначено її як систему з передомінуючою партією, якою стала партія «Слуга народу».

На основі вивчення сучасного стану вітчизняної партійної системи та основних світових трендів розвитку політичних партій, окреслено тенденції українського партійного будівництва у повоєнний період. До таких тенденцій віднесено: 1) успіхом у повоєнній Україні будуть користуватися загальноукраїнські партії націоналістичної проєвропейської орієнтації; 2) утворення персоналізованих політичних партій; 3) поява мережових партій; 4) низький рівень членства та децентралізована організаційна структура партій; 5) залишиться незмінним вплив на партійну систему гібридного політичного режиму; 6) відсутність чітких ідеологічних маркерів; 7) розбудова регіональних партійних проєктів.

Ключові слова: Україна, російсько-українська війна, партійна система України, електоральний цикл, парламентські вибори, регіональні партії, мережові партії.

Постановка проблеми. Широкомасштабна збройна агресія Росії проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 р., кардинально змінила ситуацію в Україні та світі. Ці зміни стануть важливим чинником, що визначатиме подальший розвиток нашої держави в усіх сферах суспільного життя та свідомості громадян. Суттєві трансформації відбудуться і у сфері партійного будівництва та безпосередньо партійній системі України. Ці зміни будуть накладатися на основні тренди, якими характеризується нині партієтворення у Європейському Союзі та сучасному світі.

Починаючи з середини XIX ст. в середовищі політичних партій відбулися суттєві трансформації від елітарних клубів до масових ідеологічних політичних партій, а потім до всеохоплюючих і картельних. З кінця XX ст. в еволюції політичних партій чітко окреслилися

дві нові тенденції, які обумовлені процесом глобалізації (утворення загальноєвропейських партій, партій «нової політики») та розвитком цифрових технологій (виникнення мережевих / кіберпартій). Йдеться про «загальносвітовий тренд трансформації політичних партій: від масових партій з чіткою ідеологічною спрямованістю і розгалуженою ідеологічною структурою до картельних / мережевих / кіберпартій із розмитою ідейною орієнтацією та відсутністю традиційної апаратно-організаційної структури» [1, с. 21].

Мета та завдання дослідження. Мета дослідження – охарактеризувати особливості розвитку та функціонування партійної системи України у поствоєнний період. До головних завдань дослідження відносимо такі: 1) дослідити конфігурацію та акторний склад партійної системи України до початку російсько-української війни; 2) окреслити перспективи розвитку партійної системи у поствоєнний період.

Аналіз останніх наукових досліджень. Аналізу партієтворення в Україні за результатами електорального циклу 2019–2020 рр. присвячена низка публікацій вітчизняних науковців. Перш за все, вказана проблематика стала предметом обговорення на конференціях «Політичні партії і вибори: українські та світові практики»: Випуск 4 (2020 р.), Випуск 5 (2021 р.), Випуск 6 (2022 р.). Свої наукові доробки щодо функціонування вітчизняної партійної системи у матеріалах конференції розмістили А. Ключкович, А. Колодій, Ю. Мацієвський, В. Лебедюк, В. Литвин, П. Молочко, Ю. Остапець, А. Романюк, О. Розумний та інші.

Комплексний аналіз розвитку та функціонування партійної системи України зроблено ужгородськими науковцями у монографіях «Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України» (досліджуються регіональні особливості вітчизняного партієтворення) [2] та «Особливості процесу інституціалізації політичних партій і партійної системи України в умовах демократичного транзиту» (характеризується процес інституціалізації вітчизняної партійної системи) [3].

Вказана проблематика стала також предметом дослідження у низці статей вітчизняних політологів: Г. Зеленько [4], М. Кармазіної [5], Ю. Копинця [1], А. Клячина [6], О. Розумного [7], А. Романюка [8] та інших.

Вклад основного матеріалу дослідження. За результатами великого електорального циклу 2019–2020 рр. (президентські, парламентські вибори 2019 р., місцеві вибори 2020 р.), партійна структура України мала такий акторний склад: загальноукраїнські парламентські партії; загальноукраїнські непарламентські партії; регіональні політичні партії; субрегіональні партії (локальні партійні проекти, етнічні партії: Демократична партія угорців України, «КМКС»-Партія угорців України). Угорські партії локалізовані в межах компактного проживання угорської національної меншини – Берегівському районі Закарпатської області.

«Основними типами партій, які утворюють на нинішній час партійну систему України, констатовано в монографії «Регіональний вимір розвитку і функціонування партійної системи України», є такі: парламентські партії («Слуга народу», «Голос», «Європейська солідарність»); «старі» партійні бренди (ВО «Батьківщина», ВО «Свобода», «Громадянська позиція»); популістські партійні структури (Радикальна партія Олега Ляшка); регіональні політичні партії («Рідне Закарпаття», «Рідне місто», «Довіряй ділам», «За конкретні справи», «Черкашани», «Команда Андрія Балоги»); партії національних меншин («КМКС»-Партія угорців України, Демократична партія угорців України, Партія поляків України, Циганська партія України); мілітаризовані партії («Партія захисників України», «Національний корпус», Українське об'єднання патріотів, «Правий сектор»); партії громадянських ініціатив («Громадянський контроль», «Об'єднання «Самопоміч»); іменні політичні партії різного гатунку («Громадсько-політичний рух Валентина Наливайченка»,

«Громадський рух Миколи Томенка «Рідна Україна», «Українська морська партія Сергія Ківалова», «Українська стратегія Гройсмана»» [2, с. 283–284].

Отже, парламентські вибори 2019 р. суттєвим чином змінили конфігурацію партійної системи України як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях. За результатами виборів 5 % бар'єр голосів виборців подолали 4 нові партії з п'яти, які потрапили до парламенту: «Слуга народу», «Опозиційна платформа – За життя», «Європейська Солідарність», «Голос». З попереднього складу Верховної Ради України депутатські мандати здобуло лише ВО «Батьківщина» [9].

Місцеві вибори 2020 р. значимих змін у конфігурацію партійної системи та її акторний склад не внесли, але черговий раз показали суттєвий вплив на результати виборів регіональних / локальних політичних партій. Ці вибори, «по-перше, були останніми у великому електоральному циклі 2019–2020 рр. По-друге, вони відбулися під час завершення чергового періоду реформи децентралізації, який підвищив політичну суб'єктність місцевих еліт, і, по-третє, проводилися за новими правилами встановленими Виборчим кодексом України, відповідно до яких суттєво зростала значимість партій у виборчому процесі» [10, с. 14–15].

«Місцеві вибори 2020 р. показали високий електоральний результат парламентських та «регіональних» політичних партій одночасно з високим рівнем фрагментації місцевих рад. Депутатами рад різних рівнів стали представники 113 політичних партій, а головами міських та селищних рад – представники 46 партій» [11]. Депутатські мандати у місцевих радах по Україні в цілому між парламентськими та регіональними партіями були розподілені майже порівну.

Конфігурацію партійної системи України за результатами вказаного електорального циклу можна визначити як систему з переддомінуючою партією, якою стала партія «Слуга народу». Традиційно в партійній системі України можна було виокремити партії, які відстоювали різні вектори розвитку України: проросійський – «Опозиційна платформа за життя», «Наші», «Опозиційний блок» та проєвропейський – «Європейська солідарність», «Слуга народу», «Голос» й інші [2; 3; 5; 9].

А також за результатами вказаного електорального циклу можна констатувати низький рівень інституціалізації партійної системи та українських політичних партій, про що свідчать розрахунки, проведені ужгородськими науковцями у монографії «Особливості процесу інституціалізації політичних партій і партійної системи України в умовах демократичного транзиту» [3]. Динаміка змін основних параметрів розвитку партійної системи розрахована і подана дослідниками у таблиці 1.

Таблиця 1

Динаміка змін основних параметрів розвитку партійної системи України (1998–2019)

Основні параметри партійної системи	1998	2002	2006	2007	2012	2014	2019
Частка мандатів, що розподіляються за партійними списками, %	50	50	100	100	50	50	50
Виборчий бар'єр, %	4	4	3	3	5	5	5
Частка голосів, які здобули партії (блоки), що подолали виборчий бар'єр, %	65,8	75,7	77,4	86,6	94,1	77,5	78,31

Продовження таблиці 1

Частка голосів, які отримали «старі» партії, %	41,5	39,1	51,7	80,5	81,7	30,8	31,5
Індекс волатильності	59	46	61	30	36	61	69
Індекс націоналізації	0,65	0,62	0,66	0,68	0,72	0,76	0,74
Індекс ефективного числа парламентських партій	4,9	4,7	3,4	3,3	4,3	4,8	2,7
Індекс агрегації	3,0	4,0	5,3	7,9	6,0	3,0	10,4
Кількість позапартійних депутатів	–	164	94	69	125	271	303

Джерело: [3, с. 195]

Таким чином, «збільшення кількості позапартійних депутатів: 2012 р. – 125; 2014 р. – 271; 2019 р. – 303; зменшення кількості голосів, відданих за «старі» партії: 2014 р. – 30,8 %; 2019 р. – 31,5 %; зростання індексу волатильності: 2012 р. – 36; 2014 р. – 61; 2019 р. – 6 і вказують на низький рівень інституціоналізації вітчизняної партійної системи» [3, с. 195–196].

Охарактеризувавши акторний склад та конфігурацію партійної системи України упродовж великого електорального циклу 2019–2020 рр. та враховуючи сучасні світові тренди партієтворення і функціонування сучасного українського політикуму, можна виокремити такі тенденції вітчизняного партійного будівництва у поствоєнний період. *По-перше*, не будуть мати електоральної підтримки політичні партії, які орієнтуватимуться на проросійські цінності. Зазначимо, що низка таких партій була заборонена рішенням Верховної Ради України 3 травня 2022 р.: «Опозиційної платформи – За життя», «Партії Шарія», «Наші», «Опозиційного блоку», «Лівої опозиції», «Союзу лівих сил», «Держави», «Прогресивної соціалістичної партії України», «Соціалістичної партії України», партії «Соціалісти» та партії «Блок Володимира Сальдо» [12]. Переорієнтація електорату цих партій, на думку А. Клячина, буде відбуватися наступним чином: 1) ребрендинг проросійських партій; 2) абсентеїзм частини виборців цих партій; 3) голосування за партію Президента; 4) хаотична дисперсія електорату цих партій; 5) переорієнтація на існуючі «неідеологічні» партії; 6) переорієнтація на нові партійні проекти [6, с. 56].

По-друге, залишаться в минулому політичні партії, які уособлювали собою поділ України на два різних регіони: «схід» та «захід» (відповідно до концепту «двох Україн»). «У повоєнний період, – вважає О. Розумний, – можна сподіватися на подолання соціокультурного поділу. Тенденція на послаблення його електорального впливу проявилася ще під час виборчих кампаній 2019 р., однак це принаймні частково можна пояснити «фактором В. Зеленського» і дискредитацією старих політичних еліт, що «окупували» обидва традиційні ідеологічні полюси. Тепер же йдеться про розмивання самого підґрунтя для існування полюсів – соціокультурних відмінностей між «заходом» та «сходом», зокрема в таких двох аспектах, як історична пам'ять і мовно-культурна ідентичність» [7, с. 120–122].

Про це також свідчить і опитування українських громадян проведене Центром Разумкова у вересні-жовтні 2022 р.: «обираючи між двома моделями суспільного розвитку європейською та російською, 70 % віддають перевагу європейській моделі, лише 0,5 % – російській (у 2017 р. ці показники становили відповідно 58 % і 4 %). Таким чином, зазначають експерти Центру, потужним чинником повоєнної консолідації громадян залишаться європейська та євроатлантична інтеграція про що свідчать результати опитувань, які показують, що інтеграція до ЄС і НАТО об'єднує українців не менше, ніж прагнення здобути цілковиту перемогу у війні» [13, с. 58–60].

Отже, успіхом у повоєнній Україні будуть користуватися загальноукраїнські партії націоналістичної проєвропейської орієнтації.

По-третє, зміниться акцент персоніфікованих партій, пов'язаних з іменами відомих особистостей. Якщо довоєнні партії такого типу були пов'язані з іменами відомих співаків (партія «Голос» С. Вакарчука), успішних мерів міст (партія «Об'єднання «Самопоміч» А. Садового), то персоналістські повоєнні партії, будуть пов'язані з іменами відомих військових, мерів-організаторів оборони свої міст, волонтерів. Таку практику український політикум уже проходив на парламентських виборах 2014 р., коли до партійних списків були залучені командири батальйонів, які воювали на Луганщині та Донеччині проти російських окупаційних військ. Слід зазначити, що персоніфікація політики, утворення іменних партій часто мають негативний вплив на функціонування партійної системи і політичний розвиток в цілому. Таким прикладом можуть слугувати низка партій у країнах Європейського Союзу: «Список Мар'яна Шареца» (Словенія), «Є такий народ» С. Трифонова (Болгарія) та інші.

По-четверте, особливий кейс будуть утворювати регіональні партійні проєкти створені для участі у місцевих виборах (в тому числі і партії національних меншин). Додаткові стимули їх утворення будуть пов'язані з розмежуванням у часі проведення парламентських та місцевих виборів (з 2010 р.), реформою децентралізації, а також небажанням з різних причин представників регіональних еліт балотуватися на місцевих виборах у списках загальнонаціональних рейтингових політичних партій (парламентських і непарламентських). Слід констатувати, що у зв'язку з відсутністю міцних регіональних осередків та достатнього кадрового потенціалу, більшість впливових партій під час виборів функціонуватимуть у якості «франшизи», надаючи окремим представникам місцевих еліт можливість балотуватися за партійними списками [2, с. 128–129].

По-п'яте, формат / конфігурація партійної системи України залишиться незмінною – багатопартійною системою з переддомінуючою партією, якою напевно буде «Слуга народу». Поляризація в партійній системі, яка колись була пов'язана з «партіями сходу» і «партіями заходу» залишиться в минулому, а опонувати переддомінуючій партії будуть низка інших як «старих», так і «нових» політичних партій, насамперед, «Європейська солідарність».

По-шосте, поява мережових / кіберпартій, які в своїй діяльності опираються на використання сучасних цифрових технологій. «Виникнення таких партій, – зазначає Ю. Остапець, – обумовлене тим, що на нинішньому етапі розвитку політичні партії змінюють організаційну структуру свого існування у зв'язку з глобальним процесом діджиталізації. І як наслідок вони неначе ховаються в соціальних мережах» [14, с. 177–178], матеріалізуючись лише для проведення виборчих кампаній та іншого роду акцій. Для них характерні такі риси: відсутність формального членства та організаційної структури, мінімізація чисельності і партійного апарату, безпосередня взаємодія з виборцями («Йоббік» в Угорщині, «Рух п'яти зірок» в Італії, «Партія свободи» в Нідерландах, «Слуга народу» в Україні та інші). Вказані принципи організаційної роботи мережових партій будуть активно використовуватися й іншими акторами вітчизняної партійної системи.

По-сьоме, значимим залишиться вплив на функціонування політичних партій і партійної системи України в цілому гібридного політичного режиму. Такий режим змінює сутність політичних інститутів, в тому числі і політичних партій [4; 15]. «Йдеться про те, що партії в українському політикумі перестають виконувати притаманні для них у демократичному суспільстві функції, і в одних випадках перетворюються на оболонки, всередині яких функціонують неформальні практики на кшталт «патрон – клієнтела»,

а в інших – виникають інституційні гібриди, які захищають інтереси окремих особистостей чи фінансово-олігархічних угруповань» [14, с. 179].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, партійну систему України у повоєнні роки чекає повне перезавантаження, яке пов'язане з негативним відношенням українців до політичних партій (за результатами опитування рівень довіри на рівні 1–2 %), і яке буде обумовлене вище вказаними особливостями її функціонування після завершення війни, в тому числі і оновленням нормативно-правової бази їх діяльності (фінансування, утворення, припинення діяльності). Таким чином, Україна отримає «третю» партійну систему («перша» існувала з 1991 до 2014 р., а «друга» з 2014 до початку російського вторгнення в Україну). Повоєнні політичні партії будуть характеризуватися децентралізованою організаційною структурою, низьким рівнем членства [8], домінуванням «мережевого» способу діяльності та відсутністю чітких ідеологічних маркерів.

Список використаної літератури

1. Копинець Ю. Вплив сучасних тенденцій розвитку країн Європейського Союзу на еволюцію і функціонування партійної системи України : дис. ... к. політ. наук : 23.00.02 / Ужгородський національний університет. 2021. 269 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/11/dis_kopynets.pdf (дата звернення 17.01.2023).
2. Манайло-Приходько Р., Остапець Ю. Регіональний вимір розвитку та функціонування партійної системи України : монографія. Ужгород : Вид-во «Рік-У», 2020. 338 с.
3. Палінчак М., Остапець Ю., Лешанич М. Особливості процесу інституціалізації політичних партій і партійної системи України в умовах демократичного транзиту. Ужгород : Ліра, 2021. 240 с.
4. Зеленько Г. Трасекторія політичного режиму в Україні: демократія vs олігархічна клановість. Політичний процес у незалежній Україні: монографія. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 101–139.
5. Кармазіна М. Політичні партії в Україні. 2014–2017 рр. К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2018. 168 с.
6. Клячин А. Напрями перерозподілу електорату заборонених в Україні політичних партій: базові моделі. *Регіональні студії*. 2023. № 32. С. 56–62.
7. Розумний О. Контури повоєнного суспільно-політичного ландшафту України. *Національна безпека і оборона*. 2022. № 4. С. 120–122.
8. Романюк А. Особливості та тенденції трансформації членської бази в політичних партіях України. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2022. Випуск 43. С. 295–305.
9. Партійна система України після 2019 року: особливості та перспективи розвитку / Центр Разумкова. К., 2020. 140 с.
10. Остапець Ю., Копинець Ю. Регіональні особливості електоральних практик в Україні у контексті місцевих виборів 2020 року. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами п'ятої міжнародної наукової конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики» (пам'яті Юрія Романовича Шведи) від 28 листопада 2020 року / за ред. Анатолія Романюка і Віталія Литвина*. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. Вип. 5. С. 14–34.
11. Моніторинг місцевих виборів 2020: підсумки. URL: http://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/monitoring_mestnyh_vyborov_2020_itogi.html (дата звернення 04.02.2023).
12. ВР остаточно заборонила діяльність проросійських партій. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/3/7343743/> (дата звернення 03.04.2023).

13. Політичні цінності та політико-ідеологічні орієнтації громадян України в період російської агресії. *Національна безпека і оборона*. 2022. № 4. С. 50–67.
14. Остапець Ю. Мережеві (діджитал) партії в українському партогенезі: що далі чекає на українську партійну систему. *Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура: матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid-19»* / відповідальні за випуск: В. І. Гиря., М. М. Вегеш. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. С. 177–179.
15. Мацієвський Ю. У пастиці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці: Книга – XXI, 2016. 277 с.

TRANSFORMATION OF THE PARTY SYSTEM OF UKRAINE IN THE POST-WAR PERIOD

Yurii Ostapets, Viktor Petrinko

*State University "Uzhgorod National University",
Faculty of Social Sciences, Department of Political Science and Public Administration
Universytetska str., 14, 88000, Uzhhorod, Ukraine*

The current state and transformation prospects of the party system of Ukraine in the post-war years have been characterized in the article. According to the results of the major electoral cycle of 2019–2020 (presidential and parliamentary elections of 2019, local elections of 2020), the party structure of Ukraine had the following actor composition: all-Ukrainian parliamentary parties; all-Ukrainian non-parliamentary parties; regional political parties; sub-regional parties (local party projects, ethnic parties: Democratic Party of Hungarians of Ukraine, "KMKSZ" – Party of Hungarians of Ukraine).

The influence of the parliamentary elections of 2019 and local elections of 2020 on the development of the domestic party system has been studied. It is worth while mentioning that the parliamentary elections of 2019 significantly changed the configuration of the party system of Ukraine both at the national and regional levels. According to the results of the elections, 4 new parties out of the five entering the parliament overcame the 5% vote barrier: "Servant of the People" ("Sluha Narodu"), "Opposition Platform – For Life" ("Opozytsiyna platforma – Za Zhyttya"), "European Solidarity" ("Yevropeiska Solidarnist"), "Voice" ("Holos"). From the previous composition of the Verkhovna Rada of Ukraine, only the All-Ukrainian Union "Fatherland" ("Batkivshchyna") won deputy mandates.

The configuration of the party system of Ukraine according to the results of the indicated electoral cycle has been characterized and defined as a system with a pre-dominant party, which the "Servant of the People" party became.

Based on the study of the current state of the domestic party system and the main global trends in the development of political parties, the trends of Ukrainian party building in the post-war period have been outlined. These include: 1) all-Ukrainian parties with a nationalist pro-European orientation will experience success in post-war Ukraine; 2) the formation of personified political parties; 3) emergence of network parties; 4) low level of membership and decentralized organizational structure of parties; 5) the influence on the party system of the hybrid political regime will remain unchanged; 6) the lack of clear ideological markers; 7) the development of regional party projects.

Key words: Ukraine, russian-Ukrainian war, party system of Ukraine, electoral cycle, parliamentary elections, regional parties, network parties.

УДК 007:(438):172.4

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.31>

ІДЕОЛОГІЧНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНОЧОЇ ПРЕСИ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ І ПОЛОВИНИ XIX – І ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТЬ

Марія Павлюх, Інна Пахолок

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут прикладної математики та фундаментальних наук, кафедра міжнародної інформації
вул. Степана Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна*

Досліджено особливості ідейно-політичних та типологічних особливостей української жіночої періодики у Східній Галичині I половини XIX – I половини XX століть, яка вирізняє цю групу патріотичної періодики у феномен, що став частиною загальноукраїнської патріотичної періодики визвольних змагань українського народу на шляху до здобуття власної державності. Жіноча періодика на території Східної Галичини (включаючи територію Коломиї) стала явищем, яке дало поштовх до розвитку сучасної жіночої періодики в Україні та світі, заклало популярні жанри, тематичну спрямованість і проблематику сучасної жіночої періодики, включаючи також політичну. Різні за політичною спрямованістю, адресатами, аудиторією, – усі ці жіночі видання відіграли важливу роль у розвитку жіночої преси та історії української державності. Виокремлено основні типологічні особливості, які характерні жіночій періодиці у Східній Галичині; проведено коротку ретроспективу розвитку жіночої періодики на західноукраїнських землях; встановлено, що, поряд з українською жіночою періодикою у Галичині також виходили польські жіночі видання, які розвивалися за тими ж ознаками, що й українські.

Мета статті – дослідити характерні ідеологічно-політичні та типологічні особливості української жіночої періодики у Східній Галичині.

Методи дослідження. У статті використано комплекс загальних і спеціальних методів: аналізу характерних типологічних ознак та ідейно-політичних особливостей української жіночої періодики; синтезу у виокремленні сучасних жанрів і побудови жіночих видань; ретроспективний хронологічний виклад матеріалу; компаративний аналіз у порівнянні польських та жіночих періодичних видань.

Результати і висновки. Український жіночий рух та жіноча періодика у Східній Галичині I половини XIX – I половини XX століть є одночасно: окремим самостійним явищем в історії української жіночої періодики, а також частиною визвольного руху західноукраїнських земель на шляху до утвердження самостійності.

Ключові слова: українська жіноча періодика; типологічні особливості; прототип жіночої преси; український жіночий рух; визвольні змагання.

Вступ. Ідейно-політичний рух українських жінок за свої права розвинувся у II половині XIX ст. і набув широкого розмаху. Політична жіноча преса, яка була його рушійною силою сьогодні становить окремий етап в історії української журналістики. До галицької періодики варто зараховувати видання, які з'явилися набагато раніше і були призначені для жіночого читання (альманахи Наталі Кобринської, видання Северина Шеховича, журнали жіночої моди), що не мали яскраво вираженого націоналістичного спрямування. Така особливість галицької періодики для жінок була пов'язана з двома рухами: загальноєвропейським жіночим рухом за рівність і права та політичним рухом української нації у боротьбі за свою свободу.

Постановка проблеми та шляхи її практичного вирішення. Досліджуємо жіночу періодику Східної Галичини, а також коломийські часописи: «Жіноча доля», «Жіноча воля», «Світ молоді», які були впливовими часописами того часу. Окрім того, слід зазначити, що одночасно із українською жіночою періодикою на українських землях виходила польська жіноча періодика. Проте поняття «галицька» в українській і польській історіографіях слід розмежовувати, інколи конкретизуючи польські видання як львівські часописи, а українські обмежуючи територією Східною Галичини, до складу якої входила Коломия у I половині ХХ століття.

Головною проблемою цієї наукової статті є дослідження ідеологічно-політичних та типологічних особливостей української жіночої періодики I половини ХІХ – I половини ХХ століття. Практичним значенням цієї наукової статті є розгляд і аналіз цих особливостей.

Мета статті – виокремити та дослідити ідейно-політичні і типологічні особливості української жіночої періодики у Східній Галичині.

Основна частина. Досі існує погляд на галицьку періодику для жінок як частини пропагандивно-політичної журналістики II половини ХІХ і I половини ХХ ст., як загальний структурний елемент західноукраїнської періодики [1, с. 197]. Такий підхід у дослідженні жіночої періодики не виокремлює її від загального національно-визвольного руху. Проте багатоелементність та особливості жіночого руху в Галичині та жіночої періодики мають глибшу основу, аніж може здатися на перший погляд: це, насамперед, і жіночий, і патріотичний, і ідейно-політичний рух водночас. Цим український жіночий рух відрізняється від загальноєвропейських тенденцій феміністичного руху.

Альманахи Наталі Кобринської мали не тільки феміністичні ідеї, а й значний мистецький, художній та публіцистичний доробок поетес і письменниць. Альманахи Кобринської – це не тільки історія української жіночої альманахової журналістики, а й історія жіночої літератури. Отже, на розвиток української літератури накладаються ідеї емансипації галицької жінки, спричинені європейськими віяннями та націоналістичні ідеї, пов'язані із визвольними змаганнями українського народу.

Жіночий рух став поштовхом до інтенсивності жіночої діяльності і просвітництва серед сільського жіноцтва, а також сприяв пошуку ролі української жінки в українській історії. Ставлення української інтелігенції до жіночого руху було неоднозначним. Наприклад, Ольга Кобилянська у листах до Осипа Маковея писала, що не розуміє жіночий рух тільки як: короткі стрижки, чоловічий одяг чи самотні жіночі прогулянки, а прагнення до духовного розвитку особистості через освіту і творчість. Своєрідною була позиція Дмитра Донцова, котрий не сприймав жіночого начала в культурі. Іван Франко вітав ідею створення жіночої періодики та української жіночої літератури [11, с. 197]. Українська інтелігенція підтримувала єдину спільну мету жіноцтва – «служінню своєму народу», яка й стала негласним гаслом жіночого руху [2].

Особливості галицької періодики визначають види, ознаки і групи, які формують її окремим явищем у вивченні західноукраїнської журналістики, явищем, що не було продуктом свого часу чи панєвропейською модою, а мало чітко визначену мету, завдання і подвижницьку національну місію та здійснювалося завдяки українському жіноцтву. «Поступове поширення у першій половині ХХ ст. жіночого руху у провінції Галичини викликало потребу у спеціалізованих пресових органах для сільського жіноцтва» [2, с.25]. Пресових жіночих органів налічувалося в цей час близько двох десятків.

У деяких жіночих виданнях, у назві (шапці) зазначалася *періодичність, політична спрямованість і адресат* (курив – М.П.), якому було присвячено часопис: «Громадянка: Двотижневик», «Жіноча воля: Часопис для сільських господинь», «Мета: Орган

українських поступових жінок» та ін. Це вагома типологічна ознака галицької жіночої періодики, яка визначала головну мету видання на титульній сторінці.

В. Передирій у анотованому каталозі для жінок подає шістнадцять назв видань для жінок [2], які ми досліджуватимемо: «Громадянка» (1938), «Жінка: Орган центрального українського жіночого товариства «Союзу українок» у Львові (1935–1939), «Жіноча воля: часопис для сільських господинь» (1932–1939), «Жіноча доля» (1925–1939), «Жіноче діло» (1912), «Жіночий вістник» (1922), «Жіночий голос: Часопис українських працюючих жінок» (1931–1939), «Лада: Письмо поучительное русским дѣвцамъ и молодыцамъ въ забаву и поученіе» (1853), «Мета: Орган українських поступових жінок (1908), «Наша мета: Часопись робітного жіноцтва» (1919–1920), «Нова хата: Журнал для плекання домашньої культури» (1925–1939), «Русалка: Письмо для красавиць» (1868–1870), «Світ молоді: Місячник для українських дівчат (1932–1939), «Світ українки: Жіночий популярний часопис» (1938), «Українка: Популярний часопис центрального жіночого товариства «Союз українок» у Львові (1938–1939), «Українська господиня: Додаток до «Сільського господаря» (1929).

До галицької періодики дослідниця не зараховує так звані «одnodнівки» [6, с. 48], які становлять важливі друковані документи жіночих конгресів та різних жіночих організацій, значна частина яких була надрукована на сторінках друкованих органів. Враховуючи особливості «одnodнівок» і зазначених в них завдань для жіночої преси, доцільно їх розцінювати як типологічні особливості галицької періодики для жінок, як її складова, бо вони були важливими документами українського жіночого руху, а отже, і жіночої галицької періодики. Одnodнівки видані різними жіночими організаціями як окремий невеликий згорток прийнятих і розглянутих питань на конгресах, жіночих зборах і конференціях. Одnodнівки почали видавати одразу ж після першого жіночого конгресу, ініціатором якого була Наталя Кобринська 1882 року.

Типологічною особливістю жіночої періодики була їхня *просвітницька мета*: «Часописи були призначені для селянок та містечкового жіноцтва і мали на меті провітити нашу меншу сестру, допомогти жіноцтву, щоб воно було моральне, патріотичне, щоб любило свою неньку Україну, щоб селянки були добрими й зразковими жінками своїм чоловікам, а матері – своїм дітям» [3, с. 116]. Тобто у першу чергу, як бачимо, інтелігентки, які були авторами публікацій жіночої періодики прагнули нести освіту та культуру до української селянки, а також патріотично-моральне виховання до українського села через жіночі друковані органи.

Галицька періодика для жінок вела *розищрену пропаганду* традиційних, притаманних українському народові, християнських моральних чеснот і сімейних цінностей, що сильно відрізняло її від ідей емансипації в Європі і сучасного феміністичного руху, який пропагує сексуальну свободу чи так зване вільне кохання. На шпальтах галицької періодики пропагувалися: здоровий спосіб життя (подані лекції відомих медиків про жіночу гігієну, про шкідливість алкоголю, зокрема статті Софії Парфанович), проводилася нещадна боротьба проти алкоголізму у селах (рух, який широко підтримувала греко-католицька церква); лунали заклики до подружньої вірності і хорошого виховання дітей.

Поряд з тим, на шпальтах жіночої періодики селянкам були запропоновані для читання кращі твори української і світової літератури, а деякі твори були перекладені українськими жінками-інтелігентками. *Культурне просвітництво* як важлива типологічна особливість жіночої періодики надала вигляду «серйозної» періодики часописам для жінок, і перетворила їх у важливі органи культурно-політичного руху в Галичині [3].

До типологічних особливостей жіночої періодики можна зарахувати її *педагогічний та дидактичний характер*. На сторінках жіночої преси виступала талановитий педагог Софія Русова. Фахова приналежність Софії Русової визначила тематичну спрямованість більшості її статей. Насамперед її цікавили педагогічні проблеми. Основні тенденції розвитку європейської педагогічної думки та власні судження з приводу мети, завдань, способів і засобів національної освіти та виховання окреслені в її численних статтях. Головною ідеєю, яка проходить крізь усі педагогічні праці Софії Русової – ідея створення національної системи освіти [4, с. 462]. В основі виховної системи Софії Русової лежить принцип формування у дітей національної свідомості, самоповаги і гідності.

Патріотично-виховний типаж багатьох статей жіночої періодики надавали цій пресі національного характеру. Статті про любов до рідного краю складають головну тематику багатьох жіночих видань, висуваючи їх на головний план, а традиційно жіночі проблеми та їхнє обговорення на сторінках цієї періодики залишилися на другорядному плані. Ця типологічна особливість жіночої преси – головна відмінність жіночого руху і жіночої преси від загально-політичного руху на західних землях у міжвоєнний період.

Однією з типологічних ознак галицької періодики для жінок є її *універсальний характер і множинність тем*, тобто у виданнях не обговорювалися тільки жіночі проблеми; багато з них містили публіцистику, статті на історичні, культурні і політичні теми, бібліографічний відділ та рекламу, оголошення [6]. Ця так звана «серйозна» періодика містила на своїх сторінках значний літературно-мистецький доробок: поезію і прозу сучасних поетес, письменників, кращі переклади світової класики. Саме ця типологічна ознака перетворила жіночу пресу на високий рівень, на рівень «серйозної» періодики, на рівень поважних політичних друкованих органів; пресу, яка формувала громадську думку, яка захищала національні інтереси України, яка організувала навколо себе жіноцтво, яка зробила з освічених жінок потужну політичну формуцію, активну суспільну силу.

До типологічної особливості жіночої періодики зараховуємо, *«різношаровість»* аудиторії. Ця преса орієнтувалася не на один суспільний прошарок (інтелігенцію чи селянок), а на усі верстви населення незалежно від майнового становища, походження чи віку жінок. І дівчатка, і бабусі, і молодіці могли знайти для себе корисне: цікаві рецепти; поради як за собою доглядати: перші основи сучасного макіяжу, живильні маски на обличчя, правила гігієни та порядку у домішках. Жінки мали можливість стежити за модними сукнями, порівнюючи їх з європейськими модними речами. Жіночі журнали подавали якісні світлина відомих у світі жінок того часу, які долучалися до важливих суспільно-політичних подій. Редакції українських жіночих журналів встановлювали низьку ціну, щоб небагаті жінки мали можливість читати і вчитися.

Типологічна особливість усієї галицької періодики для жінок – *«різношаровість»*: жіночі видання відрізнялися одні від одних метою, політичною спрямованістю і тематикою. Ранні видання (Северина Шеховича) були розважальні за своїм характером – забавою для великосвітніх панянок із анекдотами, іграми, але без політично-патріотичного виховання. Ці москофільські видання мали вузьку аудиторію, оскільки тільки багатий прошарок освічених жінок, не українок, а переважно польок за походженням, були їхньою аудиторією. Ці видання не мали патріотичного ґрунту, хоча на їхніх сторінках можна знайти жваве обговорення жіночих проблем. Інші жіночі видання були органами різних жіночих організацій: «Наша мета: Часопис робітного жіноцтва», «Українка: Популярний часопис центрального жіночого товариства Союз українок у Львові», тоді як москофільські журнали присвячувалися красуням з аристократичних сімей: «Лада: Письмо поучительное русским дьвицамъ и молодицамъ въ забаву и поученіе», «Русалка: Письмо для

красавиць». Видання Шеховича можна вважати прототипом європейської моди на жіночі клуби, де жінки сходилися, щоб позбавитися нудьги, а не заради високих ідей. Подекуди на сторінках «Русалки» і «Лади» обговорювалися суто жіночі проблеми, нехтувалися важливі суспільні і політичні новини.

Типологічною особливістю галицької періодики є її мова. Жіночі видання друкувалися язичієм, польською і українською мовами – залежно від аудиторії і видавця. Ранні москофільські жіночі видання послуговувалися язичієм і були розраховані на ті верстви населення, які симпатизували російській імперії та мріяли про приєднання до неї галицьких земель [6]. Українські жіночі видання друкувалися старим правописом до 1920 року, опісля правописом 1933 року. Політична орієнтація видань визначала мовні особливості: австро-фільську, москофільську та національну, тобто українську.

Висновки. Головними ідейно-політичними та типологічними особливостями української жіночої періодики у Східній Галичині I половини XIX – I половини XX століть є такі: періодичність, політична спрямованість та адресат, одноднівка преса, пропаганда цінностей, культурне просвітництво, педагогічний і дидактичний характер, патріотично-виховний пласт на першому плані, а жіночі проблеми – на другому, універсальний характер і множинність тем, «різношаровість», різноманітна спрямованість.

Отже, враховуючи таку велику кількість типологічних особливостей галицької періодики, виокремлюємо жіночі періодики як окреме явище, як частину національно-політичного руху в Галичині I половини XX ст. та як окрему сторінку в історії української журналістики. Типологічні особливості галицької періодики для жінок визначають її групи та види, а різносторонність жіночої періодики відіграла важливу роль у етапі становлення національної свідомості українки. Найважливішою формулою української жіночої преси є родинні цінності у поєднанні з любов'ю до рідної країни, втілені у формулі: сім'я + Україна, в якій історична роль жінці-українці відведена як берегині сімейного вогнища і великій патріотці.

Список використаної літератури

1. Кость С. А. Нариси з історії західноукраїнської преси першої половини XX століття. Львів, 2002. С. 167–198.
2. Українські періодичні видання для жінок в Галичині (1853–1939 рр.): Анотований каталог / Укл. В.А. Передирій. Львів, 1996. С. 3.
3. Романюк М. М., Галушко М. В. Українські часописи Коломиї (1865–1994): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 1996. 238 с.
4. Чума О. Публіцистично-наукова спадщина Софії Русової. *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики*. Львів, 2004. Вип. 12. С. 459–471.
5. Франко І. Альманах чи газета. Зб. Творів: у 50 т. Т. 28. К., 1984. С. 197.
6. Передирій В. Галицька періодика для жінок: становлення, розвиток, проблематика (1853–1939 рр.). *Збірник праць науково-дослідного центру періодики*. Вип. 2. Львів, 1995. С. 44–63.

IDEOLOGICAL-POLITICAL AND TYPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE UKRAINIAN WOMEN'S PRESS IN EASTERN GALICIA IN THE HALF OF THE 19TH AND HALF OF THE 20TH CENTURIES

Mariia Pavliukh, Inna Pakholok

Lviv Polytechnic National University,

Institute of Applied Mathematics and Fundamental Sciences,

Department of International Information

Stepana Bandery str., 12, 79000, Lviv, Ukraine

Abstract. The peculiarities of the ideological, political and typological features of Ukrainian women's periodicals in Eastern Galicia of the first half of the 19th and the first half of the 20th centuries were studied, which distinguishes this group of patriotic periodicals into a phenomenon that became part of the all-Ukrainian patriotic periodicals of the liberation struggles of the Ukrainian people on the way to obtaining their own statehood. Women's periodicals on the territory of Eastern Galicia (including the territory of Kolomyia) became a phenomenon that gave impetus to the development of modern women's periodicals in Ukraine and the world, laid the groundwork for popular genres, thematic orientation and issues of modern women's periodicals, including political ones. Different in terms of political orientation, addressees, audience – all these women's publications played an important role in the development of the women's press and the history of Ukrainian statehood. The main typological features that are characteristic of women's periodicals in Eastern Galicia are singled out; a brief retrospective of the development of women's periodicals in Western Ukrainian lands was conducted; it was established that, along with Ukrainian women's periodicals, Polish women's publications were also published in Galicia, which developed along the same lines as Ukrainian ones.

The purpose of the article is to investigate the characteristic ideological, political and typological features of Ukrainian women's periodicals in Eastern Galicia.

Research methods. The article uses a complex of general and special methods: analysis of characteristic typological features and ideological and political features of Ukrainian women's periodicals; synthesis in the identification of modern genres and the construction of women's publications; retrospective chronological presentation of the material; comparative analysis comparing Polish and women's periodicals.

Results and conclusions. The Ukrainian women's movement and women's periodicals in Eastern Galicia in the 1st half of the 19th and 1st half of the 20th centuries are at the same time: a separate independent phenomenon in the history of Ukrainian women's periodicals, as well as a part of the liberation movement of the western Ukrainian lands on the way to establishing independence.

Key words: Ukrainian women's periodical; typological features; prototype of the women's press; Ukrainian women's movement; liberation competitions.

УДК 323:327.172

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.32>

ДЕМОКРАТІЯ ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Ірина Радіонова

*Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди,
кафедра політології, соціології і культурології
вул. Алчевських, 29, 61002, м. Харків, Україна*

Радикальність викликів ШІ (штучного інтелекту) не має аналогів серед технологічних інновацій ХХ століття. Метою статті є визначення амбівалентності використання ШІ щодо демократії.

Підкреслено, що майбутнє демократії в еру ШІ є надскладним відкритим питанням, оскільки виклики та зміни залежать від значної кількості факторів, у тому рахунку й від того, як технології ШІ будуть розвиватися в ближчому та віддаленому майбутньому. З'ясовано, що гостре змагання між авторитарними та демократичними країнами відбувається за візію просування у сфері ШІ.

Вплив нових технологій на демократичні структури та процеси дозволяє впроваджувати е-демократію як одну з низки стратегій спрямованих на підтримку демократії, демократичних інститутів та процесів, а також поширення демократичних цінностей. При цьому виявлено загрозу, що застосування ШІ може призвести до зростання інформаційної нерівності, поширення принципово нового рівня маніпулятивних технологій, зростання популізму, втрати індивідуальної відповідальності за прийняті рішення та інш. Особлива увага приділена амбівалентності використання е-виборів, трансформацій публічного простору. Зазначено, що поряд із все більшим застосуванням технологій ШІ в усіх сферах діяльності, зростає усвідомлення можливостей зловживання ШІ.

Наголошено, що особливу актуальність має демократизація самого ШІ. Актори ШІ, котрі розгортають та оперують ШІ (перш за все хай-тек гіганти), отримують все більшу владу. Їхня діяльність через комерційні та технологічні причини є непрозорою. Відповідно публічна сфера значною мірою контролюється приватними корпораціями. Відбувається величезний зсув у бік індустріального ШІ у порівнянні з академічними колами. Існує загроза для загального балансу в екосистемі ШІ через доступ до інформації та ресурсів.

Встановлено, що амбівалентність використання ШІ щодо демократії потребує підвищеної уваги та критичної рефлексії з боку політиків та стейкхолдерів. Йдеться про необхідність ретельно відстежувати стан та можливі перспективи розвитку ШІ – як нові можливості для розвитку та оновлення демократії, так і загрози від використання технологій ШІ проти демократичних принципів, норм і механізмів, регламентів та духу демократії.

Ключові слова: амбівалентність ШІ щодо демократії, актори ШІ, демократія, демократизація ШІ, е-вибори, е-демократія, штучний інтелект (ШІ).

Постановка проблеми. Радикальність викликів ШІ не має аналогів серед технологічних інновацій ХХ століття. На часі вимога нового рівня узагальнень, перегляду розуміння взаємодії та взаємовпливу демократії та ШІ.

ШІ вже сьогодні (ще не вийшовши на рівень просунутого ШІ) у своїй глобальності постає перед кожним суспільством як конкретні можливості, спокуси та небезпеки у специфічному історичному, соціокультурному, політичному контексті. Через принципову відмінність у цінностях, нормах, діапазоні схвалюваних та прийнятних соціальних практик ШІ використовується і буде використовуватися автократіями та демократіями по-різному. Завдання демократії сформувати структуру, розподілений набір процесів та інститутів, які дозволять нам знайти відповіді на питання існування у світі, де відповіді ґрунтуються на

big data та ШІ. Зростання влади розробників ШІ та непрозорість їхньої діяльності висувають завдання демократизації самого ШІ.

Вітчизняні дослідники фокусують увагу на використанні засобів ШІ в політичній сфері. При цьому І. Сабов розглядає використання технологій ШІ під час президентських виборів у США 2016 року, референдумі у Великобританії 2016 року (Brexit) [9]. Він попереджає про негативні сторони застосування ШІ в політичній сфері та маніпуляції громадською думкою. В. Костенко [2] аналізує національні стратегії розвитку ШІ, з'ясовує їх цілі та можливості досягнення цих цілей. Дослідження різних аспектів е-демократії знайшло відображення в напрацюваннях Е. Войнової [1], А. Мхітарян [6], С. Пиріг [8] та інших. Значну увагу вітчизняні дослідники приділяють правовому регулюванню у сфері ШІ [3; 5; 7].

Мета дослідження – визначити амбівалентність використання ШІ щодо демократії.

Виклад основного матеріалу. Майбутнє демократії в еру ШІ є надскладним відкритим питанням, оскільки виклики та зміни залежать від значної кількості факторів, у тому рахунку й від того, як технології ШІ будуть розвиватися в ближчому та віддаленому майбутньому. EU Commission's High-Level Expert Group on Artificial Intelligence прийшла до висновку про наявність незначного досвіду щодо наслідків використання ШІ через новизну технології, нестачу ретельного та системного розуміння впливу цієї технології, асоційованих з нею бізнес-моделей, непередбачуваність її застосування, розвитку, еволюції навіть у короткий проміжок часу [19, р. 1704].

Підкреслимо, що само визначення ШІ постійно змінюється. Зараз більшість країн приймає визначення Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD): «система ШІ це машинна система, яка може для заданого набору визначених людиною цілей робити прогнози, рекомендації або рішення, що впливають на реальне чи віртуальне середовище» [12; 20]. Системи ШІ призначені для роботи з різним рівнем автономності. При цьому рівень автономності не завжди зрозумілий навіть розробникам, котрі обходять загострення дискусії щодо проблеми, називаючи її «емерджентні властивості». Тобто йдеться про несподівані здібності системи. Прикладом ШІ Bard (Google AI) розуміє бенгальську мову, хоча не був навчений їй [22].

Парадоксальність у тому, що висновки про «фундаментальну», «радикальну», «глибоку» невизначеність щодо ШІ супроводжуються гострим змаганнями за технологічне випередження, використання ШІ в усіх сферах життя. Зараз більшість розвинутих країн вже має засадничі плани щодо розвитку ШІ. Вони можуть бути оформлені як цілісні національні стратегії, проекти національних стратегій, а можуть існувати у вигляді низки документів, присвячених окремим напрямам діяльності [10]. Гостре змагання між авторитарними та демократичними країнами відбувається за візію просування у сфері ШІ. У 2023 році ЄС планує прийняти EU Artificial Intelligence Act. Передбачається, що він поширить «Brussels Effect» на сферу ШІ, як вже сталося із впливом європейського регулювання на обробку приватних даних. ЄС розробляє першу міжнародну конвенцію щодо ШІ, яка спрямована на захист фундаментальних прав, демократичних інститутів та верховенство права. Ця конвенція буде відкритою для країн, що не входять до ЄС.

У США почалася розробка AI Bill of Rights, однієї з основних політичних ініціатив США у сфері ШІ. Необхідно прояснити та уточнити права та свободи громадянина в умовах автоматичного прийняття рішень у повсякденному житті без прозорості, звітності та персональної відповідальності [21]. ШІ для своєї життєдіяльності потребує big data. Відповідно серед головних вимог захист персональних даних (data protection and privacy). Йдеться про право знати коли та як ШІ впливає на рішення що стосуються твоїх громадянських прав та свобод; свободу не бути об'єктом для ШІ, що не був тренований на недискримінаційних базах даних; свободу від відстежування майже всього та інші.

Питання захисту персональних даних виникає й у зв'язку з використанням Chat GPT. Італія визначила загрозу як неприйнятну та заборонила використання Chat GPT у межах країни. Німеччина може піти шляхом Італії, а Франція та Ірландія розглядають досвід Італії з заборони чату [18].

У AI Index Report (Institute for Human-Centered AI, Stanford) за 2022 рік зазначається, що поряд із все більшим застосуванням технологій ШІ в усіх сферах діяльності, зростає усвідомлення можливостей зловживання ШІ. За підсумками бази даних AIAAIC (AI, Algorithmic, and Automation Incidents and Controversies), що фіксує етичні зловживання ШІ, чисельність таких інцидентів та суперечок зросла у 26 разів з 2012 року. Одним з головних прикладів зловживання ШІ у 2022 році AI Index Report вважає діпфейк відеозвернення Президента України В. Зеленського, яке закликала здаватися Росії [11].

Вплив нових технологій на демократичні структури та процеси призвів до утвердження нового терміну електронна демократія (e-democracy). Термін не є усталеним. Поряд з ним використовується термін цифрова демократія (digital democracy). Поширеною серед наукової спільноти є думка про взаємозамінність цих термінів [17, р. 17].

Важливо підкреслити, що відповідно до засадничого висновку Ради Європи (Council of Europe) 2009 року е-демократія є однією з низки стратегій спрямованих на підтримку демократії, демократичних інститутів та процесів, а також поширення демократичних цінностей. Головна мета е-демократії це саме електронна підтримка демократії. Вона не є новим різновидом демократії, а з'являється комплементарною та взаємопов'язаною з традиційними демократичними процесами. Документ також визначив «сектори е-демократії» (sectors of e-democracy). Серед них: е-парламент, е-законодавство, е-правосуддя, е-посередництво, е-середовище (e-environment), е-вибори, е-референдум, е-ініціатива, е-голосування, е-консультації, е-петиції, е-кампанії, е-опитування. Отже, е-демократію можна розуміти як практику демократії із застосуванням цифрових медіа у політичній комунікації та участі. Е-участь охоплює усі форми політичної участі, що використовують цифрові медіа як формалізовану участь на рівні політичних інститутів, так і неформальне громадянське залучення [17, р. 17–18].

Концепт е-демократії на комплементарних засадах пов'язується перш за все з концептами партисипативної демократії та деліберативної демократії. Щодо перспектив е-демократії існують значні позитивні очікування, в тому рахунку й перспективи активізації громадян, зростання уваги до політичних питань. Разом з тим у сучасному дискурсі представлений підхід з фокусом уваги на чисельних загрозах з боку ШІ для демократії [13].

Дійсно, цифровізація амбівалентна за своїми наслідками. В умовах надскладних сучасних суспільств цифровізація обговорення проблем може призвести до поверхневості; зростає загроза підтримки популістичних лідерів та думок (що ми вже спостерігаємо); зростає інформаційна нерівність; легкість розміщення думки у цифровому світі не означає, що її почують, а їх величезна кількість тільки зменшує шанси. Особливої уваги потребує можливість радикалізації та мобілізаційний потенціал інтернету. Маніпуляції з застосуванням відповідних алгоритмів в усіх зазначених випадках можуть перевищити можливості людини декодувати маніпуляції та протистояти ним.

Міністерство цифрової трансформації України орієнтується у своїй діяльності на кращі світові стандарти у сфері е-демократії. Платформа «Дія» постійно розвивається та оновлюється, надає все більше можливостей та послуг. Розробники платформи мали на меті спростити процедури е-участі, дозволити кожному громадянину долучитися до політичних процесів. Попри усі позитивні риси, необхідно звернути увагу на те, що технологічна бюрократія є не прозорою, зазвичай не має зворотного зв'язку, з нею не можна вести

переговори, вона фактично уникає індивідуальної відповідальності за прийняті рішення, є не чутливою до виключень, до нюансів ситуації того, хто до неї звертається.

Особливої уваги потребує використання е-виборів. Демократичні вибори – один з найважливіших елементів демократії. ШІ може застосуватися і впливати як на саму процедуру голосування та підрахунку голосів, так і на передвиборчу кампанію. Саме у передвиборчій кампанії ШІ може бути активно використаний політичними партіями, політиками, приватними компаніями, зовнішніми гравцями (стосовно суспільства де проходять вибори). ШІ (наприклад боти, технологія дипфейк та інші) дозволяє на принципово новому рівні маніпулювати виборцями та конкурентами, зменшувати/знищувати довіру до демократичних процедур, радикалізувати суспільну напругу, поглиблювати поляризацію. Пропаганда, брудні технології не є новиною для передвиборчих процесів у демократичних країнах. Однак рівень можливостей, який створює ШІ, настільки збільшує небезпеки, що руйнує довіру до демократичних передвиборчих перегонів.

ШІ дозволяє поєднати онлайн мікротаргетинг з техніками підштовхування людини до діяльності зі специфічною метою чи у певному напрямку. Політичні актори отримують можливість сказати кожному виборцю саме те, що вплине на його поведінку, те, що він хоче почути. Одним з найбільш відомих прикладів такої маніпуляції є скандал навколо Cambridge Analytica. Проте вже у другій президентській кампанії Б. Обама мікротаргетинг використовувався та виборці отримували персоналізовані повідомлення [23].

Виправданням щодо використання big data політичними силами є те, що демократія передбачає прислухання до думки виборців, їхню мобілізацію задля спільних дій. Крім того, саме інформація про уподобання виборців дозволяє елітам висловлюватися від імені народу. Складність нових умов існування демократій збільшую вимоги самоконтролю та критичної рефлексії.

США зіткнулися з великою дилемою е-виборів під час пандемії COVID-19. Department of Homeland Security's cybersecurity (USA) у своєму звіті 2020 попереджав про небезпеку е-виборів та пропонував використовувати перевірену процедуру голосування поштою. Відповідно викликають інтерес аргументи проти логіки, що вкладається в питання: «Якщо ми користуємось онлайн банком, чому ми не можемо голосувати у той самий спосіб?». Легко уявити аналогічне питання в Україні, де, приміром, працює Приват 24.

Коли індивід використовує банківські послуги, робить покупки, розважається онлайн, він чи вона потенційно ризикують лише особистими статками та приватними даними. Вибори є анонімними та незворотними. У випадку недовіри до результатів голосування можливе перерахування голосів. Що і відбулося під час виборів 2020 року, коли Д. Трамп не визнав свою поразку. За висновком фахівців, електронне голосування не дозволяє перерахування голосів, а потребує нового голосування.

Під час переміщення інформації цифровими шляхами, вона залишається вразливою для хакерів. Надійне шифрування поки що розроблено та протестовано тільки для машин голосування, які людина використовує особисто. Громадяни можуть використати для голосування гаджети, що вже скомпрометували себе, заражені вірусами, не мають сучасного безпекового захисту, бо самі застарілі та не оновлюються. Хакери можуть атакувати виборчий бюлетень, вебсайт виборів, підробити виборчі бюлетені в період транзиту, організувати для голосувальників відмову в обслуговуванні (denial-of-service attack). Особливо небезпечною є атака хакерів ззовні країни. США перш за все розглядають загрози хакерської атаки з боку Росії.

Прикладом успішного використання е-виборів є Естонія, яка використовує зазначені процедури з 2005 року. Однак йдеться про невеличку країну з централізованою цифровою

системою ідентифікації громадян. Застереження щодо технологічної готовності США до е-голосування як ніколи актуальні для України, особливо небезпеки хакерських атак Росії. Спокуси застосування новітніх технологій потребують ретельного аналізу небезпек, залучення до обговорення широкого кола експертів та фахівців, урахування міжнародного досвіду.

Не можна розуміти демократію тільки як електоральні процедури. Репрезентація є ключовою для демократії. Суспільний простір багатьох демократичних країн рясніє претензіями щодо незмінності еліт, переходу влади від однієї групи до іншої за принципом ротатії. Через те необхідно забезпечити процедури, завдяки яким можлива більша репрезентація всіх соціальних груп та інтересів.

Пояснення сучасного підйому аутсайдерів, акторів та груп поза межами чинної партійної системи, повинно враховувати роль технологій і, перш за все, цифрових медіа. Цифрові медіа змінюють структуру політичних можливостей та дозволяють аутсайдерам розробляти та підтримувати сильні антисистемні виклики [16, р. 1–3].

Цифрові медіа ліквідували монополію традиційних медіа у мобілізації політичної підтримки. Вони дозволяють політичним акторам розвивати нові моделі постійної залученості та уваги з боку громадян (напротивагу тимчасовим кампаніям з того чи іншого приводу).

Ринкова конкуренція переміщує розваги та комерційну рекламу у сферу діяльності цифрових медіа. Користувачі все більше часу проводять саме споживаючи їх. Тож політична інформація транслюється через цей канал набагато ефективніше.

Аутсайдері, які користуються новими можливостями обійти гейткіпінг традиційних інститутів, можуть належати до всього спектру лівих, правих, популістів. Результати успіхів цих аутсайдерів непередбачувані. Втім можна констатувати, що вони розхитують статус кво. З іншого боку, політичні, комерційні, політичні еліти отримують і нові цифрові інструменти контролю для стабілізації статус кво. Зазначимо, що наявність технологічного потенціалу як для дестабілізації, так і для стабілізації статус кво не означає, що політичні гравці хочуть/здатні його використати.

Аксіомою є те, що представницька демократія, особливо в сучасних інформаційно-комунікативних суспільствах, не може функціонувати без активного масмедіа суспільного простору. Інструменталізація можливостей ІІІ підіймає соціальні та політичні технології впливу на новий рівень та дозволяє досягати партикулярних інтересів. Досягнення когнітивних наук у поєднанні з можливостями ІІІ дозволяють приховано, неусвідомлено для членів сучасного суспільства впливати на свідомість, формувати світогляд. Очевидно посилюються можливості пропаганди, надмірно підвищується емоційна напруга у суспільстві чи окремих соціальних групах, зростає радикалізація. Раціональні, аргументовані політичні дискурси можна легко підміняти емоційними дискурсами – симулякрами, відволікаючи увагу від дійсно важливого, того, що необхідно приховати.

Постійно висхідна кількість публічних дискурсів (у тому рахунку й сформованих алгоритмами) фактично зменшують можливість бути залученими до них саме через їх кількість. Отже, демократичні суспільства зазнають дедалі більшої фрагментації, скорочення або відсутності комунікації між фракціями, тобто діалогу. Виникає ризик хаосу публічності, за якого часом не можна ухвалити прийнятне для суспільства рішення. Це породжує спокусу авторитарного рішення, а можливо і висновок про його правомірність.

Необхідно бути дуже уважними до широкого діапазону негативних наслідків «проблем галюцинацій» (hallucination problems), що притаманні всім сучасним моделям чатів (Bard, ChatGPT та іншим). Сутність проблеми полягає в здатності ІІІ впевнено вигадувати інформацію з будь-якого питання та підтверджувати її посиланнями на ресурси, теж вигадані. Першим виникає питання, до підготовленості користувача чату розпізнати галюцинацію.

Через невпевненість у наявності необхідного рівня компетенцій розробники Bard доповнили його кнопкою «Google it», тобто застереженням щодо необхідності перевірити факти, ігнорувати упередження [22].

Важливо зазначити, що інфраструктура ШІ значною мірою централізована. Тож домінуючи гравці отримують усі призи та переваги. На відміну від життєвого циклу стандартного продукту, де відносини між творцями/виробниками, постачальниками, продавцями та споживачами є лінійними, щодо ШІ ситуація змінюється. Ми маємо справу зі значним перекриттям та обміном між розробниками, постачальниками та кінцевими користувачами. Залишається принципове питання про покладання відповідальності на акторів ШІ (AI actors). OECD визначає акторів ШІ як тих «хто відіграє активну роль у життєвому циклі систем ШІ, зокрема організації та приватні особи, які розгортають або оперують ШІ» [20]. Актори, котрі створюють інфраструктуру ШІ (перш за все хай-тек гіганти), отримують все більшу владу. При цьому їхня діяльність через комерційні та технологічні причини є непрозорою. Відповідно публічна сфера значною мірою контролюється приватними корпораціями. Експерти наголошують важливість розробки та впровадження законів та регулятивних практик щодо застосування ШІ. У такому випадку необхідно розуміти як алгоритми працюють. Але цієї інформації у відкритому доступі нема. Зараз ми спостерігаємо величезний зсув у бік індустріального ШІ у порівнянні з академічними колами. Існує загроза для загального балансу в екосистемі ШІ через доступ до інформації та ресурсів. Як ніколи актуальним є доступ для науковців та некомерційних дослідників до big data та обчислюваних ресурсів, що в змозі забезпечити уряди країн.

Р. Волд, генеральний директор з питань політики та суспільства НАІ, підкреслює необхідність освіти політиків у сфері ШІ, вивчення різних аспектів ШІ, розуміння того як технології ШІ впливають на суспільство. Іншим чином неможлива законодавча діяльність у сфері ШІ. НАІ розробляє навчальні програми для співробітників Конгресу США. На думку Р. Волда політики повинні робити все можливе, щоб стати якомога більш поінформованими у сфері ШІ [14].

Демократизація ШІ передбачає розповсюдження розвитку ШІ на базі широкого кола користувачів, які не мають спеціального досвіду з технологій ШІ: наявність зручних ресурсів та підтримки попередньо створених алгоритмів, інтуїтивно зрозумілого інтерфейсу, високопродуктивних хмарних обчислювальних платформ, демократизації даних.

Висновки. За висновками Freedom House у 2022 році глобальна боротьба за демократію наблизилась до можливого переломного моменту. Розрив між кількістю країн з покращенням ситуації щодо політичних прав та громадянських свобод, і тими країнами, в яких спостерігається погіршення був найкоротшим за 17 останніх років [15]. Виявлена амбівалентність використання ШІ щодо демократії потребує підвищеної уваги та критичної рефлексії з боку політиків та стейкхолдерів. Йдеться про необхідність ретельно відстежувати стан та можливі перспективи розвитку ШІ – як нові можливості для розвитку та оновлення демократії, так і загрози від використання технологій ШІ проти демократичних принципів, норм і механізмів, регламентів та духу демократії. Нагальною вимогою є демократизація самого ШІ.

Список використаної літератури

1. Войнова Е.О. Електронна демократія: трансформація осмислення. *Політичне життя*. 2020. № 4. С. 21–29. DOI 10.31558/2519-2949.2020.4.3
2. Костенко О.В. Аналіз національних стратегій розвитку штучного інтелекту. *Інформація і право*. 2022. № 2 (41). С. 58–69. [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.2\(41\).270365](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2022.2(41).270365)

3. Кривицький Ю.В. Штучний інтелект як інструмент правової реформи: потенціал, тенденції та перспективи. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 2 (119). С. 90–101. <https://doi.org/10.33270/01211192.90>
4. Кронівець Т.М., Тимошенко Є.А. Правові та ціннісні особливості феномену штучного інтелекту як елементу правової дійсності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2022. № 2. С. 20–22. <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2022-2-4>
5. Лисенко С. Майбутні тенденції інформаційної безпеки відповідно до технологій штучного інтелекту. *Публічне урядування*. 2020. 5(25), 151–163. [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2020-3\(23\)-151-163](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2020-3(23)-151-163).
6. Мхітарян А. Загальнотеоретична характеристика електронної демократії. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 188–192. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.33>
7. Онищук І.І. Правове регулювання технологій штучного інтелекту: теоретико-прикладні та етичні засади. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. № 3. С. 50–57. <https://doi.org/10.32886/instzak.2020.03.06>
8. Пиріг С. Цифровізація публічного управління та е-демократії на регіональному рівні. *Економічний форум*. 2022. 1(3). С. 107–113. <https://doi.org/10.36910/6775-2308-8559-2022-3-13>
9. Сабов І. Політичний аспект використання штучного інтелекту. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2018. № 1. С. 77–80. URL: <https://relint.vnu.edu.ua/index.php/relint/article/view/20/> DOI:10.29038/2524-2679-2018-01-77-80
10. Щодо проєкту Стратегії розвитку штучного інтелекту в Україні на 2022–2030 рр. *Artificial Intelligence*. 2022. № 1. С. 75–157. URL: https://www.slyusar.kiev.ua/AI_2022-1-1_ua.pdf
11. AI Index Report 2023. *Stanford University Human-Centered Artificial Intelligence*. URL: <https://aiindex.stanford.edu/report/>
12. Artificial Intelligence&Responsible Business Conduct. *OECD*. URL: <https://mneguidelines.oecd.org/RBC-and-artificial-intelligence.pdf>
13. Brkan M. Artificial Intelligence and Democracy: Thee impact of Disinformation, Social Bots and Political Targeting. *Delphi. Interdisciplinary Review of Emerging Technologies*. 2019. Volume 2, Issue 2. Pp. 66–71. URL: https://delphi.lexxion.eu/data/article/14587/pdf/delphi_2019_02-005.pdf doi.org/10.21552/delphi/2019/2/4
14. Chatterjee M. 5 questions for Russell Wald. *POLITICO*. 2023. March 24. URL: <https://www.politico.com/newsletters/digital-future-daily/2023/03/24/5-questions-for-russell-wald-00088786>
15. Freedom in the world 2023. Making 50 Years in the Struggle for Democracy. *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2023/marking-50-years>
16. Jungherr A., Schroeder R., Stier S. Digital Media and the Surge of Political Outsiders: Explaining the Success of Political Challengers in the United States, Germany, and China. *Social Media + Society*. 2019. July – September. Pp. 1–12. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2056305119875439> DOI: 10.1177/2056305119875439
17. Lindner R., Aichholzer G. E-Democracy: Conceptual Foundations and Recent Trends. *European E-Democracy in Practice*. L. Hennen et al. Springer Open. 2020. Pp. 11–45. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-27184-8_2 doi.org/10.007/978-3-030-27184-8_2
18. Mukherjee S., Pollina E., More R. Italy's ChatGPT ban attracts EU privacy regulators. *REUTERS*. April 3. 2023. URL: <https://www.reuters.com/technology/germany-principle-could-block-chat-gpt-if-needed-data-protection-chief-2023-04-03/>

19. Nordstrom M. AI under great uncertainty: implications and decision strategies for public policy. *AI&SOCIETY*. 2022. 37. Pp. 1703–1714. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s00146-021-01263-4> doi.org/10.1007/s00146-021-01263-4.
20. Recommendation of the Council on Artificial Intelligence. *OECD Legal Instruments*. URL: <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/oecd-legal-0449>
21. Rotenberg M., Hickok M. Artificial Intelligence and Democratic Values: Next Steps for the United States. *Council on Foreign Relations*. 2022. URL: <https://www.cfr.org/blog/artificial-intelligence-and-democratic-values-next-steps-united-states>
22. Southern G.M. Google's Sundar Pichai Envisions A Future With Bard At Your Side. *Search Engine Journal*. April 17. 2023. URL: <https://www.searchenginejournal.com/googles-sundar-pichai-envisions-a-future-with-bard-at-your-side/484757/>
23. Wecker K. Can artificial intelligence and democracy co-exist? *SWI*. June 25. 2022. URL: <https://www.swissinfo.ch/eng/sci-tech/can-artificial-intelligence-and-democracy-co-exist-47672584>

DEMOCRACY IN THE FACE OF CHALLENGES POSED BY ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Iryna Radionova

*H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Department of Political Science, Sociology and Cultural Studies
Alchevsky str., 29, 61002, Kharkiv, Ukraine*

The radicality of AI (artificial intelligence) challenges has no analogues among the technological innovations of the 20th century. The purpose of the article is to determine the ambivalence of the use of AI in relation to democracy.

It is emphasized that the future of democracy in the AI era is a highly complex open question, since challenges and changes depend on a significant number of factors, including how AI technologies will develop in the near and distant future. It was found out that a sharp competition between authoritarian and democratic countries is taking place for the vision of advancement in the field of AI.

The impact of new technologies on democratic structures and processes allows implementing e-democracy as one of a number of strategies aimed at supporting democracy, democratic institutions and processes, and spreading democratic values. At the same time, the author identifies the threat that the use of AI may lead to the growth of information inequality, the spread of a fundamentally new level of manipulative technologies, the growth of populism, the loss of individual responsibility for the decisions made, etc. Special attention is paid to the ambivalence of using e-elections, transformations of public space. It is noted that along with the increasing use of AI technologies in all areas of activity, the awareness of the possibilities of AI misuse is growing.

It was emphasized that the democratization of AI itself is of particular relevance. The AI actors who deploy and operate AI (primarily high-tech giants) are gaining more and more power. For commercial and technological reasons, their activities are not transparent. As a result, the public sphere is largely controlled by private corporations. There is a huge shift towards industrial AI compared to academia. There is a threat to the overall balance in the AI ecosystem due to access to information and resources.

It has been established that the ambivalence of the use of AI in relation to democracy requires increased attention and critical reflection by politicians and stakeholders. The point is that it is necessary to carefully monitor the status and possible prospects of AI development - both new opportunities for the development and renewal of democracy, and threats from the use of AI technologies against democratic principles, norms and mechanisms, regulations and the spirit of democracy.

Key words: ambivalence of AI towards democracy, AI actors, democracy, democratization of AI, e-elections, e-democracy, artificial intelligence (AI).

УДК 321.02:124.5

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.33>

ВІРА ТА ДОВІРА ЯК ЦІННІСНІ ЕТАЛОНИ

Федір Семенченко

Національний університет біоресурсів і природокористування України,
кафедра публічного управління, менеджменту інноваційної діяльності та дорадництва
вул. Героїв Оборони, 11, 03041, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-8485-7594>

Категорії віри і довіри є унікальними політологічними категоріями. Тож у статті досліджено основні етапи еволюції осмислення феноменів віри та довіри, насамперед їхні вияви у політичному вимірі, від Стародавніх часів й до сьогодення. З'ясовано, що політична довіра залежить від рівня політичної культури об'єкта політики. Проаналізовано основні підстави формування політичної довіри, зокрема: на основі так званої безпосередньої довіри; на основі динамічного співвідношення інтересів різних класів, верств населення; на основі переконаності у правильності політики суб'єкта.

Визначено, що основною умовою стійкості політичної довіри є ступінь відповідності політики, здійснюваної представниками офіційної влади. У разі, якщо представники влади керуються приватними, корисливими інтересами, довіра стрімко падає, що знаходить свій вияв спочатку в невдоволенні урядом, потім – у масових виступах з вимогами його відставки.

Стверджено, що, відображаючи моральний аспект політичних відносин суб'єкта й об'єкта, політична довіра передбачає їхню двосторонність – виявлення кредиту довіри, з одного боку, й відповідальність суб'єкта перед об'єктом – з іншого. Отже, суб'єкт довіри характеризується не лише емоційною характеристикою (переживанням), пізнавальним аспектом (розумінням), а й діяльністю. Ця діяльність спрямована як на виявлення того, наскільки і «в чому» людина залежить від оточення, так і на конструювання такого соціального середовища, яке б забезпечувало взаємну довіру. Обгрунтовано тезу, що підґрунтям соціального діалогу є довіра в суспільстві. Йдеться про як горизонтальну довіру (у відносинах між громадянами, а також усередині різних суспільних і корпоративних структур, що становлять тло сучасного суспільства), так й про вертикальну (між громадянами та структурами влади). Така довіра забезпечує зміцнення й розширення соціальних зв'язків і робить можливим поступальний розвиток суспільства.

Ключові слова: віра, недовіра, зневірення, влада, політика, мораль, віра політична.

Вступ. Категорії «віра» та «невіра», за будь-яких часів і обставин займали вагоме місце у політичному житті суспільства. Отримавши владу, правляча верства завжди прагнула опиратися не тільки на фізичний примус, а й на переконання підлеглих у власній необхідності підкорятися, виправдання своєї позиції і дії.

Вперше *віра* стає основою політичних концепцій ще в період існування країн Стародавнього Сходу. Зокрема, Конфуцій поряд з Ритуалом, Боргом, Шануванням та Взаємністю виокремлює Довіру як одну з основних її категорій і розглядає її як один з основних законів людського суспільного життя, наголошуючи на тому, що без довіри народу держава не зможе вистояти [1, с. 55–57].

В Античній Греції Сократ сформулював концепцію договірних відносин між державою та її громадянами. Центром філософії Сократа була людина та її відносини з суспільством, законами, богом, які побудовані на вірі [1, с. 168]. Його учень, відомий філософ Стародавньої Греції Платон, у своїх працях «Держава», «Політика», «Законои» приділяв також велику увагу феномену довіри. В його працях йдеться про довіру до міркувань та доказів,

про довіру до інших людей, про довіру до вчителів софістики, про довіру до загально-прийнятого, про довіру і недовіру людини до самої себе, до своїх почуттів і своїх сил, про поспішну довіру, про недовірливість, про передоручення справ, про критерії довіри, про довіру до богів тощо [2, с. 152–156].

Інший мислитель Стародавнього світу Аристотель, учень Платона, також порушує проблему довіри. Попри те, що Аристотеля не цікавить сама проблема довіри, довіру він все одно досліджує, але у зв'язку з іншими питаннями. Визначення поняття він ніде не наводить, але досить ґрунтовно порушує п'ять таких тем, як довіра і дружба, операція на довірі, довіра до думок, довіра до оратора та довіра як властивість характеру. Особливу увагу він приділяє питанню про довіру до думок, міркувань, творів тощо. Він зазначає те, що міркування про пристрасті та вчинки викликають менше довіри, ніж самі вчинки; говорить, що ті, хто відкидають загальну довіру, не мають довіри і показує, що істинні думки вселяють довіру [2, с. 89–95].

Еволюція поняття політичної віри була пов'язана з соціально-структурними особливостями феодального суспільства, насамперед із засиллям католицької церкви в усіх галузях духовного життя. Вчення середніх віків мали низку спільних рис:

- 1) підкорення «пряме чи побічне» ідеологічним цілям церкви;
- 2) поклоніння перед авторитетами й освяченою церквою книжковою мудрістю;
- 3) абстрактно-метафізичний стиль філософствування.

Вчені-філософи середньовіччя займалися такими основними проблемами: співвідношення Бога і світу; релігійна віра і наукові знання; теологічні і філософські істини.

Аврелій Августин (354–430 рр.) у своєму вченні запропонував цілісну картину світу, причому настільки довершено, що впродовж восьми століть Захід не зміг створити нічого подібного. Він утверджував віру в силу людської особистості, спрямованої до істини і добра. Гріхове суспільство або ж не знає божого закону, або ж знає, та не може його здійснити. Людських сил для спасіння хворої душі кожної людини недостатньо, – лише «Божественна благодать» здатна вилікувати душу. Отже, Віра – єдине джерело істини і спасіння. Августин вперше показав, що життя душі окремої особистості, життя «внутрішньої людини» надто складне і навряд чи остаточно визначене. Людина потребує постійного догляду й спостереження [2, с. 186–188].

У безпосередньому зв'язку з теорією особистості перебуває інша теорія Августина – теорія християнської держави. Не вірячи в моральність земних держав, Августин вважав їх за різновид необхідного зла. Не мав він особливих ілюзій і щодо християнської держави, хоч і вважав її, за недосконалості суспільного впорядкування життя, зразком «града земного», сутність якого передавав такими словами: «Держава найкраще впорядковується і зберігається, коли вона заснована й пов'язана вірою і тісною злагодою, коли всі люблять спільне благо; вищим же благом є Бог» [2, с. 186–188]. Суттєвою хибою його концепції було визнання права та обов'язку для церкви користуватися примусовою владою держави, або змусити «зблудлих» покоритися і з'єднатися з правовірними.

Ключовим поняттям для всіх сфер діяльності суспільства в період Нового Часу був «розум». Як зазначав Т. Гоббс, держава та владні відносини в ній повинні будуватися за принципами розуму. Отже, основним напрямом віри для суспільства була «віра в розум», тобто в можливість найвдаліше та найефективніше регулювати політичні процеси за допомогою раціональних важелів [2, с. 328].

Уперше відділив віру від релігійної традиції І. Кант, який розумів віру як позицію розуму, що приймає те, що є логічно недоказовим, але необхідне для обґрунтування морального імперативу. За І. Кантом, віра – суб'єктивне виправдання можливості

досягнення мети, її реалізації в процесі діяльності. У даний час значне число авторів вважає, що між релігійною й іншими видами віри немає істотних відмінностей [2, с. 435–444].

Поняття довіри розглядав також німецький філософ Г. Гегель. Він бачив феномен довіри в трьох основних моментах: в аспекті влади, стосовно власності і у зв'язку з темою моральності. У своєму творі «Філософія духу» він пише: «Образ думок індивідуумів є знання про субстанцію і тотожність усіх їх інтересів з цілим; і те, що інші одиничні істоти взаємно знають себе тільки в цій тотожності і дійсно існують у ній, є довіра – справжній, етичний образ думок» [2, с. 412].

Попри те, що судити про різні історичні епохи досить складно, все ж таки певні висновки на основі письмових джерел та інших даних, які збереглися, зробити можна. На основі цих джерел, довіру як соціальне явище та її роль у суспільстві розглядали багато вчених, а саме: Е. Бенвеніст, Л. Бос, В. Зінченко, Ю. Левада, Б. Рутковський, А. Селігмен, Р. Шо.

Вплив довіри на демократичний режим та її взаємозв'язок з демократією є об'єктом дослідження в працях Д. Гібсона, Р. Роуза та В. Мішлера. Всім добре відомо, що рівень довіри в посткомуністичних країнах досить низький. Згадані вчені пояснюють це атомізацією суспільства, зниженням життєвого рівня населення та наслідками комуністичного владарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій в Україні. В Україні феномен довіри почали розглядати значно пізніше. Спочатку ця проблема досліджувалася філософами та соціологами на основі аналізу зарубіжних концепцій, а пізніше це явище розглядалося вже з позиції різних наук. Зокрема, проблематику загальнотеоретичних основ, методології вивчення феноменів «віри» та «довіри» в контексті аксіологічного дискурсу досліджували такі дослідники: С. Балюк, С. Білошицький, В. Бортніков, Н. Грицюта, Б. Дем'яненко, С. Зайцев, А. Казанцев, Д. Корнелюк, В. Корнієнко, І. Лазар, П. Лісовський, Л. Лясота, І. Мартинюк, В. Матусевич, С. Мащенко, А. Нікіфорова, І. Прокопчук, В. Стецько, В. Сукачов, О. Супруненко, Т. Талько.

Відзначимо внесок у розвиток теорії віри і довіри А. Міщенко, який визначає довіру як «афектне передбачення та оцінку значення політичних подій». Він також довів значення довіри у формуванні здібностей самоврядування та управління [3, с. 12].

У довідниковій, енциклопедичній літературі поняття віри і довіри зводиться до наступного: віра – це:

- 1) упевненість, переконання, тверда свідомість, поняття про що-небудь, особливо про предмети вищі, нематеріальні, духовні;
- 2) вірування, відсутність усякого сумніву або коливання про буття й суть Бога, безумовне визнання істин, відкритих Богом;
- 3) сукупність вчення, прийнятого народом, віросповідання, сповідання, закон (Божий, церковний, духовний), релігія, церква, духовне братерство;
- 4) упевненість, тверда надія, уповання, очікування;
- 5) бажання, намір, прагнення;
- 6) вірний список із чого-небудь, знімок, скріплений або підписаний;
- 7) надійність, точність, справність, достовірність, правдивість, істина;
- 8) правдоподібність, імовірність, подібність із істиною [4, с. 113–116].

Мета дослідження. З'ясувати сутність таких категорій, як «віра», «довіра», «недовіра», визначити сенс «віри політичної».

Виклад основного матеріалу. Віра політична визначається як ставлення до дійсності, що продиктоване глибокою прихильністю до політичного ідеалу як векторно-регулятивного чинника змін у суспільному житті.

Щоб зрозуміти, яке місце вона посідає в політичному житті суспільства, передусім треба приділити увагу поняттю об'єкта та суб'єкта політичної віри. Об'єктом віри може виступати будь-хто: окремі індивіди, живі та конкретні особистості, які викликають нашу довіру, адже вона заснована безпосередньо на нашому досвіді спілкуванні з ними. В політиці такими особами виступають політичні лідери, керівники; соціальні групи, наприклад, політичні партії, комітети, фракції тощо. Політичні інститути, правильність і справедливність політичних процедур, креативні можливості політичних лідерів; цілі політичної спільноти також можуть виступати об'єктом політичної віри.

Політична віра показує, якого ступеню відкритості та толерантності індивід досягає в своєму самовідчутті, приймаючи участь разом з іншими в громадській діяльності. Політична віра відображає, передусім, впевненість індивіда у своєму знанні про те, що інші індивіди чи групи означають для нього в рамках політичних відносин та взаємодій. На практиці політична віра проявляється в готовності до співробітництва, до участі в партіях, в руках та виразу своєї довіри цим партіям та політичним інститутам.

Політична віра суттєво впливає на усі суспільні процеси, особливо на політику, виступаючи одним з основних важелів управління.

По-перше, віра виступає основним джерелом (початком, що породжує і об'єднує) легітимації політики. Значення віри для легітимації політики було відзначено ще в працях німецького вченого М. Вебера. Він, по суті, вважав, що характер об'єкта віри визначає тип легітимності порядку, панування і, відповідно, політики [2, с. 695–697].

Так, джерелом традиційного типу легітимності М. Вебер визначав віру в святість традиції, джерелом раціонально-легального – віру в законність (легальність) структур, нормативних правил, на основі яких здійснюється політика; джерелом харизматичного типу – віру в божественний дар суб'єкта політики і, як її різновид, – довіру до особистості вождя, володаря. Забезпечуючи емоційне, чуттєве сприйняття політичної реальності, визначаючи суспільну думку, політичну обстановку в суспільстві, віра є джерелом, об'єднуючим початком легітимації політичної системи в цілому. Віра в особливі креативні можливості політичних лідерів, керівників політики є одним з елементів віри в політичну систему взагалі, яка включає віру в політичні інститути, правильність і справедливність політичних процедур, у цілі політичної спільноти. Віра як емоційно-чуттєва, ірраціональна настанова має тенденцію до раціоналізації, обґрунтування логічними доводами, доповнення раціональними постулатами. В результаті основою легітимації політики виступає вже не сама по собі віра, а довіра, що включає її, а також раціональні постулати і розрахунки. Довіра, отже, є по суті похідною від віри і розуму.

Ще одним аспектом впливу віри на політичний процес є те, що віра є чинником, що допомагає при обміні інформацією. У процесі зміни політичного режиму відбувається також і зміна моделей комунікації. Політична віра здатна утворювати власне поле сенсів та полегшувати обмін інформацією в стабільному суспільстві. Вивчення процесу формування та особливостей функціонування політичної віри в умовах перехідного суспільства є необхідним для розуміння цих змін.

Саме процес комунікації і є тим шляхом, за допомогою якого ідеали стають особисто набутими. А. Міщенко розуміє віру як стан граничної зацікавленості: динаміка віри це динаміка граничного інтересу людини. Слово «інтерес» вказує на двосторонність зв'язку: це відносини між тим, хто цікавиться, і тим, що цікавить. Граничний інтерес задає глибину, спрямованість та єдність всіх інших інтересів і, разом з тим, всій особистості [3].

Акт віри, як і будь-який акт духовного життя людини, залежить від мови. Без мови не існує акту віри. Віра, що не має мови, є сліпою і не направлена ні до якого змісту. Лише в мовній спільноті людина здатна актуалізувати свою віру.

Іншою функцією віри, що регулює політичний процес, є її інтегруюча сила. Вона залежить в кожній конкретній ситуації від суб'єктивних і об'єктивних факторів. Суб'єктивний фактор полягає у ступені відкритості людини назустріч силі віри, тобто в тому, наскільки її граничний інтерес є сильним та пристрасним. Для такої форми владних відносин як тоталітаризм, є характерним державне насильство та гіпертрофована політизація всіх сфер життя, надмірне розширення політичного простору. Віра в безмежні можливості політичних засобів регулювання соціальних відносин, властива тоталітарній еліті, призводить до витіснення механізму суспільної саморегуляції. У цих умовах насильство неминуче виступає як один з основних засобів, за допомогою яких держава спрямовує соціальну поведінку індивідів і груп. Крім того, в умовах тоталітаризму суб'єкти влади керуються у своїх діях революційними завданнями, ідеєю тотальної перебудови суспільства. Оскільки будь-який соціальний злам має хворобливий характер, то й викликає опір. Не дивно, що за масштабами державного насильства тоталітарні системи перевершують усі інші. Тоталітаризм пройшов шлях від віри в пречудові утопічні «блага для всієї нації (або всіх людей чи пролетаріату)» до абсолютно рафінованих технологій пригнічення особистості та її внутрішнього світу, суспільства і його потенційних творчих можливостей.

Авторитаризм не відрізняється таким високим рівнем політизації суспільства, як тоталітаризм. Особистість і суспільство зберігають певну автономію в неполітичних сферах. Тому при меншому, ніж в умовах тоталітарної системи, державному насильстві авторитаризм вирізняється більшими можливостями для свободи індивіда.

Процес демократизації призводить до розшарування суспільства та появи великої кількості інформаційних потоків, які пропагують різноманітні цінності, що призводить до появи різних за змістом вірувань. Зокрема, у короткому енциклопедичному словнику «Філософія політики» зазначається: «Залежно від об'єкта і суб'єкта, розрізняються декілька різновидів віри. *Наївна* буденна віра – впевненість в існуванні навколишнього світу, інших людей, свого тілу й духу... *Усвідомлення* протилежності породжує *рефлексивну* віру – згоду з утвердженням буття певної речі внаслідок того, що її ідея пов'язана наявним сприйняттям іншої речі... *Релігійна* віра – впевненість в існування надприродних і надісторичних сил богів, духів, які керують життям людини... *Філософська* віра (термін К. Ясперса) – віра у трансценденцію, буття, відмінне від звичного для нас, в яке ми не входимо, але на якому засновані і до якого належимо... Але існує і власне *соціальний* різновид віри – визнання, утвердження, впевненість в ідеалах майбутнього, в можливості реалізації мети шляхом практичної діяльності, довір'я або недовір'я людини до людини тощо» [4, с. 113–114].

Тобто, політичний режим формує основні моделі комунікації, які, в свою чергу, визначають спосіб формування політичної віри. Якщо інформаційні потоки можуть просто нашаровуватись один на інший в просторі і часі, то для того, щоб вони були сприйнятими, а не перетворились у шум, вони потребують певної структуризації. Найпершою буде «почута» та інформація, що містить інтерес для людини, а також є зрозумілою для неї. Тобто, політична віра виступає усвідомленим інтересом, що формується на основі первинної інформації, наступна ж «порція» інформації сприйматиметься критично на основі вже наявних переконань. Віра, а особливо демократична, яка в найзагальнішому вигляді визначається ставленням до сучасності і майбутнього містить в собі елемент сумніву. Це сумнів, яким супроводжується ризик. Він не заперечує конкретну істину, але змушує усвідомлювати присутність елемента ненадійності в будь-якій істині. Одночасно сумнів, який існує у вірі, приймає цю ненадійність в акті мужності [5; 6].

Політична *довіра* залежить, як правило, від рівня політичної культури об'єкта політики. Існує три основні підстави формування політичної довіри:

– на основі сліпої віри в ідеали, запропоновані лідерами політичних рухів. Це частіше стосується рухів релігійного характеру;

– на основі динамічного співвідношення інтересів різних класів, верств населення;

– на основі переконаності у правильності політики суб'єкта.

Основною умовою стійкості політичної довіри є ступінь відповідності політики, здійснюваної представниками офіційної влади, та тенденції соціального прогресу. У разі, коли представники влади керуються приватними, корисливими інтересами, довіра стрімко падає, що знаходить свій прояв спочатку в невдоволенні урядом, потім у масових виступах з вимогами його відставки. Вищим свідченням недовіри є загальнонаціональна криза і зміна типу влади. Виразом крайнього ступеня недовіри при бездіяльності суб'єкта політики є розпад суспільства.

Відображаючи моральний аспект політичних відносин суб'єкта й об'єкта, політична довіра передбачає їхню двосторонність – виявлення кредиту довіри, з одного боку, й відповідальність суб'єкта перед об'єктом – з іншого.

Отже, суб'єкт довіри характеризується не лише емоційною характеристикою (переживанням), пізнавальним аспектом (розумінням), а й діяльністю. Ця діяльність спрямована як на виявлення того, наскільки і «в чому» людина залежить від оточення, так і на конструювання такого соціального середовища, яке б забезпечувало взаємну довіру. Тож відокремлюється діяльнісна ознака довіри.

Також необхідно більш детально зупинитися на функціях цієї категорії. Довіра в житті людини виконує фундаментальні функції, вона виступає умовою цілісної взаємодії людини зі світом, здійснює функцію зв'язку людини зі світом в єдину систему, сприяє злиттю минулого, сьогодення і майбутнього в цілісний акт життєдіяльності, створює ефект цілісності буття людини, сприяє виникненню ефекту цілісності особи, встановлює міру відповідності поведінки людини, прийнятого рішення, мети, поставленого завдання як світу, так і самому собі [7].

Можна виокремити наступні функції довіри:

– *впорядкування* – довіра фіксує певне ставлення людини до навколишнього світу, його орієнтацію в цьому світі в координатах добра і зла, істини і неправди, справедливого і несправедливого тощо. Довіра в ціннісних категоріях виражає граничні орієнтації знань, інтересів, переваг різних співтовариств, груп і осіб;

– *редукція (спрощення)* – довіра виступає механізмом спрощення, виділення загального значення із безлічі різномірних, неоднозначних явищ;

– *організація* – довіра закріплює в суспільній свідомості і культурі певні установки й оцінки, мету, заборони та ін., виражені у формі нормативних уявлень;

– *оптимізація відносин і діяльності*. За відсутності довіри знижується потенціал соціальних систем, стає неможливою взаємодія акторів;

– *репродукція* – взаємопроникнення і взаємний вплив економіки, моральності і політики.

Довіра передусім є невід'ємною складовою соціального капіталу. Формування соціального капіталу, що побудований на взаємній довірі, дозволяє вирішувати важливі завдання щодо економічного зростання, підвищення рівня життя населення, справедливого розподілу національного доходу, розширення свободи вибору для людей, якісної зміни рівня культури та споживання.

Відсутність у суспільстві довіри є абсурдом політичних відносин, що унеможливує демократичні перетворення, перекидає канали політичної мобільності. Саме довіра є підґрунтям політичного діалогу.

Тож однією з необхідних умов функціонування політичних відносин (особливо, демократичних) є *діалог*. Серед головних умов діалогу можна виділити наступні: відсутність упередженості; взаємність; довіра; розуміння.

Як і будь-який інший *соціальний діалог* політичний діалог розгортається на декількох рівнях:

- онтологічний (початковий рівень, так званий «регістр істини»);
- екзистенційний (рівень правди, тобто рівень етично забарвленої істини);
- культурно-символічний (рівень, який пов'язаний з пошуком культурних засобів вираження, загальних для певного співтовариства);
- інсталяційний (рівень, який визначає формальну рівність або рівноправність учасників діалогу).

Розгортання політичного діалогу полягає в тому, що це паритетна конструктивна співпраця між громадянським суспільством (як окремою сферою суспільних відносин, у якій реалізуються приватні інтереси громадян та їхніх груп, котра існує паралельно з державою, однак прямо їй не підпорядкована) та державою (як виразником загальносуспільних інтересів). У вузькому значенні політичний діалог замикається в рамках традиційної форми ведення консультацій, переговорів та інших форм політичних контактів, що відбуваються між урядом, профспілками та об'єднаннями роботодавців.

Висновок. З'ясовано, що довіра практично впливає з віри, тобто є її результатом. Віра як емоційно-чуттєва, ірраціональна настанова має тенденцію до раціоналізації, обґрунтування логічними доводами, доповнення раціональними постулатами. В результаті основою легітимації політики виступає вже не сама по собі віра, а довіра, що включає її, а також раціональні постулати і розрахунки. Довіра, отже, є, по суті, похідною від віри і розуму.

Підґрунтям соціального діалогу є довіра в суспільстві. Йдеться про як горизонтальну довіру (у відносинах між громадянами, а також усередині різних суспільних і корпоративних структур, що становлять тло сучасного суспільства), так й про вертикальну (між громадянами та структурами влади). Така довіра забезпечує зміцнення й розширення соціальних зв'язків і робить можливим поступальний розвиток суспільства.

Список використаної літератури

1. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ : Генеза, 2004. 736 с.
2. Історія філософії. Словник / За заг. ред. В. І. Ярошеця. Київ : Знання України, 2005. 1200 с.
3. Міщенко А.Б. Довіра як складова легітимації влади в умовах сучасної демократії: автореф. канд. політ. наук: 23.00.02. Київ. 2010. 20 с.
4. Філософія політики. Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. та ін. Київ : Знання України, 2002. 670 с.
5. Семенченко Ф. Г. Політична діяльність: аксіологічний вимір. Київ : ТОВ Видавничо-поліграфічний дім «Формат», 2011. 304 с.
6. Нікіфорова А. Х. Довіра як складова сучасної демократії. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. Вип. 73/75. Київ., 2005. С. 120–122.
7. Казанцев А. О. Співвідношення віри й розуму. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія*. Вип. 91/93. Київ, 2009. С. 136–137.

FAITH AND TRUST AS VALUE STANDARTS**Fedir Semenchenko**

*National University of Life and Environmental Science of Ukraine,
Department of Public Administration, Innovation Management and Consulting
Heroiv Oborony str., 11, 03041, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-8485-7594>*

Faith and trust categories are unique political categories. Therefore, the article examines the main stages of the evolution of the understanding of the phenomena of faith and trust, first of all, their manifestations in the political dimension, from ancient times to the present. Defined that political trust depends on the level of political culture of the political subject. The main grounds for the formation of political trust, in particular, are analyzed on the basis of so-called immediate trust; based on the dynamic ratio of interests of different classes, strata of the population; on the basis of conviction in the correctness of the subject's policy.

It has been studied that the main condition for the stability of political trust is the degree of conformity of the policy implemented by representatives of the official authorities. In case when representatives of the authorities are guided by private, selfish interests, trust is falling rapidly, that shows up firstly in dissatisfaction by government and then in mass speeches demanding his resignation.

It is summarized that, reflecting the moral aspect of political relations between the subject and the object, political trust involves their two-sidedness – the identification of a credit of trust, on the one hand, and the subject's responsibility to the object, on the other. In result, subject of trust characterized by not only emotional characteristic (worrying), cognitive aspect (understanding), but also activity. This activity directed on detection of how much and "in what" man depends on his surroundings and also on creating of social environment which will provide mutual trust. It is substantiated that the foundation of social dialogue is trust in society. It is about both horizontal trust (in relations between citizens, as well as within various social and corporate structures that form the background of modern society), and vertical trust (between citizens and government structures). Such trust ensures the strengthening and expansion of social ties and makes progressive development of society possible.

Key words: trust, distrust, disbelief, power, politics, moral, political faith.

УДК 327(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.34>

МІСЦЕ УКРАЇНИ В СВІТОВОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ: ГЛОБАЛЬНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ПЕРСПЕКТИВИ

Ольга Соколовська

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
факультет міжнародних відносин, політології та соціології, кафедра політології
Французький бульвар, 24/26, 65058, м. Одеса, Україна*

Початок широкомасштабного вторгнення став точкою відліку нового етапу розвитку зовнішньої політики України, це етап супротиву та боротьби з російською агресією. Зміни в зовнішній політиці нашої країни, створення альянсів та визначення напрямків співпраці – потрібно визначити, виходячи з головної тези – перемога України. Потрібно розуміти, що у разі поразки Україну буде знищено. І саме ці аспекти повинні бути покладені в усі рішення, які приймаються на рівні зовнішньої політики. Особливо це стосується її глобального та регіонального напрямків. Подальший розвиток подій вимагає прогресу на різних рівнях партнерства – як на регіональному, так і на глобальному. Це вимагатиме від України та політичних лідерів країн-партнерів стратегічного бачення та сміливості задля посилення подальшої координації політики, покращення та прискорення процесів прийняття рішень. Зокрема, напрямком членства в ЄС вимагає перегляду та коригуванню порядку денного регіональної інтеграції, для пропозицій щодо оновлених перспектив для країн-кандидатів, а також для ширшого кола країн-сусідів. Україні слід застосовувати всі можливі ресурси, які необхідні для демонстрації нашої прихильності до глобальних і регіональних програм. Тобто, зараз маємо партнерство та співпрацю з регіональними та глобальними партнерами, які підтримують нас у боротьбі та надають допомогу в рамках домовленостей. І тут важливим є визначення критеріїв для створення партнерства. Особливо це стосується ознак стратегічного партнерства. Необхідним є виважений аналіз подальших перспектив зовнішньої політики України в аспекті Стратегії з урахуванням російсько-української війни та зміною (переформатуванням) світового політичного порядку. Мова про нові домовленості, можливі союзи, співпрацю з новими партнерами і т.п.

Ключові слова: зовнішня політика, зовнішньо-політична діяльність, глобальні процеси, регіональні процеси, світовий порядок, політичні процеси, війна в Україні, кризи, ризики.

Як свідчить історія, наша країна деякий час не могла визначитися зі своїм цивілізаційним вибором подальшого розвитку. А точніше, кожна зміна влади в країні приносила зміну курсу подальшого розвитку. Україна постійно межувала між євроатлантичним та євразійським напрямками. І хоча маємо в історії людства приклади, які свідчать про позитивний досвід країн, які обрали саме євроатлантичний напрямок, але все одно, інколи влада нашої країни обирала саме євразійський вектор розвитку. Як правильно зазначає В. Юрчишин: «усі постсоціалістичні країни, які обрали євроатлантичний шлях, у т.ч. із зорієнтованістю на військовий захист НАТО (насамперед США), досягли визнаних успіхів у будівництві власної країни. І зворотне – жодна з колишніх республік СРСР, обравши проросійську орієнтацію, або т.зв. нейтральний статус, не змогла економічно чи політично хоча б наблизитися до першої групи. Більше того, їх підпорядкованість імперським інтересам з року в рік зростала, а агресія (Грузія, Молдова, Україна) чи ризики агресії (Білорусь, Казахстан) стосовно їх територіальної цілісності стали ледь не нормою» [1, с. 52]. Зараз ми відвоювали собі право подальшого цивілізаційного розвитку в напрямку політичного, соціального, економічного та культурного прогресу і бажання створення якогось партнерства чи союзу в рамках російських проєктів не розглядають.

Е. Тітко акцентує увагу на те, що система майбутнього включає в себе «глобальні, міжнародні, регіональні та національні стратегії розвитку та відповідні системи» [2, с. 127]. С. Щергін вказує на той аспект, що «глобальні та регіональні тенденції світового розвитку мають системний характер, що зобов'язує державне керівництво постійно дбати про застосування превентивних заходів як для ефективного подолання негативних, так і для оптимального використання позитивних наслідків їх впливу на суспільні системи країн-учасниць цього об'єктивного багатостороннього процесу» [3, с. 21]. Особливості України в цьому аспекті в її характеристиках «геополітичного розташування та соціально-економічного становища країни, а також залежить від здатності її політичного істеблїшменту враховувати ці чинники, так само як і брати на себе відповідальність за здійснення та захист національних інтересів в умовах тотальної конкуренції епохи глобалізації і регіоналізації міжнародного комунікативного простору» [3, с. 22].

Ю. Біденко вказує на «незбалансованість мегаполітичних відносин», яка на думку вченої, «зростає у зв'язку з тим, що на міжнародну політичну арену крім держав вийшли і інші самостійні суб'єкти: різні соціальні (національні, конфесійні, демографічні та інші) групи, що налагоджують самостійні відносини зі своїми прихильниками за кордоном; міжнародні організації, що регулюють ті або інші відносини між політичними суб'єктами; транснаціональні кампанії, що ведуть економічну діяльність у різних державах; різноманітні корпоративні структури (ЗМІ, громадські організації, туристичні фірми, терористичні угруповання тощо) і навіть окремі особи (зокрема, релігійні, культурні лідери, бізнесмени міжнародного рівня, професійні лобі, колишні політики, що відіграють посередницькі ролі у врегулюванні конфліктів)» [4].

При вирішенні питання про співвідношення векторів руху глобалізації та регіоналізації можна також говорити про суперечливу єдність, яка народжується під впливом двох різноспрямованих, але паралельних процесів трансформації суспільних відносин. Обидва тренди співіснують у сучасних реаліях і мають бути враховані для формування доцільної зовнішньої політики держави. Головною відмінною особливістю зазначеної взаємодії є те, що територіальна організація соціальних відносин, яка змінюється під впливом даних процесів, відбувається, перш за все, на інституті держави як на засобі устрою політичного простору. В сучасних умовах можна говорити про модифікацію системи державного управління, але не про повну її ліквідацію, оскільки держави виконують важливі політичні, соціальні та економічні функції.

Процеси глобалізації та регіоналізації є об'єктивною основою зміни позиціонування регіонів в архітектурі міжнародних відносин. Глобалізація проникає у всі сфери діяльності, прискорюючи взаємодію різних акторів. Як зауважує Ю. Біденко: «глобалізаційний потенціал країни полягає саме у спроможності суспільства відповідати на нові виклики світових трансформацій. Саме поєднання державної і суспільної активності може стане запорукою зайняття Україною гідного місця в структурі глобального політичного процесу» [4].

Оцінка рівня участі в процесах глобалізації для країн «застосовуються різні методики, здебільшого розроблені експертами МВФ, Світового банку та спеціалізованих установ ООН» [3, с. 7]. Для таких рейтингів застосовують такі основні критерії: «економічна інтеграція – обсяг міжнародної торгівлі, інвестицій і різних виплат, які здійснюються із перетинанням кордону; персональні контакти – міжнародні поїздки і туризм, обсяг міжнародних телефонних розмов і поштових послуг; технологічна інфраструктура – кількість Інтернет-серверів і користувачів Інтернету; ступінь залучення до міжнародної політики – членство в міжнародних організаціях, кількість посольств і т.ін» [3, с. 7]. А. Лясога зазначає, що «порівнявши індекс глобалізації та індекс людського розвитку України із середніми

показниками по світу, можна віднести Україну до держав, що розвиваються та знаходяться у стані перехідного періоду» [5, с. 34].

Географічна позиція України дає можливість активно приймати участь «відігравати роль країни-балансир, що в умовах міжцивілізаційних протиріч є дуже важливою з огляду на безпеку їх розгортання до глобального рівня» [3, с. 14]. І ще З. Бжезинській наголошував, що майбутнє України з НАТО та Європейським Союзом, що повинно стати нашим «наступним логічним кроком» [6]. Напрямок щодо європейської інтеграції «забезпечить Україні реальну участь в міжнародних процесах прийняття рішень, дасть можливість активно впливати на формування міжнародного безпекового середовища» [7]. С. Телешун ще в 2016 році, акцентував увагу, що Україна є «одним із чутливих центрів формування нового світового порядку», що Україна «є і буде однією з глобальних і регіональних дискусійних платформ з усіма негативними та позитивними наслідками» [8].

А. Лясота наголошує на важливому значенні «глобалізаційних процесів для політичних трансформацій в сучасній Україні». Вчена пояснює це «поступовим пристосуванням інституційно-правових, елітарно-бюрократичних, культурно-світоглядних, економічних та інформаційних вимірів України до викликів сучасної глобалізаційної реальності» [5, с. 34]. Авторка звертає увагу на «відкритість України до співпраці з міжнародними організаціями та інституціями – є надзвичайно важливим фактором розвитку в рамках глобалізації. Одним із найбільш перспективних напрямів розвитку та подолання відсталості є інтеграція з найбільш розвиненими світовими акторами. Це актуалізує питання інтеграції до ЄС та НАТО, що потенційно передбачає певні ризики для України, але, з іншого боку, надає можливість подальшого розвитку згідно з викликами часу та збереження державності» [5, с. 34].

Сучасні події в світі говорять про те, що формуються нові тренди міжнародного життя, зовнішньополітичних стратегій країн, міжнародних відносин тощо. Багато різних подій вплинуло на ці процеси. Однією з головних проблем є визначення полюсів світового порядку. Думки тут різняться. Наприклад, Л. Чупрій, І. Богдановський та О. Льовкіна зазначають про процеси «інтенсифікації глобалізаційних процесів» та наголошують на формуванні «нової багатополлярної моделі світового устрою, де з'являються нові центри сили» [9, с. 170]. В. Юрчишин говорить про формування двополюсного світу та зазначає, що «в дійсності може йтися лише про двох безсумнівних лідерів – США і Китай, і саме вони визначатимуть домінуючі фактори творення двополюсного світу» [1, с. 12]. Дж. Чіпмен, який є генеральним директором і виконавчим директором Міжнародного інституту стратегічних досліджень, щодо полярності світу зазначає, «було б помилкою розпочинати нову біполярну конкуренцію між так званими автократичними та демократичними державами. Захід не в найкращому становищі для запуску нової глобальної демократичної місії. Демократія, у будь-якому разі, не є продуктом, який можна експортувати» [10].

Події, що сталися 24 лютого 2022 року дають можливість говорити, що Україна «увійшла в новий етап глобальної історії, привернувши до себе увагу світової спільноти і ставши одним із провідних суб'єктів світової політики». Ю. Якименко наголошує, що саме «опор українського народу російській агресії по-новому віддзеркалив особливості та суперечності глобальних процесів. Ця боротьба стимулювала оновлення існуючих і створення нових союзів та інститутів, скоригувала пріоритети, партнерські відносини, рівень прийнятності компромісів та ін.» [11, с. 4]. З одного боку, ця війна «завдала потужного удару по всіх без винятку сферах економіки нашої держави» [11, с. 4], а з іншого, – «прискорила усвідомлення безальтернативності руху країни до повноправного членства в Європейському Союзі».

Слід звернути увагу на те, що Україна посилює «усвідомлення і прийняття світовим співтовариством цивілізаційних цінностей: демократія, вільний вибір народом свого шляху, право на власну долю, незважаючи на певне їх послаблення у сучасному світі, залишаються непохитними і вартими боротьби за них; неприйнятність агресії світовою демократичною спільнотою, яка визнала її червоною лінією, за якою – злочин проти людяності; неприпустимість порушення недоторканності визнаних кордонів через політизовані чи маніпулятивні підстави; солідарність і підтримка – військова, економічна, фінансова, гуманітарна – мирно і демократично налаштованих країн тим громадянським суспільством, які обрали шлях побудови незалежної країни і готові такий вибір захищати» [1, с. 5]. І що саме важливе, що ми бачимо як зростає політична та економічна значущість України. Наприклад, ми вже спостерігаємо, як Україна стає «глобальним гравцем на ринках аграрних і продовольчих товарів, від якого залежить продовольча безпека багатьох (а з тим і соціально-економічна стійкість) країн світу» [11, с. 4].

Ще один важливим момент, на який слід звернути увагу для розуміння місця України на рівні світової міжнародної спільноти – це вплив України на лідерство ЄС, чи зможе «ЄС залишатися глобальним (політичним та економічним) центром тяжіння, привабливим для країн демократичного спрямування» [1, с. 44]. Можна сказати, що «з початком російської агресії проти України (лютий 2014 р.) поступово сформувалася коаліція країн, солідарних з Україною. Це складний і суперечливий процес, який гальмувався й уповільнювався багатьма факторами – специфікою внутрішніх проблем у країнах, геополітичною кон'юнктурою, рівнем російського впливу, наслідками пандемії тощо» [12, с. 6].

Для визначення місця України в світовому політичному процесі глобальним завданням є перемога в російсько-українській війні. Саме фізична, концептуальна та інтелектуальна перемога України є висхідним моментом подальших відносин зі світом. Слід відзначити, що у разі, якщо росія після закінчення війни залишиться існувати як держава у тому вигляді, якою вона є зараз – то це буде для нас загрозою ще довгий час. Тому, важливим є формування бачення того, як стратегічно визначити власну політичну позицію в цьому напрямку. Слід чітко усвідомити, що перемога у війні стане початком стратегічного відновлення України, що вплине на те, яке місце займе наша країна у світовому просторі. Не слід вважати, що вирішення наших проблем пов'язано лише з війною. Наша перемога не гарантує, що ми одразу станемо глобальними гравцями чи драйверами змін на політичному просторі. Тому, визначення напрямків економічної, гуманітарної та соціальної політики повинно формуватися вже зараз і це стане основою для післявоєнного відновлення та розвитку.

Коли мова йде про розвиток України, «необхідним є врахування глобального контексту, його впливу на національні трансформації в умовах продовження воєнних дій та їх закінчення на своїй території, що актуалізує дослідження і визначення завдань соціально-економічної політики, спрямованих на підтримку прискореного перспективного відновлення, у т. ч. з врахуванням європейського вектору розвитку» [12, с. 6].

Зовнішня політика зазнала значних змін за останні роки, які були представлені в оновленій «Стратегії зовнішньополітичної діяльності України», в «Стратегії національної безпеки України». Зрозуміло, що це не всі документи, які регулюють зовнішньополітичну діяльність в Україні, але стратегічні напрямку розвитку містяться сам в цих документах. Зараз маємо зміни в принципах та пріоритетах зовнішньої політики, в загальному баченні стратегічного напрямку розвитку, зміни форматів партнерство на регіональному та глобальному рівнях, у зв'язку з широкомасштабним вторгненням у 2022 році. Можна визначити наступні пріоритети зовнішньополітичної діяльності України на сучасному етапі:

російська агресія зараз є головною темою щодо визначення наших зовнішньополітичних цілей, домовленостей, альянсів і т.п. Це ті дії, які повинні здійснювати на рівні зовнішньої політики за для опору росії. Мова про те, щоб налагоджувати відносини з країнами, які б підтримували Україну – створення безпекових союзів на регіональному та на глобальному рівнях, входження до системи колективної безпеки тощо. Необхідним є те, щоб світова спільнота мала інформацію щодо злочинів росії по відношенню до України та відбувався процес збільшення санкцій щодо держави-агресора (міжнародно-правової відповідальності тощо); залишається основним напрямком щодо європейської та євроатлантичної інтеграції. Про це йде мова в пункті 2 Стратегії, де прямо зазначено, що «в основі зовнішньополітичної діяльності України – стратегічний курс держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі (ЄС) та в Організації Північноатлантичного договору (НАТО), закріпленій у Конституції України». Це означає, що встановлюються стратегічні та тактичні завдання для того, щоб увійти до ЄС та НАТО в якості повноправних членів.

Загалом, можна зробити висновок, що Україна на світовому політичному полі виступає в якості фактору зміни політичних епох. Відбувається прискорена боротьба між двома цивілізаційними формами, яка визначає стратегічних партнерів України, цінності, на яких будується партнерство та рівень консенсусів, які можуть бути допустимими в цій співпраці. Змінилося відношення цивілізованого світу до агресії, яка йде з боку автократичного світу – від початкової позиції винайдення компромісу за рахунок втрат з української сторони, до – активної допомоги та змін в форматі колективної безпеки.

Список використаної літератури

1. Юрчишин В. Глобальні трансформації і роль України в їх прискоренні. Геополітичні та геокономічні зміни, формовані під впливом російської агресії, та оновлення місця України у світовому просторі. Київ : Центр Разумкова, 2022. С. 5–68.
2. Тітко Е. Національна та міжнародна безпека в контексті захисту прав людини в умовах сьогодення. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2016. № 2(12). С. 126–138.
3. Шергін С. Вплив глобальних та регіональних тенденцій на зовнішню політику України. *Зовнішня політика України – 2006: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети*. Київ, 2007. С. 4–22.
4. Біденко Ю. М. Суб'єкти політичного процесу глобального рівня та Україна: деякі тенденції. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Питання політології»*, 2008, № 810. С. 54–60.
5. Лясота А. Глобалізаційні процеси в сучасному світі та Україні: політичні ризики та перспективи. *Регіональні студії*. 2020, № 23. С. 32–37.
6. Бжезінський З. Світове панування чи світове лідерство. Київ, Києво-Могилянська академія, 2006, 121 с.
7. Парахонський Б., Яворська Г. Концептуальні засади зовнішньополітичної стратегії України. *Відділ глобалістики та безпекових стратегій*, 2011. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-11/konc_zasady-4d3ec.pdf
8. Телешун С. Україна крізь призму глобальних світових трендів: виклики та загрози. *Укрінформ*, 2016. https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1974941-ukraina-kriz-prizmu-globalnih-svitovih-trendiv-vikliki-ta-zagrozi.html
9. Чупрій Л., Богдановський І., Льовкіна О. Цивілізаційна роль України у сучасному глобалізованому світі. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 170–175.
10. Chipman D. Strategic Survey 2022: Strategic Prospects Strategic Survey 2022: The Annual Assessment of Geopolitics. Strategic Survey 2022: The Annual Assessment of Geopolitics.

11. Якименко Ю. Передмова. Геополітичні та геоекономічні зміни, формовані під впливом російської агресії, та оновлення місця України у світовому просторі. Київ : Центр Разумкова, 2022. С. 4.
12. Політичні, економічні і структурні наслідки російської агресії для України і світової спільноти. Завдання економічного відновлення України у повоєнний період з врахуванням євроінтеграційних пріоритетів / В. Юрчишин, В. Зимовець, М. Міщенко, М. Пашков, О. Пишуліна, М. Сунгуровський, С. Чекунова. Київ, Центр Разумкова, 2023. 120 с.

THE PLACE OF UKRAINE IN THE WORLD POLITICAL PROCESS: GLOBAL AND REGIONAL PERSPECTIVES

Olga Sokolovska

*Odesa National University named after I.I. Mechnikov,
Faculty of International Relations, Political Science and Sociology,
Department of Political Science
French Boulevard, 24/26, 65058, Odessa, Ukraine*

The beginning of the large-scale invasion became the starting point for a new stage in the development of Ukraine's foreign policy, a stage of resistance and struggle against Russian aggression. Changes in the foreign policy of our country, the creation of alliances and the determination of directions of cooperation must be determined based on the main thesis – the victory of Ukraine. It is necessary to understand that in case of defeat, Ukraine will be destroyed. And it is precisely these aspects that should be included in all decisions made at the level of foreign policy. This especially applies to its global and regional directions. Further developments require progress at various levels of partnership – both regionally and globally. This will require strategic vision and courage from Ukraine and the political leaders of partner countries to strengthen further policy coordination, improve and accelerate decision-making processes. In particular, the direction of EU membership requires a review and adjustment of the agenda of regional integration, for proposals for updated perspectives for candidate countries, as well as for a wider range of neighboring countries. Ukraine should use all possible resources that are necessary to demonstrate our commitment to global and regional programs. That is, we now have partnerships and cooperation with regional and global partners who support us in the fight and provide assistance within the framework of agreements. And here it is important to define the criteria for creating a partnership. This especially applies to the signs of strategic partnership. A balanced analysis of the future prospects of Ukraine's foreign policy in terms of the Strategy, taking into account the Russian-Ukrainian war and the change (reformatting) of the world political order, is necessary. We are talking about new agreements, possible alliances, cooperation with new partners, etc.

Key words: foreign policy, foreign policy activity, global processes, regional processes, world order, political processes, war in Ukraine, crises, risks.

УДК 327(73:529)«1949/2023»

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.35>

РОЗВИТОК ВІДНОСИН СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ І ТАЙВАНЮ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Ольга Теленко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин і дипломатичної служби
вул. Січових Стрільців, 19, 79000, м. Львів, Україна*

У статті розглядаються особливості розвитку відносин Сполучених Штатів Америки і Тайваню на сучасному етапі. Зазначається, що дві держави активно розвивають відносини у військовій сфері і США є головним постачальником зброї Тайваню. Подаються дані про обсяги продажу зброї Тайваню американським урядом в останні роки. Наголошується, що після проголошення Китайської Народної Республіки в 1949 р. США підтримували дипломатичні відносини з Тайванем, однак у 1979 р. розірвали їх і відносини стали «неофіційними». Розглядаються головні документи, на основі яких базуються взаємини Вашингтону і Тайбею. Підкреслюється, що відносини Тайваню і США пов'язані з відносинами КНР і США, які є геополітичними суперниками як у світі загалом, так і в Азійсько-Тихоокеанському регіоні зокрема. Саме від політики американського уряду в АТР значною мірою залежить безпека острова. Наголошується, що встановлення суверенітету КНР над Тайванем зміцнило би Пекін у військовому, стратегічному та економічному аспектах.

Зазначається, що Тайвань відіграє важливу роль для США з точки зору поширення демократії, що неодноразово підкреслювалося представниками американської влади. У статті розглянуто ключові кроки двох держав, які свідчать про посилення їхніх політичних відносин і викликають незадоволення КНР. Охарактеризовано останній візит президентки Тайваню Цай Інвень до США, який відбувся навесні 2023 р. та висвітлено його результати. Дві держави є важливими партнерами в торговельній сфері. У статті названо головні види товарів у яких зацікавлені США і Тайвань у взаємній торгівлі. Підкреслюється важливість Тайваню для США з точки зору розвитку високих технологій, а також прагнення Вашингтону зменшити свою залежність від отримання напівпровідників з Тайваню. Зазначається, що незважаючи на прагнення Вашингтону збільшити національне виробництво напівпровідників, залежність США від Тайваню в цій сфері залишатиметься у короткостроковій перспективі. Окреслюються сфери спільних наукових досліджень двох держав. Наголошується, що Сполучені Штати Америки і Тайвань активно співпрацюють у сфері освіти, відбувається взаємний обмін студентами, укладено низку міжуніверситетських угод.

Ключові слова: двосторонні відносини, Сполучені Штати Америки, Тайвань, демократія, геополітика.

Постановка проблеми. Відносини Сполучених Штатів Америки і Республіки Китай або Тайваню, який є частково визнаною державою, уже багато десятиліть мають особливий характер. Держави є важливими стратегічними, військовими та економічними партнерами в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, однак їхні взаємини залишаються «неофіційними», оскільки дипломатичні відносини між ними не налагоджені. Тайвань і США активно співпрацюють у сфері високих технологій, мають розгалужені зв'язки у сферах науки та освіти. Америко-тайванські відносини щільно пов'язані з відносинами Сполучених Штатів Америки з Китайською Народною Республікою, яка вважає острів Тайвань складовою своєї території і сепаратистським регіоном, однак не контролює його.

Дослідження відносин США і Тайваню набули особливої актуальності за умов російського широкомасштабного вторгнення в Україну, коли усім стало зрозуміло, яку загрозу для світу може потенційно становити зміцнення авторитарних держав на кшталт Росії чи КНР, а також застосування ними військових методів для вирішення тих питань, які вони вважають важливими для себе з точки зору геостратегії. За умов безпекової ситуації, у якій сьогодні опинилася Україна, аналітики, політологи та військові експерти заговорили про можливий силовий сценарій вирішення тайванського питання з боку КНР і потенційну роль США у забезпеченні захисту Тайваню, важливого для Вашингтону як з геополітичної, так і з економічної точок зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Американсько-тайванські відносини викликають інтерес багатьох дослідників, оскільки від них значною мірою залежить безпека в світі. Їх жваво обговорюють журналісти і громадськість. Питання двосторонніх відносин США і Тайваню досліджували зокрема Дж. Болтон, Д. Т. Еалеу, Д. Р. Зітельман, Дж. Куртіс, Р. Волтерс, Р. Хасс.

Мета дослідження. Метою статті є аналіз особливостей розвитку відносин Сполучених Штатів Америки і Тайваню як важливих партнерів у Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У жовтні 1949 р. внаслідок багаторічної громадянської війни на материковому Китаї комуністи офіційно проголосили створення Китайської Народної Республіки, а уряд Республіки Китай разом зі своїми прихильниками змушений був перебратися на острів Тайвань. Початково Сполучені Штати Америки відмовились визнавати КНР і перенісши своє посольство на острів, продовжили співпрацю з урядом на Тайвані. Потепління відносин між КНР та США настало 1972 р., а 1 січня 1979 р. адміністрація Дж. Картера визнала уряд КНР єдиним легітимним урядом Китаю і припинила дипломатичні відносини з Тайванем. Відносини між Вашингтоном і Тайбеєм набули «неофіційного» характеру на підставі ухваленого 1979 р. Конгресом США «Закону про відносини з Тайванем». Відповідно до нього було створено Американський інститут на Тайвані – некомерційну організацію для підтримання зв'язків Вашингтону і Тайбею, визначено політику щодо постачання озброєнь, а також щодо безпеки острова і його захисту [1, с. 7–10]. Саме цей закон слугує основою для продажу зброї Тайваню з боку США і зменшує ймовірність того, що питання приналежності острова КНР може вирішити збройним шляхом. До того ж, інтенсивність і масштаби продажу зброї Тайбею Вашингтоном у той чи інший період часу свідчать про ступінь загострення відносин між США і КНР: американський уряд зазвичай збільшує обсяги продажу зброї в нестабільній ситуації, демонструючи готовність захищати острів.

Окрім «Закону про відносини з Тайванем» 1979 р., позиція Вашингтону щодо острова знайшла відображення у трьох комюніке, підписаних США і КНР у 1972, 1979 і 1982 рр., а також у шести «гарантіях», які Вашингтон надав Тайваню 1982 р. Відповідно до взятих зобов'язань, США визнають «принцип одного Китаю», але водночас не визнають суверенітету КНР над Тайванем. Крім того зазначено, що сторони по обидва боки Тайванської протоки, тобто Тайвань і Китай повинні врегулювати свій спір у мирний спосіб [2, с. 9–12; 3].

Згадані документи і «гарантії» послужили основою для налагодження подальших відносин між США і Тайванем, що неодноразово було підтверджено американським урядом. Зокрема в опублікованій у жовтні 2022 р. «Національній стратегії безпеки», яка визначає стратегію боротьби США з основними терористичними і військовими загрозами, наголошується, що Сполучені Штати Америки мають «незмінний інтерес до підтримання

миру і стабільності в Тайванській протоці, що важливо для регіональної і глобальної безпеки і добробуту та є питанням міжнародного зацікавлення і уваги» [4, с. 24]. Підкреслюється, що США виступають проти будь-яких односторонніх змін статус-кво кожної зі сторін, тобто Тайбею і Пекіну, не підтримують незалежності Тайваню, а також залишаються відданими «політиці одного Китаю». Водночас у документі зазначено, що Сполучені Штати Америки будуть дотримуватись своїх зобов'язань згідно із «Законом про відносини з Тайванем» щодо підтримки його самооборони і збереження здатності США протистояти будь-якому застосуванню сили чи примусу щодо острова [4, с. 24]. Отже, безпека Тайваню значною мірою залежить від позиції США, які, з одного боку, прагнуть зберегти мирні відносини з Пекіном, дотримуючись «політики одного Китаю» й офіційно не визнаючи незалежності Тайваню, а з іншого – намагаються гарантувати безпеку острову шляхом надання необхідних військових засобів, спроможних забезпечити його захист у разі спроб КНР вирішити це питання без згоди Тайбею.

США є найбільшим постачальником зброї Тайваню. Наприклад, протягом двох термінів перебування при владі Джорджа Буша молодшого Тайваню було поставлено озброєнь на 16 млрд дол. США, а протягом двох термінів президентства Барака Обами – на 14 млрд дол. США. Протягом перших двох років президентства Дональда Трампа обсяги продажу зброї Тайваню були досить скромними і становили приблизно 1 млрд дол. США у 2017 р. і 330 млн дол. США 2018 р. Однак у наступні два роки обсяги продажу зброї Тайваню його адміністрацією помітно зросли і сягнули 11 млрд дол. США 2019 р. і 6 млрд дол. США 2020 р. (загалом понад 18 млрд дол. США за весь час перебування Д. Трампа на посаді президента) [1, с. 20]. Адміністрація Дж. Байдена продала Тайваню у 2021–2022 рр. зброї на 2,89 млрд дол. США [5]. На розширення військової співпраці між Тайбеєм і Вашингтоном суттєво вплинув ухвалений 2022 р. Конгресом комплексний «Закон про посилену стійкість Тайваню». Серед інших питань у ньому вперше передбачено поширення на Тайбей чинності програми «Іноземного військового фінансування», згідно з якою Сполучені Штати Америки надають країнам-партнерам допомогу на основі грантів або прямих позик. Закон дозволяє продаж зброї Тайваню в межах цієї програми, а також утверджує «всеосяжну» програму спільної військової підготовки двох держав. Допомога в межах програми «Іноземного військового фінансування» також передбачає щорічні позики Тайваню до 2 млрд дол. США і грант у розмірі до 2 млрд дол. США до 2027 фінансового року [6]. У 2023 фінансовому році США планують надати острову 3 млрд дол. США, з яких щонайменше 1 млрд можуть становити витрати за президентською схемою, яка дозволяє постачання зброї зі складів армії США. Це дасть можливість вирішити проблему, яка полягає в тому, що американські виробники не встигають вчасно постачати всю замовлену зброю на острів [7].

Тайвань має важливе геополітичне значення для Вашингтону у конкурентній боротьбі за лідерство з Пекіном. Адже КНР, якби отримала контроль над островом, могла б використати його як базу для розміщення своєї авіації та ракет. Відповідно радіус дії китайських ракет був би розширений на 150 морських миль на схід, що дозволило б КНР перекрити повітряні і морські шляхи у Східно-Китайському морі і завдати ударів по цілях в Японії чи Гуаму. Сили США та їхніх союзників були би відкинуті далі від кордону Китаю, а їхні бази опинилися б під більшою загрозою з боку китайських ракет чи авіації [8]. Отже, постачання зброї США Тайваню є ключовою сферою, яка не лише демонструє тісний зв'язок між ними, а й слугує важливим засобом стримування КНР. Саме завдяки співпраці обох держав у військовій сфері вдається зберегти мир у регіоні та перешкодити надмірному зміцненню Китаю і, відповідно, впливу авторитаризму в світі.

Тайвань є ключовим партнером Сполучених Штатів Америки з точки зору поширення демократії у світовій політичній системі. На думку Дж. Болтона і Д. Р. Зітельмана, «статус Тайваню як динамічної автономної демократії має вирішальне значення для США і є в його інтересах» [8]. Цікаво, що коли наприкінці 80-х років ХХ ст. Китай почав наслідувати економічні реформи Тайваню, лідер Тайваню Цзян Цзіньго вирішив вивести Тайвань на шлях демократизації, частково з метою його диференціації від КНР в очах політиків і громадськості США. Політичний перехід Тайваню до демократії слугував поштовхом для зміцнення зв'язків США з островом [9, с. 2]. Саме через те, що в безпосередній близькості від Тайваню розташована авторитарна КНР, яка висуває територіальні претензії на цей острів, мовчазне споглядання США за вторгненням китайських військових на Тайвань було би стратегічною і моральною поразкою для Вашингтону [10]. Коли у серпні 2022 р. на Тайвань прибула тодішня спікерка Палати представників Конгресу США Ненсі Пелосі, у своїй заяві вона зазначила, що візит підтверджує підтримку демократичного розвитку Тайваню, а також, що «солідарність Америки з 23 мільйонами жителів Тайваню сьогодні важливіша, ніж будь-коли, оскільки світ стоїть перед вибором між автократією та демократією» [11]. Отже, відносини США і Тайваню базуються на тому, що обидві держави сповідують спільні цінності. Демократизація світу є одним з ключових пріоритетів Вашингтону, оскільки збільшення кількості демократичних держав сприяє як підвищенню ступеня безпеки у світі загалом, так і розширенню зони впливу США зокрема.

Хоча США і Тайвань не мають дипломатичних відносин, Американський інститут на Тайвані надає консульські послуги на кшталт тих, які виконують дипломатичні установи. Державний департамент підтримує зв'язки з Американським інститутом на Тайвані і фінансує вагому частку його діяльності. Своєю чергою Тайвань має економічне і культурне представництво Тайбею у США, яке розташоване у Вашингтоні, також він представлений по всій території США через економічні і культурні офіси [12].

Протягом декількох останніх років американо-тайванські політичні відносини погналися. Здійснено низку кроків з обох сторін, які свідчать про зміцнення їхніх зв'язків. Серед них надіслане державним секретарем США М. Помпео публічне привітання для його використання під час інавгурації Цай Інвень 2020 р.; запрошення представника Тайваню до США як гостя на інавгурацію Джоозефа Байдена; звернення президента Дж. Байдена до Тайваню як до союзника і публічні обіцянки, що США захищатимуть Тайвань; запрошення посадових осіб Тайваню до участі в самітах демократії 2021 і 2023 рр.; відрядження високопосадовців виконавчої влади, в тому числі з Державного департаменту, з візитами до Тайваню; прийом офіційних осіб Тайваню у Державному департаменті й оприлюднення інформації про ці зустрічі; зростання активності Конгресу США в демонстрації підтримки Тайваню, у тому числі на законодавчому рівні і візити конгресменів до Тайваню [9, с. 6; 13]. Усі ці кроки сприймають китайські офіційні особи насторожено, як потенційну загрозу відносинам між Вашингтоном і Пекіном.

За час свого президентства з 2016 р. Цай Інвень здійснила сім поїздок до США, під час яких зустрічалася з американськими політиками і представниками тайванської діаспори. Останній її візит до США, який відбувся наприкінці березня – на початку квітня 2023 р., мав на меті показати, що Тайвань має союзників на тлі зростання загрози з боку Китаю. Під час візиту Цай Інвень зустрілася зі спікером Палати представників Конгресу республіканцем Кевіном Маккарті. Він прийняв очільницю Тайваню в Каліфорнії, у Президентській бібліотеці Рональда Рейгана. Під час зустрічі К. Маккарті серед інших питань заявив про необхідність продовження продажу американської зброї Тайбею. Цікавим моментом зустрічі стало те, що Цай Інвень попросила К. Маккарті не прилітати на острів,

щоб не загострювати ситуацію, пов'язану із незадоволенням Китаю зміцненням політичної складової американо-тайванських відносин. Президентка також зустрічалася з сенаторами та конгресменами від обох партій США, зокрема і з лідером демократичної меншості в Палаті представників Гакімом Джефферісом [14; 15]. Взаємні візити політиків США і Тайваню демонструють високий ступінь їхньої зацікавленості збереженням щільних взаємин. Вони також суттєво впливають на збереження статус-кво острова, ситуація навколо якого є вкрай напруженою через те, що Китай часто реагує на такі двосторонні зустрічі демонстрацією сили, влаштовуючи військові навчання поблизу берегів острова.

Між США і Тайванем добре налагоджені торговельні відносини. Наприклад, 2022 р. США були другим за обсягами партнером Тайваню у торговельній сфері, а також третім за масштабами джерелом імпорту Тайваню. Водночас Тайвань був десятим за обсягами торговим партнером США. Торгівля Сполучених Штатів Америки і Тайваню досягла свого найвищого рівня за всю історію відносин, удвічі перевищивши обсяги торгівлі 2017 р. Тайвань є основним джерелом для США імпорту двигунів суден (21%), чавуну та сталі (20%), комп'ютерних аксесуарів (16%) і напівпровідників (14%), а також основним пунктом призначення для американського експорту комерційних суден (28%), дерева, скла та пластику (11%), військового одягу (10%). На Тайвані також зростає попит на американську сировину, що становить 2% загального експорту США [16].

Тайвань є важливою технологічною потугою. Під керівництвом компанії TSMC тайванські заводи постачають понад 60% напівпровідників і 92% найсучасніших мікросхем у світі. Це зробило острів стратегічно важливим вузлом у ланцюжку постачання напівпровідників. Останнім часом за умови ризиків китайського вторгнення на острів Вашингтон вважає свою залежність від тайванських технологій небезпечною для власної економіки і прагне стимулювати повернення виробництва напівпровідників США, частка яких у світовому виробництві чипів впала з 37% 1990 р. до 12% тепер. У серпні 2022 р. Дж. Байден підписав закон, який передбачає 52 млрд дол. США субсидій на федеральному рівні для глобальних виробників мікросхем, які будуватимуть виробничі потужності на території США. Унаслідок цього суттєво зросли обсяги інвестицій у виробництво мікросхем у США від таких провідних виробників, як Intel, Samsung, TSMC і Micron [17]. Таким чином, США намагаються зменшити свою технологічну залежність від фабрик Тайваню, однак у короткостроковій перспективі вона залишатиметься.

США і Тайвань разом беруть участь у спільних наукових дослідженнях у таких сферах, як метеорологія, ядерна наука, захист довкілля, дослідження раку молочної залози, дослідження атмосфери, здоров'я громадян і профілактична медицина. Держави тісно співпрацюють у сфері освіти. Багато студентів з Тайваню навчаються у США, також США спонсорують навчання американських студентів на Тайвані як у вищій школі, так і в аспірантурі, з особливим акцентом на вивченні мови мандарин [12]. З 2005 р. і дотепер Тайвань підписав 23 меморандуми про взаєморозуміння з 21 штатом, а між університетами США і Тайваню укладено 2021 угоду станом на 25 квітня 2023 р. Протягом п'яти останніх років Тайвань посідав сьоме місце за кількістю іноземних студентів у Сполучених Штатах Америки. У 2022/23 навчальному році 20487 студентів з Тайваню навчалися у коледжах та університетах США, тоді як 3124 американських студентів поступили в університети Тайваню. Американо-тайванська стипендіальна програма імені Фулбрайта протягом останніх шести десятиліть надала стипендії майже 3900 тайванським і американським науковцям. Тайвань також заснував декілька стипендіальних програм для забезпечення обмінів американських і тайванських студентів, а також для навчання на Тайвані [18]. Взаємний обмін

у сфері освіти сприяє зміцненню зв'язків між громадянами обох держав, дає їм можливість краще зрозуміти особливості їхнього розвитку, культури і світоглядних установок жителів Тайваню і США.

Висновки. США і Тайвань зацікавлені у тісній співпраці в низці сфер. Незважаючи на те, що їхні відносини мають «неофіційний» характер і США не визнають острів як незалежну державу, періодично відбуваються обміни візитами державних діячів і політиків обох держав, які особливо поживалися останніми роками. США зацікавлені у Тайвані з точки зору поширення демократії, а також як у важливому торговельному партнері і технологічній потузі. Обидві держави активно обмінюються науковими досягненнями і співпрацюють у освітній сфері. Тайвань розглядає США як державу, яка може стати на його захист у разі силового сценарію, пов'язаного з амбіціями Китаю щодо заволодіння островом. Від політичного впливу на Тайбей значною мірою залежить геополітична розстановка сил не лише в Тайванській протоці, а й у світі загалом. Саме США відіграють ключову роль у забезпеченні безпеки Тайваню, вони є його головним постачальником зброї і гальмівним чинником у зміцненні світового впливу КНР за рахунок встановлення фактичного суверенітету над островом. Вашингтон неодноразово підтверджував, що стане на його захист у випадку агресії КНР. Геополітичне суперництво в регіоні значною мірою залежить від спроможності Тайваню захистити себе і забезпечити своє існування як осередку демократії.

Список використаної літератури

1. Curtis J. Taiwan: relations with the United States. *Commons Library Research Briefing*. 24.06.2021. 25 p. URL: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-9265/CBP-9265.pdf>
2. Ayalew D. T. The legal status of the «China-US joint communiqués» under international law: a commentary on its role and significance for the peace of mainland China, Taiwan, and the US. *SSRN Electronic Journal*. 2022. February. 22 p. DOI: 10.2139/ssrn.3987395
3. The «Six Assurances» to Taiwan. *Taiwan Documents Project*. 1982. July. URL: <http://www.taiwandocuments.org/assurances.htm>
4. National Security Strategy. Washington : The White House, 2022. 48 p. URL: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf>
5. Notified Taiwan arms sales 1990-2022 (US\$ Billion, FMS). *Taiwan Defense & National Security*. 28.12.2022. URL: <https://www.ustaiwandefense.com/taiwan-arms-sales-notified-to-congress-1990-2022/>
6. Taiwan: political and security issues. *Congressional Research Service*. 17.02.2023. IF10275. Version 68. URL: <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF10275>
7. Пентагон отримав повноваження для поставок зброї Тайваню, такі ж як і для України. *Фокус*. 07.04.2023. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/559595-pentagon-otrimav-povnovazhennya-dlya-postavok-zbroji-tayvani-taki-zh-yak-i-dlya-ukrajini>
8. Bolton J., Zitelman D. R. Why Taiwan matters to the United States. *The Diplomat*. 23.08.2021. URL: <https://thediplomat.com/2021/08/why-taiwan-matters-to-the-united-states/>
9. Hass R. An American perspective on the role of Taiwan in US-China Relations. *Foreign Policy at Brookings*. 2022. July. 14 p. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2022/07/FP_20220720_role_of_taiwan_hass.pdf
10. Graham Th., Budjeryn M. Taiwan vs. tyranny: the US must redouble its commitment to secure this shining hill of democracy in East Asia. *Just Security*. 08.07.2021. URL: <https://www.justsecurity.org/77361/taiwan-vs-tyranny-the-us-must-redouble-its-commitment-to-secure-this-shining-hill-of-democracy-in-east-asia/>

11. Pelosi becomes highest-ranking US official to visit Taiwan in 25 years. *The Japan Times*. 03.08.2022. URL: <https://www.japantimes.co.jp/news/2022/08/03/asia-pacific/nancy-pelosi-taiwan-visit-us-china/>
12. US relations with Taiwan. *US Department of State*. 28.05.2022. URL: <https://www.state.gov/u-s-relations-with-taiwan/>
13. Taiwan invited to US-led Summit for Democracy again. *Focus Taiwan*. 03.30.2023. URL: <https://focustaiwan.tw/politics/202303300005>
14. Гурін А. Президентка Тайваню розпочала візити до США і країн Центральної Америки, щоб заручитися підтримкою. *Дзеркало тижня*. 30.03.2023. URL: <https://zn.ua/ukr/china/prezidentka-tajvanju-rozpochala-viziti-do-ssha-i-krajin-tsentralnoji-ameriki-shchob-zaruchitsija-pidtrimkoju.html>
15. Демченко О. Тайвань у центрі ідеального шторму. Візит президента Цай до США. Війна стає ближчою? *LB.ua*. 07.04.2023. URL: https://lb.ua/world/2023/04/07/551267_tayvan_tsentri_idealogo_shtormu.html
16. Walters R. US-Taiwan economic relations in 2023: causes for measured optimism. *Global Taiwan Brief*. 2023. Vol. 8. Issue 2. URL: <https://globaltaiwan.org/2023/01/us-taiwan-economic-relations-in-2023-causes-for-measured-optimism/>
17. Powers-Riggs A. Taipei fears Washington is weakening its silicon shield. *Foreign Policy*. 17.02.2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/02/17/united-states-taiwan-china-semiconductors-silicon-shield-chips-act-biden/>
18. Taiwan-U.S. educational relations. *Taipei Economic and Cultural Representative Office in the United States*. 25.04.2023. URL: https://www.roc-taiwan.org/us_en/post/11994.html

THE DEVELOPMENT OF RELATIONS BETWEEN THE UNITED STATES OF AMERICA AND TAIWAN AT THE CURRENT STAGE

Olha Telenko

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of International Relations,

Department of International Relations and Diplomatic Service

Sichovykh Striltsiv str., 19, 79000, Lviv, Ukraine

The article examines the peculiarities of the development of relations between the United States of America and Taiwan at the current stage. It is noted that the two states are actively developing relations in the military sphere and the US is the main supplier of weapons to Taiwan. Data on the volume of arms sales to Taiwan by the American government in recent years is provided. It is emphasized that after the proclamation of the People's Republic of China in 1949 the USA maintained diplomatic relations with Taiwan, but in 1979 Washington broke these relations and they became «unofficial». It is considered the main documents on which the relations between Washington and Taipei are based. It is emphasized that the relations between Taiwan and the USA are related to the relations between the People's Republic of China and the USA, which are geopolitical rivals both in the world in general and in the Asia-Pacific region in particular. The security of the island largely depends on the policy of the American government in the Asia-Pacific region. Establishing PRC sovereignty over Taiwan would strengthen Beijing militarily, strategically and economically.

It is noted that Taiwan plays an important role for the United States in terms of the spread of democracy, which was repeatedly emphasized by representatives of the American authorities. The article examines the key steps of the two states, which indicate strengthening of their political relations and cause dissatisfaction of the People's Republic of China. The last visit of the President of Taiwan Tsai Ing-wen to the USA, which took place in the spring of 2023, is described. The two states are important

partners in the trade sphere. The article names the main types of goods in which the two states are mutually interested. The importance of Taiwan for the US in terms of high-tech development is emphasized, as well as Washington's desire to reduce its dependence on the supply of semiconductors from Taiwan. It is noted that despite Washington's desire to increase the national production of semiconductors the US dependence on Taiwan in this field will remain in the short term. The spheres of joint scientific research of the two states are outlined. It is emphasized that the United States of America and Taiwan are actively cooperating in the field of education, there is an exchange of students of the two countries, a number of interuniversity agreements have been concluded.

Key words: bilateral relations, the United States of America, Taiwan, democracy, geopolitics.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.36>

КОНЦЕПТ ІДЕОЛОГІЇ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА І СУЧАСНИЙ ДИСКУРС

Наталія Чубур, Юрій Манелюк

*Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана,
юридичний інститут, кафедра політичних технологій
просп. Перемоги, 54/1, 03057, м. Київ, Україна*

Стаття присвячена аналізу історичної ретроспективи розвитку концепту ідеології та його впливу і значенню на сучасні суспільно-політичні процеси. Авторами аналізується поняття ідеологія та підходи до його тлумачення. Зокрема, у статті розглядаються теоретичні підходи аналізу концепту ідеології. У суспільно-гуманітарній сфері поняття «ідеологія» вживається у декількох значеннях, а саме: як специфічні переконання; як переконання, що ґрунтуються на хибних знаннях і як сукупність переконань у різних суспільно-політичних сферах. Авторами розглядаються всі зазначені підходи, що потребують історичної ретроспективи генезису поняття «ідеологія».

У статті розкриваються протиріччя щодо визначення наукової основи поняття ідеологія. В цьому контексті аналізується проблема деідеологізації та реідеологізації суспільства. Зроблено спроби виявлення позитивних і негативних сторін ідеології у державі, аналізу взаємодії ідеології та соціальних інтересів, ідеології та політики. Розглянуто чинники, що є вирішальними під час формування ідеології у суспільстві.

Особлива увага приділена становленню концепту ідеологія у XXI столітті. Авторами піддається критиці теорія щодо завершення ідеологічної боротьби в світі та закінчення століття ідеологій. В цьому контексті розглядається зародження і формування нового ідеологічного пейзажу світу. Все більш актуальним на сучасному етапі стає питання тлумачення ідеології, яка розглядається як певна конструкція, що є опорою для соціальної дійсності. Автори статті також обґрунтовують поняття ідеологія, що розглядається як система ідей-уявлень, що трактують світ та розвинутих з цього цінностей і норм, які спонукають окремі суспільні групи чи людські спільноти діяти.

Ключові слова: ідеологія, «хибна свідомість», деідеологізація, реідеологізація, ідеологічна система.

На сучасному етапі світових політичних процесів все більшого значення набуває проблема заповнення ідеологічного вакууму, адже наявність та слідування визначеній меті є важливою засадою забезпечення поступального розвитку суспільства. Слід зазначити, що в умовах системної кризи вживання будь-яких симптоматичних заходів видається мало перспективним. Тому затвердження досить стабільної і досконалої ідеології є вирішальною силою, що здатна забезпечити суспільний прогрес.

Серед понять політичної науки ідеологія є одним із найбільш важливих і тих, що найчастіше використовується у різних аспектах. Політичні ідеології мають інтелектуальний і політичний попит у навколишньому соціумі. Водночас виклики сучасності змушували щораз переглядати уявлення про місце і значення ідеології у політичному процесі.

Світ XXI століття, з точки зору змісту і якості найбільш поширених у ньому ідей та ідеологій, вже має мало спільного зі світом ідейно-політичних концептів, навіть п'ятдесятирічної давнини. За невеликий за історичним виміром період кардинально змінилися не тільки методи пізнання і характер інтерпретації ідейно-політичних процесів у різних сферах суспільного буття. Зазнали змін і самі принципи наукового підходу і трактування соціальної практики, а також парадигми ідейної інтерпретації дійсності.

Таким чином, метою статті є спроба розглянути трансформацію концепту ідеології, проаналізувати сучасні підходи західної політології до визначення змісту поняття ідеології, значення та вплив останнього на світові політичні процеси. Серед основних завдань є історичний аналіз концепцій ідеології, співставлення протилежних точок зору та визначення подальшої ролі концепту ідеології у суспільно-політичних процесах ХХІ століття. Дослідження виконано з використанням методів системного, логічного, структурно-функціонального та соціально-політичного аналізу.

Перші спроби до вивчення ідеології та вплив останньої на суспільні сфери життя стали предметом дослідження науковців, серед яких А. Дестют де Трасі, К. Маркс, Ф. Енгельс, К. Манхейм, Л. Альтюссер. У працях вчених М. Шелера, Э. Дюркгейма, М. Вебера, Т. Парсонса ідеологія розглядалася достатньо суб'єктивно – вираз певного інтересу будь-якої соціальної групи. До критиків ідеології слід віднести Г. Маркузе та Ю. Хабермаса.

В історії поняття ідеологія вчені виділяють три основні етапи його еволюції: ідеологія як наука про ідеї, що вивчає їх походження і закономірності прояву в практиці розвитку суспільства; ідеологія як поняття, що відрізняється і означає соціально-політичний напрям і значимість різних поглядів, теорій, концепцій тощо; ідеологія як предмет дослідження і як інструментальне поняття в соціологічних науках.

Перші згадки використання терміну «ідеологія» слід віднести до ХVІІІ ст. У 1796 р. у толковому словнику французької мови «Пті Роббер» вперше вжито слово «ідеологія», а у 1800 р. слово «ідеолог». Поняття «ідеологія» в науковий обіг було введено французьким філософом і економістом А. Дестют де Трасі, який у 1801–1815 рр. опублікував власний п'ятитомний твір «Елементи ідеології». Він намагався створити вчення про загальні закономірності походження ідей на основі досвіду почуттів. Ідеологія як «наука про ідеї» повинна була стати основою для політики, права, моралі. Головною функцією ідеології, на думку філософа, є вивчення механізмів генезису ідей у свідомості людини під впливом зовнішнього середовища, а потім їх використати для виправлення невірних утворених ідей [1, с. 7]. На цьому етапі в якості науки ідеології в значній ступені були притаманні схоластичний і утопічний характер. Для реалізації розроблених в її межах ідейно-теоретичних концепцій було відсутнє об'єктивне соціальне поле та безпосередньо носії ідеології (індивіди та інститути), які були б здібні замінити традиційні щодо старої культури суспільні та політичні інститути.

Початок другого етапу в еволюції поняття «ідеологія» пов'язаний з використанням певних ідейних концепцій та систем поглядів, що мали яскраво виражену соціально-політичну спрямованість. В середині ХІХ ст. в політичній сфері ідеологія визначалася як сукупність ідей і теорій, що в хибній, містифікованій формі виражають інтереси великих соціальних груп. Будь-якому соціальному явищу чи події, що мали відношення до формулювання соціальних цілей або програм суспільно-політичної діяльності, приписувався ідеологічний характер. Термін «ідеологія» став використовуватися для характеристики зовнішньої політичної спрямованості концепцій і соціально-політичних інститутів суспільства.

У ХІХ ст. основною працею, що була присвячена ідеології стала робота Карла Маркса і Фрідріха Енгельса «Німецька ідеологія» (1846 р). На думку класиків марксизму, ідеологія – це «хибна свідомість», ілюзорне сприйняття соціального буття. Розміщуючи в основі ідеології переважно негативний сенс, К. Маркс і Ф. Енгельс протиставляли їй наукове знання, метою якого мала бути боротьба проти ідеології. Причини виникнення ідеології, класики марксизму вбачали в обмеженості практики, нерозв'язаності протиріч, які якраз і формують «хибну свідомість». Ідеологія, на думку дослідників, це політичне

мислення, що формується в інтересах певних груп суспільства [2, с. 350]. На цих положеннях пізніше сформувалася європейська традиція, згідно якої ідеологія – це будь-яка теоретично артикульована свідомість, що має більш чи менш наочно виражені класові інтереси і здібна впливати на масову поведінку.

Третій етап в розвитку поняття «ідеологія» – це уявлення і використання ідеології в різних соціальних науках як предмета дослідження та інструментального поняття.

Проблематика ідеології як поняття і соціального явища розроблялася і розроблюється як у зарубіжній, так і вітчизняній науці. В центрі уваги знаходиться як змістовні аспекти ідеології (порівняльний аналіз ідейних концепцій), так і функціональні (місце, роль, функції ідеології в суспільстві). Дослідження з проблем ідеології можуть мати як методологічний (природа ідеологічних явищ, методи її виявлення, опис, підходи до аналізу), так і прикладний характер (питання ідеологічної роботи, звернення до ідеології). У ХХ ст. в європейських наукових школах філософії, соціології та політології сформувалися декілька основних підходів до подання ідеології, а саме: неомарксистський, позитивістський, феноменологічний, психоаналітичний, соціосемантичний. З одного боку, розвивалася традиція «критики ідеології», з іншої – сформувалася «технологічний» напрям, що прагнув вивчати ідеологію з метою її практичного застосування в політиці та сфері управління.

Тотожні з марксизмом поглядів щодо природи ідеології мав німецький філософ Карл Манхейм. Він стверджував, що ідеологія це певна система ідей, які у викривленому виді віддзеркалюють об'єктивну реальність і визначаються заданими межами політичних та економічних інтересів її носія. На думку філософа, головне завдання ідеології – це зафіксувати, закріпити порядок речей, що склався [3, с. 122].

Як відмічають сучасні ідеологи Пітер Бергер і Томас Лукман, головний науковий інтерес К. Манхейма був пов'язаний з феноменом ідеології [4, р. 12]. Співставляючи реальні ідеології та соціально-світоглядні утопії, К. Манхейм роз'єднав зв'язок економіки (буття) і ідеології (свідомості) та виділив два типи ідеологій, а саме: партикулярні (часткові) і тотальні (глобальні). Перші обумовлені інтересами і потребами окремих суб'єктів, а другі – інтересами і потребами класів, страт і груп [3, с. 132].

Французький філософ-неомарксист Луї Альтюссер розглядав ідеологію як структуру уявлень, що функціонує на несвідомому рівні. Дослідник використовує в описанні феномену ідеології типові для психології терміни. Зокрема, на його думку, ідеологія – це набір ілюзорних уявлень щодо реальності, основною функцією якої є соціальний контроль [1, с. 8].

В середині ХХ ст. концепція ідеологізації трансформується в бік деідеологізації, суть якої полягає в «кінці ідеології», визволення від неї. У 60-х рр. ХХ ст. прихильниками підходу до деідеологізації суспільства були Р. Арон, Д. Белл, С. Ліпсет, К. Поппер. Теорія деідеологізації мала об'єктивні причини і фактори, що були визначені реаліями часу. Серед них слід виділити провідні: збільшення у глобальному світі інформованості суспільства; різноманітність світу в ідейно-світоглядному плані та підвищення добробуту населення; збільшення в особистісному плані свобод і самостійності громадян. У науковому дискурсі провідною стала думка щодо необхідності відмови від ідеологізації суспільного життя індивідів чи соціальних груп. Вирішення питань має бути вільним від впливу ідеології. Остання, на думку Деніела Белла, стала трактуватися як суб'єктивний вираз інтересів соціальних груп, як «нав'язування» інтересів одних соціальних груп іншим [5, с. 194].

В 70-х рр. ХХ ст. деідеологізація змінюється концепцією реідеологізації, що проголошує людину і громадянина найвищою цінністю та визнає залежність суспільного життя від ідеології. Остання на думку прихильників концепції (Т. Парсонса, В. Парето та ін.)

виконує у суспільстві консолідує, інтегрує, мобілізує функції. Під ідеологією в цій концепції розглядається певний конструкт, що сприяє збереженню стабільності у суспільстві та ґрунтується на ціннісних основах, детермінує діяльність індивідів і груп [1, с. 9].

Традиційний підхід західної науки щодо дослідження ідеології ґрунтується переважно на трьох основних пунктах: тезис щодо плюралізму ідеологій; визначення ідеології як хибної чи поєднання хибної та істинної свідомості; зведення ідеології до упередженості у сужденнях, запереченню в ній творчого початку.

В останній треті ХХ ст. відбулася не просто реабілітація ідеології як важливої ознаки сучасного цивілізованого суспільства, але як результат багатолітньої дискусії був знятий тезис щодо ідеології хибної свідомості. Ревізії було піддане все термінологічне поле використання поняття «ідеологія»:

- як процесу виробництва знань, знаків, цінностей у соціальному житті;
- як сукупності ідей, що притаманні конкретній соціальній групі чи класу;
- як хибної свідомості, що використовується для забезпечення політичної переваги;
- як систематично розірваної, викривленої комунікації, що постійно реалізується;
- як соціально потрібної ілюзії, міфу, віртуальності;
- як канал чи простір, в межах якого актор визначає смисл оточуючого його світу;
- як сукупність переконань, що орієнтують на дії [6, р. 2].

Постановка питання щодо витіснення ідеології на політичну периферію не підтримують та заперечують багато сучасних, у тому числі і вітчизняних дослідників. Актуальною залишається ідея щодо домінуючого статусу ідеології, її провідної ролі в організації майбутнього політичного процесу. Зокрема, Іммануїл Валлерстайн [7] та Джордж Сорос [8, с. 136] застерігають, що певні ідеологічні конструкції стануть основою для швидкого краху цивілізації та приходу нового варварства.

Одна із найважливіших рис ідеології – це її органічний зв'язок з політикою і обумовленість політичною практикою. Політика – це свого роду інобуття ідеології, котра може реалізуватися тільки в сфері політичного. Також і політику важко увівити без ідеологічного компоненту. Саме тому не має сенсу говорити про «кінець ідеології», як це було зроблено Деніелом Беллом і Реймоном Ароном у 50-ті роки та Френсісом Фукуямом у 80-ті роки ХХ століття [9]. У своїй праці про «кінець історії» Ф. Фукуяма констатував, що світова історія як продукт змагання ідей (ідеологій) підійшла до свого завершення, оскільки після падіння комунізму концепція ліберальної демократії затвердилася як «єдиний принцип» політичної організації людської спільноти. Ці погляди були обумовлені падінням марксистсько-ленінської ідеології та розпадом соціалістичної системи. Таким чином, версія Ф. Фукуяма з'явилася на хвилі ейфорії після закінчення холодної війни як спроба зрозуміти основні реалії на основі аналізу нових тенденцій у міжнародних стосунках [10, с. 414].

Сучасний німецький політолог Ульріх Матц вважав, що рефлексія ідеологічного типу залишається необхідним інструментом у політичному процесі та існує «непрямої вираз попиту на ідеологію в епоху постмодерна». На думку дослідника, ідеологіями є такі системи цінностей, що виходять на авансцену під час серйозних суспільних криз [11, с. 237]. Вони виступають в якості політичного світогляду, мають значний орієнтаційний потенціал і саме тому здібні зупинити пов'язані з кризою процеси соціальної аномії. Перша серйозна криза у Новий час – це криза Реформації. Наслідком церковного розколу стала емансипація політики і культури від релігії. Якщо в Середні віки релігія об'єднувала, то зараз це робить держава за допомогою «внутрішньої релігії», а саме ідеології. Матц запропонував ідеальний тип ідеології, абстрагуючись від конкретного змісту наступних один за одним великих ідеологій Нового часу: лібералізму, позитивізму, соціалізму, комунізму,

націонал-соціалізму. До відмінних ознак ідеального типу відносять: релігійну мотивацію системи орієнтацій, революційність, прогресизм, авторитарність ідеологічного принципу.

Унікальність ролі і функції ідеології як соціального явища існує в тому, що вона забезпечує здібність індивіда і суспільства до довготривалої діяльності в умовах швидкого наростання питань. Проблема криється в тому, що раціональні відповіді на ці питання заздалегідь не можуть бути отримані у сумісній зі строками рішення актуальних задач і з тривалістю людського життя. І це є головною функцією ідеології, що обумовлена природою людської індивідуальної та суспільної свідомості. Саме тому життя, суспільні відносини без ідеології є ілюзією. Ідеології у наш час створюються під довготривалі науково-технічні проекти, соціально-економічні програми та суспільно важливі починання. Як наслідок, відбувається потужна ідеологізація всіх сторін життя сучасної людини. Якщо історію розглядати з точки зору як історію ідей, а світовий розвиток як сферу і напрям реалізації ідей, то сама думка щодо занепаду ідеологій представляється некоректною та хибною.

Уявлення, що з розпадом СРСР і завершенням холодної війни закінчується ідеологічна боротьба в світі, що століття ідеологій підходить до кінця, не відповідає дійсності і є кон'юнктурним. Підлягає критиці версія щодо заміни ідеологічної боротьби між лібералізмом і комунізмом політичним та економічним неолібералізмом. Останній, на думку низки дослідників, несе в собі ідеологію домінуючих в світі західної моделі економіки і політики та нерозривно пов'язаний з процесами глобалізації. Однак багато дослідників ставлять під сумнів факт світової перемоги неоліберальної ідеології. У зв'язку з цим наводиться низка аргументів, що потребують подальшого обговорення. По-перше, не можна забувати, що кожен п'ятий житель Землі живе у соціалістичному Китаї. Тобто комуністичний експеримент на планеті продовжується і далі. І по-друге, ортодоксальний лібералізм у західних країнах вступає у протиборство з ідеями соціал-реформізму, представницької демократії, соціально орієнтованого ринку.

Як наслідок, дослідники приходять до висновку, що ідеологічний пейзаж світу у XXI ст. «багатомірний і не зводиться лише до одного лібералізму, ні до політичних ідеологій як таким. Релігійні, а також соціокультурні і неполітичні форми та прояви ідеології починають відігравати в ньому все більшу роль».

У XXI ст. тлумачення ідеології ґрунтується на уявленні щодо останньої як певної конструкції, яка є опорою для соціальної дійсності. Словенський сучасний філософ Славој Жижек розвиваючи свою теорію ідеології вважає, що домінантні ідеології сьогодні повністю структурують відчуття реальності для суб'єкта. На думку вченого, провідна функція ідеології заключається в тому «...щоб представити саму соціальну дійсність як укриття від травматичної, реальної сутності» [12, с. 125]. Ідеологія в цьому контексті є основою соціальної діяльності. Вона задає сенс соціальним діям та виступає детермінантою їх соціальної активності.

Сучасний західний дослідник ідеології німецький соціолог Ойген Лемберг у своїй науковій праці «Ідеологія і суспільство» наводить спільне для західної концепції поняття ідеології. На думку вченого, з позиції методологічних передумов, ідеологія розглядається як система ідей-уявлень, що трактують світ та розвинутих з цього цінностей і норм, які спонукають окремі суспільні групи чи людські спільноти діяти. На думку критиків, це спроба О. Лемберга реабілітувати саме поняття «ідеології», трактуючи його у самому широкому сенсі. Вчений вважає пріоритетною розробку теорії ідеологічних у сучасному західному науковому просторі. У зазначеній праці він говорить про необхідність спеціального проведення аналізу ідеології як реальності, дослідження її виникнення та структури, її динаміки та соціальних функцій [13, р. 256].

Таким чином, аналіз ідеології будь-якого суспільного утворення пов'язаний з подоланням значних труднощів теоретичного і методологічного порядку. Його результати не завжди однозначні, оскільки для розуміння сутності проблеми необхідно вивчити основні елементи політичної системи, економічної організації, соціальної структури і нарешті стану суспільної свідомості та співвідношення в ній різних ідеологічних типів. Метаморфози світоустрою, що відбулися наприкінці ХХ століття, наочно продемонстрували, що ідеології не зникли зі світової політики та міжнародних відносин. Навпаки, події кінця ХХ початку ХХІ століття зазначають, що політичні функції ідеологій розширюються і знов стають важливим фактором міжнародно-політичних перетворень. Разом зі зміною складу сил, що діють у світовій політиці, іншими стали ідеї, концепції та ідеології, якими ці сили користуються у боротьбі за власні цілі. Світ у ХХІ столітті стоїть на порозі зародження нових ідеологій, що орієнтуються на визначенні шляхів розвитку не тільки окремих держав, скільки людства загалом. Можливим матеріалом для їх розвитку стануть глобальні ідеологічні системи.

Список використаної літератури

1. Манелюк Ю. М., Чубур Н. В. Сучасні ідейно-політичні течії. Практикум : навч. посібник. К. : КНЕУ, 2010. С. 7–14.
2. Політологічний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко. К. : Генеза, 2004. С. 350.
3. Манхейм К. Ідеологія та утопія / Пер. з нім. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. С. 132.
4. Berger P., Luckman T. The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge. N. Y., 1966. P. 12.
5. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства / Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія / Упоряд. В. Лях. К. : Либідь, 1996. С. 194–250.
6. Eagleton T. Ideology: An Introduction. N. Y., 1991. P. 2.
7. І. Валлерстайн Світ 2050 року буде таким, яким ми його створимо. URL: <http://commons.com.ua>
8. Сорос Дж. Відкрите суспільство. Реформування глобального капіталізму / Пер. з англійської А. Пітика, К. Гріцайчук. Харків : Vivat, 2020. С. 136.
9. Хрестоматія з політології: навч. посібн. / упор. В. Ф. Смолянюк, Н. В. Чубур. К : КНЕУ, 2014. 579 с.
10. Френсіс Фукуяма Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії. К. : Наш формат, 2019. С. 414.
11. Матц У. Ідеології як детермінанта політики в епоху модерна / Хрестоматія з політології : навч. посібн. / упор. В. Ф. Смолянюк, Н. В. Чубур. К : КНЕУ, 2014. С. 237.
12. Zhizhek S. Incontinence of the Void: Economico-Philosophical Spandrels. Boston, 2017. P. 125.
13. Lemberg Eugen Ideologie und Gesellschaft. Stuttgart: Verbesserte Auflage, 1974. P. 256.

CONCEPT OF IDEOLOGY: HISTORICAL RETROSPECTIVE AND MODERN DISCOURSE

Nataliia Chubur, Yurii Maneliuk

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,

Institute of law, Department of Political Technology

Peremogy av., 54/1, 03057, Kyiv, Ukraine

The article is devoted to the analysis of the historical and evolutionary development of the concept of ideology and its influence and significance on modern social and political processes. The authors analyze the concept of ideology, approaches to its interpretation. In particular, the article considers theoretical approaches to the analysis of the concept of ideology. In the social and humanitarian sphere, the concept of “ideology” is used in several meanings, namely: as specific beliefs; as beliefs based on false knowledge and as a set of beliefs in various socio-political spheres. The authors consider all the mentioned approaches, which require a historical retrospective of the genesis of the concept of “ideology”, as well as revealed contradictions regarding the definition of the scientific basis of the concept of ideology. In this context, the problem of de-ideologization and re-ideologization of society is analyzed. Attempts were made to identify the positive and negative sides of ideology in the state, to analyze the interaction of ideology and social interests, ideology and politics. Factors that are decisive during the formation of ideology in society are considered.

Special attention is paid to the development of the concept of ideology in the 21st century. The authors criticize the theory about the end of the ideological struggle in the world and the end of the century of ideologies. In this context, the emergence and formation of a new ideological landscape of the world is considered. The question of the interpretation of ideology, which is considered as a certain construction that is a support for social reality, is becoming more and more relevant at the present stage. The authors of the article also substantiate the concept of ideology, which is considered as a system of ideas-images that interpret the world and the values and norms developed from it, which motivate individual social groups or human communities to act.

Key words: ideology, “false consciousness”, de-ideologization, re-ideologization, ideological system.

УДК324 + 342.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.37>

ТРАНСФОРМАЦІЇ ВИБОРЧИХ СИСТЕМ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ ТА США ЯК ВІДПОВІДІ НА ЗАГРОЗИ ДЛЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Роман Чупрін

*Чорноморський національний університет імені Петра Могили,
кафедра соціології та політології
вул. 68 Десантників, 10, 54003, м. Миколаїв, Україна*

У статті досліджуються випадки трансформацій виборчої системи в якості відповіді на загрози для національної безпеки. Досвід виборчих реформ Великобританії та США, як країн з тривалою демократичною традицією, може стати важливим для сучасної демократичної України, оскільки трансформація виборчої системи мала б стати логічною частиною загальної відповіді політичної системи країни на російську агресію.

Характеризуючи виборчі реформи у Великобританії та США, автор акцентує увагу на таких аспектах змін, які стосуються володіння активним та пасивним виборчим правом, інституційному дизайні виборних органів, типі виборчої системи, формуванні виборчих округів.

Головна увага автора в ході аналізу американського досвіду фокусується на трансформаціях виборчої системи в ході подій громадянської війни у США та періоду Реконструкції. Не дивлячись на стартові успіхи, реформа, фактично, залишилася незавершеною, що призвело в подальшому до реваншу сил, які їй протистояли.

Аналіз британського досвіду головним чином стосується урядової стратегії використання змін у виборчій системі для врегулювання кризи у Північній Ірландії загалом і припинення хвилі насилля і терору в країні зокрема. Не дивлячись на використання технологій з сумнівною репутацією, реформа досягла своєї мети.

Узагальнення досвіду Великобританії та США дозволяє встановити, що для успішного реформування виборчої системи в якості відповіді на загрози для національної безпеки важливими є: централізація управління виборчим процесом; гнучкість виборчої системи; можливість обмежувати виборчі права громадян або навпаки розширювати їх політичну участь через роботу у виборних органах; використання широкого кола виборчих технологій.

Важливим висновком є те, що використання одних і тих самих виборчих технологій може бути як морально виправданим, так і навпаки, залежно від цілей, з якими вони застосовуються. Відповідно, критично необхідним в таких умовах стає створення у виборчій системі механізмів запобігання зловживанням з боку політичних сил, які будуть опікуватися реформуванням.

Ключові слова: виборча реформа, виборча система, джерримандерінг, політичне представництво, право голосу.

Не зважаючи на той факт, що реформа виборчої системи України, започаткована у 2019 р. ухваленням Виборчого кодексу [1], ще не добігла свого логічного завершення, російське вторгнення в Україну знову створює підстави для перегляду виборчих норм і процедур після завершення війни. Законодавці змушені будуть вирішувати питання проведення виборів на територіях, що тривалий час були окупованими, визначитися зі статутом колаборантів в контексті виборчих процесів, створити загальні умови, які б унеможливили навіть на регіональному рівні відновлення діяльності проросійських партій та їх потенційний реванш. Комплекс цих завдань лежить не лише в юридичній, але і в політичній площині, оскільки стосується впровадження певних механізмів обмеження представництва

громадян у виборних органах державної влади та місцевого самоврядування. Разом з тим, така політика може суперечити сучасним рекомендаціям і кращим практикам різноманітних міжнародних інституцій. В цьому контексті апелювання до подібного досвіду Великобританії та Сполучених Штатів Америки, як країн з довгою неперервною демократичною традицією, може розглядатися не лише і не стільки як пошук певних зразків для наслідування, а як підготовка обґрунтування для ухвалення певних непопулярних з точки зору сучасних уявлень рішень з реформування виборчої системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Симптоматично, що питання історії виборчих реформ у Великобританії та США мало цікавить сучасних дослідників в тому контексті, який становить інтерес для України. Фактично, Україна стала першою європейською країною з відносно тривалим досвідом демократичного врядування, якій після 1945 р. доведеться вирішувати задачу реформування виборчої системи з урахуванням наслідків прямого військового вторгнення та окупації своєї території. Не дивно що, спектр задач, які підлягають вирішенню в ході такого реформування, та набір методів, які можуть забезпечити виконання цих задач, практично повністю випадає з поля уваги сучасної політичної науки.

Відповідно, важливими в даному контексті є публікації, які присвячені не стільки майбутнім виборчим реформам у Великобританії та США, скільки ті, які висвітлюють їх досвід вирішення проблем політичного представництва з допомогою реформування виборчої системи.

Саме питання реформування виборчих систем до 90-х рр. XX ст. залишалося переважно поза увагою політичної науки через брак матеріалів для дослідження – випадки трансформацій виборчих систем, як вказує А. Ренвік, були рідкісним явищем [2, с. 114]. Саме А. Ренвік привернув увагу автора до критично важливих в контексті даного дослідження висновків Р. Катца: у виборчих системах відбуваються переважно незначні зміни, оскільки політики, які були обрані за даної виборчої системи, не мають бажання її змінювати – великі зміни можливі тоді, коли нація опиняється на межі краху [3, с. 123].

Серед низки останніх важливих узагальнюючих робіт в царині дослідження виборчих систем та їх реформування слід відзначити видання під редакцією Е. Херрона та М. Шугерта [4]. Зберігають своє значення в контексті узагальнення характеристик виборчої системи, які можуть підлягати трансформації, більш ранні роботи П. Норріс [5], Б. Рейллі [6] та Е. Рейнольдса [7].

Важливим для розуміння британської та американської традиції управління виборчим процесом є оновлене видання Міжнародного інституту демократії та сприяння виборам [8].

Серед останніх робіт, присвяченим узагальненню досвіду виборчих реформ у Великобританії, важливе значення має доповідь Д. Клемперера [9]. Важливі узагальнення щодо хвильового характеру змін у виборчій системі Великобританії робить Т. Люндберг [10]. Зберігає своє значення для розуміння загальної стратегії досягнення політичних цілей за допомогою виборчих реформ, які уряд Великобританії проводив у Північній Ірландії, дослідження Дж. Томпсона [11].

Для узагальнення американського досвіду виборчих трансформацій важливою є робота М. Спрінгер, яка охоплює понад 80 років виборчої історії Сполучених Штатів Америки [12]. Також становлять інтерес для даного дослідження загальні аспекти становлення виборчої системи США, описані С. Тейлором [13].

В цілому, варто зазначити, що наукові публікації, що висвітлюють проблеми виборчих систем в значній мірі залишаються в фарватері біхевіоральної парадигми. Сухі факти

та їх узагальнення з допомогою математичних методів домінують, залишаючи мало місця для істонівської традиції відповідального цілепокладання. Виходячи з цього, **мета даної роботи** – охарактеризувати комплекс заходів з трансформування виборчих систем у відповідь на загрози для національної безпеки на прикладі досвіду держав з тривалою демократичною традицією (США та Великобританії) та запропонувати узагальнення, які б могли бути враховані Україною в ході реформування власної виборчої системи за схожих обставин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибір автором для вивчення випадків Великобританії та Сполучених Штатів Америки не є випадковим і обумовлюється історичною схожістю, зокрема тривалою демократичною традицією та консервативністю виборчих систем в цих країнах (до кінця ХХ ст. виборчі процедури у Великобританії регулювалися актами 1872 р. та 1918 р. [8, с. 302]; США зберігає анахронічну систему виборів президента з ХVIII ст. [8, с. 245–246]). Крім того, в обох країнах застосовується урядова модель управління виборчим процесом [8, с. 7]. Разом з тим, британська традиція від самого початку залишала широкі повноваження в цій царині для центрального уряду, а американська – давала максимально широкі повноваження штатам (аж до відсутності виборчої комісії національного рівня [8, с. 245]). Таким чином, реформування виборчих систем в цих країнах відбувалося за принципово різного рівня централізації ухвалення рішень. Така конфігурація обумовлює вибір автором бінарного порівняння для як **методу** дослідження.

В межах даного дослідження автор виходить з припущення, що національна безпека розглядається як стан захищеності життєво важливих інтересів держави та суспільства. Законодавство України в контексті трактування національної безпеки серед таких інтересів особливо наголошує на захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності та демократичного конституційного ладу [14]. Безумовно, цей перелік не є вичерпним, і міг би враховувати, наприклад, економічні, соціальні, екологічні та інші загрози, але в контексті поточної ситуації, враховуючи перспективи практичного застосування результатів даної роботи, автор акцентує увагу саме на цьому переліку інтересів.

Таким чином, коло випадків, які відповідають завданням даного дослідження суттєво зменшується і обмежується тільки тими виборчими реформами, які чітко і однозначно проводилися у безпосередньому зв'язку із загрозами для національної безпеки, що ставили під сумнів саме існування держави та її цілісність. За висновками Р. Катца, саме в таких обставинах політики здатні, реформуючи виборчу систему, піднятися над особистими інтересами [3, с. 123].

Настільки жорсткі умови залишають поза розглядом цілу низку важливих та суттєвих реформ, які напряму не були викликані загрозами для національної безпеки. Так, у США, наприклад, мають залишитися поза увагою надання виборчих прав жінкам у 1920 р. [13, с. 722] та зменшення вікового цензу до 18 років [13, с. 737]. Хоча останнє подія і відбулася на тлі війни у В'єтнамі, рівень загроз для національної безпеки США не був настільки високим, щоб ставити під сумнів цілісність та існування держави.

З тих самих міркувань має залишитися поза увагою перша фундаментальна реформа виборчої системи Великобританії, що відбулася в 1832 р. [9, с. 4–5], так само, як і реформа, яка уніфікувала британську виборчу систему в 1948 р. [9, с. 11], запровадивши звичну нині систему відносної більшості в одномандатних округах замість системи блокового голосування у двомандатних округах [10, с. 629]. Варто зауважити, що несправедлива система представництва початку ХІХ ст., з точки зору деяких тогочасних політиків, сприймалася як причина втрати північноамериканських колоній [15, с. 121], що можна вважати певним поштовхом до реформи. Але в більшій мірі причини реформи все ж носили внутрішній характер [9, с. 4].

Таким чином, після проведення попередньої розвідки, автор дійшов висновку, що в повній мірі зазначеним параметрам відповідають два випадки виборчих трансформацій: трансформація виборчої системи США в ході громадянської війни в країні та Реконструкції; трансформація виборчої системи Великобританією в ході кризи у Північній Ірландії, що потягнула за собою хвилю насильства та терору.

Виходячи з численних напрацювань [2; 5; 6; 7; 16], що визначають ключові характеристики виборчої системи, які змінюються в ході її трансформації, а також враховуючи сучасний контекст дослідження, автор зупиняє свою увагу на таких змінних, що характеризують виборчу систему: тип виборчої системи, формування виборчих округів, інституційні зміни виборчих органів, володіння активним виборчим правом та володіння пасивним виборчим правом.

У Сполучених Штатах Америки вперше трансформація виборчої системи як відповідь на виклики для національної безпеки відбулася в ході Громадянської війни та подальшої Реконструкції Півдня. Фактично, можна стверджувати, що цей процес було розпочато скасуванням рабства 13-ю поправкою до Конституції США, але саме для виборчого процесу критичне значення мала 15-а поправка, ратифікована у 1870 р. До її ухвалення та ратифікації центральний уряд не міг вплинути на місцеве виборче законодавство, що дозволяло південним штатам надавати виборчі права практично винятково білим чоловікам [12, с. 186].

Крім поправки важливу роль грало позбавлення виборчих прав значної частини колишніх солдатів армії конфедератів та прихильників Конфедерації загалом [17]. Фактично, були створені всі умови для повноцінної реконструкції політичної системи Півдня.

Втім, 15-а поправка, формально скасувавши виборчу дискримінацію на підставі раси та кольору шкіри, не вирішувала проблему в системному вигляді. Кожен штат в інших аспектах практично не був обмежений у своїх діях щодо реформування виборчої системи.

Як наслідок, південні штати, не виходячи за межі діючого законодавства, змінили свої виборчі системи таким чином, щоб зберегти політичне панування білого населення. Запровадження праймеріз винятково для білих, виборчі податки, перевірки на письмовність – всі ці прийоми, які не були врегульовані центральним урядом, дозволяли виключити з виборчого процесу переважну більшість афроамериканців [12].

Показово, що, наприклад, в штаті Джорджія була запроваджена система з використанням електоральних одиниць (юнітів), яка практично копіювала на місцевому рівні систему колегії виборщиків, що застосовується в США для виборів президента. Ця система була визнана неконституційною, оскільки створювала нерівність між виборцями міст та сільської місцевості, що також створювало переваги для білого населення [18, с. 1070]. Практично одна й та сама система могла бути і прийнятною, і непринятною, в залежності від того, яким цілям вона слугувала.

Навіть після ліквідації у 50–60 рр. переважної частини дискримінаційних виборчих практик [13, с. 722], у розпорядженні місцевих політиків на рівні штатів залишався і залишається такий суттєвий інструмент впливу на результати виборів, як джеррімандерінг. Показовий приклад 12-го округу у (штат Північна Кароліна), у якому було сконцентроване афроамериканське населення штату, демонструє, що вирішити проблему остаточно не вдається [19, с. 7].

Загалом же, американський досвід дозволяє зробити декілька важливих висновків. По-перше, навіть після усунення загроз для національної безпеки слід передбачити перехідний період, протягом якого регулювання виборчих процесів у регіонах, що реінтегруються, має бути максимально централізованим. По-друге, період такого регулювання має

завершитися переходом до реінституціоналізації виборів у розумні терміни, з тим щоб не допустити зловживання владою. По-третє, багатство і варіативність виборчих технологій дають місцевим політикам широкі можливості для реваншу по відношенню до центру і тих задач, які мала вирішити виборча реформа. Масштаби реваншу в США були показовими: якщо в 1872 р. до Конгресу та законодавчих зборів у південних штатах було обрано 324-х афроамериканців, то в 1900 р. – лише 5 [20, с. 538]. Відповідно, для уникнення такого реваншу, критично важливі функції організації виборів мають залишатися у центральних органів влади.

Окремо слід підкреслити, що описаний випадок підтверджує, що одна й та сама конфігурація виборчої системи чи виборча технологія може слугувати досягненню абсолютно протилежних цілей: двораундова система може зупинити вигреш у першому турі екстремістів з «Ку-клукс-клану», а може нівелювати електоральний вплив афроамериканської меншості. Це стосується навіть такої специфічної технології, як джеррімандерінг.

Важливим випадком, який ілюструє несподівані можливості застосування технології джеррімандерінгу, є досвід дій Великобританії в ході врегулювання кризи у Північній Ірландії. Починаючи з 1969 р. перед Великобританією стояла гостра проблема подолання тенденції до використання насильницьких засобів у політичній боротьбі. Протягом наступних десятиліть хвилі замахів та терактів перетворилися на проблему національної безпеки загальнодержавного масштабу.

Слід зауважити, що поруч із силовими засобами, спрямованими проти екстремістів, уряд Великобританії проводив і трансформацію виборчої системи, розраховуючи, що у довготривалій перспективі вона зможе сприяти мирному врегулюванню.

Дж. Томпсон вказує, що Великобританія вдалася до технології соціальної інженерії з метою створити умови для мешканців Північної Ірландії, які потенційно могли б підтримувати Ірландську Республіканську Армію (що відстоювала ідею насильницьких засобів боротьби), реалізувати свої політичні інтереси у конвенційний спосіб [11, с. 221].

З цією метою у 1972–1973 рр. для проведення виборів різного рівня у Північній Ірландії було відновлене (вперше з 20-х рр. ХХ ст.) використання пропорційної системи єдиного голосу, що передається [9, с. 20]. Враховуючи той факт, що вона прийшла на зміну мажоритарній системі відносної більшості, що застосовувалася у одномандатних округах, це сприяло зменшенню кількості втрачених голосів та збільшувало шанси на представництво меншин у виборних органах [7].

Важливим кроком на шляху до досягнення мирного врегулювання стало розширення політичного представництва. Кількість членів місцевих виборних органів була збільшена урядом. Для сприяння обранню кандидатів, які готові були перейти від насильницьких засобів боротьби до конвенційної роботи у виборних органах, також застосовувалася технологія джеррімандерінгу. Симптоматично, що мирні Белфастські угоди були укладені в 1998 р., саме в той рік, коли завдяки джеррімандерінгу лідер партії «Шинн Фейн» Дж. Адамс зумів виграти вибори до парламенту Великобританії. За Дж. Томпсоном, Великобританія публічно визнала, що джеррімандерінг є прийнятним, [11, с. 221, 223].

Досвід дій Великобританії у цьому конфлікті в контексті трансформації виборчої системи дозволяє зафіксувати декілька важливих складових її стратегії, які спочатку можуть залишитися поза увагою.

По-перше, відбулася заміна менш гнучкої виборчої системи на більш гнучку. Це, зокрема, створило умови не лише для використання багатомандатних округів, але і округів з різною магнітудою. Так само, запровадження преференційного голосування змінило відносини між партіями, виборцями та кандидатами, сприяючи їх більш тісній взаємодії.

По-друге, держава зберегла за собою критично важливі функції з організації виборчого процесу, не залишаючи у розпорядженні місцевої влади можливостей для використання при формуванні меж виборчих округів джерримандерінгу на власний розсуд.

По-третє, була проявлена гнучкість у визначенні кількісного складу виборних органів. В залежності від поставлених задач варіювання цим показником може як відкрити шлях до оновлення місцевих політичних еліт, так і запобігти обранню надто радикальних меншин.

Загалом же розглянуті випадки засвідчують, що окремо взята виборча технологія не несе в собі позитивного або негативного змісту, але наповнюється ним відповідно до цілей, з якими застосовується. Результати порівняння, представлені в Табл. 1, підтверджують ці тези.

Таблиця 1

Трансформації виборчих систем Великобританії та Сполучених Штатів Америки як реакції на загрози для національної безпеки

Характеристики	США, 1863–1877	Великобританія, 1972–1998
Ключові проблеми	громадянська війна, необхідність закріплення її результатів в ході Реконструкції	спалах насилля у Північній Ірландії (протистоянні католиків та протестантів), який поширився на всю країну
Ключові реформи	13-а та 15-а поправки до Конституції США	виборчі реформи 1972–1973 рр.
Місцеві виборні органи	розпуск	розпуск, збільшення депутатського корпусу
Пасивне виборче право	позбавлення пасивного виборчого права для частини конфедератів	—
Активне виборче право	заборона дискримінації колишніх рабів, дискримінації за расою та кольором шкіри	стимулювання до конвенційної політичної участі
Тип виборчої системи	не врегульовувався урядом; у південних штатах зміни спрямовані на збереження дискримінації	зміна виборчої системи з мажоритарної на пропорційну (більш гнучку) з преференціями
Формування виборчих округів	не врегульовувалося урядом; у південних штатах джерримандерінг на користь білого населення	гнучка магнітуда; джерримандерінг з метою залучення до виборних органів прихильників неконвенційних методів політичної боротьби

Таким чином, питання полягає не стільки у застосуванні тих чи інших конфігурацій виборчої системи, а в тому, яким саме цілям вони будуть слугувати. Разом з тим, згадуючи наведену вище тезу Р. Катца, критично важливо саме в момент внесення фундаментальних змін до виборчої системи з міркувань національної безпеки, передбачити механізми повернення її до нормального функціонування та створення запобіжників для потенційних зловживань з боку партії влади. Після звернення кризового періоду, у політиків, що знаходяться при владі, може просто не вистачити мотивації для ще однієї виборчої реформи.

Висновки. Не зважаючи, на наявну невизначеність щодо термінів проведення наступних загальнонаціональних та місцевих виборів, для держави було б доцільно мати заздалегідь певний попередній план першочергових змін до виборчого законодавства.

Досвід виборчих трансформацій у Великобританії та США в умовах загроз для національної безпеки свідчить: успішне проведення виборчих реформ вимагає суттєвої централізації управління виборчим процесом, особливо щодо таких критичних функцій

як формування виборчих округів; жорсткі заходи (позбавлення виборчих прав, розпуск виборних органів) не повинні зніматися з порядку денного; гнучкість виборчої системи та інституційного дизайну виборних органів сприяє досягненню поставлених задач; незавершена виборча реформа, дочасне повернення важливих функцій з організації виборів місцевій владі можуть створити умови для реваншу деструктивних сил.

Принципово важливо, що конкретні складові виборчої системи і окремі виборчі технології не несуть в собі від початку позитивної або негативної складової. Одні й ті самі системи та технології можуть бути як морально виправданими, так і навпаки. Відповідно, варто розглядати всі доступні опції трансформації, уникаючи упереджень та стереотипів, але зважаючи на ті можливості, які вони відкривають. Разом з тим, критично важливим є створення дієвих засобів, які б запобігали зловживанням описаними можливостями з боку політичних лідерів та партій, які будуть знаходитися при владі

Список використаної літератури

1. Виборчий кодекс України. Кодекс України; Закон, Кодекс від 19.12.2019 № 396-IX. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20> (дата звернення: 21.94.2023)
2. Renwick A. Electoral System Change. *The Oxford Handbook of Electoral Systems* / ed. by E. Herron, R. Pekkanen and M. Shugart. New York : Oxford University Press, 2018. P. 113–132. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190258658.013.5>
3. Katz R. A Theory of Parties and Electoral Systems. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2007. 151 p. DOI:10.1353/book.3506
4. *The Oxford Handbook of Electoral Systems* / ed. by E. Herron, R. Pekkanen and M. Shugart. New York : Oxford University Press, 2018. 996 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190258658.001.0001>
5. Norris P. Electoral engineering: voting rules and political behavior. Cambridge, England : Cambridge University Press, 2004. 392 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511790980>
6. Reilly B. Democracy in Divided Societies: Electoral Engineering for Conflict Management. Cambridge, England : Cambridge University Press, 2001. 236 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511491108>
7. Reynolds A. Electoral System Design: The New International Idea Handbook / A.Reynolds, B. Reilly, A. Ellis. – Stockholm: International Idea, 2005. – 223 p.
8. Catt H. Electoral Management Design. International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2014. 461 p.
9. Klemperer D. Electoral Systems and Electoral Reform in the UK in Historical Perspective. London : The Constitution Society, 2019. 28 p.
10. Lundberg T. Electoral Systems in Context: United Kingdom. *The Oxford Handbook of Electoral Systems* / ed. by E. Herron, R. Pekkanen and M. Shugart. New York : Oxford University Press, 2018. P. 627–650. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190258658.013.40>
11. Thompson J. American policy and Northern Ireland: a saga of peacebuilding. Westport : Praeger, 2001. 250 p.
12. Springer M. How the States Shaped the Nation: American Electoral Institutions and Voter Turnout, 1920–2000. Chicago : University of Chicago Press, 2014. 240p.
13. Taylor S. Electoral Systems in Context: United States. *The Oxford Handbook of Electoral Systems* / ed. by E. Herron, R. Pekkanen and M. Shugart. New York : Oxford University Press, 2018. P. 721–740. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190258658.013.46>
14. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018. № 2469-VIII. Дата оновлення: 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

15. Reid J. The concept of representation in the age of the American Revolution. University of Chicago Press, 1989. 251 p.
16. Gallagher M. The politics of electoral systems. Oxford University Press, 2005. 662 p.
17. Hartman R. A Constitution of Our Own: The Constitutional Convention of 1872 and the Resurrection of Confederate West Virginia. 2004. 78 p.
18. Goldberg G. Georgia's Runoff Election System Has Run Its Course. *Georgia Law Review*. 2020. Vol. 54. No. 3. P. 1063–1094.
19. Lublin D. The Paradox of Representation: Racial Gerrymandering and Minority Interests in Congress. Princeton University Press, 1999. 176 p.
20. Shapiro A. Challenging Criminal Disenfranchisement Under the Voting Rights Act: A New Strategy. *The Yale Law Journal*. 1993. Vol. 103: 537. P. 537–566.

ELECTORAL REFORMS IN THE UNITED KINGDOM AND IN THE UNITED STATES OF AMERICA AS REACTIONS TO THREATS TO NATIONAL SECURITY

Roman Chuprin

*Petro Mohyla Black Sea National University,
Department of Sociology and Political Science
68 Desantnykiv str., 10, 54003, Mykolaiv, Ukraine*

The author focuses his attention on the electoral reforms emerged as the answers to the challenges to the national security. The experience of the electoral reforms in the Great Britain and in the United States of America as old democracies could be expected to be especially important for designing future electoral transformations in democratic Ukraine. These transformations should be an important part of the political system's reaction to the Russian aggression.

The key components of electoral transformations in the Great Britain and in the United States of America were analyzed. They include franchise, institutional design of elected bodies, types of electoral systems, electoral boundaries and redistricting.

The transformations of the electoral system during the Civil War and Reconstruction as well as their consequences were analyzed to describe American experience. These transformations were not concluded properly. As a result, a *revanche* of the reforms' opponents happened.

British experience was represented by the government policy in Northern Ireland. The electoral reform was properly used to promote conventional methods of political participation and to stop the wave of terror and violence throughout the country.

Generalization of these experiences provides us with a list of good practices: electoral process management should be centralized; flexible electoral system creates more opportunities; both disenfranchisement and encouragement of political participation should be considered; wide range of electoral technologies should be considered too.

It should be stressed that the same technologies could be used both fairly and unfairly. All of them should be taken into account without prejudice. But also it is critically important to create effective barriers on the way of the politicians entitled with the power to reform the electoral system but focused on their own interest only.

Key words: electoral reform, electoral system, gerrymandering, political representation, franchise.

УДК 351/354.323.21.323.27

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.38>

СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ ТА ЙОГО ВЗАЄМОДІЯ З ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Катерина Швець

*Донецький національний університет імені Василя Стуса,
факультет інформаційних і прикладних технологій,
кафедра політології та державного управління
вул. 600-річчя, 21, 21021, м. Вінниця, Україна*

Громадянське суспільство в Україні є рушієм суспільно-політичних змін та демократичних трансформацій, адже саме завдяки активності громадянського суспільства Україна в ході двох революцій (у 2004 та 2014 рр.) заявила та визначила свій проєвропейський вектор. Констатовано, що процес становлення громадянського суспільства в українському суспільстві триває й досі, та сьогодні відзначається позитивними тенденціями в правовому та інституційному вимірах, а також залученням його до публічного управління. Створена за роки незалежності нормативна база функціонування громадянського суспільства дозволяє стверджувати про наявність інституціональних умов для його ефективного розвитку. Серед позитивних тенденцій діяльності громадянського суспільства виділено розширення можливостей участі неурядових організацій у розробці або у лобюванні законопроектів, опосередкований вплив на законотворчий процес через посилення системного тиску представниками громадянського суспільства у парламенті на ухвалення актуальних законів, впровадження результативних технологій залучення населення до політичного процесу, високий рівень надання послуг та адвокації, розширення сфери впливу ОГС за рахунок делегування функцій надання послуг з боку влади, зменшення залежності ОГС від єдиного джерела фінансування.

У той же час визначено, що нормативно-правове забезпечення щодо розвитку громадянського суспільства в Україні потребує й певного доопрацювання з урахуванням досвіду зарубіжних країн. Зазначено, що бар'єрами ефективної діяльності організацій громадянського суспільства залишаються механічна імплементація всіх норм, процедурних вимог, високі показники неузгодженості з іншими нормативними документами, наявність змістовних протиріч та недостатній рівень довіри до нормативно-правових основ, які закладено у попередній період.

Ключові слова: громадянське суспільство, публічне управління, державна влада, механізми взаємодії, громадський сектор, громадські організації.

Значне розширення прав та свобод громадян і поява плюралізму в політиці після здобуття незалежності Україною сприяло виникненню та розвитку громадянського суспільства. Формування інституціонально-нормативної бази взаємодії держави та громадянського суспільства в Україні відбувалось у непростих, складних умовах, що супроводжувались протиріччями у підходах, стратегіях та механізмах. З одного боку, самоорганізаційний потенціал громадянського суспільства створював достатні умови для самоперетворення у потужний та впливовий чинник суспільного поступу. З іншого – бажання держави впливати на діяльність громадського сектору «зверху» посилювали контроль та звужували сферу громадської ініціативності. Такий суперечливий характер взаємодії громадського сектору та органів державної влади як на центральному рівні, так і на місцевому рівнях, гальмував розвиток громадянського суспільства в Україні протягом майже двадцяти років функціонування українського суспільства.

Значимо, що з набуттям Україною незалежності розвиток політичної та громадської активності, творчої ініціативи громадян і створення рівних умов для діяльності їхніх об'єднань гарантувались Конституцією України та забезпечувались Законами України «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р., «Про благодійні організації» від 16.09.1997 р., «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 07.10.1997 р., «Про молодіжні та громадські дитячі організації» від 01.12.1998 р., які заклали базисну, однак недостатню для функціонального розвитку громадянського суспільства, основу.

Поряд з тим існувало ряд суперечливих моментів, щодо участі громадянського суспільства в публічному управлінні. Так, у прийнятому Законі України від 16 червня 1992 року № 2460 «Про об'єднання громадян» зазначено, що об'єднання громадян є добровільними і створюються на основі єдності інтересів для спільної організації громадянами своїх прав і свобод [11]. Але у тому ж самому Законі, у ст. 2, ст. 3, вказано, що головною метою політичних партій визначають «участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого й регіонального самоврядування і представництво в їхньому складі». Метою ж громадських організацій, згідно з цим Законом, є «об'єднання громадян для задоволення і захисту своїх законних, соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних і інших загальних інтересів» [11]. З цього прикладу видно, що цим Законом від громадських організацій відібрано усі головні інструменти задоволення і захисту своїх прав, а отже, це суперечить побудові громадянського суспільства.

Наступний важливий приклад. Якщо Законом про вибори від 18 листопада 1993 року передбачалася участь громадських об'єднань України (ст. 23, п. 3, 9) [3], то в Законі від 24 вересня 1997 року громадські організації можуть брати участь тільки як офіційні спостерігачі (ст. 30) [4]. Однойменний Закон України від 18 жовтня 2001 року позбавляє громадські організації і цієї можливості. У ст. 59 у пункті першому говориться: «У виборчому процесі можуть брати участь офіційні спостерігачі від партій (блоків), кандидати в депутати від яких зареєстровані по багатомандатному округу, від кандидатів у депутати, зареєстрованих по одномандатних округах, а також від іноземних держав і міжнародних організацій» [5]. Таким чином, «офіційні спостерігачі від інших держав і міжнародних організацій» зі ст. 30 колишнього Закону збережені, а «громадські організації України», раніше виписані в тому ж реченні через кому, у новому Законі про вибори вже не збереглися.

Ухвалення закону від 07.07.2005 р. № 2777-IV «Про внесення змін в Закон України про вибори народних депутатів України» [6] потрібно розглядати як остаточне розділення влади й суспільства. Вибори за партійними списками відокремлюють від влади не тільки персоналій, якості яких відомі виборцям, але і громадські організації.

Розпорядженням Кабінету Міністрів № 1035-р від 21.11.2007 р. було схвалено «Концепцію сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» [17]. Реалізуючи державну політику у сфері розвитку демократії, Кабінет Міністрів України 03.11.2010 р. видав постанову № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики», якою затвердив порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики. Положення урядових ініціатив знайшли продовження у законодавчих нормах Закону України «Про доступ до публічної інформації» № 2939-VI від 13.01.2011 р. [8].

Проте втілення ідеї наближення громадян до можливостей впливати на формування регіональних програм розвитку, зокрема на місцевому рівні, стикнулось з рядом перешкод, серед яких з одного боку, слабкий рівень довіри до інституту консультацій з громадськістю, нерівномірність залучення напрацьованих пропозицій громадськості, формальний підхід до застосування консультаційних процедур та їхня непрозорість, закритість рішень

державних органів та органів місцевого самоврядування, з іншого – відсутність досвіду, експертів, фахівців громадського сектору, недовіра до громадських організацій з боку населення. Утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави та одна з важливих засад внутрішньої політики України знайшло своє закріплення в нормах Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010 р. Цим Законом держава взяла на себе в черговий раз зобов'язання щодо реформування правового середовища для ефективного інституціонального розвитку громадянського суспільства відповідно до євростандартів та міжнародних договорів [10]. Для розвитку громадянського суспільства велике значення має наявність правил та правових механізмів узгодження позицій громадян як представників профспілкової сторони, організацій роботодавців, органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування. Можливості для досягнення спільних домовленостей, прийняття узгоджених рішень сторонами соціального діалогу з питань формування реалізації державної політики, регулювання трудових, соціальних, економічних відносин було створено прийняттям Закону України № 2862-VI «Про соціальний діалог в Україні» від 23.12.2010 р. [12]. Однак, наявні дисбаланси важелів впливу сторін наявного соціального діалогу в українському суспільстві часто знижують ефективність та результативність таких переговорів.

На сьогодні фактично обмежено коло учасників соціального діалогу через встановлення цензу репрезентативності для профспілок та організацій роботодавців. Позбавлено можливостей відстоювати інтереси значну частину працюючих громадян, які не потрапили у визначений вище згаданим Законом формат «соціального діалогу» [2, с. 15].

У 2012 р. на загальнонаціональному та місцевому рівнях були створені нові інструменти для сприяння співпраці з ОГС. З метою формування сприятливого середовища для подальшого становлення в Україні громадянського суспільства, налагодження ефективного механізму взаємодії його інститутів із державними органами та органами місцевого самоврядування було створено Координаційну раду з питань розвитку громадянського суспільства [18].

Саме євроінтеграційна спрямованість української держави підвищила темпи оформлення та прийняття у 2012 р. комплексної стратегії розвитку громадянського суспільства з визначенням цілей, методів, принципів діяльності, ресурсності та готовності державних органів у ефективному та результативному сприянні побудови громадського сектору – Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та Плану першочергових заходів з її реалізації [19]. Стратегія стала фактично першим документом, який визначив створення громадянського суспільства як гарантії: розвитку держави, запровадження громадянського контролю за діяльністю влади, забезпечення незалежної діяльності інститутів громадянського суспільства, посилення їхнього впливу на прийняття суспільно важливих рішень, створення умов для забезпечення широкого представництва інтересів громадян в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, проведення регулярних консультацій із громадськістю з важливих питань життя суспільства і держави. В усіх подальших документах, пов'язаних із втіленням Стратегії, акцентувалось на рівноправності, паритетності у відносинах між представниками громадськості та державними службовцями [19].

Удосконалювалося нормативно-правове забезпечення розвитку громадянського суспільства в Україні у напрямі його подальшого наближення до відповідних європейських стандартів. Так, позитивними надбаннями Закону України «Про громадські об'єднання» стало розширення можливостей представлення громадськими організаціями інтересів громадян, закріплення принципу вільної території [7].

Ще одним перспективним механізмом взаємодії держави та громадянського суспільства стали обласні програми сприяння розвитку громадянського суспільства, для реалізації яких додатково із місцевих бюджетів було виділено 30 млн. грн. Кошти витрачались на освіту громадських активістів. Наприклад, у Львівській області громадські організації уклали контракт з Українським католицьким університетом, що передбачає безкоштовне навчання громадського активу [14, с. 15].

Підвищення потенціальної спроможності та ресурсності громадянського суспільства активізувалось «безпрецедентним» вибухом громадянської активності та соціально-політичних перетворень, відомих як Євромайдан.

Євромайдан став своєрідною школою виховання громадянської відповідальності та формування національної ідентичності, протестною формою громадської самоорганізації заради досягнення свободи, правди і соціальної справедливості, що, безумовно, сприяє євроінтеграційному поступу України та впровадженню принципів європейської демократії [13, с. 65].

Важливою подією для утвердження демократії та прав людини, а відтак і розвитку громадянського суспільства в Україні у 2014 р. стали й підписання та ратифікація Угоди про Асоціацію України з ЄС, а у 2022 році Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС. Виконання зобов'язань щодо політичного діалогу, юстиції та інших питань, спрямованих на утвердження верховенства права та демократії в Україні, прийняття низки підзаконних актів, спрямованих на відкриття інформації, збільшення прозорості у діяльності влади, затвердження актів, спрямованих на зміцнення демократії на місцевому рівні, сприяє реалізації політики побудови дієздатного і дієспроможного громадянського суспільства на сучасному етапі.

У 2015 р. за сприяння Координатора проектів ОБСЄ та Адміністрації Президента України групою експертів було розроблено Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 рр., у якій було відзначено збільшення ролі громадянського суспільства в різних сферах суспільного розвитку і визначено подальші технології сприяння діалогу та співпраці органів державної влади та громадянського суспільства [15].

Водночас з огляду на те, що низку цих нормативно-правових документів прийнято не так давно, говорити про системність та ефективність практики взаємодії громадянського суспільства та органів влади зарано. Україна перебуває в процесі напрацювання інструментів та практик взаємодії в цій сфері, адаптації законодавства до європейських стандартів, виконання конкретних зобов'язань.

Відповідно до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань станом на 1 січня 2021 р. в Україні було зареєстровано 84 608 громадських організацій, 1455 громадських спілок, 26 075 релігійних організацій, 28 026 профспілок, 314 творчі спілки, 18 433 благодійні організації та 1572 органи самоорганізації населення [1].

Що ж до сучасного стану громадянського суспільства в Україні, то варто зазначити, що показник Індексу сталості розвитку громадянського суспільства України в 2021 р. покращився: із 3,2 – у 2020 р. до 3,0 – у 2021 р. Зберігається також позитивна тенденція щодо оцінки правового середовища діяльності організацій громадянського суспільства: у 2020 р. цей сегмент отримав 3,5 бала, у 2021 р. – 2,8 бала [20].

Однак, повномасштабна війна Росії проти України продовжує негативно впливати на діяльність ОГС та розвиток громадянського суспільства на тимчасово окупованих і прилеглих до зони бойових дій територіях. Так, багато працівників ОГС залишили зону

конфлікту та окупації, деякі організації з тимчасово окупованих областей, а також Криму перенесли свої офіси з окупованих територій, а ще частина – припинили свою діяльність. Зауважимо, що зростання цільової допомоги міжнародних донорів позитивно впливає на посилення діяльності ОГС на сході країни.

Протягом останніх років відбулося деяке зміцнення фінансової стійкості ОГС завдяки розширенню можливостей їхнього доступу до фінансових ресурсів з державного та приватного секторів. Позитивними варто вважати зміни до постанови Кабінету Міністрів України від 12.10.2011 № 1049-п «Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка» [16], завдяки яким було спрощено процедури для державного фінансування ОГС на конкурсній основі та зменшено відсоток співфінансування ОГС із 25 до 15%.

Що ж до іміджу громадянського суспільства, то перш за все слід підкреслити, що позитивне ставлення до громадянського суспільства, громадських організацій, а особливо волонтерів, протягом останніх років не змінилося. Як і раніше, громадяни переважно довіряють громадським організаціям, а рівень довіри до волонтерів навіть переважає довіру до церкви та продовжує зростати [1, с. 20].

Отже, сьогодні можемо говорити про позитивну динаміку розвитку громадянського суспільства в Україні, що підтверджується хорошими тенденціями нормативно-правового регулювання діяльності громадянського суспільства, стрімкими темпами його інституціоналізації, залученістю до участі в публічній політиці, його затребуваністю з боку громадян країни. Негативними ж тенденціями залишаються: переслідування громадських активістів, проблема фінансової незалежності та прогалини в окремих нормативних актах щодо їх функціонування.

Список використаної літератури

1. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації: аналіт. доп. [Яблонський В. М., Бекешкіна І. Е., Гелетій М. М. та ін.]; за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. Київ: НІСД, 2019. 112 с.
2. Гураль П. Ф. Громадянське суспільство і держава в Україні: взаємодія і розвиток. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 13–16
3. Закон України «Про вибори народних депутатів» від 18 листопада 1993 р. (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3623-12> (Останнє відвідування 28.03.2023)
4. Закон України «Про вибори народних депутатів» від 24 вересня 1997 р. (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1665-15> (Останнє відвідування 11.04.2023)
5. Закон України «Про вибори народних депутатів» від 18 жовтня 2001 р. (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2766-14> (Останнє відвідування 11.04.2023)
6. Закон України «Про внесення змін в Закон України про вибори народних депутатів України» від 7 липня 2005 р. (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2777-15> (Останнє відвідування 28.03.2023)
7. Закон України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (Останнє відвідування 28.03.2023)
8. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (Останнє відвідування 28.03.2023)

9. Закон України «Про запобігання корупції» від 14 жовтня 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (Останнє відвідування 28.03.2023)
10. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (Останнє відвідування 28.03.2023)
11. Закон України «Про об'єднання громад» від 16 червня 1992 р. (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2460-12> (Останнє відвідування 28.03.2023)
12. Закон України «Про соціальний діалог в Україні» від 23 грудня 2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-17> (Останнє відвідування 28.03.2023)
13. Корнієвський О. Євромайдан: шляхи інституціоналізації громадянських ініціатив. Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою : Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2013 р., м. Київ) [упоряд. В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк; за заг. ред. О. А. Корнієвського. Київ: НІСД, 2014. С. 64–67.
14. Лациба М. Розвиток відносин між владою та суспільством в Україні: від еволюції до революції. Громадянське суспільство України: сучасний стан і перспективи впровадження європейських стандартів взаємодії з державою: Зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2013 р., м. Київ) [упоряд. В. М. Яблонський, О. А. Корнієвський, П. Ф. Вознюк; за заг. ред. О. А. Корнієвського]. Київ: НІСД, 2014. С. 12–16.
15. Постанова КМУ «Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка» від 12 жовтня 2011 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1049-2011-%D0%BF#Text> (Останнє відвідування 11.04.2023)
16. Розпорядження КМУ «Про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства» від 21 листопада 2007 р. (Втратило чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1035-2007-p> (Останнє відвідування 11.04.2023)
17. Указ Президента України «Про деякі заходи щодо поліпшення доступу фізичних та юридичних осіб до електронних послуг» від 29 липня 2019 р. № 558. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5582019-28853> (Останнє відвідування 28.03.2023).
18. Указ Президента України «Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» 24 березня 2012 р. (втратив чинність). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/68/2016> (Останнє відвідування 28.03.2023).
19. Указ Президента України «Про План заходів щодо реалізації у 2013 році Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» від 25 червня 2013 р. (втратив чинність). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/342/2013> (Останнє відвідування 23.03.2023).
20. 2021 Civil Society Organization Sustainability Index Central and Eastern Europe and Eurasia 25th edition – January 2023. URL: <https://www.fhi360.org/sites/default/files/media/documents/csosi-europe-eurasia-2021-report.pdf> (Останнє відвідування 10.04.2023).

ESTABLISHMENT OF CIVIL SOCIETY IN UKRAINE AND ITS INTERACTION WITH GOVERNMENT AUTHORITIES

Kateryna Shvets

*Vasyl Stus Donetsk National University,
Faculty of Information and Applied Technologies,
Department of Political Science and Public Administration
600-richchia str., 21, 21021, Vinnytsia, Ukraine*

Civil society in Ukraine is the driving force of socio-political changes and democratic transformations, because it was thanks to the activity of civil society that Ukraine declared and defined its European vector during two revolutions (in 2004 and 2014). It was established that the process of formation of civil society in Ukrainian society is still ongoing, and today it is marked by positive trends in legal and institutional dimensions, as well as its involvement in public administration.

The regulatory framework for the functioning of civil society created during the years of independence allows us to assert the presence of institutional conditions for its effective development. Among the positive trends in the activity of civil society, the expansion of opportunities for the participation of non-governmental organizations in the development or lobbying of legislative projects, the indirect influence on the law-making process due to the strengthening of systemic pressure by representatives of civil society in the parliament for the adoption of relevant laws, the introduction of effective technologies for involving the population in the political process, a high level of provision services and advocacy, expanding the sphere of influence of CSOs due to the delegation of the function of providing services from the government, reducing the dependence of CSOs on a single source of funding.

At the same time, it was determined that the regulatory and legal support for the development of civil society in Ukraine also needs some refinement, taking into account the experience of foreign countries. It was noted that barriers to the effective activity of civil society organizations remain the mechanical implementation of all norms and procedural requirements, high rates of inconsistency with other regulatory documents, the presence of substantive contradictions, and an insufficient level of trust in the regulatory and legal foundations laid in the previous period.

Key words: civil society, public administration, state power, interaction mechanisms, public sector, public organizations.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 141.144:27-1]:159.923

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.39>

**ФІЛОСОФІЯ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДИНИ ЯК ОСОБИСТОСТІ
(Рецензія на підручник доктора філософських наук, професора
Сабадухи Володимира Олексійовича «Філософія критичного мислення
та прийняття рішень». Івано-Франківськ: Видавництво Івано-Франківського
національного технічного університету нафти і газу, 2023. 484 с.)**

Річард Горбань

*ПЗВО «Івано-Франківська академія Івана Золотоустого»,
факультет гуманітарних наук, кафедра богослов'я
вул. Гарбарська, 22, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна*

Цього року вітчизняна навчально-методична література поповнилася підручником В. О. Сабадухи «Філософія критичного мислення та прийняття рішень», який став важливим внеском у національне підручникотворення. З одного боку, його поява має значення для розростання соціогуманітарного дискурсу, оскільки розширює спектр філософських дисциплін, їх предметне поле, модернізує багатство субдисциплінарних конфігурацій, концепцій, теоретико-методичних стратегій філософської науки. З другого боку, він спирається на національну філософську традицію персоналізму і є як філософським, так і науковим внеском у її піднесення.

Підручник – результат наполегливої багаторічної праці професора Сабадухи над осмисленням проблеми духовного розвитку людської особистості у процесі розробки автором метафізичної теорії особистості, адже, на його переконання, призначення філософії полягає в тому, щоб пробудити у людини прагнення до вдосконалення свого внутрішнього світу, до особистісного буття, а це неможливо без розвитку критичного мислення як засобу самопізнання та формування цілісної картини світу.

Уперше у вітчизняній та європейській філософії на основі авторської концепції ступенів духовного розвитку людини викладено процес формування критичного мислення й доведено роль національного інтересу в прийнятті рішень. В умовах екзистенційної війни, коли національно свідомо й відповідальна українська спільнота непохитно впроваджує пріоритет духовного над матеріальним у практичному вимірі життя, відсутність критичного мислення у певній частині громадян України не тільки гальмує розбудову демократичного суспільства, а й стає проблемою безпеки як держави, так і окремої людини, питанням збереження її життя. Пріоритет духовного над матеріальним є ключовим постулатом підручника. Очевидно, що це вихідне твердження сьогодні як ніколи на часі. В умовах, коли цінність будь-якого доробку науковця вимірюється економічною ефективністю, такі праці встановлюють інші правила: критерієм їх результативності виступає духовний розвиток людини, здатної захистити гідність і свободу на обох рівнях свого особистісного існування – індивідуальному та спільнотному.

Варто зауважити, що підручник отримав гриф «Рекомендовано до друку Вченою радою Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу» (протокол № 03/648 від 5 квітня 2023 р.).

Навчальне видання містить систематизований виклад процесу формування критичного мислення та спрямоване на активізацію пізнавальної, самостійної, творчої діяльності студентів. Підручник створений для бакалаврів і магістрів, а також буде цікавим викладачам суспільних наук.

Ключові слова: пріоритет духовного над матеріальним, метафізична теорія особистості, істина, брехня, персоналізм, україноцентризм, особочентризм, економочентризм.

Війна, в епіцентрі якої опинилась Україна, оголила відверте протистояння двох цивілізаційних парадигм – економіцентричної і особіцентричної. З погляду філософії, перемога у цій війні є вирішенням питання щодо ствердження в новому тисячолітті вищості одного із двох діаметрально протилежних напрямів цивілізаційного піднесення – матеріального прогресу чи духовного розвитку людини. Спровоковані російсько-українською війною глобальні загрози, перед якими опинився сучасний світ, постали в есхатологічній перспективі останньої битви матеріального і духовного. На шальках терезів ціннісний вибір людства – економічна доцільність чи доцільність людського життя.

Або «цивілізація смерті» (св. Іван Павло II), поширюючи свій глобалізаційний механізм технізованого кількісного захоплення простору і часу, у ході висхідного зростання хвиль перманентної економічної кризи утвердить тотальний матеріалізм і споживацтво в умовах організованого хаосу диктатур, відтак дійде логічного для некрофільії кінця: шляхом остаточної заміни принципу «бути» на принцип «мати» через деонтологізацію світу знеособлена людина буде позбавлена екзистенційного простору, а в процесі моделювання її сутнісних характеристик за допомогою віртуальних, психологічних практик, біогенних маніпуляцій і новітніх технологій з поєднання органічної і неорганічної матерій – людської автентичності. Остаточна перемога матеріального над духовним означатиме вичавлення людини з центру Всесвіту на маргіналії та зникнення людства як соціокультурної спільноти і як біологічного виду.

Або прокинеться, оговтається та перемаже приспане і зведене нанівець за останні триста років природне людське прагнення життя й вічності. Постає логічне питання вибору між кількісними і якісними цінностями та відповідно питання спотворення в сучасному світі співвідношення між цілями і засобами життя. Адже економіка є засобом людського життя, а не його ціллю. Свідомість людства набуде спрямування на цілі, а не на засоби життя. Домінуючому в сучасній культурі фейків і симулякрів матеріальному принципу кількості буде протиставлений духовий якісно-ціннісний принцип буття та права людини на існування. Ключовим стане питання розвитку людської особи, яка є якістю людини, її духовним параметром – тим, чим вимірюється цінність людського буття. Відтак пріоритет духовного над матеріальним означатиме відновлення права людини на життя та повернення їй гідності й свободи.

На моє переконання, тригером, який спрямує свідомість людства на духовий якісно-ціннісний принцип буття, стане героїчний спротив української нації, що не вкладається ні в які кількісні параметри й обчислювання. Від початку російсько-української війни, а не лише її повномасштабної фази (під час якої духовний феномен українства нарешті побачив увесь світ) наш народ непохитно впроваджує пріоритет духовного над матеріальним у практичному вимірі життя, доводячи, що від сили та першості духу залежить збереження щонайменше 41 мільйона реальних людських життів.

Пріоритет духовного над матеріальним є конститутивним постулатом рецензованого підручника. Цілком очевидно, що підручники, вихідне твердження яких визначає напрямок цивілізаційного руху розвитку, сьогодні як ніколи на часі. В умовах, коли цінність будь-якої праці науковця вимірюється економічною ефективністю, такі підручники встановлюють інші правила: критерієм їхньої ефективності виступає духовний розвиток людини, здатної захистити гідність і свободу на обох рівнях свого особового існування – індивідуальному та спільнотному.

Перевагою рецензованого підручника, як наукової праці навчально-методичного характеру, тобто розрахованої безпосередньо на практичне використання у навчально-виховному процесі, є чітке розуміння автором завдань сучасної освіти та напрямку її

розвитку, адже для нього «пріоритет духовного означає пріоритет освіти й виховання» [6, с. 398]. Ця теза не тільки послідовно концептуалізує підручник Володимира Сабадухи у формі філософії духовного розвитку людини, а й виступає свідченням його академічної добросовісності у відстоюванні таких понять, як «виховання» і «навчально-виховний процес», що витискаються з українського педагогічного дискурсу задля утвердження новомодної тези «навчання без освіти». Зауважена мною якість рецензованого підручника вигідно вирізняє його на тлі спроби вітчизняних учених виробити україноцентричну концепцію освіти, її стратегію й засади, які б відповідали завданням розвитку національної культури, розбудови національної держави та вимогам національної безпеки. Це засвідчив спільний Круглий стіл Інституту вищої освіти НАПН України й Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України на тему «Глобалізація вищої освіти (національний та інституційний рівні)» (29 листопада 2022 р.) [5, с. 250–283]. На ньому шість науковців представили свої напрацювання останніх років у галузі філософії освіти, сукупний зміст яких полягає в намаганні вписатися у сучасні стандарти базового економічного й екологічного тренду глобального соціуму з його настановами стійкого розвитку та конкурентоспроможності. Натомість підручник професора Сабадухи пропонує досвід формулювання навчально-виховної концепції на філософських засадах пріоритету духовного над матеріальним, яка поєднує національні й глобальні інтереси через зміну людських якостей у процесі формування та вдосконалення людини до рівня особи.

Важливою перевагою рецензованого підручника, як підручника з філософії, є те, що основою його концептуальних засад виступає онтологічна і метафізична істина. На необхідності повернення у дискурс соціогуманітарних наук і філософії категорії «істина» наполягає Анатолій Єрмоленко, адже бінарні коди «істина/хиба», за словами професора, визначають розвиток як філософії, так і науки від їхніх початків, однак, з подачі постмодерністів, істину дедалі більше заперечують навіть як регулятивну ідею. На переконання очільника української академічної філософії, істина поряд із моральністю, яка із неї безпосередньо впливає, є й повинні бути для науковця-філософа найголовнішими цінностями [3, с. 3–12]. Критерій істини, на переконання автора підручника, є основоположним у критичному мисленні, позаяк «людина, яка володіє критичним мисленням, має відчувати цю межу між абсолютним і хибним» [6, с. 318].

Рецензований підручник є підручником з філософії критичного мислення та прийняття рішень. З одного боку, його поява має значення для розвитку соціогуманітарного наукового дискурсу, оскільки розширює спектр філософських дисциплін, їхнє предметне поле, модернізує багатство субдисциплінарних конфігурацій, концепцій і теоретико-методичних стратегій філософської науки.

З другого – підручник професора Сабадухи спирається на національну філософську традицію персоналізму і є як філософським, так і науковим внеском у її розвиток. Спробую пояснити, як цей другий аспект пов'язаний із ключовим методологічним постулатом підручника, закладеним автором у положенні про безпосередню взаємозалежність процесу формування критичного мислення і духовного розвитку людини. У світлі самоочевидного факту, що головним ресурсом сучасного світу є знання, а головною небезпекою, яку підсилили події останніх п'яти років (COVID-19 та війна у центрі Європейського континенту), є дезінформація (сучасний модус брехні), підручник із філософії критичного мислення та прийняття рішень набуває особливого значення, адже в ньому запропоновано теоретико-методологічні засади протистояння загрозам брехні. Про зростання небезпеки брехні у XXI столітті на самому його початку попереджав український філософ-персоналіст Сергій Кримський, стверджуючи, що збільшення ризиків брехні відбуватиметься

пропорційно зростанню інформаційних мереж і створюватиме аварійні ситуації в них у глобальних масштабах. Найважливішим стратегічним ресурсом людства проти брехні мислитель вважав «моральний розум», поза критичним осмисленням якого не можна приймати остаточних рішень, його становлення пов'язував передусім із християнською духовною традицією та головне його призначення вбачав у формуванні духовності нового тисячоліття [4, с. 3, 30]. Про загрозу брехні ще раніше попереджав інший український філософ-персоналіст – Микола Бердяєв. За його твердженням, «прагматична брехня» через «організовані міфи», вкорінені в масову свідомість, керує світом, перетворюючи його на «організований і технізований хаос» [1, с. 224], вона згенерувала «діалектичну брехню» в комунізмі й «вітально-динамічну» у фашизмі [2, с. 21], позаяк брехня є основою тоталітаризму. Зростання питомої ваги брехні Бердяєв розглядає як процес і соціальний, й індивідуально-психологічний, що посилює дегуманізацію й деперсоналізацію. Брехня підтримує організацію суспільства, але руйнує свідомість особи, що спричиняє деградацію як особи, так і суспільства [7, с. 726].

Слід звернути увагу на виразно авторський характер підручника з філософії критичного мислення та прийняття рішень: ряд фундаментальних філософських питань і актуальних соціокультурних проблем розглянуто у фокусі філософії критичного мислення та концептуально у світлі авторської теорії чотирьох ступенів духовного розвитку людини. Ця теорія є концептуалізуючою на рівні як теоретичних, так і методичних завдань підручника, зумовлених ідеєю «зміни парадигми буття людини із знеособленої на особистісну», яка, на думку філософа, стане виходом зі стану антрополого-глобальної катастрофи [6, с. 210]. Засадничий принцип філософії критичного мислення – пріоритет духовного над матеріальним – автор розробляє в парадигмальних межах особочентризму, протиставленого економочентризму, наполягаючи на тому, що «особистісне начало врівноважує різні аспекти буття на основі пріоритету духовного над матеріальним, тоді як знеособлене вносить дисгармонію й хаос, оскільки воно віддає пріоритет матеріальним потребам, а тому непомірно стимулює матеріальне виробництво» [6, с. 134].

Головне завдання рецензованого підручника – формування суб'єкта критичного мислення (тобто особи) – доцільно співвіднесене із авторським баченням головного завдання вищої освіти – формування національної еліти. На переконання науковця, «модернізація соціуму залежить передусім не від матеріально-технічних чинників, економічних реформ чи кадрових рішень, а від інтелектуального, морального й духовного ступеня розвитку інтелектуальної еліти й філософів зокрема» [6, с. 422]. Цілком справедливо реалізацію пріоритету духовного над матеріальним як фундаментального принципу буття людської особи професор Сабадуха визначає як сферу відповідальності філософів [6, с. 423]. У цей спосіб він не тільки пояснює особисту мотивацію створення саме такої модифікації підручника, а й, як філософ і науковець, бере відповідальність за наявну, хоч і не конкретизовану в його тексті практичну мету – дієво впроваджувати у життя філософію духовного розвитку людини як особи.

Безперечно цінним надбанням підручника Володимира Сабадухи є скерованість критичного мислення на «пробудження національної свідомості до формування правового поля взаємодії громадянського суспільства і влади» [6, с. 422]. Важливо, що зусиллями автора співвіднесеність національного виміру (Тема 7) і глобального (Тема 9) збалансована таким чином, що задекларовані ідеї, з одного боку, набувають універсального характеру, з другого – роблять підручник україноцентричним. Автор розробив націотворчий і державотворчий комплекс пов'язаних внутрішньою логікою взаємозумовлених понять, як-от «національна ідея», «національні цінності», «національний інтерес», «національна

безпека», та об'єднав їх ідеологією персоналізму, яку вважає «вищою формою національної самосвідомості», що за своїм змістом становить «сукупність філософських, моральних, політичних принципів, скерованих на формування в громадянина особистісної позиції» [6, с. 170]. У цьому контексті він висловив цінну концептуальну тезу: особа – це принцип буття українського суспільства [6, с. 397]. Слід зазначити, що ця теза вкладається в поняття «спільнотна особа», яке розроблялося такими філософами-персоналістами, як Кароль Войтила, Чеслав Станіслав Бартнік, Сергій Кримський. Професор Сабадуха у цій тезі вказав на глибинний онтологічний зв'язок української ментальності як способу мислення із персоналістичним мисленням, сприйняттям і тлумаченням світу. На мій погляд, він, по суті, пояснив феномен українського спротиву, тобто у системі духовного життя українського народу було сформовано непереборну потужну інтенцію до вищого духовного розвитку людини, творення її особового якісно-ціннісного виміру, яка і визначила спосіб дії й модель поведінки української спільноти, що здивували весь світ 24 лютого 2022 року. Отже, висновок, який впливає з розглянутих мною аспектів рецензованого підручника і до якого автор підводить чітко продуманими настановами: розвиток критичного мислення – це безпека особи, національної держави та людства, що відкриває шлях до майбутнього без війн.

Заслугує на увагу продумана структура підручника, дев'ять розділів-тем якого становлять концептуальну цілість, послідовно висвітлюючи процес формування критичного мислення та роль факторів, що на нього впливають. Кожна тема представлена у теоретичній і практичній площинах. У першій площині кожна тема завершується лаконічним написанням зрозумілою мовою висновком. Питання, подані після нього, співвіднесені із цим узагальненням – висновок фокусує й скеровує відповідь, хід думки у правильне русло, допомагає відкинути зайве та сконцентруватися на головному, першорядному, тобто задає критерії для критичної оцінки студентом власної відповіді. Друга площина містить комплекс питань і практичних вправ, підібраних у такий спосіб, щоб спонукати студента до внутрішнього діалогу та розмислів над проблематикою розділу. Орієнтиром і вагомим філософським підґрунтям у генеруванні самостійної думки в процесі зазначених розмислів виступають «Додатки» (3, 4, 5). У цьому контексті зауважу, що підручник написано зрозумілою мовою людини з вищою освітою мовою, без зайвого спрощення наукового дискурсу і водночас без невмотивованого переобтяження термінологією та модного сьогодні зловживання поняттями й термінами, запозиченими у технічних і природознавчих наук й недоречними у філософському тексті.

Зрозуміло, що немає ідеальних праць, адже дослідницьке поле завжди детерміноване тими чи іншими чинниками, до того ж у з'ясуванні будь-якої наукової проблеми цілком мирно співіснують різні шляхи її розв'язання. До прикладу, у нас із автором підручника різні тлумачення термінів «особа» і «особистість», оскільки я звертаюся до означеного ним поняття з позиції таких філософських наук, як релігієзнавство і богослов'я, а професор Сабадуха – з позиції історії філософії. Також маємо дуже відмінні погляди на постать Ніцше та критерії оцінки його внеску в розвиток персоналістичної думки. Тому, як рецензент, свої зауваження висловлюю не стільки у формі критики, скільки у вигляді порад, які, на мою думку, могли б поглибити деякі аспекти висвітлення метафізичної теорії особи, позаяк не все може потрапити у фокус уваги автора:

– можливо, у першому розділі «Філософські витоки теорії ступенів духовного розвитку людини» (Тема 2), в якому подається історія становлення та формування уявлень про ступені духовного розвитку людини, бракує висвітлення сучасного етапу, адже запропонована автором генеза філософської ідеї закінчується параграфом «Особистісні й знеособлені тенденції у світовій філософії ХХ ст.». Натомість за понад двадцять років ХХІ століття

(майже чверть) у хаосі всіх цих «постпост» напрямків, кожний з яких наввипередки проголошував зникнення тої чи іншої ідентичності, яка формує неповторність людської особи та її цінності, або констатував чергову смерть: «смерть історії», «смерть філософії», «смерть мистецтва», «смерть об'єкта», «смерть суб'єкта», дійшло аж до деонтологізації світу, яка означає не просто знеособлення, а руйнування людини як мікрокосму. Деонтологізація сплющує буття як ареал людської ідентичності – не залишає простору для існування людини та виміру для розвитку якісно-цінних ознак її особи як вищої цінності буття. Це робиться з якоюсь диктаторською затятістю: немає буття – немає особи! Наявність параграфа, в якому висвітлювалися б не деперсоналістичні, а відверто антиперсоналістичні тенденції кінця ХХ – першої чверті ХХІ століть, надала б історії питання завершеності, а авторська теорія ступенів духовного розвитку людини на тлі цих жахаючих тенденцій набула б ще більшої актуальності;

– твердження «Головною причиною антрополого-глобальної катастрофи є людська деструктивність: моральна недосконалість й відсутність критичного мислення» [6, с. 226] видається занадто категоричним, воно не тільки спрощує проблему, а й вступає у суперечність із насправді головним постулатом рецензованого підручника та його головною настановою – «пріоритет матеріального треба замінити на пріоритет духовного» [6, с. 226]. Головною причиною антрополого-глобальної кризи, яка за 150 років свого хвилеподібного зростання досягла фази катастрофи, є послідовне утвердження тотального матеріалізму та крайніх форм його вияву – сцієнтизму та секуляризму, які не тільки опанували всі соціокультурні сфери, а й паралізували обидва головні різновиди духовної культури, що безпосередньо відповідають за формування світоглядних засад людської культури й якісно-ціннісного виміру людської особи – філософію і релігію. Коли ці дві «символічні форми культури» (Кассіре) перестають виконувати притаманні лише їм функції, настає культурний колапс. Абсолютизація зауваженого мною твердження відбулася, зокрема, з тієї причини, що релігія випала з фокусу уваги автора. Гадаю, доречно буде ввести принаймні у словникову частину підручника поняття «релігія», «сцієнтизм» і «секуляризм».

Як бачимо, підручник Володимира Сабадухи «Філософія критичного мислення та прийняття рішень» відповідає найважливішим (без перебільшень) потребам сучасності та надає філософські засади для розв'язання її найактуальніших проблем. Наразі війна, розв'язана проти України, довела його практичне значення. У різних своїх аспектах рецензований підручник переконує в тому, що побудова національної освіти і науки має таке саме стратегічне значення, як і побудова національної армії, та є невідкладним питанням національної безпеки, від вирішення якого залежить не лише існування України, а й у прямому сенсі життя кожного її громадянина. Вважаю, варто підтримати не просто оптимістичну, а теоретично і практично обґрунтовану, україноцентричну, концептуально виважену академічну позицію автора.

Список використаної літератури

1. Бердяєв М. О. Доля людини в сучасному світі. *Дух і реальність*. Харків : Фоліо, 2003. 680 с.
2. Бердяєв М. О. Парадокс брехні. *Психологія і суспільство*. 2014. № 4. С. 20–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psis_2014_4_6
3. Єрмоленко А. М. Академічна філософія як «нове просвітництво» для діалогічної цивілізації. *Вісник Національної академії наук України*. 2019. № 11. С. 3–12. DOI: <https://doi.org/10.15407/visn2019.11.003>
4. Кримський С. Б. Заклики духовності ХХІ століття: із циклу щорічних пам'ятних лекцій ім. А. Оленської-Петришин. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2003. 30 с.

5. Лях В. В., Мелков Ю. О., Любимий Я. В., Зінченко В. В., Нечипоренко В. О., Петроє О. М., Бойченко М. І. «Глобалізація вищої освіти (національний та інституційний рівні)»: Матеріали спільного Круглого столу Інституту вищої освіти НАПН України та Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України (29 листопада 2022 року, м. Київ, Україна). *Філософія освіти*. 2022. № 28 (2). С. 250–283. DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2022-28-2-15>
6. Сабадуха В. О. Філософія критичного мислення та прийняття рішень: підручник. Івано-Франківськ: Видавництво Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, 2023. 484 с.
7. Gorban R. A. Truth, Good and Beauty: Categories of Mykola Berdyaev's Eschatological Metaphysics, as an Alternative to the Value Chaos of Contemporaneity. *Beytulhikme: An International Journal of Philosophy*. 2021. Vol. 11, Issue 2 (Jun). P. 713–733. DOI: <https://doi.org/10.18491/beytulhikme.1711>

**PHILOSOPHY OF SPIRITUAL DEVELOPMENT OF HUMAN
AS A PERSONALITY (Review of the *Philosophy of Critical Thinking and Decision
Making* textbook by Professor Volodymyr Oleksiiovych Sabadukha,
Doctor of Philosophy. Ivano-Frankivsk: Publishing House of Ivano-Frankivsk
National Technical University of Oil and Gas, 2023. 484 p.)**

Richard Gorban

*Ivano-Frankivsk Ivan Zolotousty Academy,
Faculty of Humanities, Department of Theology
Harbarska str., 22, 76019, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

This is the year when Ukrainian educational and methodological literature was replenished with the *Philosophy of Critical Thinking and Decision Making* textbook by V. O. Sabadukha, which became an important contribution to the national textbook writing. On the one hand, its appearance is important for the growth of socio-humanitarian discourse, as it expands the range of philosophical disciplines, their subject field, modernizes a plethora of sub disciplinary configurations, concepts, theoretical and methodological strategies of philosophical science. On the other hand, it rests on the national philosophical tradition of personalism and is both a philosophical and scientific contribution to its promotion. The textbook is the outcome of years of hard work of Professor Sabadukha on understanding the issue of spiritual growth of the human personality in the process of developing his metaphysical theory of personality. According to the author, the purpose of philosophy is to awaken in a person the desire to improve his inner world, aspiration towards existence as a personality, which is impossible without the development of critical thinking as a means of self-knowledge and formation of a holistic picture of the world.

The process of critical thinking formation is outlined and the role of national interest in decision-making is proved for the first time in Ukrainian and European philosophy, based on the author's concept of the stages of spiritual development of a person. Under conditions of the ongoing war, when the nationally conscious and responsible Ukrainian community remains steadfast in prioritizing the spiritual over material in the practical dimension of life, the lack of critical thinking among a certain part of the citizens of Ukraine, though, not only hinders the development of a democratic society, but also becomes a security problem for both the state and the individual, the matter of saving his life. The priority of the spiritual over the material is the key postulate of the textbook. Obviously, this initial statement is more relevant today than ever. In conditions when the value of any legacy of a scientist is measured by economic efficiency, such works establish other rules: the criterion for their effectiveness is the spiritual development of a person who is able to protect dignity and freedom at both levels of his personal existence, individual and social.

It should be noted that the textbook received the signature stamp *Recommended for printing by the Academic Council of Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas* (Minutes No. 03/648 dated 5 April 2023).

The educational publication contains a systematic presentation of the process of formation of critical thinking and is aimed at enhancing the cognitive, independent, creative activity of students. The textbook is intended to be used by bachelors and masters, and will also be of interest to teachers of social sciences.

Key words: Priority of the spiritual over the material, metaphysical theory of personality, truth, falsehood, personalism, Ukraine-centrism, person-centrism, economic centrism.